

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА
КАФЕДРА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН

РИМСЬКЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

практикум

Черкаси
2017

УДК 347(37)(067)
ББК 67.404+67.3(0)323-Я73-5
Р 51

*Рекомендовано до друку вченою радою
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(протокол № 8 від 16 червня 2017 р).*

Рецензенти:

Обрусна С. Ю., доктор юридичних наук, завідувач кафедри правознавства Черкаського інституту пожежної справи імені Героїв Чорнобиля;

Колісник А. С., кандидат юридичних наук, провідний фахівець з навчально-консультативної роботи Черкаського інституту МАУП.

Р 51 **Римське** цивільне право : практикум / Уклад. Лубко І. М., Попова Н. О. – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. – 492 с.
ISBN 978-966-353-453-4

Практикум призначений для підготовки практичних занять з навчальної дисципліни «Основи римського цивільного права». Поданий матеріал адаптовано до навчальної програми курсу «Основи римського цивільного права».

Пропонована схема організації роботи розрахована на комплексне опрацювання та засвоєння навчального матеріалу, що слугуватиме запорукою здобуття глибоких і системних знань та сприятиме забезпеченню компетентнісного підходу в навчальному процесі.

До навчального посібника включені базові першоджерела для вивчення римського права, що дозволить оптимізувати можливості пошуку необхідної інформації.

Практикум рекомендований студентам та слухачам, які навчаються за спеціальністю 081 – «Право».

*Практикум обговорено й схвалено на засіданні
кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 8 від 19 травня 2017 р.)*

**УДК 347(37)(067)
ББК – 67.404+67.3(0)323-Я73-5**

ISBN 978-966-353-453-4

© Лубко І. М., Попова Н. О., 2017

Зміст

Передмова.....	4
Тема 1. Римське цивільне право: поняття, система, значення.....	8
Тема 2. Джерела римського права.....	33
Тема 3. Захист цивільних прав.....	63
Тема 4. Особи (суб'єкти права).....	99
Тема 5. Сімейний статус фізичної особи.....	130
Тема 6. Речові права. Володіння.....	163
Тема 7. Право власності.....	190
Тема 8. Права на чужі речі.....	223
Тема 9. Загальне вчення про зобов'язання.....	247
Тема 10. Договори: загальні положення.....	282
Тема 11. Контракти та їх види.....	315
Тема 12. Позадовісні зобов'язання. Делікти та квазіделікти.....	349
Тема 13. Спадкове право.....	377
Додатки	
Додаток 1. Закони XII таблиць.....	417
Додаток 2. Інституції гая (витяги).....	426
Додаток 3. Дигести юстиніана (витяги).....	463
Використана література.....	491

ПЕРЕДМОВА

*Juris praecepta haec sunt: honeste vivere,
alterum non laedere et suum cuique
Настанови права такі: жити чесно,
не завдавати шкоди іншому,
кожному віддавати належне*

Ульпіан

Відомий юридичній спільноті вислів одного з пошанованих римських юристів, який було обрано в якості епіграфа, ніколи не має втрачати своєї значимості й актуальності. Адже саме право стало тим загальнолюдським надбанням, яке виступає мірилом справедливості, рівності, свободи, порядку. Верховенство права в суспільному житті, в діяльності органів державної влади, в міжнародних відносинах вважається запорукою формування високої правової культури людських спільнот, функціонування ефективної та відповідальної влади, підпорядкування поведінки суб'єктів міжнародного права узгодженим і загальновизнаним звичаям та нормам.

Переконливим аргументом доведення цивілізаційної цінності римського права є можливість його практичного застосування. На прикладі конкретних положень, понять, інститутів, ситуацій, сентенцій, тлумачень, які увійшли в невичерпну скарбницю правової думки, вдається зрозуміти всю велич та глибину ідей, філософії та змісту римського права.

Вивчаючи римське право, слід особливу увагу звертати на цінність практичних занять як форми навчальної діяльності студентів-юристів. Внаслідок її застосування створюються можливості для формування необхідних майбутньому правознавцю якостей: здатність вирішувати конкретні завдання, самостійність мислення, володіння ораторськими здібностями. Метою практичних занять є закріплення знань, отриманих на лекційних заняттях та в процесі самостійної роботи; форму-

вання навичок роботи з навчальною та науковою літературою, правовими джерелами; набуття професійної компетентності в різних її аспектах. Адже компетентність юриста означає наявність спеціальних знань, умінь та навичок, які набуваються внаслідок професійної підготовки та здійснення практичної діяльності.

Практика викладання римського права дозволяє стверджувати, що викладачі і студенти відчують нагальну потребу мати в своєму арсеналі допоміжну навчальну літературу, безпосередньо призначену для проведення підготовчої роботи до семінарів-практикумів. Зважаючи на різноманіття джерел інформації, студенти зазвичай намагаються відшукати комплексне джерело, що дозволило б їм повністю сконцентруватися на конкретній темі курсу, оскільки пошук теоретичного та нормативного матеріалу відбирає багато часу. Тому пропонується практикум передовсім призначений для підготовки студентів до практичних занять з курсу «Римське цивільне право».

Відповідно до навчальної програми курсу практикум охоплює 13 основних тем, які вважаються базовими при вивченні «Римського цивільного права». Організація роботи над кожною темою побудована за певною схемою, дотримання якої слугуватиме запорукою успішного оволодіння необхідним обсягом знань. Кожне практичне заняття має певну структуру: мета, базові терміни та поняття, зміст основних питань теми, короткий тематичний конспект, глосарій, тематика дослідницьких проєктів (індивідуальних завдань), практичні завдання, задачі-казуси, тестовий контроль, питання для самоконтролю, рекомендована література до теми.

Тематичний конспект призначений для побіжного нагадування студентам змісту лекційного матеріалу. Поданий після теоретичної частини глосарій допоможе студентам системно засвоїти необхідний понятійно-категоріальний апарат. Ретельне опрацювання базових термінів сприятиме й успішному складанню заліку з навчальної дисципліни. Дослідницькі

проекти зорієнтовані на тих, хто виявить зацікавленість в поглибленому опрацюванні певних наукових проблем, які можуть стати напрямом майбутньої студентської наукової роботи.

Досить вагомим і відповідальним етапом підготовки до практичного заняття є виконання запропонованих завдань та вирішення задач-казусів. Робота над ними – це можливість для студента навчитись застосовувати до розв’язання конкретної ситуації свої знання з теорії та практики римської цивілістики. В основу завдань і казусів покладені окремі положення, що містяться в першоджерелах, тому при вирішенні задач необхідно посилається на конкретні норми (статті) пам’яток римського права (Законів XII таблиць, Інституцій Гая, Дигестів Юстиніана), витяги з яких знаходяться в додатку. Завдання і казуси підбрано таким чином, щоб передбачалась поліваріантність їх розв’язання, оскільки рішення задачі залежить від використовованого першоджерела, індивідуальної здатності тлумачити його положення, від загального розуміння букви та духу римського права, уміння наводити чіткі аргументи та здатності переконувати.

Практичні завдання та задачі-казуси рекомендується виконувати письмово, оскільки потім, під час їх обговорення на занятті, не виникатиме проблем із обранням найвдаліших варіантів рішень. У рішенні має обов’язково міститись вказівка на використане джерело, адже еволюція норм римського права чітко простежується саме в їхньому змісті. Необхідно використовувати класичний спосіб посилання на римські першоджерела: спочатку вказується скорочене ім’я автора, а потім – скорочена назва твору, потім – номер книги та параграфа. Наприклад: D. – Дигести. 50. 17. 141. 1. означає: Дигести, книга 50, титул 17, фрагмент 141, § 1. рг. означає початок фрагмента; i. f. – кінець фрагмента; I. – Інституції Юстиніана. I. 1. 2. 1. означає: Інституції, книга 1, титул 2, § 1.; C. – Кодекс Юстиніана – C. 8. 44. 19 означає: Кодекс, книга 8, титул 44, конституція 19.; C. Th. – Кодекс Феодосія; Gai. – Інституції Гая. 3. 1 означає: Інституції Гая, книга 3, § 1.

Конкретність та доступність юридичних текстів, які опрацьовуватимуться під час роботи з джерелами розвиватиме навички коментування юридичних текстів та формуватиме здатність доцільно застосовувати відповідну норму або положення, що є вкрай важливим для професійної підготовки майбутнього юриста.

Контроль за засвоєнням знань пропонується здійснити у вигляді тестових завдань та питань для самоперевірки. Тестування дозволяє студентам продемонструвати знання теорії, розвиває точність і юридичну грамотність. Тести можуть використовуватися як під час самостійної роботи, так і при проведенні аудиторного контролю. Питання для самоперевірки, які наводяться в кінці кожного заняття, допоможуть студенту переконатися в засвоєнні теоретичних знань до конкретної теми курсу.

Сподіваємося, що підготовлений практикум дозволить студентам не лише опанувати курс «Римського цивільного права», закріпити теоретичні знання, оволодіти практичними навичками, але й сформує почуття глибокої поваги до творців римського права. І як тут не згадати вислів відомих вітчизняних романістів О. А. Підпригори та Є. О. Харитонова, яким розпочинається академічний підручник «Римське право»: «Римське право належить до тих унікальних витворів людського генія, котрі на кшталт семи чудес світу є найвищими досягненнями цивілізації – віхами на шляху прогресу».

к. і. н., доцент кафедри державно-правових дисциплін І. М. Лубко,

к. і. н., доцент, завідувач кафедри інтелектуальної власності

та цивільно-правових дисциплін Н. О. Попова

Практичне заняття № 1

ТЕМА: РИМСЬКЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО: ПОНЯТТЯ, СИСТЕМА, ЗНАЧЕННЯ

МЕТА: систематизувати знання студентів про поняття, предмет та методологію вивчення римського цивільного права; з'ясувати етапи його розвитку та їхні особливі ознаки; конкретизувати відомості про явище рецепції римського права та визначити її види; визначити роль римського права у становленні національних правових систем; з'ясувати значення римського права для сучасності.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: глоса, глосатори, квіритське право, постглосатори, право народів, преторське право, природне право, рецепція римського права, римське право, римське приватне право, римське публічне право, цивільне право.

ЗМІСТ

1. Поняття та предмет «Основи римського приватного права».
2. Основні етапи розвитку права в Стародавньому Римі.
3. Характеристика римського приватного права.
4. Рецепція римського права, її причини, форми й типи.
5. Рецепція римського приватного права в Україні.
6. Місце римського права в історії європейського права.
7. Значення вивчення римського приватного права для сучасних юристів.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Поняття та предмет

«Основи римського приватного права»

Римське право – це цілісна правова система, створена римлянами для врегулювання найважливіших відносин, які виникали в суспільстві Стародавнього Риму. Воно охоплювало декілька самостійних систем: природне право (*jus naturale*); цивільне право (*jus civile*); право народів (*jus gentium*); преторське право (*jus praetorium*). Вказані системи існували й розвивалися паралельно, взаємопроникаючи та збагачуючи одна одну, аж до повного їхнього злиття.

За сферами правового регулювання римське право поділялося на:

1. Публічне право (регулювало владні відносини, охороняло інтереси держави та її органів, і містило обов'язкові для сторін норми: імперативні (містили владні приписи, відступи від яких не допускалися); загальнообов'язкові (наказували здійснювати позитивні дії); наказові (наказували здійснювати певні дії).

2. Приватне право (його норми регулювали майнові відносини, захищали інтереси приватних осіб, ґрунтувалися на рівності сторін, а положення могли бути змінені учасниками зобов'язань). Види норм: уповноважуючі – надавали учасникам можливість вчиняти певні дії; установлюючі (встановлювалися учасниками договірних відносин); умовно-обов'язкові (могли виникнути в процесі діяльності, а могли й не виникнути); диспозитивні (надавали учасникам відносин можливість самим вирішувати питання про обсяг і характер прав та обов'язків).

Система викладу римського права – це певний порядок угруповання (розташування) правових норм приватного римського права. Вона була представлена двома основними видами: **пандектна** (характерна для німецького приватного права, включала один загальний і чотири спеціальні розділи: речове, зобов'язальне, сімейне та спадкове право) та **інституційна**

(характерна для римського приватного права, включала лише спеціальні розділи: суб'єкти права, речове, зобов'язальне та спадкове право).

Предметом римського цивільного права є вивчення інститутів правового становища суб'єктів права (приватних осіб), речового, зобов'язального, шлюбно-сімейного й спадкового права у їхньому історичному та змістовому розвитку.

2. Основні етапи розвитку права в Стародавньому Римі

Періодизація римського права – це виокремлення у розвитку римського права етапів, які відповідають певним часовим проміжкам і характеризуються специфічними ознаками.

Найпоширенішою періодизацією є поділ римського права на такі етапи:

I. Передкласичний період (753 – 17 р. до н.е.) – етап папірієвого права в царський період (753 – 509 р. до н. е.); етап раннього права (V в. до н. е. – середина IV в. до н. е.); етап преторської юстиції (366 – 17 р. до н. е.).

Характерні ознаки: релігійна, обрядова форма судочинства; консервативність, строгий формалізм; примітивна кодифікація («Закони XII таблиць»); злиття культових, моральних і правових норм; нерозвиненість правових інститутів; строгість закону й суворість покарання; закони приймаються на народних зборах (центуріатні, трибутні, куріатні коміції); специфічний інститут батьківської влади (з правом життя й смерті); застосування норм права тільки щодо римських громадян (цивільне право); легісакційне судочинство.

II. Класичний період (17 р. до н.е. – 212 р.) – 17 р. до н. е. – введення формулярного процесу; 212 р. – едикт Каракалли про рівні права переґринів і квіритів, злиття цивільного й права народів.

Ознаки періоду: відхід від формалізму (важливо було слідувати не букві, а духу закону); поява преторського права; батьківська влада слабшає, з'являється явище емансипації (звільнення); право обслуговує класовий рабовласницький

лад; магістрати та юристи адаптують право до нових суспільно-економічних відносин; виникає регулярна юриспруденція; з'являються адвокатура та нотаріат; формулярне судочинство.

III. Посткласичний період (212 – 565 рр.) – 342 р. – скасування формулярного й введення екстраординарного процесу; 426 р. – Закон «Про цитування юристів»; 527 – 565 рр. – кодифікація Юстиніана (*Corpus juris civilis*).

Ознаки періоду: складання єдиної системи римського права; поява перших неофіційних кодексів; законом уважається воля імператора; основні продуктивні сили вже не раби, а вільні й напіввільні категорії населення; наростають протиріччя між двома правовими порядками – старим і новим (імператорським) законодавством, з'являється потреба в офіційній кодифікації; екстраординарне судочинство.

Періодизація римського права (за проф. Д. В. Дождевим)

1. Архаїчний (753 – 367 рр. до н. е.) – від заснування міста до появи посади міського претора.

2. Передкласичний (367 – 17 рр. до н. е.) – від виникнення посади міського претора до завершення реформи цивільного судочинства, а саме, скасування процедури *per legis actiones* прийняттям законодавства Августа (*egis Iulia de iurisdictione*).

3. Класичний (17 р. до н. е. – 235 р. н. е.) – від реформи цивільного судочинства до смерті Олександра Севера, після якої військово-бюрократична монархія вступає в епоху «солдатських імператорів», коли стабільність розхитується і складаються умови для формування абсолютної монархії.

4. Посткласичний (IV – V ст.) – період загального культурного занепаду.

5. Юстиніанівський (527 – 565 рр.) – систематизація римського права.

3. Характеристика римського приватного права

Норми римського приватного права регулювали широке коло суспільних відносин між приватними особами.

До них належали:

- 1) комплекс особистих прав, правове становище суб'єктів права;
- 2) питання захисту приватних прав;
- 3) шлюбно-сімейні відносини;
- 4) відносини, пов'язані з власністю та іншими правами на речі;
- 5) зобов'язання суб'єктів, що виникають з різних підстав – договорів, деліктів, квазідоговорів та квазіделіктів;
- 6) коло питань, що виникають з приводу спадкування майна.

До основних рис римського приватного права слід віднести:

- 1) регулює відносини приватних осіб;
- 2) забезпечує приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовизначенні та рівності товаровиробників, захисті власників від свавілля держави;
- 3) забезпечує вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації їхніх прав;
- 4) припускає широке використання договірної форми регулювання;
- 5) містить норми, що «звернені» до суб'єктивного права та забезпечують судовий захист;
- 6) характеризується переважанням диспозитивних норм;
- 7) вирішує спірну ситуацію на основі конкретного випадку (казусу);
- 8) розвивається на ґрунті двох основних і протилежних принципів: консерватизму та прогресивності.

4. Рецепція римського права, її причини, форми й типи

Рецепція римського права – це використання (запозичення) його положень іншими правовими системами в різні історичні періоди.

Фактори рецепції:

- 1) саме в Стародавньому Римі були вперше сформульовані основні поняття і положення права;
- 2) набула чіткої розробки струнка й логічно вибудована система регулювання речових та зобов'язальних правовідносин;

- 3) була сформована висока юридична техніка;
- 4) широкого застосування набула юридична практика.

Існують різні **види, типи та форми** рецепцій. Так, за **видами** виокремлюють **прямі (первинні)** та **похідні (вторинні)**, явні та **приховані** рецепції. Це пов'язане з тим, що рецепція не обов'язково є прямим, безпосереднім контактом у часі. Ідеї римського права, окремі його положення, правничі рішення досить часто реципуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правничої системи або законодавства окремої країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна» рецепція). Типовий приклад – запозичення багатьма країнами положень Кодексу Наполеона або Німецького цивільного кодексу (хоч, власне, й вони є результатом вторинної рецепції – проміжною ланкою для них були кодифікаційні акти, створені за Юстиніана). Рецепція також може бути не лише явною, а й латентною (прихованою). Це відбувається, наприклад, у тих випадках, якщо запозичення певних ідей або якихось засад, принципових рішень тощо зроблено у процесі правотворення фактично на підґрунті вже відомої раніше системи права, але з проголошенням (офіційно, напівофіційно тощо) принципово іншого підходу. Із таким видом рецепції зустрічаємось, наприклад, коли йдеться про правотворення у радянській державі, або в інших країнах, де панувала чи панує соціалістична концепція цивільного права, що відкидає у цілому чи у визначенні засадних принципів суть та головні ідеї приватного права взагалі та права римського зокрема. У такому разі запозичення, як правило, все ж таки відбувається, але офіційно проголошується відмова від «застарілих» принципів.

Залежно від того, в який спосіб здійснюється рецепція системи права, виокремлюються певні її **типи**, а саме: **східноєвропейський (візантійський)** та **західноєвропейський**.

Східноєвропейський (візантійський) тип рецепції характеризується наступними ознаками:

- 1) ґрунтується на одній, чітко встановленій ідеологічній максимі;

2) не має, як правило, глибокої науково-теоретичної бази;
3) провадиться «за ініціативою зверху», не завжди зумовлений потребами суспільства або навіть не відповідає його потребам;

4) обмежується декількома видами форм рецепції, найчастіше – обранням зразків для наслідування.

Для **західноєвропейського типу** рецепції властиві наступні риси:

- 1) ґрунтується на плюралізмі політичних та правових думок;
- 2) має надійне методологічне підґрунтя (теоретичну базу);
- 3) є компромісом дії різних політичних, економічних, соціальних сил;
- 4) відбувається внаслідок «ініціативи знизу» (як реалізація соціальних, культурних, економічних та інших потреб).

До форм рецепції відносять:

- 1) вивчення в навчальних закладах як юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників;
- 2) вивчення римського права як надбання культури;
- 3) дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел;
- 4) безпосереднє застосування норм та положень раніше чинного права;
- 5) використання норм позитивного права як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проектів);
- 6) використання методики створення нормативних актів або їхнього застосування;
- 7) сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій, накопичених попередніми системами права.

5. Рецепція римського приватного права в Україні

Географічне розташування України, тривала відсутність територіальної єдності, перебування її у складі різних країн зумовили вплив римського права як зі Сходу (основою якого

було візантійсько-римське та візантійсько-канонічне право), так і з Заходу (завдяки проникненню європейських правових традицій), тому українське право формувалось як синтез місцевого звичаєвого права, рецепованого римського та візантійського права.

Починаючи з часів Київської Русі, можна простежити візантійсько-римський вплив на формування та зміст джерел права. Так, одними з перших джерел права стали **договори з Візантією**, або так зване *jus gentium* Східної Римської імперії (907, 911, 944 і 977 рр.).

Неабияку роль у правовій системі Русі відіграла **«Руська правда» 1054 року** (відома в трьох редакціях як «Правда Ярослава», «Правда Ярославичів», «Просторова правда»), створена під впливом положень як звичаєвого давньоруського права, так і візантійсько-римського. Протягом XVI ст. було видано **три Литовські статuti: у 1529 р. – «Старий», 1566 р. – «Волинський», 1588 р. – «Новий»**, які були результатом використання й творчої переробки поточного литовського законодавства та судової практики, положень римського, німецького, польського права, а також звичаєвого права Литви, Польщі, України.

Візантійсько-римське право вплинуло також на розвиток руського права в XIV–XVII ст. Так, до **«Судебника царя Івана III» 1497 р.** додавалися статті візантійського права під назвою «Стародавні закони із книг Юстиніана».

Після приєднання України до Московської держави римські та німецькі джерела, Статuti Великого князівства Литовського, польське законодавство, звичаєве право України та судова практика частково лягли в основу **«Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.** Значного впливу ідей та рішень римського приватного права зазнало **«Зібрання малоросійських прав» 1807 року**.

Є. О. Харитонов та О. А. Підпригора зазначають, що аналіз положень **книги X Зводу законів Російської імперії**, проектів Цивільного уложення Російської імперії, розроблених наприкінці XIX – на початку XX ст. щодо сімейного, спадкового права,

дає підстави стверджувати про наявність місцевого звичаєвого права, скоригованого православною (візантійською) традицією, щодо речових прав, окремих видів зобов'язань, відшкодування шкоди вказують на деякий вплив римського права.

У радянський період про рецепцію римського права взагалі не йшлося, оскільки відкидались будь-які приватноправові відносини, які не вмонтовувалися в комуністичну ідеологію. Однак при розробці та прийнятті кодексів СРСР спостерігався вплив опосередкованої рецепції – через використання цивільних кодексів європейських країн, тобто у цьому випадку мала місце латентна, похідна рецепція римського права.

У сучасній Україні простежується активізація зусиль науковців щодо сприйняття й визнання рецепції римського права як доведеного факту. Свідченням є низка наукових шкіл, діяльність яких спрямована на осмислення теоретичних і практичних аспектів широкомасштабного в історії права явища – рецепції римського права. Сучасний **Цивільний кодекс України 2004 р.** побудований на основі пандектної системи та складається із 6 книг: Книга 1 – Зальні положення; Книга 2 – Особисті немайнові і майнові права фізичної особи; Книга 3 – Право власності та інші речові права; Книга 4 – Право інтелектуальної власності; Книга 5 – Зобов'язальне право; Книга 6 – Спадкове право.

Суттєві перетворення у соціально-політичній та економічній царинах суспільного буття України, що відбулися після проголошення її незалежності й прийняття нової Конституції, обумовили принципові зміни у цивільно-правовій сфері та викликали необхідність закріплення нових засад правового регулювання відносин за участю фізичних та юридичних осіб на основі загальноновизнаних у світі засадах приватного права: неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законом; свободи договору; свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судового захисту цивільного права та інтересу; справедливості, добросовісності й розумності.

6. Місце римського права в історії європейського права

На думку вітчизняного цивіліста Є. О. Харитонова, римське право є «материнським» щодо західної європейської традиції права, яка визначається як система правових цінностей, категорій та інститутів, властивих західноєвропейській локальній цивілізації та заснованих на світогляді, культурі та ментальності західного світу, що веде родовід від грецької та римської античності.

Значення римського права для розвитку континентального права Європи є надзвичайно вагомим. Для складного процесу сприйняття римського права в Європі характерно те, що його використання і поширення відбувалися головним чином завдяки його авторитету, а не через потребу в застосуванні його майнових положень. Таким чином, у першому випадку причини треба шукати у форматі історії ідей, як при першому сприйнятті глосаторами в Італії в XII ст., так і відродження римського права в Німеччині в XIX ст. прихильниками пандектного права. У другому – в процесах економічного та соціального розвитку, що викликали потребу застосування положень римського права в Німеччині, Італії та Франції часів пізнього середньовіччя.

На англо-саксонське право римське право не мало подібного впливу, хоча зберігало деяке значення в якості зразка й авторитету. Особлива для Англії процесуальна техніка з її системою прецедентів, яку розвивали суди, аж до кінця XIX ст. залишала Англію і США майже повністю осторонь від високорозвиненого правознавства та законодавчої техніки континентальних країн Європи. Те, що англо-саксонське право все ж досягло досить високого рівня юридичної техніки для успішного оволодіння правовою проблематикою західного індустріального суспільства, показує можливість досягнення ефективних результатів за допомогою різних типів юридичної техніки.

Становлення європейського права стало можливим завдяки єдності культурних перспектив: перша перспектива пов'язана з відродженням ідеї ролі права в суспільстві як

основного регулятора та поширенням ідей римського права (це так зване «друге народження римського права»); друга пов'язана з розвитком християнської цивілізації; третя – це ідея екстериторіального характеру права, яка ґрунтується на визнанні права основною соціальною цінністю. Але, говорячи про вплив римського права на європейське, ми маємо зауважити, що мова не йде про пряме, безпосереднє використання римського права у його первинному вигляді, не про автентичність системи унікального правового регулювання, а про її «переспівування», із збереженням основних системотворчих елементів.

7. Значення вивчення римського приватного права для сучасних юристів

1. Римське право є необхідним методологічним підґрунтям для здобуття професійної юридичної освіти та дидактичною базою для формування юридичної культури.

2. Римське право уперше в історії людства розробило критерії для оцінки правової поведінки людини, сформулювало особливу правову культуру відносин між людьми.

3. У римському праві закріплено розуміння права як системи загальнообов'язкових правових норм, санкціонованих людьми для всезагального блага.

4. Чіткість юридичних визначень і формул, досконала юридична техніка та здійснена римськими юристами кодифікація, мають неоціненне значення для підвищення науково-практичної кваліфікації юриста.

5. Римські юристи вперше взяли на себе сміливість заявити про те, що правом треба займатися, його необхідно вивчати і йому потрібно навчатися.

6. Сучасні галузі права (цивільне право та процес, підприємницьке право, міжнародне приватне право та сімейне право) базуються на ідеях та принципах римського приватного права.

7. Практичне значення римської правової культури, практика глибокого аналізу об'ємного комплексу цивільних відносин, чіткість висновків з конкретних правових ситуацій мають фундаментальне значення для сучасних правознавців.

8. У римському праві вперше було здійснено поділ права на дві самостійні частини: публічне та приватне право, що дозволило в майбутньому розмежовувати публічно-правові та приватно-правові інтереси.

9. Володіння загальноновизнаними сентенціями (висловлювання, думка, вираз, судження) з римської юриспруденції свідчатиме про високий рівень правової культури фахівців та сприятиме діалогу та порозумінню між ними.

10. Сучасна юриспруденція має керуватися висловом відомого німецького мислителя XIX ст. Рудольфа Ієрінга: «Через римське право – далі, випереджаючи його».

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Глоса (*glossa*) – помітка на полях, яка робилася римськими юристами задля кращого розуміння правових норм. Глосатори займалися вивченням тексту Дигест, але мета цього вивчення не полягала у пристосуванні норм та інститутів римського права для регулювання існуючих відносин. У своїх пошуках вони користувалися методологічною базою церковної схоластики: намагалися прояснити неясні місця в тексті, усунути явні суперечності, використовуючи прийоми герменевтики, філологічного аналізу. Ці дослідження сприяли формуванню наукової бази для викладання права в університетах, але не мали практичного значення, хоча норми, юридичні конструкції, категорії римського права могли бути з успіхом використані в реальному житті. Систематизовані глоси «*Glossa ordinaria*» («Впорядкована глоса») видав у 1250 році юрист Аккурсіус.

Глосатори – західноєвропейська школа юристів, що виникла в кінці XI ст. у Болонському університеті (Італія). Її представники основну увагу приділяли глосам (тлумаченню) Кодексу Юстиніана – *Corpus juris civilis* (Звід цивільного права). Була заснована правознавцем Ірнерієм (1065–1125). Основні представники у XII–XIII ст. – Булгар, Рогеріус, Альберікус, Бассіанус, Пілліус, Вакаріус, Одофредус, Ацо, Аккурсіус. Глосатори ставили за мету вивчення джерел римського права (насамперед, Дигест). Працюючи над текстами першоджерел, вони (звичай на полях або між рядками тексту) робили глоси, тобто коментували, давали зауваження до певних положень.

Постглосатори – італійська правова школа, що прийшла з середини XIII ст. на зміну глосаторам. Постглосатори займалися тлумаченням правових понять і окремих уривків з кодифікації Юстиніана, що містилися в роботах глосаторів, з метою виведення так званої загальної думки учених (*communis opinio doctorum*). У своїх коментарях вони, відступаючи від первинного сенсу конструкцій римського права, провели значну роботу за його погодженням з нормами сучасного їм канонічного, міського та звичайного права. Пристосоване до умов феодального суспільства римське право в обробці постглосаторів було рецепційовано в багатьох країнах Західної Європи. Найбільш відомі представники напряму – Майнус, Раваніс, Луллій, Бартоло (Бартолус), Бальд (Бальдус) та інші.

Квіритське право (*jus Quiritium*) – складова частина римського цивільного права. Найдавніше, суто римське право, що регулювало майнові відносини між римськими громадянами (квіритами). Квіритське право у захисті майнових прав римських громадян досить відверто надавало перевагу заможним колам громади, що особливо яскраво виявлялося при заподіянні шкоди багатим. Воно було непридатним для регулювання відносин, що склалися між квіритами, з одного боку, і неквіритами – з іншого. Відзначалося обтяжливим формалізмом,

стійким консерватизмом. Основним джерелом цього права були «Закони XII таблиць».

Натуральне право (*jus naturalis*) – воно визнавалося природним, коли в ньому вбачали щось загальне, вічне, незмінно правильне та справедливе для всіх часів і народів. *Aequitas* – справедливість природного права служила вірним масштабом для критики чинного права, керівним орієнтиром у правотворчості, тлумаченні, застосуванні норм права.

Право народів (*jus gentium*) – правові норми по відношенню до підкорених і союзних народів. Дані правові норми були частиною римського законодавства і склалися під час вирішення спорів між римськими громадянами та іноземцями (перегрінами).

Преторське право (*jus praetorum*) – особлива система римського права, що утворилася в III – I ст. до н. е. з норм, вироблених у ході цивільно-процесуальної діяльності преторів та інших судових магістратів. Воно протиставлялося римському цивільному праву, основними джерелами якого були закони (і, насамперед, найдавніші Закони XII таблиць (451–449 до н. е.) і тлумачення до них.

Природний розум (*naturalis ratio*) – латинський вираз для пояснення природного розуму людської істоти, тобто вроджену здатність міркувати.

Публічне право (*jus publicum*) – норми права, які охороняють інтереси суспільства в цілому, визначають правове становище держави та її органів. Для нього характерний принцип, що норми римського публічного права не можуть бути змінені угодою приватних осіб, тому норми цього права є імперативними, тобто обов'язковими. Римське публічне право мало у своїй структурі три розділи: права та обов'язки чиновників, священників та кримінальне право.

Рецепція права – відродження, сприйняття ідей, принципів та положень системи права минулих епох новою системою права. Найвідомішим прикладом є рецепція римського права у правовій системі пізніших часів. На перебіг та характер рецепції в окремих країнах можуть впливати різні обставини (геополітичне становище, ступінь економічного розвитку, світогляд, ментальність тощо), які прискорюють або сповільнюють процес рецепції. Рецепція права можлива в різних формах і видах. Виділяють такі її форми: вивчення у навчальних закладах юридичної загальноосвітньої дисципліни з метою формування світогляду майбутніх правників; вивчення права минулої цивілізації як надбання культури; дослідження, аналіз та коментування юридичних джерел; безпосереднє застосування норм і положень норм раніше чинного права; використання норм позитивного права минувшини як взірця при створенні нормативних актів (особливо при реалізації кодифікаційних проєктів); використання методики створення нормативних актів або їх застосування; сприйняття і використання головних засад, ідей та категорій, нагромаджених попередніми системами права. Реально рецепція майже ніколи не відбувається у будь-якій одній формі. Найчастіше має місце поєднання кількох форм з переважанням однієї з них. Розрізняють прямі (первинні) та похідні (вторинні) рецепції. Це пов'язане з тим, що рецепція не обов'язково є прямим, безпосереднім контактом у часі. Ідеї права, правничі рішення досить часто рецептуються опосередковано, наприклад, шляхом запозичення ідей з правової системи або законодавства окремої країни, де рецепція вже відбулася раніше («вторинна» або «похідна»). Типовий приклад – запозичення багатьма країнами положень Кодексу Наполеона 1804 р. або Німецького цивільного уложення 1896 р., які самі є результатом рецепції римського права. Рецепція також може бути не лише явною, але й латентною (прихованою). Це відбувається у тих випадках, коли запозичення певних ідей або якихось засад чи принципових рішень зроблено у процесі правотворення фактично на підгрун-

ті вже відомої раніше системи права, але з проголошенням (офіційно, напівофіційно) принципово іншого підходу. Такий вид рецепції зустрічається, наприклад, коли йдеться про правотворення у СРСР або в інших країнах, де панувала чи панує соціалістична концепція цивільного права, яка відкидає у цілому чи у визначенні головних принципів суть та головної ідеї попередніх систем «експлуаторського» права. У такому випадку запозичення, як правило, відбувається, але офіційно проголошується відмова від «застарілих» принципів.

Рецепція римського права (*receptio*) – процес запозичення та засвоєння римських юридичних концепцій, поглядів, понять і конструкцій, що розпочався у середньовічній Європі. Предметом рецепції стало римське приватне право. Римське публічне право перестало існувати разом з падінням Риму. Рецепція римського права поєднала правовий розвиток Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу.

Римське право (*ius Romanum*) – право Стародавнього Риму. Як писане право, воно виникло у 451 – 450 до н. е. у формі Законів XII таблиць, в яких були записані усталені звичаї римського суспільства тих часів. Джерелами римського права були також преторські едикти, розпорядження імператорів (конституції) тощо. Своє завершення розвиток римського права дістав у реформах візантійського імператора Юстиніана. Римське право поділялося на публічне (регулювало державно-правові відносини) і приватне (регулювало цивільно-правові відносини). Істотний вплив на формування римського права мали римські юристи, яким імператори надавали право офіційного тлумачення законодавства. Такі тлумачення мали силу законів. Римське право було правом рабовласницького суспільства – тільки вільних громадян Римської імперії. Раб не був носієм цього права, він був лише його об'єктом. Правовий стан вільної особи визначався її майновим станом. Проте формально всі суб'єкти права

визнавалися рівними. Римське право багато уваги приділяло праву власності й зобов'язальному праву, зокрема, договорам. Пізніше було рецепційоване багатьма країнами світу й стало основою сучасної цивілістики.

Цивільне право (*jus civile*) – найдавніша система римського приватного права, основним джерелом якої є Закони XII таблиць. Цивільне право відрізнялося національним характером, оскільки регулювало правовідносини між римськими громадянами; територіальною замкнутістю, так як діяло на території міста Рим; крайнім формалізмом, тому що укладання правочинів супроводжувалося обов'язковістю дотримання певних ритуальних дій та обрядів. Воно тривалий час діяло одночасно з іншими правовими системами: правом народів і преторським правом, які виникли згодом.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Римське право – унікальний феномен в історії правової культури.
2. Цивільне право, право народів та природне право: питання співвідношення.
3. Теоретико-пізнавальне значення римського права для сучасної юриспруденції.
4. Традиції вивчення римського права в Україні.
5. Рецепція римського цивільного права у цивільному праві України.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Відшукайте у джерелах та навчальній літературі афоризми, висловлювання й сентенції відомих римських юристів про право.

Завдання 2. Визначте цивілізаційне та історичне значення римського права.

Завдання 3. Доведіть на прикладах існування відмінностей між школами римського права.

Завдання 4. Процитуйте римських юристів, які вказували на відмінності між римських публічним і приватним правом.

Завдання 5. Поясніть думку відомого юриста Папініана, який стверджував, що «публічне право не може бути змінено домовленостями окремих осіб».

Завдання 6. Обґрунтуйте думку щодо вагомості впливу права народів на вдосконалення змісту римського права.

Завдання 7. Підтвердіть або спростуйте думку стосовно того, що едикт (конституція) імператора Каракалли (212 р.) привів(ла) до злиття цивільного права та права народів у єдину систему римського приватного права.

Завдання 8. *«Три рази Рим підпорядковував собі світ: перший раз своєю зброєю, другий – своєю релігією, третій – своїм правом, і всі три рази він об'єднав світ: перший раз – у державну єдність, другий – єдність церкви, третій – єдність права».* З'ясуйте, хто є автором цього висловлювання.

Завдання 9. Поясніть, у чому полягала відмінність між глосаторами і постглосаторами.

Завдання 10. Порівняйте основні інститути Цивільного кодексу України із інститутами римського приватного права. У чому виражається вплив римського приватного права на сучасне національне цивільне право?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Які відносини регулювало римське цивільне (приватне) право?

а) майнові відносини між окремими особами, а також пов'язані з ними сімейні відносини;

- б) майнові відносини, а також відносини, пов'язані з діяльністю державних органів;
- в) майнові відносини, а також немайнові відносини, пов'язані з кримінальними правопорушеннями;
- г) майнові відносини, а також відносини, пов'язані з публічними правопорушеннями.

2. Предметом вивчення курсу «Римське приватне право» є...

- а) система правових норм Стародавнього Риму, яка регулювала суспільні відносини між приватними особами;
- б) торгово-грошові відносини, в яких брали участь представники різних країн античного світу;
- в) систематизація звичаїв міжнародного права;
- г) вивчення системи римського публічного і приватного права.

3. Характерною рисою римського приватного права, яка визначила його подальшу роль і значення є...

- а) універсальність та індивідуалізм;
- б) вираження найповнішої свободи власників;
- в) абстрактність права;
- г) досконалість юридичної техніки.

4. Значення римського права для сучасної юриспруденції полягає в тому, що...

- а) уперше в історії людства були розроблені критерії оцінки правової поведінки людини;
- б) уперше було сформовано особливу правову культуру відносин між людьми;
- в) уперше було розроблено юридичну термінологію і понятійний апарат;
- г) уперше римськими юристами було розроблено цілісну правову систему.

5. Вплив римського приватного права на теорію права виражався у...

- а) створенні теоретичного підґрунтя для подальшого розвитку всієї науки права;
- б) тому, що воно не мало жодного значення в силу своєї виключно практичної значимості;
- в) забезпеченні основи, на якій зародилася загальна теорія буржуазного цивільного права;
- г) виключному впливі на формування і розвиток догматики в німецькій правовій науці.

6. «Приватне право» як термін був сприйнятий...

- а) у всіх державах;
- б) у державах континентальної Європи;
- в) у державах, де діє розмежування між цивільним і торговельним правом;
- г) у державах, де відсутнє поняття «цивільне право».

7. Дуалізм римського права виражался в протиставленні...

- а) jus civile; б) jus quiritium;
- в) jus gentium; г) jus honorarium.

8. Відомий римський юрист Ульпіан розподіляв римське право на дві частини:

- а) матеріальне і торгове право;
- б) цивільне та кримінальне право;
- в) публічне та приватне право;
- г) державне та цивільне право.

9. Публічне право Риму характеризувалося тим, що воно...

- а) слугувало основою для охорони інтересів приватних осіб в публічній (суспільній) сфері;
- б) складалося із норм імперативного характеру;
- в) слугувало основою для охорони колективних інтересів;
- г) складалося переважно з диспозитивних норм.

10. Вислів «*Jus publicum privatorum pactis mutari non potest*» означає, що...

- а) право публічне не є результатом угоди окремих осіб;
- б) публічне право не може порушувати інтереси приватних осіб;
- в) норми публічного права не можуть змінюватися угодами окремих осіб;
- г) право публічне не може суперечити праву приватному.

11. Пандектна система викладу правових норм...

- а) розроблена в Стародавньому Римі юристом Гаєм;
- б) розроблена глосаторами в XII столітті;
- в) розроблена німецькими юристами в XVI столітті;
- г) розроблена у Франції і закріплена у «Цивільному кодексі» (1804 р.).

12. Інституційна система побудови римського приватного права включала наступні інститути:

- а) загальні положення; б) право власності; в) сімейне право;
- г) особи; г) речі; д) зобов'язання; е) позови; є) спадкове право.

13. Пандектна система викладу римського приватного права складалася із наступних інститутів:

- а) загальні положення; б) вчення про позови;
- в) вчення про осіб; г) сімейне право; г) право власності;
- д) зобов'язальне право; е) спадкове право; е) речі.

14. Послідовна періодизація етапів розвитку римського права виглядає наступним чином:

- а) право царського періоду, право республіканського періоду, право імператорського періоду;
- б) квіритське право, цивільне право, преторське право, право народів;
- в) архаїчне право, передкласичне право, класичне право, посткласичне право, юстиніанівське право;
- г) докласичне право, класичне право, посткласичне право.

15. *Jus gentium* (право народів) поширювало свою дію на...

- а) іноземців та їх взаємовідносини з римськими громадянами;
- б) взаємовідносини між перегринами і латинами;
- в) стосунки між патроном і клієнтами;
- г) взаємовідносини між перегринами, а також між ними і римськими громадянами.

16. *Jus naturale* – це синонім...

- а) цивільного права; б) преторського права;
- в) права народів; г) природного права.

17. Рецепція римського приватного права – це...

- а) застосування норм римського права у феодальних правових системах;
- б) застосування норм римського права в буржуазних правових системах;
- в) сприйняття ідей, правових конструкцій і норм римського права феодальними і буржуазними правовими системами;
- г) сприйняття римського права сучасними правовими системами.

18. Вкажіть місце розташування наукових шкіл, які забезпечили ідеологічну базу рецепції римського приватного права.

- а) Лондон; б) Болонья; в) Париж; г) Рим.

19. Які наукові школи відіграли визначальну роль у збереженні та рецепції римського приватного права?

- а) глосаторів; б) прокуліанців; в) сабініанців; г) постглосаторів.

20. Діяльність школи глосаторів пов'язувалася із...

- а) намаганням привести римські правоположення у відповідність із нормами канонічного права і соціальною дійсністю;
- б) переглядом юстиніанівських кодифікацій із супроводженням їх поясненнями;

- в) зіставленням правових норм, виявленню суперечностей між ними і намаганням їх узгодити;
- г) відродженням, викладання та практичним застосуванням класичного римського права.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що є предметом курсу «Римського приватного права»?
2. Назвіть характерні риси римського приватного права.
3. Поясніть зміст таких характерних рис римського приватного права як консерватизм і прогресивізм.
4. Як Ви розумієте такі риси приватного права як індивідуалізм та універсалізм?
5. Який критерій для поділу римського права на приватне і публічне запропонував римський юрист Ульпіан?
6. Назвіть латинською мовою три системи, які складають римське приватне право.
7. Дайте загальну характеристику *jus civile*.
8. Охарактеризуйте *jus gentium*.
9. *Jus praetorium*: загальна характеристика.
10. Які структурні елементи інституційної та пандектної системи римського права?
11. Проблема періодизації римського права на сучасному етапі.
12. Які два правові інститути були досконало розроблені в римському приватному праві?
13. У чому полягає рецепція римського приватного права?
14. Вкажіть причини рецепції римського приватного права.
15. Назвіть види рецепції.
16. Охарактеризуйте форми рецепції.
17. Дайте загальну характеристику етапів рецепції римського приватного права.
18. Чому римське приватне право називають системою позовів?

19. Які правові категорії римського приватного права використовуються в сучасному українському праві?

20. У чому полягає значення римського права на сучасному етапі?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Памятники римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.

2. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана / Перевод с латинского Е.М. Штаерман; Ответственный редактор и составитель Л. Л. Кофанов. – М.: Зерцало, 1998. – 278 с.

3. Бартошек М. Римское право: понятие, термины, определения / М. Бартошек. – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.

4. Вовк В. М. Практикум з основ римського приватного права (у схемах і таблицях): Навчально-методичний посібник / В. М. Вовк. – К.: Атіка, 2007. – 188 с.

5. Дождев Д. В. Римское частное право [Текст] : Учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / Д. В. Дождев ; общ. ред. В. С. Пересянец ; Институт государства и права РАН, Академический правовой ун-т. – М. : НОРМА, 2003. – 765 с.

6. Задорожний Ю. Перспективи використання римського права у цивільному законодавстві України / Ю. Задорожний // Право України. – 2008. – №10. – С.149–153.

7. Задорожний Ю. Роль римського права у процесі становлення та розвитку університетів у країнах Західної Європи / Ю. Задорожний // Право України. – 2009. – №3. – С.153–160.

8. Задорожний Ю. А. «Руська правда» і Римське право: порівняльний аспект / Ю. А. Задорожний // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 1 (87). – С.49–53.

9. Кармаліта М. В. Теоретичні аспекти правової доктрини в історії Римського права / М. В. Кармаліта // Держава і право. Випуск 47. – С.101–107.

10. Кохановская Ю. В. Зарождение юриспруденции в Древнем Риме / Ю. В. Кохановская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mosi.ru/ru/conf/articles/zarozhdenie-yurisprudencii-v-drevnemrime#sthash>.

11. Рабінович С. П. Natura Nominus як джерело права (за творами римських юристів) / С. П. Рабінович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – №3.

12. Римське право і сучасність [Текст] : матеріали Міжнар. наук. конф., 29 травня 2015 р. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Півден. регіон.

центр Нац. акад. прав. наук України, ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т»; [упоряд.: І. В. Давидова, Б. В. Фасій, К. І. Спасова; за заг. ред. Є. О. Харитонов]. – Одеса : Фенікс, 2015. – 300 с.

13. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Римське право і сучасність» : актуальна проблема, 27 трав. 2016 р. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Півден. регіон. центр Нац. акад. прав. наук України, Каф. цивіл. права; [за заг. ред. Є. О. Харитонова; упоряд.-уклад. Б. В. Фасій]. – Одеса : Фенікс, 2016. – 263 с.

14. Русу С. Д. Історико-правові передумови римського приватного права / С. Д. Русу // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3. – С. 12–16.

15. Русу С. Д. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права / С. Д. Русу // Університетські наукові записки. – 2005. – №3 (15). – С. 12–16.

16. Санфилиппо Ч. Курс римського частного права [Текст] : Учебник / Ч. Санфилиппо; пер. с ит. И. И. Маханьков; ред. пер. Д. В. Дождев; Институт государства и права РАН. – М. : БЕК, 2002. – XXVIII, 370 с.

17. Святоцька В. Адвокатська професія в античних країнах / В. Святоцька // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 49. – С. 54–59.

18. Троцька А. І. Вивчення римського права як запорука підготовки висококваліфікованих юридичних кадрів у Росії першої половини XIX століття / А. І. Троцька // Філософські та методологічні проблеми права. – 2013. – №1–2. – С. 214–219.

19. Федущак-Паславська Г. Становлення і розвиток правових конструкцій у Давньому Римі / Федущак-Паславська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 120–126.

20. Харитонов Є. О. Основи римського приватного права [Текст] : посіб. для аудитор. і самост. вивч. курсу / Є. О. Харитонов. – Одеса : Букаєв Вадим Вікторович, 2016. – 395 с.

21. Харитонova О. І. Рецепція ідеї дихотомії права // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2002. – Вип. 13. – С. 67–71.

22. Шала Л. В. Рецепція римського права в Україні: доктринальний рівень / Л. В. Шала // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – №1.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

ТЕМА: ДЖЕРЕЛА РИМСЬКОГО ПРАВА

МЕТА: формувати вміння класифікувати джерела вивчення римського права за групами (першоджерела, різноманітна наукова, навчальна та допоміжна література); систематизувати знання студентів про джерела (форми) римського права; конкретизувати і розширити знання про певні види джерел (форм) римського права.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: декрет, джерела інформації про право, джерела права, Дигести, едикт, закон, Закони XII таблиць, звичай, імператорські конституції, Інституції, Кодекс Юстиніана, Кодекс, мандат, Новели, претор, прокуліанці, рескрипт, сабініанці, сенатусконсульти.

ЗМІСТ

1. Поняття та види джерел римського права.
2. Римські звичаї: поняття та види.
3. Види римських законів: царське законодавство, «Закони XII таблиць», постанови народних зборів, сенатусконсульти, конституції імператорів.
4. Едикти магістратів та преторська практика.
5. Діяльність римських юристів та її форми.
6. Кодифікації римського права.
7. Загальна характеристика та структура Кодифікації Юстиніана:
8. а) Дигести (Пандекти); б) Кодекс Юстиніана; в) Інституції; г) Новели.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Поняття та види джерел римського права

В історико-правовій літературі стосовно римського права поняття «джерело права» вживається у різних значеннях:

- 1) як джерело змісту правових норм;
- 2) як спосіб (форма) утворення норм права;
- 3) як джерело пізнання права.

Уперше термін «джерело права» вживає відомий римський історик та філософ Тіт Лівій, який у своїй «Історії від заснування міста» називає Закони XII таблиць «джерелом всього публічного та приватного права».

В Інституціях Гая джерелами права визнаються: закони, сенатусконсульти, конституції імператорів, едикти магістратів, діяльність юристів.

В Інституціях Юстиніана згадується про два види джерел:

- 1) закони та інші норми, що виходять від імені державних органів та зафіксовані в письмовій формі;
- 2) норми, що формуються повсякденною практикою (йдеться про правові звичаї).

У даному переліку зазначені джерела розкривають спосіб (форму) виникнення норм права. Отже, термін «джерело права» розумівся в Римі як спосіб (форма) правотворення.

За ознакою **форми джерел** римляни поділяли право на **писане** (*jus scriptum*) і **неписане** (*jus non scriptum*): «Наше право є або писаним, або неписаним...», – зазначається в Дигестах Юстиніана.

До джерел, які містять **інформацію про право**, відносять чисельні правові та інші (літературні, політичні, релігійні, філософські) пам'ятки, що містять юридичні норми та інші відомості про суспільство, державу і право. Джерельну базу також розширюють папіруси з текстами окремих договорів, написи на стінах, археологічні знахідки та інші предмети матеріальної культури.

2. Римські звичаї: поняття та види

Найдавнішим і головним джерелом права Стародавнього Риму вважається **звичаєве право**, яке розумілося як сукупність правових звичаїв. У сучасній теорії права під **правовим звичаєм** розуміється правило поведінки, що сформувалося внаслідок багаторазовості його фактичного застосування упродовж тривалого періоду, загальнообов'язковість якого забезпечена державою.

Римський юрист Юліан говорить про давність (тривалість) застосування звичаю і мовчазної згоди суспільства (вважаємо визнання його державою в якості загальнообов'язкового правила) на його застосування. Юрист Павло, підкреслюючи вагомість звичаєвого права, зазначав: «Це право користується тим більшим авторитетом, що доведено було відсутність необхідності надавати йому письмової форми».

Норми звичаєвого права включали наступні види звичаїв:

- звичаї предків (*mores maiorum*);
- звичайну практику (*usus*);
- звичаї жерців (*commentarii pontificum*);
- звичаї, що склалися в практиці магістратів (*commentarii magistratuum*).

В імперський період звичаєве право іменується терміном «**consuetudo**».

Звичаєве право протягом тривалого часу грало істотну роль у регулюванні найрізноманітніших суспільних відносин. Навіть в епоху принципату за правовими звичаями визнавалася така ж сила, як і за законами.

3. Види римських законів: царське законодавство, «Закони XII таблиць», постанови народних зборів, сенатусконсульти, конституції імператорів

У якості джерела права почали використовувалися **закони** (*leges*). Першими законами в Римі були законодавчі акти, прийняті римськими царями (рексами). Існування законодавства

римських царів (*leges regiae*) час від часу піддається сумніву. В останні десятиліття дослідники схильні не відкидати цю традицію, вважати достовірними відомості про закони римських царів.

Відомо, що в царський період (VI ст. до н. е.) правило **7 царів**: Ромул, Нума Помпілій, Тулл Гостілій, Анк Марцій, Тарквіній Древній, Сервій Туллій, Тарквіній Гордий. Ромул разом з братом, Ремом, увійшов в історію як засновник Риму.

Нума Помпілій був обраний за свої таланти, оскільки після смерті Ромула не залишилося законного правителя.

Його реформи:

- 1) упорядкування релігійного життя (культ богині Вести і бога Януса);
- 2) заборона на людські жертвоприношення;
- 3) уведення нового календаря, що складався з 355 днів.

Тулл Гостілій вважався царем-завойовником, істотно розширив кордони Риму. Анк Марцій продовжив завойовницьку політику діда. Війна з латинами закінчилася перемогою Риму, а латини сформували стан плебеїв. Анк Марцій також захопив території, де проживали етруски. Тарквіній Древній продовжував війни з латинами й етрусками. Він спрямовував свою діяльність на розбудову інфраструктури Риму: будував мости, форуми, провів каналізацію («Велика клоака»), провів водопровід, поклав початок будівництва кам'яних будинків.

Сервій Туллій став найвідомішим із реформаторів. Він розділив Рим на 21 округ (триба) за територіальним принципом, змінив принцип комплектування військ, дозволив набирати плебеїв, розділив суспільство на 6 загонів за певною кількістю воїнів, увів плебеїв до складу громади, побудував потужні міські укріплення.

Тарквіній Гордий здійснив ряд заходів, які призвели до революції. Зокрема, почав репресивні дії по відношенню до простого народу, істотно обмеживши права нижчих класів. У 510 р. його скинули. Тим самим закінчилася царська епоха.

У 451 – 450 рр. до н. е. було зроблено запис звичаїв, що отримав назву «**Законів XII таблиць**» (*leges duodecim tabularum*).

Закони XII таблиць дійсно стали унікальною пам'яткою права, адже вони стали відправним пунктом для подальшого розвитку римського права та формально вважалися чинними аж до часів правління Юстиніана I.

Закони XII таблиць не були кодексом у розумінні систематизованих норм, які б охоплювали увесь спектр правовідносин у суспільстві. Це збірник коротких звичаєвих норм з найважливіших питань тогочасного життя римського суспільства, яким переважно охоплювалися сфери цивільного, шлюбно-сімейного та кримінального права, судового процесу, постанов про порядок поховання. Вони були орієнтовані на ліквідацію родоплемінних відносин та на створення єдиної суспільної організації Риму.

Закони істотно вплинули й на еволюцію римського суспільства. Старі, пов'язані з родовим ладом, звичаї було замінено на писане право. Вони встановлювали жорсткі каральні заходи щодо боржників, закріплювали приватну власність, рабство і нерівноправність. Будь-яке посягання на приватну власність суворо каралося. У Законах регламентувалися речові й зобов'язальні, шлюбно-сімейні, спадкові та сусідські відносини, що склалися за умов становлення приватної власності.

Отже, Закони XII таблиць – це санкціоновані Римською державою правові звичаї. Адже в їх змісті відтворений соціальний устрій римського суспільства, зафіксовані пережитки первіснообщинного ладу, пізні традиції царського періоду, результати боротьби плебеїв з патриціями. Закони містять правові норми, які констатують факт правової нерівності патриціїв і плебеїв, патронів і клієнтів, вільних і рабів, закріплюють повноту батьківської влади, регулюють подружні відносини, визначають порядок опіки та спадкування, захищають приватну власність. Закони містять безліч конкретних положень, які були розвинені згодом в пізньоримського та західноєвропейському праві.

У 326 р. до н. е. було прийнято **закон Петелія**, який скасував боргове рабство й убивство боржника за несплату боргу. Приблизно в III ст. до н. е. з'явився **закон Аквілія**, що передбачав відповідальність за знищення й ушкодження чужих речей.

У I ст. до н. е. приймається закон Фальцидія про обмеження заповідальних відказів. Згодом приймається низка інших законів.

Народні збори у Стародавньому Римі вважалися найвищим державним органом. Вони приймали та скасовували закони, оголошували війну та укладали мир, були верховною інстанцією, яка розглядала апеляції й протести на рішення судових органів. На народних зборах обиралися посадові особи, в руках яких знаходилась виконавча влада. У Римі існувало три види народних зборів: **куріатні, центуріатні і трибутні** коміції (з лат. сходинка).

Процедура проходження законопроекту була досить складною та відповідала інтересам рабовласників. Зважаючи на демократичні засади діяльності народних зборів, все ж вирішувати принципові питання вони не могли. Магістрат, який мав право скликати народні збори (консул, диктатор, претор), опрацювавши проект закону, повинен був подати його на обговорення Сенату. Без його схвалення законопроект на обговорення народних зборів не виносився. Народні збори законодавчої ініціативи не мали. Поданий проект вони повинні були або прийняти в цілому без обговорення або відхилити в цілому. Прийнятий народними зборами закон проходив ще одну (третю) стадію – схвалення Сенату, без чого він не міг стати законом. Отже, Сенат контролював і керував діяльністю народних зборів. Наприкінці I ст. народні збори, хоч їх законодавча влада не була скасована, припинили проводити закони.

Сенатусконсультами називалися постанови римського сенату. Спочатку самостійного значення вони не мали. Законопроект виносився і обговорювався на народних зборах, що й надавало йому силу закону. Оскільки в період пізньої республіки народні збори були заборонені, то рішення у поточних справах стали набувати сили закону і без їхнього схвалення. З I по III ст. н. е. сенатусконсульти стають основною формою законодавчих актів. Їх практичною розробкою займалися претори.

Подальше зміцнення імператорської влади привело до того, що одноосібне розпорядження імператора стало визнаватися законом. Імператорські розпорядження, що називалися «**конституціями**», існували в чотирьох видах:

а) **едикти** – загальні розпорядження, звернені до всього населення;

б) **рескрипти** – письмові відповіді на запити з різних питань, що надходили до імператора;

в) **мандати** – посадові інструкції, що давалися імператорами чиновникам;

г) **декрети** – рішення імператора у спірних судових справах.

У період абсолютної монархії імператорські закони стали іменуватися *leges, leges generales, sanctio pragmatica*.

4. Едикти магістратів та преторська практика

Римські судові магістрати мали право видавати постанови для громадян та негромадян Римської держави, які врегулювали нові види суспільних відносин. У період республіки досить поширеною формою римського права стають едикти магістратів. Едикти консулів, преторів, курульних едилів, правителів провінцій та інших магістратів стосувалися їх правотворчої діяльності.

Термін «едикт» походив від слова *dico* (з лат. «говорю»), але надалі едикти стали прийматися в письмовій формі. Вони діяли лише у період виконання магістратом владних повноважень, а тому наступний магістрат міг скасувати або застосувати певні положення із едикту попередника. У результаті правотворчої діяльності курульних едилів, преторів і правителів провінцій значення цієї діяльності розширювалося, і як наслідок виникло *jus honorem* (від слова *honores* – «почесні посади») – **магістратське право**. *Jus honorem* і *jus civile* стали діяти паралельно, доповнюючи один одного.

Найдинамічнішою з-поміж інших була правотворча **діяльність преторів** (міського претора та претора перегринів).

Завдання преторів полягало у наданні допомоги консулам, а за їхньої відсутності – виконання покладених на них посадових обов'язків. Поступово в руках преторів зосереджується судова влада, а тому змінюються їхні функції. Міський претор здійснював правосуддя в Римі. Претор перегринів вирішував майнові спори, що виникали між перегринами або перегринами – з одного боку, і римськими громадянами – з іншого.

Починаючи з III ст. до н. е. у зв'язку з урізноманітненням суспільних відносин норми *jus civile* помітно застарівали. Саме преторські едикти допомагали цивільному праву вирішувати нові запити та потреби, породжувані поступальним розвитком суспільства. Адже претори виносили постанови не загального застосування, а по конкретних позовах. Претор не міг скасовувати або змінювати норми цивільного права, проте він, опрацювавши відповідну норму цивільного права на практиці, міг позбавити сили те чи інше її положення.

Для здійснення своїх функцій і в межах своєї компетенції претор перед вступом на посаду видавав едикт, в якому викладав правила судочинства, обов'язкові для всього населення та самого претора протягом року. Після закінчення його повноважень зазначені правила втрачали свою силу. Новообраний претор перед вступом на посаду оголошував власний едикт, вивчивши едикти своїх попередників. Правила, що довели свою ефективність у практиці їх застосування та виявлялися придатними для захисту відносин, що виникали, використовувались у новому едикті. Невдалі, нежиттєздатні правила відмирили, не доставши застосування в наступних едиктах. Отже, кожний новообраний претор видавав свій едикт, який був результатом творчості не тільки його автора, а й колективним творінням багатьох попередників, що увібрало в себе їх практичний досвід.

У II ст. н. е. юристом Юліаном було зроблено опис окремих постанов, що містилися в преторських едиктах. Зазвичай, опис був кодифікацією преторських едиктів, також схвалений імператором Адріаном і отримав статус так званого «**Вічного едикту**» (*edictum perpetuum*). Його оголосили незмінним, і тіль-

ки імператор міг вносити деякі доповнення. «Вічний едикт» Юліана до наших часів не дійшов, але збереглися фрагменти коментарів римських юристів. За допомогою цих коментарів були зроблені спроби реконструкції едикту.

У процесі тісної взаємодії цивільне і преторське право почали зближуватися між собою, і вже з класичного періоду стали зливатися в єдину систему римського права.

5. Діяльність римських юристів та її форми

Формування юриспруденції як самостійного і важливого джерела римського права розпочалося близько III ст. до н. е.

Формами діяльності римських юристів вважалися:

1) консультації та поради щодо пред'явлення позову і порядку ведення порушеної справи (*agere*). Римляни не допускали прямого подання до суду через його ритуальність (позивач повинен був вести справу самостійно), а тому допомога юристів виражалася тільки у підготовці справи;

2) складання формул різних правових актів, що здійснювалося окремими особами (заповітів, актів продажу, дарування) (*cavere*). Строгий формалізм римського права вимагав професійного підходу, оскільки пропуск хоча б одного слова робив його юридично нікчемним;

3) відповіді на юридичні питання, що надходили від приватних осіб (*respondere*). Дана форма використовувалася тільки в випадках прогалин у чинному законодавстві. Консультації юристів хоч і впливали на практику, проте обов'язкової юридичної сили не мали.

Тлумачення юристами діючих законів і твори юристів, присвячені законодавству, називалися **коментарями**. Юристи склали також збірники казусів, висловлюючи при цьому свою думку про деякі юридичні події. Римські юристи складали й підручники з римського права (інституції) та викладали право.

Твори римських юристів були тісно пов'язані з юридичною практикою. Аналіз правовідносин, здійснюваний юристами,

відрізнявся точністю, глибиною, логічною послідовністю і обґрунтованістю рішень. Тому багато юридичних **сентенцій** (висловлювань) виявились настільки вдалими, що їх цитували і в той час, і дотепер. Наприклад: «Благо народу – найвищий закон» (*Цицерон*), «Ніхто не може передати іншому більше права, ніж має сам» (Ульпіан), «Право є мистецтво добра і справедливості» (Цельс), «У судових справах поспішність злочинна» (Публілій Сір), «Сумлінність не допускає, щоб двічі карали за одне й те ж» (Гай) та інші.

До числа видатних республіканських юристів відносяться Марк Манілій, Юній Брут, Публій Сцевола (II ст. до н. е.). Представниками класичної римської юриспруденції були Лабеон і Капітон (I ст. н. н.). З їх іменами пов'язано створення двох шкіл римських юристів: **прокуліанської** (від імені Прокула, учня Лабеона) та **сабініанської** (від імені Сабіна, учня Капітона). У період «золотого століття» юриспруденції Риму (II ст. – початок III ст. н. е.) плеяда римських юристів поповнилася іменами Павла, Папініана, Ульпіана, Модестіна, Гая та інших.

Із кінця III ст. н. е. діяльність юристів уповільнилася через обмеження юридичної свободи римськими імператорами. У 426 р. імператор Валентиніан III видав **Закон про цитування**, згідно з яким юридична сила визнавалася лише за творами п'яти юристів: Гая, Павла, Папініана, Модестіна і Ульпіана.

6. Кодифікації римського права

Кодифікація (систематизація) римського приватного права була здійснена у зв'язку зі значним обсягом і різноманітністю нормативного матеріалу.

Перші приватні кодекси римського права посткласичного періоду з'являються в кінці III – на початку IV ст. ст. **Кодекс Григоріана** (*Codex Gregorianus*) (295 р.), об'єднав усі імператорські конституції починаючи від Адріана і до кінця III ст. н. е. Кодекс складався з 19 книг, книги поділялися на титули з предметними рубриками. Згодом з'являється **Кодекс Гермогеніана**

(*Codex Hermogenianus*) (325 р.), названий іменем укладача. Він тричі переглядався упорядником, більшість конституцій зазнали редакції. Всього було зібрано 120 конституцій, розділених за змістом на 69 титулів, без об'єднання в книги. Він доповнював попередній кодекс конституціями до Імператора Костянтина (IV ст.)

Першим офіційним зібранням конституцій був **Кодекс Феодосія** (*Codex Theodosianus*). Імператор Східної римської імперії Феодосій II поставив перед кодифікаційною комісією завдання – опублікувати збірник імператорських конституцій зі включенням до нього творів юристів-класиків (*ius*). Але в результаті до нього ввійшли лише імператорські конституції. Кодекс Феодосія складався з 16 книг, розділених по предметним титулів. Кодекс поряд із питаннями, що торкалися змін у державному устрої рабовласницької держави, висвітлював питання приватноправового характеру. Кодекс був пересланий в Рим і прийнятий Валентиніаном III, співправителем Феодосія II. Незважаючи на те, що Кодекс був складений на Сході імперії, на її Західну частину він мав значніший вплив, оскільки продовжував застосовуватися триваліший період. Імператор Східної римської імперії Юстиніан у першій половині VI століття за часів імператора Юстиніана ініціює проведення наступної кодифікації.

7. Загальна характеристика та структура Кодифікації Юстиніана: а) Дигести (Пандекти); б) Кодекс Юстиніана; в) Інституції; г) Новели

Вважається, що імператор Юстиніан, прагнучи відновити велич Римської імперії, вирішив об'єднати її правом. Тому підготовка юстиніанівського Зводу мала відбутися у найстисліші терміни. Передусім необхідно було систематизувати конституції, що з'явилися після видання Кодексу Феодосія. Але згодом Юстиніан поставив перед комісією ще амбітніше завдання – оновити існуючі кодекси (Григоріана, Гермогеніана і Феодосія)

і об'єднати їх в одній збірці. Для виконання цього завдання створювалася комісія у складі 10 осіб, очолювана відомим юристом **Трибоніаном**. Робота комісії, яка тривала понад рік (з 528 по 529 рр.), завершилася укладанням **Кодексу Юстиніана** (*Codex Justinianus*). Загалом же кодифікаційна діяльність продовжувалася понад 30 років (528–565 рр.), а її наслідком стало видання спеціальних збірок: у 529 р. Кодексу Юстиніана (*Codex vetus*); у 533 р. Дигестів (*Digesta*), або Пандектів (*Pandectae*), та Інституцій (*Institutio*); у 534 р. – оновленої редакції Кодексу Юстиніана (*Codex repetitae praelectionis*); у 565 р. – Новел (*Novellae*).

Спочатку структура Зводу законів імператора Юстиніана включала в себе три частини: **Кодекс, Дигести (або Пандекти)** та **Інституції**. Проте після опублікування кодифікації за період з 535 по 565 р. Юстиніан видав значну кількість імператорських конституцій, які не увійшли до Зводу. Вони були опубліковані вже після його смерті й отримали назву **Новели**. Всі чотири частини Юстиніанівської кодифікації мали (як того хотів Юстиніан) об'єднуватися воедино в «*Corpus*» права. І лише з XII століття юстиніанівський Звід став називатися «*Corpus juris civilis*».

Перша частина – Кодекс Юстиніана – з'явилася у 529 р., включала у себе збірку імператорських конституцій від Адріана до Юстиніана. Кодекс присвячувався питанням цивільного, кримінального та державного права. Він складався з 12 книг, які розділялися на 98 титулів, а титули – на фрагменти. Конституції (всього 4600) розташовувалися в хронологічному порядку. На початку кожної конституції зазначалося ім'я імператора, який її видав, та ім'я особи, якої вона стосувалася, та дату видання.

Друга частина – Дигести або Пандекти – публікується у 533 р. Комісією було використано понад 2 тис. фрагментів із творів 39 найвідоміших римських юристів. Дигести складаються з 50 книг. Книги (крім 30 і 32) поділяються на титули (всього 432). Титули – на фрагменти (всього 9123). Фрагменти в новітніх виданнях Дигест – на параграфи. Найбільша кількість уривків за-

позичена з творів Ульпіана – до 1/3 і Павла – близько 1/6 всього обсягу Дигест. Крім того, твори Папініана склали 1/18 частину, Юліана – 1/20, Помпонія і Сервія Сцеволи – 1/25, Гая – 1/30, Модестіна – 1/45, Марцелла – 1/60. Укладачами використовувалися твори тих юристів, які володіли *jus respondendi*. Основним змістом Дигест є фрагменти, які стосуються приватного права, але багато з них відносяться до публічного права.

Інституції стали **третьою частиною** Зводу. У 533 р. професорами-юристами Феофілом і Дорофеем під керівництвом Трибоніана був складений елементарний підручник цивільного права – Інституції (*institutiones*). Інституції були видані з навчальною метою для початківців юристів, але згодом набули офіційного характеру. В основу поклалися інституції Гая, які також склалися з чотирьох книг. **Перша книга** містила загальні положення про систему римського права, джерела, положення щодо правового статусу осіб, а також інститутів сімейного права. **Друга книга** присвячувалася речовому праву, праву власності і володіння, узуфруктам і сервітутам, заповіту. **Третя** – містила положення зі спадкового та зобов'язального права. **Четверта** – присвячувалась зобов'язанням з деліктів, системі позовів, преторських інтердиктів, екстраординарному судовому процесу і державним злочинам.

Четвертою частиною Зводу стали Новели, підготовлені юристом Юліаном. У своїх Новелах Юстиніан насамперед надавав силу закону тим реальним змінам у праві, які безпосередньо стосувалися післяреформеної судової практики. Новелами Юстиніана були внесені істотні зміни в шлюбне право, у питання про права успадкування, особливо за відсутності заповіту. Також цікавими є нововведення, що стосуються становища рабів, колонів, вільновідпущеників та куріалів (колишня назва – декуріони). За своїм змістом новели вважалися законами та загалом торкалися проблем церковного та публічного права.

Таким чином, Звід законів Юстиніана включав в себе найважливіші здобутки римської класичної юриспруденції, а також

цінні надбання посткласичного римського права. Юстиніанівське законодавство орієнтувалося на служіння тогочасному та прийдешнім поколінням.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Джерела римського права – це форми правотворення, в яких об'єктивуються і отримують обов'язкову силу норми римського права. Протягом римської історії мали значення наступні види джерел права: 1) звичайне право; 2) закон; 3) едикти магістратів; 4) діяльність римських юристів; 5) кодекси римського права.

Джерело права – спосіб зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість. Розрізняють такі види джерел права: *правовий звичай* – санкціоноване (забезпечуване) державою звичаєве правило поведінки загального характеру; *правовий прецедент* – об'єктивоване (виражене зовні) рішення органу держави у конкретній справі, обов'язкове при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ; *нормативно-правовий договір* – об'єктивоване, формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, встановлене за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечуване державою; *нормативно-правовий акт* – письмовий документ компетентного органу держави (а також органу місцевого самоврядування), у якому закріплено забезпечуване нею формально обов'язкове правило поведінки.

Діяльність римських юристів – це професійна діяльність юристів (*prudentes*), яка існувала в трьох основних видах: *cavere* (складати нові позови та угоди), *agere* (вести справу в суді), *respondere* (давати відповіді). *Cavere* передбачало повноваження щодо укладення позовів, угод та заповітів. При здійсненні своїх повноважень юристи надавали назви новим за-

собам правового захисту, створення яких було відповіддю на нестандартні ситуації, що виникали в юридичній практиці. *Agere* відноситься до ведення справи в суді, де юрист бере на себе повноваження сторони в процесі, виступаючи при цьому у якості адвоката. Самою типовою функцією юристів було *respondere* – виказувати свою думку з приводу різноманітних питань, що задавалися приватними особами. Автентичність авторства забезпечувалася або печаткою, або особистим листом юриста до судді, або ж свідченням осіб, що були присутні на консультації.

Закон (*lex, leges*) – це юридична норма, яка у відповідній формі видається компетентним органом державної влади і є загальнообов’язковою. Закони в буквальному розумінні цього слова в Римі приймалися народними зборами. У період республіки існувало три види народних зборів. Найстаріші народні збори – це *куріатні коміції*. Однак найголовнішою формою народних зборів у період республіки були збори по *центуріях* (за реформою Сервія Тулія все населення за майновим цензом було поділене на центурії). Третьою формою народних зборів були збори по *трибах*, які в другій половині існування республіки почи-нають відігравати важливу роль, рішення яких на початку III ст. до н. е. мали обов’язкову силу для всього римського народу. Принципового розподілу компетенцій між цими трьома видами римських народних зборів, які історично склалися, не було. Ініціатива скликання народних зборів належала вищим магістратам. Щодо законопроектів, то їх вносили в ті чи інші народні збори залежно від того, хто саме їх вносив. Кожний магістрат вносив законопроекти в ті народні збори, які його обирали. Треба зазначити, що процедура проходження законопроекту була досить складною. Незважаючи на певну демократизацію народних зборів, вирішувати принципові питання вони не могли. Магістрат, який вносив проект закону, повинен був подати його на обговорення сенату. Без схвалення сенатом законопроект на обговорення народних зборів не

вносили. Оскільки народні збори не володіли законодавчою ініціативою, поданий законопроект вони повинні були або прийняти в цілому без обговорення, або відхилити.

Закон Аквілія (*lex Aquilia*) – закон 286 р. до н. е., який передбачав відповідальність за протиправну і винну шкоду, заподіяну чужому майну. Перша глава передбачала відповідальність за вбивство чужого раба або худоби в розмірі найвищої ціни такої речі за останній рік. Третя глава стосувалася різних ушкоджень будь-яких речей: винний був зобов'язаний сплатити власнику найвищу ціну речі, яку вона мала в попередньому місяці. Свою назву закон набув від імені його ініціатора – плебейського трибуна Аквілія, який відстоював інтереси нижчих верств населення. Ульпіан писав, що закон Аквілія скасував усі закони, що були видані раніше, в яких передбачалися норми, присвячені правовим наслідкам протиправно завданих збитків.

Закон Петелія (*lex Poetelia*) – акт 326 року до н. е., який забороняв обертати в рабство неплатежеспроможних боржників – римських громадян і членів їх сімей.

Закон Фальцидія (*lex Falcidia*) – закон, який встановив, що спадкоємцю за заповітом повинна бути залишена $\frac{1}{4}$ спадщини без обтяження.

Закони XII таблиць (*Leges XII tabularum*) – кодифікація державного закону (451 – 449 до н. е.) від народу (*lex publica*) у Стародавньому Римі. Закони були створені спеціальною комісією з 10 осіб (*decemviri legibus scribundis*) і регулювали практично усі галузі життя (в юридичному плані – дії/події, що мали місце повсякчас). Закони XII таблиць – це збірник коротких правил з найважливіших практичних питань. Він містить правила про цивільний процес, землеволодіння, про сім'ю, про права кредитора щодо боржника, низку вказівок адміністративно-

го характеру. Закони відбивають велику владу домовладки, наявність приватної власності, яка може відчужуватися і заповідатися. В епоху Законів XII таблиць уже існувало рабство, однак воно ще не було розвинутим і згадки про рабів нечисленні. Правила про зобов'язання (крім позики) досить скупі і свідчать, що процеси обміну були ще мало поширені. Зміст Законів XII таблиць, очевидно, є записом звичаєвого права, і якщо виникла потреба в його писаному оформленні, то це можна пояснити як результат боротьби плебеїв з патриціями.

Звичаєве право – це найдавніша форма утворення римського права. Воно налічує досить велику кількість таких норм. Серед них розрізняються наступні: *mores majorum* (звичаї предків) – звичаї, що зберігалися і охоронялися понтифіками, *usus* (звичаєва практика), *commentarii magistratuum* (звичаї, що склалися в практиці магістратів). Звичаєве право існувало в Стародавньому Римі досить довго, але поступово нові соціально-економічні відносини вимагали державного закріплення правових норм. Таким закріпленням стало видання законів.

Імператорські конституції – це форми реалізації законодавчої влади римських імператорів в період домінанту. Відтепер воля імператора набуває безпосереднього, безумовного і загальнообов'язкового значення. Напередодні, за часів принціпату, Ульпіан зазначав: «Те, що вирішив принцепс, має силу закону», сам «принцепс вільний від обов'язку (додержуватися) закону» (Д. 1.4.1; Д. 1.3.31). Всі інші форми правотворчості в цей період фактично припинилися. Постанови (встановлення) імператора дістали назву конституцій, від римського слова *constituo* – устанавляю. У період принціпату приймалися конституції чотирьох видів: *едикти, декрети, рескрипти і мандати*.

Кодекс Гермогеніана (*Codex Hermogenianus*) – приватна кодифікація імператорських конституцій Діоклетіана та його наступників, що була укладена близько 325 р. римським юристом

на ім'я Гермогеніан. Жодних відомостей про його життя не збереглося, проте відомо, що він є автором «*Juris epitome*», самостійної переробки витягів його попередників, викладених у коротких положеннях без вказівки джерела. Твір споріднений з «*Sententiae*» Павла та викладений у порядку преторського едикту й пізніших Дигестів, у які і ввійшли деяка кількість уривків з нього.

Кодекс Григоріана (*Codex Gregorianus*) – приватна кодифікація, що об'єднала конституції від Андріана (II ст. н. е.) до кінця III ст. н. е. Рання кодифікація імператорських конституцій, зроблена в роки правління Діоклетіана юристом Григоріаном. Конституції систематизовані в кодексі у хронологічному порядку і розподілені на 14 книг. *Codex Gregorianus* часто цитувався пізнішими римськими імператорами і, ймовірно, разом з *Codex Hermogenianus* і *Codex Theodosianus* був покладений в основу кодексу Юстиніана.

Кодекс Феодосія II (*Codex Theodosianus*) – перший офіційний збірник розпоряджень римських імператорів з початку IV століття, складений у 435 році комісією з 16 юристів, призначених східно-римським імператором Феодосієм II. Кодекс повинен був поєднатися з кодексами Григоріана і Гермогеніана, які стали в такий спосіб офіційно санкціонованими. Кодекс Феодосія був прийнятий його співправителем – західно-римським імператором Валентиніаном III і набув обов'язкової сили в Західній Римській імперії.

Кодифікація Юстиніана – це систематизований виклад римського і візантійського права VI ст., розпочатий за наказом візантійського імператора Юстиніана. Спочатку вона включала три частини: офіційний підручник римського приватного права (**Институції**); збірник витягів з творів римських юристів (лат. – **Дигести** або **Пандекти**); збірник розпоряджень (конституцій) римських імператорів від Андріана (II ст. н.е.) до

самого Юстиніана, що стосувалися адміністративного, кримінального, фінансового, церковного та приватного права (Кодекс Юстиніана). Остання, четверта частина – **Новели** – являє собою збірник законів, виданих у Візантійській імперії в 534–556 рр. на додаток до основного тексту кодифікації. Створення кодифікації завершило розвиток римського права. Кодифікація Юстиніана відіграла величезну роль в рецепції римського права в Європі (в XVI в. вона була видана під назвою *Corpus juris civilis* (Звід цивільного права). В окремих країнах (напр., ПАР) деякі його норми застосовуються дотепер. Цитати із зазначеного Зводу в науковій літературі позначаються наступним чином. Назва збірника – першою великою літерою: I – Інституції, D – Дігести, C – Кодекс, N – Новели. Після того, в залежності від структури кожного з джерел через крапку або кому ставиться певна кількість цифр, що означають підрозділи збірника. Так, наприклад, в Інституціях – I.1.2.2 (Інституції, 1 книга, 2 титул, 2 параграф), в Дігестах – D.4.2.21.5 (Дігести, 4 книга, 2 титул, 21 фрагмент, 5 параграф) тощо.

Консультація (*consultatio*) – одна з форм діяльності римських юристів, що виражалася в роз'ясненні норм права, прав і обов'язків громадян, вона могла бути дана претору, судді. Консультації зазвичай були безоплатні і будь-який громадянин міг отримати її у юристів, які збиралися переважно на форумі – головній площі Риму. Дехто з них мав намір довести іншим обсяг своїх знань, інші ж – прагнули набути авторитету для власної політичної кар'єри (наприклад, при обранні на посаду магістрата). При Августі найвидатнішим юристам було надано право давати консультації (*jus respondendi*) від імені принцепса, які мали для судді обов'язкове значення. Серед юристів класичного періоду таке право отримали Папініана, Ульпіан, Павло, Гай, Модестін.

Магістрат (*magistratus*) – узагальнена назва виборних посадових осіб в республіканському Римі – консулів, преторів,

цензорів, едилів тощо. Для магістратур були характерні три принципи: 1) однорічне перебування на посаді (за певними винятками); 2) колегіальність (за винятком диктатора); 3) відповідальність (без терміну дії) за службове недбальство.

Мандат (*mandata principum*) – один з видів імператорських конституцій. Це інструкції, вказівки імператора чиновникам в основному з адміністративних питань, рідше у сфері приватного права, тому не мали великого значення в якості джерела приватного права.

Неписане право (*jus non scriptum*) – норми, що склалися в повсякденній практиці, – звичаї предків, звичаї у практиці жерців, звичаї у справах магістратів тощо.

Плебісцити – рішення плебейських зборів. Спочатку були обов'язковими тільки для плебсу. Гай у своїх «Інституціях» пише: «Колись патриції стверджували, що плебесцити не накладають на них зобов'язань, раз вони видаються без їх схвалення» (Гай, 1.3). Однак за Законом Гортензія (III ст. до н. е.) вони стали обов'язковими для всього народу, подібно *leges populi*. Плебесцити, таким чином, відрізнялися від інших законів лише за формою прийняття.

Право на публічну відповідь (*jus publice respondendi*) – право, надане імператором найбільш впливовим юристам, яке надавало можливість давати офіційні консультації за його дорученням.

Претор (*pretor*) – виборна (на 1 рік) посадова особа, яка займала друге місце в ординарній магістратурі після консула. Претор був наділений особливою владою (імперіум), користуючись якою міг вчиняти дії із застосуванням норм права у сфері приватного і кримінального права (юрисдикція). У легісакційному і формулярному процесах претор розглядав су-

перечки на першій стадії (*jus*). Посаду міського претора було засновано у 367 р. до н. е., претора перегринів – у 242 р. до н. е.

Прокуліанці – школа римського права (засновник Антістій Лабеон). Прокуліанці підтримували нові ідеї, чим сприяли подоланню консерватизму та надмірного формалізму *jus civile*. За твердженням Помпонія, до прокуліанців належали: Нерва-батько, Нерва-син, Лонгін, Пегаз, Прокул, Цельсій (батько і син), Нерацій. Більшість відомостей про прокуліанців надав Гай, який належав до їх супротивників – сабініанців.

Сабініанці – це римська правова школа (засновник Гай Атей Капітон, найвидатніший представник – Масурій Сабін). Сабініанці стояли на консервативніших позиціях і тяжіли до застосування традиційних норм та правил. Основне джерело відомостей про школу – повідомлення Секста Помпонія. Саме він, розповідаючи про Лабеона і Капітона, потім додає: «*hi duo primum veluti diversas sectas fecerunt*», тобто що від них пішли дві різні школи в юриспруденції. До сабініанців належали Гай Атей Капітон, Масурій Сабін, Кассій, Целлій Сабін, Луцій Яволен Пріск, Абурній Валенс, Тусціан і Сальвій Юліан, Африкан.

Сенатусконсулт (*senatusconsulta*) – поради, рекомендації Сенату. Набули поширення в період республіки і принципату, коли вища державна влада належала Сенату, який відіграв значну роль у державному житті Риму. Починаючи з Августа Октавіана, Сенат, склад якого повністю формував принцепс, став єдиним законодавчим органом. Щоб воля принцепса набула значення закону, вона вносилась у вигляді проекту до Сенату, а потім затверджувалась як сенатусконсулт. З I до середини III ст. вони стають головною формою законодавства. Сенат у цей час не мав права законодавчої ініціативи, його постанови фактично лише оформляли пропозиції принцепсів, які проголошували свою волю у вигляді усних або письмових промов у законодавчому органі. У сенатусконсультах нерідко

зазначалися лише загальні принципові положення, які претори повинні були відображати в едиктах. Текст сенатусконсультів передавався на зберігання до храму Церери, а пізніше – до державної скарбниці, де знаходився й архів Римської держави.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Найдавніші джерела римського права та їх використання в роботах римських юристів.
2. Структура та зміст преторського едикту.
3. Інституції Гая як елементарний підручник римського права: загальна характеристика.
4. Судове красномовство та фразеологія.
5. Латинська юридична термінологія.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Встановіть відповідність видів римських звичаїв до перекладу їхніх назв:

1. <i>mores maiorum</i> ;	а) звичаї магістратів;
2. <i>usus</i> ;	б) звичаї жерців;
3. <i>commentarii pontificum</i> ;	в) звичаї предків;
4. <i>commentarii magistratuum</i> ;	г) звичаї римлян;
5. <i>consuetudo</i> ;	д) звичайна практика;
6. <i>mores Romanorum</i> .	е) звичаї імператорську періоду.

Завдання 2. Які з перелічених джерел римського приватного права відносяться до: а) *jus scriptum*; б) *jus non scriptum*?

- 1) закони; 2) звичаї; 3) едикти магістратів; 4) діяльність юристів; 5) рішення народних зборів; 6) декрети імператорів; 7) *consuetudo*.

Завдання 3. Віднайдіть характеристики, які відповідають вказаним правовим системам: 1) *jus civile*, 2) *jus quiritium*, 3) *jus gentium*, 4) *jus honorarium*.

а) квіритське право – це право повноправних жителів Риму;
б) цивільне право – це суто національне право, яке поширювалося тільки на римських громадян;

в) право народів – це едикти міського претора, звернені до перегринів;

г) квіритське право – це право римських громадян;

г) право народів – це результат правотворчості претора перегринів, судова практика, породжена суперечками між чужинцями або між римлянами та чужинцями;

д) преторське право – це результат видання едиктів принцепсів; звернення до всього населення Римської держави;

е) преторське право – це право у вигляді едикту претора, яке впливало із принципу справедливості та з *jus gentium*.

Завдання 4. Поясніть зміст наступних висловлювань римських юристів:

а) Суворий закон, але це закон (*Dura lex, sed lex*).

б) Звичай править законом (*Mos legem regit*).

в) Закон не має зворотної сили (*Lex prospicit, non respicit*).

г) Закон завжди точний (*Lex semper certa est*).

Завдання 5. Установіть відповідність між змістом і структурою кодифікації Юстиніана:

а) Інституції; б) Дигести; в) Інституції; г) Новели; д) Регули.

1) збірник імператорських конституцій;

2) короткий систематичний навчальний огляд;

3) закони, прийняті після кодифікації Юстиніана;

4) збірник юридичних правил і афоризмів;

5) збірник витягів з творів 39 римських юристів.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ **(За Законами XII таблиць)**

КАЗУС 1. Між Требацієм і Луцієм виникла суперечка щодо земельної ділянки. Рішення, яке виніс суддя виявилось на користь Требація. Згодом з'ясувалось, що суддя, вступивши у змову із Требацієм, отримав від нього хабара. Яке покарання загрожує судді?

КАЗУС 2. Валеріус, звернувши увагу та те, що сусідня ділянка давно не обробляється і знаходиться у занедбаному стані, вирішив використовувати її для власних цілей. Через 3 роки до нього звернувся Тицій з вимогою повернути ділянку, якою він не користувався через свою відсутність. Валеріус відмовився віддавати ділянку власнику. Яке рішення повинен винести суд?

КАЗУС 3. Приміщення, в якому Марій зазвичай зберігав зібраний урожай, було підтоплене і виявилось непридатним для використання. Марій звернувся до Люція з проханням взяти на збереження зібране в мішки зерно. По весні з'ясувалось, що зерно зіпріло внаслідок того, що було недостатньо просушеним. Марій звернувся до Люція з вимогою відшкодування вартості втраченого майна. Чи правомірною є вимога Марія?

КАЗУС 4. Івлена мала намір розлучитися зі своїм чоловіком. Чоловік, дізнавшись про це, перешкодив їй реалізувати надане їй законом право, щорічно залишати його будинок. Чи правомірними є дії чоловіка? Чи отримає дружина за таких обставин розлучення?

КАЗУС 5. Після смерті Юлія з'ясувалось, що він не залишив по собі заповіту і до того ж не мав агнатів. На його майно претендують заміжня донька та рідний брат, визнаний судом марнотратником. Кому із них надасть перевагу суд?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Уперше термін «джерело права» у науковий обіг увів відомий римський...

- а) юрист Ульпіан;
- б) історик Тіт Лівій;
- в) імператор Юстиніан;
- г) юрист Гай.

2. Джерелом римського приватного права не вважається...

- а) звичаєве право;
- б) звичаєва практика;
- в) рішення судових магістратів;
- г) судовий прецедент;
- д) діяльність юристів;
- е) закон.

3. Закони XII таблиць – це...

- а) систематизація законів, прийнятих народними зборами;
- б) систематизований запис звичаєвої практики;
- в) систематизований запис звичаїв і законів, виступаючих джерелом усього публічного і приватного права;
- г) систематизація законів, прийнятих на плебейських зборах.

4. Закони як джерело римського права існували у наступних формах...

- а) *lex*;
- б) *lex i plebiscitum*;
- в) *lex, plebiscitum i senatusconsulta*;
- г) *lex, plebiscitum, senatusconsulta i constitutum*.

5. Едикт як джерело римського приватного права є результатом правотворчості...

- а) магістратів;
- б) преторів;
- в) принципсів;
- г) імператорів.

6. Із моменту прийняття едикту Юліана «*Edictum perpetuum*» (125–138 рр. н. е.)...

- а) едикти перестали діяти;
- б) едикти були систематизовані і більше не могли бути ні змінені, ні доповнені, окрім як з дозволу імператора;
- в) едикти були систематизовані і кожний наступний претор не міг їх змінити;
- г) едикти як джерело права припинили своє існування.

7. Видом діяльності римських юристів не вважалося...

- а) підготовка (розробка) законів;
- б) керівництво процесуальними діями сторін;
- в) надання юридичних консультацій (порад);
- г) складання формулярів позовних вимог.

8. *Respondere* – це...

- а) складання рекомендаційно-обов'язкових формул угод, а також дій щодо реалізації спадкових прав;
- б) відповіді за запитам приватних осіб, а також суддів і посадових осіб, тобто обов'язково-рекомендаційні консультації з тлумаченням права;
- в) складання судових формул, які висловлювала сторона позову, відповідаючі вимогам права і з якими позивач публічно виступав в суді;
- г) написання творів-листів з самостійно обраного правового питання для реалізації в практичних цілях.

9. *Cavere* – це...

- а) складання рекомендаційно-обов'язкових формул угод, а також дій щодо реалізації спадкових прав;
- б) відповіді за запитам приватних осіб, а також суддів і посадових осіб, тобто обов'язково-рекомендаційні консультації з тлумаченням права;
- в) складання судових формул, які висловлювала сторона позову, відповідаючі вимогам права і з якими позивач публічно виступав в суді;
- г) написання творів-листів з самостійно обраного правового питання для реалізації в практичних цілях.

10. *Agere* – це...

- а) складання рекомендаційно-обов'язкових формул угод, а також дій щодо реалізації спадкових прав;

б) відповіді за запитами приватних осіб, а також суддів і посадових осіб, тобто обов'язково-рекомендаційні консультації з тлумаченням права;

в) складання судових формул, які висловлювала сторона позову, відповідаючи вимогам права і з якими позивач публічно виступав в суді;

г) написання творів-листів з самостійно обраного правового питання для реалізації в практичних цілях.

11. Інституції – це...

а) збірник юридичних правил, афоризмів і висловлювань;

б) всі зібрані висловлювання юристів-попередників по цивільному і преторському праву;

в) тлумачення діючого, головню преторського права;

г) елементарний підручник із права.

12. Коментарі – це...

а) збірник юридичних правил, афоризмів і висловлювань;

б) всі зібрані висловлювання юристів-попередників по цивільному і преторському праву;

в) тлумачення діючого, головним чином преторського права;

г) елементарний підручник із права.

13. Дігести – це...

а) збірник юридичних правил, афоризмів і висловлювань;

б) зібрані висловлювання юристів-попередників по цивільному і преторському праву;

в) тлумачення діючого, головню преторського права;

г) елементарний підручник із права.

14. Регули – це...

- а) збірник юридичних правил, афоризмів і висловлювань;
- б) всі зібрані висловлювання юристів-попередників по цивільному і преторському праву;
- в) тлумачення діючого, головню преторського права;
- г) елементарний підручники по праву.

15. Продовжіть думку. «Закон про цитування» (426 р.)...

- а) скасовував *jus respondendi*;
- б) обмежував *jus respondendi*, залишаючи це право лише за принципсами;
- в) обмежував *jus respondendi*, визнаючи юридичну силу тільки за творами Павла, Ульпіана, Папініана, Модестіна і Гая;
- г) обмежував *jus respondendi*, залишаючи це право лише за судженнями юристів Павла, Гая, Ульпіана, Лабео́на і Капітона.

16. Про яке джерело права говорив Ульпіан: «Те, що вирішив принцепс, має силу закону»?

- а) закон;
- б) імператорська конституція;
- в) сенатусконсульт;
- г) едикт принцепса.

17. Оберіть офіційні кодифікації римського права.

- а) Кодекс Грегоріана;
- б) Кодекс Гермогеніана;
- в) Кодекс Феодосія II;
- г) Кодекс Юстиніана.

18. Визначте, яка із частин не увійшла в структуру кодифікації Юстиніана.

- а) Кодекс Юстиніана;
- б) Новели;
- в) Пандекти;
- г) Регули;
- г) Дигести;
- д) Інституції.

19. Яку із кодифікацій римського права називають Зводом цивільного права?

- а) кодифікацію Гермогеніана;
- б) кодифікацію Феодосія II;
- в) кодифікацію Юстиніана;
- г) кодифікацію Григоріана.

20. Процес запозичення і засвоєння римських юридичних концепцій, поглядів – це...

- а) рецепція римського права;
- б) кодифікація римського права;
- в) реформація римського права;
- г) новелізація римського права.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які види джерел римського права розрізняє сучасна наука?
2. Назвіть джерела пізнання римського приватного права.
3. Дайте визначення звичаю. У яких формах вони існували?
4. Чим відрізняється звичай від звичаєвого права?
5. Що таке преторський едикт?
6. Які органи державної влади в різні періоди розвитку Риму мали повноваження видавати закони?
7. Назвіть види імператорських конституцій.
8. Що таке *senatusconsulta*?
9. Головний зміст закону «Про цитування юристів».
10. Твори кого з римських юристів могли бути покладені в основу судового рішення?
11. Назвіть форми діяльності римських юристів.
12. Перелічіть найвідоміших римських юристів та назвіть їх праці.
13. Що таке *aequitas* в римському праві?
14. Які юридичні школи існували в Римі?
15. Назвіть кодифікації римського права.
16. Назвіть кодифікації імператорських конституцій.
17. Вкажіть причини появи кодифікації Юстиніана.
18. Які збірники складають кодифікацію Юстиніана?
19. У чому полягає значення кодифікації Юстиніана?
20. Які джерела римського права стали наслідком кодифікації Юстиніана?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Качур В. О. До розуміння та визначення поняття «джерела права» / О. В. Качур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2013. – № 6–1. – Том 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/XxX/Downloads/Nvmgu_jur_2013_6-1\(1\)](file:///C:/Users/XxX/Downloads/Nvmgu_jur_2013_6-1(1))
2. Кофанов Л. Л. Характер преторського едикта в Риме IV–III в до н. е. / Л. Л. Кофанов // Древнее право. – 2004. – № 2 (14). – С. 34–41.
3. Латинские юридические изречения / авт.– сост. Е. И. Темнов. – М. : Право и закон : ЭКЗАМЕН, 2003. – 383 с.
4. Лубко І. М. Закони XII таблиць : навчальний посібник / І. М. Лубко І. М. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. – 44 с.
5. Савельев В. А. История римского частного права / В. А. Савельев. – М. : «Юрист», 1995. – 74 с.
6. Тузов Д. О. Категории римского права в русском издании Дигест Юстиниана / Д. О. Тузов // Журнал российского права. – 2007. – № 6. – С. 117–131.
7. Шевчук М. М. Закони 12 таблиць як джерело римського права: загальний аналіз / М. М. Шевчук М. М. // Матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Правозахисний рух: історія та сучасність». – Полтава: ДП «Друкарня», 2008. – С.16-19

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

ТЕМА: ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

МЕТА: закріпити загальні уявлення студентів про особливості судочинства в Стародавньому Римі; розширити знання про різновиди судового процесу та їхні характерні ознаки; з'ясувати особливості позовного провадження у римському праві та засоби забезпечення виконання судових рішень.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: відповідач, ексекуція, екстраординарний процес, ексцепція, законні строки, інтенція, легісакційний процес, позивач, позовна давність, посередництво, прескрипція, преторська формула, рекуператорні суди, реституція, самозахист, стадії цивільного процесу, суддя, судовий процес, формулярний процес, цивільний процес.

ЗМІСТ

1. Досудові форми захисту цивільних прав. Виникнення судів.
2. Загальне поняття про легісакційний, формулярний та екстраординарний процеси.
3. Спеціальні засоби преторського захист.
4. Позовний захист: поняття і види позовів (*actio*).
5. Судове рішення. Оскарження та виконання судового рішення.
6. Строки в римському праві. Законні строки та їх значення.
7. Позовна давність. Переривання і призупинення позовної давності, наслідки її завершення.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Досудові форми захисту цивільних прав. Виникнення судів

У Стародавньому Римі додержавного періоду ще не існувало спеціального органу, який би здійснював судочинство. Тому потерпілий вживав необхідних заходів для відновлення порушеного права чи інтересу, здійснюючи самозахист. Над винним чинили розправу (самосуд), до якої залучались родичі, сусіди і навіть свідки. Закони XII таблиць доводять факт існування саморозправи: злодій, пійманий на крадіжці, карався шмаганням, а потім його віддавали на розсуд потерпілого; той, хто вчинив нічну або збройну крадіжку, підлягав жорстокому покаранню – міг бути страчений або проданий у рабство.

Отже, самоуправні дії визнавалися правомірними у випадках:

- 1) необхідної оборони (особа мала право вбити нападника);
- 2) насильного або таємного спорудження на земельній ділянці особи споруди (будівлі) (власнику землі дозволялося знищити незаконну забудову);
- 3) спроба втечі (переховування) боржника від кредитора (допускалося застосовувати силу (примус) з вимогою повернути борг);
- 4) захоплення злодія на місці вчинення злочину в нічний час (допускалось навіть його вбивство).

Подальший правовий розвиток Риму узаконив **самозахист** як форму захисту порушеного інтересу та звузив можливості для здійснення саморозправи. Вона допускалась у виняткових випадках: тоді, коли дії потерпілого були еквівалентними діям правопорушника. У законах XII таблиць містилася норма: «Якщо хтось завдав членушкодження і не примириться з потерпілим, то хай йому самому буде завдано те саме». Недозволена саморозправа тягла за собою негативні наслідки. Наприклад, коли кредитор самовільно захоплював річ боржника для задоволення своїх вимог, то він був зобов'язаний цю річ повернути. Із виникненням суду саморозправу заборонили.

Дозволялося лише власними силами або за допомогою різних засобів перешкоджати порушенню прав. Такі дії могли вчинятися лише під час порушення.

Отже, здійснення захисту прав і законних інтересів римських громадян поступово ставало прерогативою держави. Точної дати виникнення державного суду джерела не містять. Проте відомо, що справи, які стосувалися інтересів держави, розглядалися публічним судом (*judicio publico*), а приватноправові інтереси захищалися в цивільних судах (*judicio privata*).

2. Загальне поняття про легісакційний, формулярний та екстраординарний процеси

Судовий процес у римському праві відбувався в **трьох формах** (легісакційний, формулярний та екстраординарний), які послідовно змінювали одна одну.

Легісакційний процес (*legis actiones* – законні дії) був найдавнішою формою цивільного процесу за допомогою законних позовів (*leges agere*). Слова позову були незмінні як слова закону, на якому вони засновані. Будь-який відступ від форми заперечувалося. Для процесу були характерні обрядовість, строгий формалізм, наявність двох стадій.

На першій стадії (*in jure* – проголошення права) відбувалося наступне:

1) визнання позову, тобто встановлення можливості захисту порушеного права, скарга або приймалася, або відхилялася (повторне її подання не допускалося); сторони в призначений день приходили до магістрата і приносили з собою спірну річ (якщо суперечка стосувалася нерухомої речі, то приносилася її частина (жменя землі, деталь будинку));

2) процес відбувався у формі змагання за спірну річ: спочатку позивач, а потім відповідач накладали на річ особливу паличку **віндику** (від *vindico* – вимагати, захищати), вимовляючи при цьому встановлені формули та фрази; той, хто допускав помилку, автоматично програвав суперечку;

3) вносилися грошова застава (сторона, яка виграла, отримувала заставу назад, а та, що програла, позбавлялася її, і вона йшла до скарбниці (застава слугувала підтвердженням істинної волі сторони);

4) призначення судді для розгляду справи по суті;

5) засвідчення суперечки (*litis contestatio*) перед свідками, після чого на відповідача лягав обов'язок вчасно виконати судові рішення надалі.

Форми розгляду позовних вимог: процес парі, процес із накладенням руки, процес із вимогою призначити суддю, процес із взяттям застави.

Особливості проходження другої стадії (*in iudicio* – судового розгляду) полягали в наступному:

1) у виголошенні сторонами клятви й здійсненні жертвоприношення Юпітеру;

2) призначений претором суддя без особливих формальностей розглядав справу по суті, а саме: знайомився з письмовими документами, заслуховував свідчення та виносив рішення;

3) сторона, яка без поважних причин не прибула до суду, автоматично програла справу;

4) рішення суду набувало законної сили негайно і не могло бути оскаржене;

5) забезпечення виконання судового рішення.

Із розвитком преторського права на зміну складному, архаїчному та формалізованому легісакційному процесу приходять **формулярний процес** (17 р. до н. е.). Претор відтепер не був зв'язаний необхідністю викладати позов у точних словах закону, як раніше. Ініціатива залишалася за позивачем, але виклик відповідача забезпечувався авторитетом претора. Нез'явлення до суду каралося штрафом. Претор міг стати на сторону як позивача, так і відповідача, діючи відповідно до принципу справедливості.

Процес також складався із двох стадій, однак проходження першої стадії (*in iure*) стало здійснюватися без усяких формальностей і закінчувалося врученням претором позиваче-

ві записки, що адресувалася судді. Юридично важливішою була перша стадія. У записці претор наділяв суддю владою засуджувати або виправдовувати (*juris dictio*), указував ті підстави й умови, за яких позов підлягав задоволенню. Така записка була обов'язковою для судді й називалася **формулою**. У змісті преторської формули містилися конкретні обставини суті справи, які слід було встановити судді для того, щоб задовольнити позов або відмовити у ньому. Тому зміст формули та її структура залежали від конкретних обставин справи.

Структура формули містила наступних елементів:

- 1) **інтенція** – формулювала позовні вимоги;
- 2) **демонстрація** – описувала підставу позову, вказувала на юридичний факт, що породжував права та обов'язки сторін;
- 3) **кондемнація** – доручала судді визнати провину чи виправдати відповідача, якщо підтвердяться або не підтвердяться вимоги позивача;
- 4) **ад'юдикація** – наділяла суддю повноваженнями присудити кожній зі сторін окремі речі або права. Ця частина формули характерна тільки для справ про поділ майна чи меж земельних ділянок.

Частини формули могли вводитися у формулу у різних комбінаціях в залежності від обставин конкретної справи. Окрім зазначених складових формула могла містити додаткові елементи, характерні для окремих випадків. Наприклад, **ексцепція** (заперечення) включалася до формули у разі, якщо відповідач наводив факти, які заперечували вимоги позивача. Ексцепції поділялись на скасувальні та відкладальні. **Скасувальні ексцепції** неминуче призводили до неможливості осуду відповідача (наприклад, ексцепція про застосований до відповідача обман чи погрозу, які спонукали до укладання угоди). **Відкладальні ексцепції** діяли тільки на період існування обставин, що виправдовували відповідача (наприклад, ексцепція про відстрочку виконання, надану позивачем).

В інтересах позивача у формулу могла бути введена **прескрипція** (припис на користь позивача). Вона застосовувалася в випадку поділу предмета позовних вимог.

У період принципату формулярний і екстраординарний способи судочинства взаємодоповнювали один одного. Однак формулярне судочинство з III ст. нестримно занепадало, а з кінця століття практично не застосовувалося, хоча самі формули були скасовані лише у 342 р. Реформи Діоклетіана і Костянтина внесли в процесуальне право стільки істотних змін, що когніційне судочинство набуло самостійного характеру. У **екстраординарному процесі** переважав документальний доказ, проте юридична сила визнавалася тільки за офіційними документами. Докази за допомогою приватного документа підкріплювалися підписами свідків або реєстрацією їх в протоколах державних установ. Широко застосовувалися правила доведення і презумпції. Зі зростання впливу церкви особливої ваги набула клятва (присяга).

Особливості екстраординарного процесу:

- 1) проходження в одну стадію;
- 2) ведення справи одноосібно державним магістратом або суддею;
- 3) закритий (непублічний) процес та можливість заочного розгляду під час відсутності сторони;
- 4) проголошення присяги сторонами й використання адвокатів;
- 5) доказовий процес (замість принципу вільного переконання вводилася система формальних доказів, теорія оцінки доказової сили різних доказів);
- 6) введення судового мита;
- 7) можливість оскарження рішення суду (право апеляції) будь-якою зі сторін (навіть імператором);
- 8) забезпечення виконання судових рішень державними органами.

Отже, динамічний розвиток суспільних відносин у Римі вимагав оптимізації та ефективності судової процедури. Судова влада прагнула створити однаковий розгляд певних правових ситуацій. У зв'язку з цим характерні для класичного періоду вільний розвиток правової науки і творчий підхід юристів

припинились. Сучасні дослідники вважають, що суддя вже прагнув не до справедливого, а до неспростовного рішення, оскільки на нього була покладена підвищена відповідальність як на посадову особу.

3. Спеціальні засоби преторського захисту

У римському судочинстві, окрім позовного захисту, існували й інші форми захисту порушеного права – **засоби преторського захисту**.

До них належали:

1) **інтердикт** (*interdictum* – регулювання, заборона) – наказ претора про припинення будь-яких дій, що порушують право. Вони видавалися преторами у визначених ними цивільних справах на стадії їх розслідування, найчастіше стосовно штрафів або застави. Інтердикт повинен був виконуватися негайно.

Відомо про існування наступних видів інтердиктів:

- простий (*simplicia*) – був звернений тільки до однієї зі сторін;
- двосторонній (*duplicia*) – звертався до обох сторін;
- заборонний (*prohibitoria*) – забороняв певні дії та поведінку;
- відновний (*restitutoria*) – наказ про відновлення зруйнованого суспільного будинку або повернення особі її речі;
- пред'явний (*exhibitoria*) – вимагав негайно представити певну особу або документ.

У посткласичному праві різниця між інтердиктом й позовом стала втрачатися.

2) **стипуляція** (*stipulationes praetoriae*) – обіцянка особи в присутності претора зробити що-небудь або утриматися від вчинення певних дій. Такі обіцянки, які були, зазвичай, вербальним договором, укладалися сторонами за вказівкою магістрата. У випадку їх невиконання могли застосовуватися примусові заходи.

Види стипуляцій:

- регулювання правильного проведення спору (*stipulationes iudiciales*);

- позасудові стипуляції (*stipulationes cautionales*);
- забезпечення безперешкодного проведення процесу (*stipulationes comunes*).

3) реституція (*restitutio in integrum*) – повернення в початкове (раніше існуюче) становище. Такий спосіб застосовувався претором, якщо норми загального права застосувати було неможливо, або якщо претор вважав, що їх застосування буде несправедливим. Встановлювалися наступні підстави застосування реституції: наявність збитку (майнового або немайнового, заподіяною дією або бездіяльністю); тимчасова відсутність сторін (полон, від'їзд); вік менше 25 років; обман; омана; погрози; втрата особою статусу; своєчасність прохання (не пізніше 1 року з моменту виявлення порушення потерпілим). Отже, для застосування реституції необхідно було наявність трьох умов: заподіяної шкоди; однієї з перерахованих вище підстав; своєчасність прохання про реституцію.

4) уведення в володіння (*missione in possessionem*) – це дозвіл претора взяти у володіння майно (або його частину) зобов'язаної особи (боржника). Введення застосовувалося за наступних ситуацій: при спадкуванні майна для того, щоб захистити права особи, що визнавалася спадкоємцем не за старим (цивільним), а за преторським правом; якщо відповідач відмовлявся виконувати судові рішення; якщо боржник не повертав борг кредиторіві встановленими способами, особливо при його передчасній відсутності або нез'явленню в суд.

4. Позовний захист: поняття і види позовів (*actio*)

Позови в римському праві займали одне з центральних місць в судочинстві. У Дигестах Юстиніана знаходимо наступне визначення поняття «позов». «**Позов** (*actio*) – це право особи здійснювати в судовому порядку належну їй вимогу» (D. 44. 7. 51; 4. 6).

Позови з'являються у формулярному процесі в межах розроблюваних претором формул. Преторські едикти вводили нові формули, змінювали існуючі, поширювали позови на

ширший перелік випадків. Із часом були розроблені типові формули для окремих категорій позовів.

Римському праву були відомі наступні види позовів:

1) Залежно від **особи відповідача** позови ділилися на **речові** (*actiones in rem*) та **особисті** (*actiones in personam*). Речовий позов спрямовувався на визнання права щодо певної речі (наприклад, позов власника про витребування його речі від володіючого не-власника); відповідачем за таким позовом вважалася особа, що порушує речове право позивача. Особисті позови були орієнтовані на виконання зобов'язання певним боржником (наприклад, вимога платежу боргу). Зобов'язання завжди передбачає одного або декількох боржників; тільки вони можуть порушити право позивача і тільки проти них спрямовувався особистий позов.

2) За **обсягом та майновими наслідками** позови поділялися на три групи:

– **реіперсекаторні позови** або **позови для відновлення порушеного стану майнових прав** (*actiones rei persecutoriae*); тут позивач вимагав від відповідача тільки втрачену річ або іншу цінність; наприклад, позов власника про витребування речі (*rei vindicatio*);

– **штрафні позови**, метою яких було покарання відповідача (*actiones poenales*); їх предметом служили: а) стягнення приватного штрафу; б) відшкодування збитків;

– **змішані позови**, які здійснюють і відшкодування збитків, і покарання відповідача (*actio mixtae*), наприклад позов за аналогією (*actio legis Aquiliae*).

Особисті позови, спрямовані на отримання речей (грошей, інших замінних речей) або вчинення дій, називаються **прямими або кондикційними позовами** (*condictiones*) (Gai. 4. 5). Приватна вимога в римському праві розглядається з точки зору кредитора як вимога належного йому боргу (*debitum*) або обов'язки боржника що-небудь дати або зробити (*dare, facere, praestere*);

3) за **системою** римського права розрізняли:

– **законні** (*actiones in jus*) – до них належали: *actio stricti iuris* – позов суворого права і *actio bonae fidei* – позов,

побудований на принципі сумлінності. Основне значення цієї відмінності полягає в тому, що при розгляді позовів суворого права суддя пов'язаний буквою договору, з якого випливає позов, а при розгляді позовів *bonae fidei* положення судді вільніше: він мав право брати до уваги заперечення відповідача, засновані на вимогах справедливості, хоча б у формулу позову і не було включено особливої ексцепції (наприклад, при *actio bonae fidei* суддя враховує посилення відповідача на *dolus* з боку позивача, тобто на те, що позивач допустив обман), навіть якщо у формулу позову не включене спеціальної ексцепції з цього приводу;

– **преторські або «гнучкі» позови** – при вступі на посаду претор (до створення Юліаном «Постійного едикту») у своєму едикті проголошував всі види позовного захисту, а також свої особливі засоби захисту; їхнє застосування характеризувалося гнучкістю права й прагненням реалізувати принцип справедливості в судовій практиці;

4) **за змістом** позови поділялися на:

– **прямі** (*actio directa*), що містять головну вимогу в цих відносинах, та **зворотні** (*actio contraria*), призначені для захисту прав, похідних від головних. Наприклад, при веденні чужих справ без доручення за допомогою прямого позову захищалися права господаря справи, в яку втручалася стороння особа. Це було пов'язано з таким принципом римського приватного права, як неприпустимість втручання у сферу чужих майнових прав. Разом з тим, мали бути захищені й права гестора, який добровільно зробив корисні витрати на чужу користь. Для цього йому і надавався «зворотний позов» про відшкодування доцільних витрат в інтересах господаря.

– **фіктивний позов** (*actio ficticia*) – позов, формула якого містить фікцію, тобто вказівку судді приєднати до існуючих фактів певний неіснуючий факт;

– **арбітражні позови** (*actiones arbitrarie*) – якщо суддя не міг домогтися від відповідача видачі чи пред'явлення предмета спору, то він виносив особливе рішення, в якому визначав

розмір шкоди, заподіяної позивачеві, керуючись принципом «доброї совісті та справедливості»;

– **публічні** (*actio nes populares*) – пред’являлися будь-якому громадянину, «хто що-небудь поставив або повісив так, що воно може впасти на вулицю».

Про різноманітні позови та їх класифікацію можна прочитати в четвертій книзі Інституцій Юстиніана.

5. Судове рішення. Оскарження та виконання судового рішення

Судове рішення (*judicatum*) відіграло важливу роль у фіксуванні результатів розгляду позову. Тому судове рішення мало містити присуд щодо виправданості вимог позивача і визначення юридичної долі речей, що становили предмет спору.

За загальним правилом, судовий розгляд спору завершувався присудженням позивачеві певної частини спірної речі (у справах про розділ спільної власності або спадщини) або присудженням відповідача до сплати певної грошової суми (в усіх інших справах). Іншими словами, відповідальність відповідача полягала у грошовій сумі, мала грошовий характер. Проте в імперський період римляни відійшли від принципу обов’язкової грошової компенсації. Якщо предметом спору була певна річ, то відповідач присуджувався до видачі цієї ж речі.

Рішення судді мало чітко відповідати вказівкам формули. Воно зазвичай виголошувалося в усній формі. Якщо процес завершувався оголошенням рішення судді, то воно погашало процес взагалі, тобто він не міг повторюватися. Рішення визнавалося за істину в даному спорі (D. 5.1.25) і мало обов’язкову силу для сторін, що було його характерною рисою як акту тлумачення і застосування норми права.

У разі заперечення відповідачем законної сили судового рішення, він міг захищатися проти нього. У класичний період за наявності поважних причин відповідач міг просити преторської реституції. В імперський період судове рішення можна

було оскаржити до вищої інстанції, тобто подати **апеляцію**. Однак якщо вища інстанція залишала скаргу без задоволення, то відповідач присуджувався до відповідальності в подвійному розмірі. При ухилянні відповідача від виконання судового рішення позивач мав право здійснити примусове стягнення.

При легісакційному процесі відповідальність могла бути особистою – відповідача тримали під арештом до сплати боргу або до його відпрацювання. Пізніше відповідальність стала майновою. У цьому разі кредитори вводилися у володіння. Через деякий час майно боржника продавалося з аукціону. Покупець цього майна ставав його власником і боржником кредиторів відповідача.

6. Строки в римському праві. Законні строки та їх значення

Під **строком** (*dies*) розуміли волевиявлення однієї зі сторін, яке обмежує виконання угоди в часі. Строки поділялися на початкові й кінцеві (залежно від того чого вони стосувалися: моменту укладання угоди чи моменту її виконання). Строки в римському праві обчислювалися днями. У результаті набуття права строк наставав у момент першого дня, а при втраті права – в останній момент останнього дня.

В угодах, предметом яких була тривала дія, необхідно було визначити остаточний термін, бо інакше угоду можна було розірвати в будь-який час, або одна зі сторін могла відмовитися від неї. Угоди, предметом яких були сервітути, навіть якщо в них не визначався строк, розглядалися як угоди зі встановленим кінцевим терміном.

У Стародавньому Римі існували зобов'язання, які не передбачали встановлення строку. У такому разі зобов'язання можна було виконати достроково, і це не визнавалося протизаконним.

Класичному римському праву не було відомо поняття «позовної давності». Замість неї застосовувалися так звані **законні строки** для пред'явлення позову. Законні строки відрізнялися від позовної давності тим, що припиняли не тільки

право на позов, а й саме матеріальне право, яке лежало в його основі. Право у цьому випадку погашалося незалежно від поведінки уповноваженої особи (позивача), позовна ж давність припиняла право на позов з огляду на бездіяльність позивача (наприклад, неподання позову протягом строку позовної давності).

Основна відмінність законних строків від позовної давності полягала в наступному:

1) законні строки менш тривалі – 1 рік для спорів про рухоме і 2 роки в суперечках про нерухоме майно, а позовна давність встановлювалася у 30 років;

2) сплив законного строку погашав не тільки право на захист, але й саме матеріальне право. Наприклад, у спорі про право власності із закінченням законного строку власник втрачав як право на захист, так і право власності на спірну річ. Із закінченням терміну позовної давності власник втрачав право на судовий захист свого права власності, однак він не втрачав самого права власності;

3) законні строки не переривались і не призупинялись, а позовна давність могла призупинитися й перериватися.

Законні строки могли встановлюватися й щодо окремих видів позовів: преторських – 1 рік; едильських (у зв'язку з недоліком придбаної речі) – 6 місяців; стосовно спадщини – 5 років.

7. Позовна давність. Переривання і призупинення позовної давності, наслідки її завершення

Позовна давність (*praescriptio*) – встановлений законом термін, упродовж якого особа може звернутися з позовом про захист свого порушеного права. Якщо особа не намагалася відновити порушене право, то така можливість втрачалася після закінчення цього строку.

Класичне римське право чітко не сформулювало поняття позовної давності, однак у праві цього періоду для певних угод існували спеціальні терміни, протягом яких те чи інше право

діяло (наприклад, поручительство тривало 2 роки). Тому всі позови вважалися постійними і не мали обмежень в часі (*actiones perpetuae*). При Юстиніані (V ст. н. е.) уводиться інститут позовної давності у сучасному його розумінні. Для всіх особистих та речових позовів вона встановлювалася на термін у 30 (іноді у 40 років).

Перебіг позовної давності починався в момент виникнення підстави для позову. Наприклад, для речових позовів – з моменту порушення права власності. Перебіг позовної давності міг бути призупинений через поважні причини: 1) юридичні перешкоди (наприклад, спадкоємець просив певний строк на складання опису спадщини); 2) у зв'язку з неповноліттям уповноваженої особи; 3) у зв'язку з тяжкою хворобою, знаходженням у полоні, відсутністю відповідача, сплатою свого боргу за межами імперії тощо). Якщо підстави для призупинення терміну зникали, то перебіг позовної давності відновлювалося.

Переривання позовної давності мало місце тоді, коли зобов'язана особа визнавала право уповноваженої особи або уповноваженою особою вчинялися певні дії, що свідчили про прагнення здійснити своє право.

Вважалося, що **зобов'язана особа** визнавала права уповноваженої особи в наступних випадках: а) виплата відсотків по зобов'язанню; б) часткова сплата боргу; в) звернення відповідача до позивача з проханням про відстрочку боргу.

Дією **уповноваженої особи**, що свідчить про його прагнення здійснити право вимоги щодо зобов'язаної особи, було, наприклад, пред'явлення нею позову до суду.

У разі переривання позовної давності час, що минув до перерви, не включався в термін давності, і тому перебіг позовної давності відновлювалося знову.

Погащення позовної давності мало місце тоді, коли протягом терміну її дії особа (кредитор), право якої було порушено, не намагалася скористатися правом пред'явлення позову до зобов'язаної особи (боржника).

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Арбітр – суддя, який розглядає спори, коли потрібно не стільки застосування норм права, скільки посередницька діяльність, наприклад, у позовах про розділ майна. Арбітр виносив рішення, виходячи з міркувань справедливості та добросовісності.

Демонстрація (*demonstratio*) – це частина формули (записки судді), що складалася претором у формулярному процесі, в якій викладалася суть спірної справи, вказувалися підстави позовної вимоги. Демонстрація розпочиналася зазвичай словами «якщо», «оскільки».

Законний термін (*dies legitimus*) – період часу, обчислюваний з моменту порушення права (невиконання договору, вчинення делікту), протягом якого особа має право звертатися по суду з приводу відновлення порушеного права. На відміну від позовної давності, – це давніший інститут, який не знав припинення та переривання. Термін для захисту права на рухому річ становив 1 рік, на нерухому – 2 роки. Закінчення цього терміну припиняло право на позов.

Екстраординарний процес (когніційне судочинство) – одна з форм судового процесу. Зі скасуванням формулярного процесу в 342 р. він став основним видом процесу, але виник ще за часів Августа. Особливістю екстраординарного процесу була його одностадійність: справи розглядалися та виносилися рішення магістратами й судовими чиновниками. Виникла ієрархія судових інстанцій, вища з яких – імператор, зумовлювала іншу особливість цього процесу – можливість оскарження судового рішення – апеляцію у вищу судову інстанцію. Екстраординарному процесу була властива наявність складного судового апарату зі штатом секретарів, судових виконавців та інших службовців. До суду відповідач викликався офіційно.

Вівся протокол судового засідання. Виконання судового рішення здійснювалося судовими виконавцями. Був поширений публічний продаж майна відповідача з торгів (аукціон). У посткласичний період в арсеналі процесуальних засобів з'явилася категорія презумпції (*praesumptio*), пов'язана з розподілом тягаря доведення (*onus probandi*) будь-яких фактів, які передбачаються, або ж є неіснуючими, поки та чи інша сторона не доведе протилежне. «Сильна презумпція дорівнює доказу», – стверджували римські юристи. Письмові докази мають пріоритет перед показами свідків, до яких стали ставитися з недовірою, що знайшло відображення в аксіомі «один свідок – не свідок». Суддя прагне не до того, щоб його рішення було справедливим, а насамперед до того, щоб воно було беззаперечним.

Ексцепція (*exceptio*) – позовне заперечення відповідача, одна з додаткових частин формули (в формулярному процесі), не передбачена типовою формулою позову. Це не заперечення позову, а заперечення, засноване на певних фактах, при доведеності яких позивач міг програти позов. Ексцепція – одне з ефективних засобів захисту відповідача. Найбільш поширеною була ексцепція, що вказувала на обман. «Ексцепція – засіб боротьби справедливості проти консерватизму старого права», – говорив Гай.

Жерці або понтифіки (*pontifices*) – священнослужителі, що входили до колегії культу Юпітера з головним понтифіком на чолі. У давній період жерці, володіючи знаннями не тільки у сфері релігії, астрономії, математики, філософії, а також у сфері права, брали участь у тлумаченні та застосуванні норм права, зокрема, Законів XII таблиць, складали судові формули (тримаючи їх і дні судочинства в секреті), розглядали суперечки. Ними був внесений значний внесок у розвиток правової науки, тому понтифіки визнані першими юристами. Понтифіками вони називаються тому, що перший міст (*pont*) через Тибр був побудований під їх безпосереднім керівництвом.

Змішані позови (*actiones mixtae*) – категорія позовів, за допомогою яких переслідувався майновий інтерес і покарання, наприклад, стягується вартість речі і штраф. Так, вимога сплати вартості речі в подвійному розмірі по суті означає: витребування вартості речі і штрафу в розмірі вартості речі. Це допускалося, зокрема, при запереченні боржником свого боргу або заподіювача шкоди своєї провини при пред'явленні позову (за законом Аквілія).

Інтенція (*intentio*) – це частина формули в формулярному процесі, яка складалася претором на першій стадії процесу, в якій коротко викладалися позовні вимоги. Інтенція розпочиналася словами: «якщо з'ясується», «якщо буде доведено».

Кондемнація (*condemnatio*) – це частина формули, яка означала присудження претора. Йому надавалося право робити припис судді щодо засудження чи виправдання відповідача. Кондемнація виражалася в грошовій формі (грошовій оцінці підлягала і вартість розшукуваної речі). Грошовий характер кондемнації вказував на майновий інтерес позивача у вигляді загального еквівалента вартості предмета спору. Це означало також формальну рівність сторін у процесі.

Кондикція (*condictio*) – один з найдавніших позовів. Це абстрактний цивільний позов особистого характеру, позов суворого права, спрямований на певну грошову суму або річ, що надавався з контрактів суворого права, зокрема, зі стипуляції, позики. Але найважливішу роль кондикція зіграла при вирішенні спорів про безпідставне збагачення, що виникло з різних підстав.

Конкуренція позовів – можливість пред'явити один позов з декількох можливих (альтернативна конкуренція) або паралельно двох різних позовів (кумулятивна конкуренція), що не суперечило пануючому в римському процесі принципу:

не повинно бути двох процесів в одній справі. Приклад альтернативної конкуренції: у випадку крадіжки речі потерпілий має право пред'явити до злодія віндикаційний позов, позов з крадіжки, або кондикційний позов про повернення викраденого (безпідставного збагачення). Приклад кумулятивної конкуренції: паралельне пред'явлення нештрафного позову – віндикаційного і штрафного – позову з крадіжки.

Конфессорний позов (*actio confessoria*) – позов, за допомогою якого захищалося сервітутне право, коли воно порушене іншою особою. Володілець сервітуту зобов'язаний був довести наявність у нього сервітуту. Нерідко йому протиставлявся негаторний позов.

Легісакційний процес (*legis actio*) – найдавніший вид судового процесу, що розумівся як пошук чого-небудь спірного на суді або здійснення домагання, спрямованого до відповідача законним способом за допомогою певних урочисто виголошених слів, коли слова позову незмінні як слова закону, на якому вони засновані (Гай). Легісакційний процес супроводжувався певним ритуалом – послідовністю заздалегідь встановлених дій. Наприклад, спірна річ торкалася особливим жезлом, який означав владу особи над річчю у віндикаційному процесі. Це інститут цивільного права був доступний тільки римським громадянам.

Літісконтестація (*litis contestatio*) – заключний акт, що завершував першу стадію (у претора) легісакційного й формулярного процесу. У легісакційному процесі цей момент означав засвідчення спору, коли претор і сторони (позивач і відповідач) зверталися до запрошених свідків з урочистим зверненням підтвердити на суді все почуте і побачене ними. У формулярному процесі літісконтестація полягала у згоді сторін визнати складену і проголошену претором формулу, яка підписувалася сторонами і заносилася в протокол. Літіс-

контестація погашала право вимоги позивача, виключаючи можливість зробити його предметом повторного судового розгляду (між тими ж особами на тій же підставі).

Позов (*actio*) – найдавніший засіб набуття прав та захисту порушеного права. У Дигестах вказувалося, що позов – це право особи здійснювати в судовому порядку належну йому вимогу. Основний розподіл позовів: речові і особисті; суворого права і доброї совісті. Речовий позов спрямований на витребування речі в особи, в якій вона знаходиться, якщо відповідач заздалегідь невідомий. Типовий речовий позов – віндикаційний. Особистий позов спрямований проти заздалегідь відомої особи. Так, будь-який позов, що впливає з договору та делікту, є особистим. Позов суворого права – це позов, заснований на підставі суворого дотримання норм права та змісту договору, наприклад, позов зі стипуляції і договору позики. При розгляді позовів доброї совісті (їх більшість) суд брав до уваги конкретні обставини справи і вирішував суперечку з урахуванням принципу справедливості.

Позовна давність – це строк, обчислюваний з моменту порушення права, протягом якого особа має право вимагати відновлення порушеного права: відшкодування збитків, сплати штрафу, повернення речі. Вона була введена в посткласичний період (424 р.) і дорівнювала 30 рокам. На відміну від законних термінів, позовна давність могла припинятися зважаючи на вагомні причини (війна, стихійне лихо, хвороба тощо) на час існування цих перешкод для пред'явлення позову. Позовна давність могла перериватися. Так, визнання боргу (часткова його сплата), пред'явлення позову переривали перебіг позовної давності, і з цього моменту вона розпочиналася знову. Час, що минув до зазначеного моменту, не враховувався.

Реституція (*restitutio in integrum*) – особливий засіб преторського захисту, що означає відновлення в початковий

майновий стан особи, яка зазнала збитків внаслідок вчинення невігідної угоди. Для реституції були необхідні наступні умови: важливість причин, що дають підставу для реституції; наявність шкоди у особи, яка вимагає захисту. Найчастіше реституція використовувалася для захисту осіб, які уклали угоду під впливом обману, погрози, насильства, омани, також для захисту осіб, які не досягли 25 років, і які вчинили невігідну для себе угоду.

Сакраментум (*sacramentum*) – означає «священна клятва», жертва, застава. Важливе значення мала в легісакційному процесі. Гай в Інституціях пише: сакраментальна форма була спільною для вирішення різних суперечок, коли закон не визначав спеціальної позовної формули. Сторони давали клятвену обіцянку (очевидно підкоритися рішенню суду), попередньо вносили заставу (сакраментум) – від 50 до 500 асів (залежно від ціни позову). Сторона, що програла процес, втрачала заставу, а та, що виграла, – повертала.

Самозахист – захист, здійснюваний власними силами без залучення органів держави. Відповідно до Законів XII таблиць допускалася у разі неправомірного нападу на особу або її майно. Силу дозволено відображати силою – стародавній принцип, покладений згодом в основу інституту необхідної оборони. Крім того, при заподіянні особистої образи – членопошкодження – була дозволена розправа з кривдником за принципом таліону «око за око, зуб за зуб». У цьому правилі виражався правовий принцип формальної рівності та пропорційності представлень – досягнення рівноваги у заподіяній шкоді.

Свідки (*testes*) – очевидці того чи іншого факту, який вони можуть підтвердити у разі спору на суді. Свідки відігравали велику роль при вчиненні урочистих актів ритуального характеру: манципації, складанні заповітів, укладення шлюбу, в легісакційному процесі тощо. Звичайне їх число – 5, але не менше

2. «Один свідок – не свідок», – говорили римські юристи. Якщо свідок брав участь при укладанні якого-небудь акту, а потім відмовлявся засвідчити про цей факт, то позбавлявся права вдаватися до допомоги свідків. Лжесвідчення, за Законами XII таблиць, каралося смертю (скиданням з високої Тарпейської скелі). Показам свідків надавалося важливого значення, тому римські юристи рекомендували здійснювати ретельний вибір свідків. У Дигестах підкреслюється необхідність з'ясування їхніх чеснот, моральності, серйозності (Модестін).

Стадії цивільного процесу – етапи судочинства, які були характерні для легісакційного та формулярного процесів. Перша стадія (*jus*) проходила перед претором, коли встановлювався предмет спору, претензії сторін тощо. Але примирення сторін, визнання позову відповідачем, досягнення якої-небудь угоди між сторонами припиняли суперечку. Якщо спір не був припинений, то перша стадія завершувалася засвідченням спору (*litis contentatio*) – урочистим зверненням до запрошених свідків, щоб вони підтвердили на суді все, що відбувалося на першій стадії. На другій стадії (*judicium*) справа розглядалася по суті перед суддею: заслуховувалися сторони, свідки, досліджувалися докази тощо. По завершенню виносилося рішення, яке оскарженню не підлягало.

Судове рішення (*judicatum, res judicata, sententia*) – це присуд судді, що виноситься після розгляду справи й набуває обов'язкової сили. Воно означало кінець спору, що досягалося за допомогою або присуду (позивачеві) або виправдання (відповідача) – сказано в Дигестах. «Судове рішення приймається за істину», – говорили римські юристи.

Судовий процес – розгляд спірної справи в суді з винесенням рішення. Походить від слова – *procedo* (йти вперед, рухатися). У легісакційному та формулярному процесі дві стадії (етапи). Мета процесу потрійна: 1) встановлення права у позивача;

2) встановлення факту порушення права; 3) обрання способу захисту порушеного права. Найчастіше – це сплата певної суми у вигляді відшкодування збитків або стягнення штрафу, або повернення речі. З давнього часу важливим принципом римського процесу був обов'язок суду вислухати обидві сторони – позивача і відповідача.

Фікція (*fictio*) – це уявне припущення неіснуючої або ігнорування існуючої обставини в рамках певних юридичних категорій, зокрема, в формулярному процесі. Найдавніший випадок – надання цивільних позовів для захисту чужинців від правопорушень. Претор в формулу вставляв фікцію про те, що нібито чужинець – римський громадянин. Фікція, на відміну від презумпції, завжди незаперечна. Вона розглядається як важливий інструмент претора для вдосконалення чинного права.

Формула (*formula*) – коротка записка, яка складається для судді претором на першій стадії формулярного процесу. Формула складалася з основних і додаткових частин. Основні частини: призначення судді (*judicis nominatio*), інтенція (*intentio*) – виклад суті спору, кондемнація (*condemnatio*) – рекомендація судді засудити чи виправдати відповідача. З додаткових частин важливе значення мала ексцепція (*exceptio*) – заперечення відповідача. Якщо вона була обґрунтованою, то обов'язково бралася до уваги при винесенні рішення.

Формулярний процес – отримав назву від слова «формула» – коротка записка судді, яка складалася претором на першій стадії процесу. Введений законом Ебуція в 160 р. до н. е. Формулярний процес розцінюється як значний крок вперед у розвитку судочинства, оскільки дозволив претору досконало розібратися в суті справи, дати справедливую оцінку обставинам її виникнення, що знаходило відображення у формулі. Існував паралельно з легісакційним процесом.

Центумвіральний суд («суд ста мужів») – стародавня висока судова колегія з 105 суддів, до компетенції якої входили серйозні суперечки про спадщину, землеволодіння, особистий статус. Припинив існування в кінці класичного періоду (у III ст.). У центумвіральному суді, зокрема, виникла ідея про необхідне спадкування.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Досудові способи захисту порушених прав.
2. Загальна характеристика сторін та учасників судового процесу у Стародавньому Римі.
3. Право на позов за римським приватним правом та його сучасне розуміння.
4. Реституція та умови її застосування.
5. Позовна давність у цивільному праві Риму та України: порівняльна характеристика.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Скласти порівняльну характеристику 3 видів судового процесу із зазначенням їхніх характерних ознак.

Завдання 2. Визначте, які елементи (частини) преторської формули містяться в ній (номінація, інтенція, демонстрація, кондемнація, ексцепція). Октавій нехай буде суддею. Авгел Антоній вимагає від Нумерія Негідія виконання за укладеним між ними договором строго права, на що Нумерій Негідій відповідає тим, що як при укладанні угоди, так і в самому домаганні з угоди Авгел Антоній допустив і допускає обман, і якщо це так, то, хоча угода і позов з неї допускаються і захищаються цивільним правом, пропоную тобі, суддя, виявивши обман, відхилити позов як такий, що суперечить справедливості.

Завдання 3. На підставі поданого зразка сучасного судового рішення спробуйте встановити його відповідність основним елементам преторської форми.

Справа № 2-1489/2011 рік

**РІШЕННЯ
ІМЕНЕМ УКРАЇНИ**

05 грудня 2011 року Черкаський районний суд Черкаської області у складі:

головуючого судді	Іваненка І. В.
при секретарі	Косенко Л. Г.
за участю представника служби у справах дітей Черкаської райдержадміністрації представника відповідача	ОСОБА_1 ОСОБА_2 ОСОБА_3

розглянувши у відкритому судовому засіданні у залі суду в м. Черкаси цивільну справу за позовом ОСОБА_4 до ОСОБА_5, ОСОБА_3, яка представляє також інтереси неповнолітніх ОСОБА_6 та ОСОБА_7, про розірвання договору довічного утримання та визнання осіб такими, що втратили право на користування житлом, -

РІШЕННЯ:

Позивачка звернулася до суду із вказаним позовом.

В обґрунтування своїх вимог указує, що між нею та її сином ОСОБА_5 22 травня 2003 року був укладений договір довічного утримання, відповідно до якого син отримав право власності на домоволодіння у с. Леськи, вул. Фіронова, 31, зобов'язавшись надавати допомогу матері. Указує, що він не виконав належно своїх зобов'язань за договором, тому вважає

необхідним його розірвати. Також указує, що у вказаному домоволодінні зареєстровані, крім її сина, також його колишня дружина ОСОБА_3 та двоє їх неповнолітніх синів. Зазначає, що колишня невістка та онук ОСОБА_6 зареєстровані з 01 жовтня 2000 року, а онук ОСОБА_7 – з 11 грудня 2006 року. З її слів, невістка у лютому 2010 року самостійно збрала свої речі, забрала дітей і пішла жити до своєї матері у с. Червона Слобода Черкаського району. Відтоді проживає там, назад не поверталася.

Просить суд розірвати указаний вище договір довічного утримання, а також визнати сина, колишню невістку та їх неповнолітніх дітей такими, що втратили право на користування указаним житлом.

У судовому засіданні позивачка вимоги підтримала. Указала, що реєстрація відповідачів створює для неї проблеми у розпорядженні власним майном, а також призводить до додаткових витрат на його утримання.

Відповідач ОСОБА_5 (син позивачки) у судовому засіданні вимоги визнав, на розірвання договору довічного утримання та на визнання його таким, що втратив право на проживання, погодився. Пояснення матері з приводу вибуття його колишньої дружини з будинку підтвердив.

Представник служби у справах дітей проти позову в частині визнання дітей такими, що втратили право на проживання, заперечила, вказавши, що це порушить їх права.

Відповідач ОСОБА_3 (колишня невістка) вимоги не визнала, проти визнання її та її дітей, такими, що втратили право на проживання у домоволодіння позивачки, заперечила. Указала, що у лютому 2010 року її колишній чоловік вигнав її з хати разом з дітьми, що зафіксовано у постанові органів МВС про відмову у порушення кримінальної справи від 10 березня 2010 року. Зазначила, що не має іншого власного житла на території Черкаського району й не зможе зареєструватися та зареєструвати своїх дітей, що буде впливати на їх права.

Заслухавши сторони, вивчивши матеріали справи, суд встановив наступні обставини та відповідні їм правовідносини.

Між позивачкою та її сином ОСОБА_5 22 травня 2003 року був укладений договір довічного утримання, відповідно до якого син отримав право власності на домоволодіння у с. Леськи по вул. Фіронова, 31, зобов'язавшись надавати допомогу матері. Син не виконував належно своїх зобов'язань за договором. В указаному домоволодінні зареєстровані крім сина позивачки також її колишня невістка ОСОБА_3 та двоє її неповнолітніх онуків. Колишня невістка ОСОБА_3 та онук ОСОБА_6 зареєстровані з 01 жовтня 2000 року, а онук ОСОБА_7 – з 11 грудня 2006 року. Шлюб між сином позивачки та його колишньою дружиною розірваний у серпні 2010 року. З лютого 2010 року відповідачка ОСОБА_3 та двоє її дітей проживають у ІНФОРМАЦІЯ_1. Причиною цього став конфлікт між подружжям, у результаті якого ОСОБА_5 заборонив ОСОБА_3 залишатися в їх домоволодінні, що зафіксовано у постанові органів міліції від 10 березня 2010 року про відмову у порушенні кримінальної справи. Тобто відповідачка була змушена залишити місце свого проживання, ще будучи дружиною сина позивачки.

Враховуючи указане вище, суд вважає, що позов має бути задоволений частково. У частині розірвання договору довічного утримання та визнання відповідача ОСОБА_5 таким, що втратив право на проживання у будинку, суд вважає можливим задовольнити позов, оскільки він визнаний відповідачем, й суд може прийняти таке визнання, адже прав інших осіб це не порушує.

Щодо вимог стосовно визнання відповідачки ОСОБА_3 та двох її малолітніх дітей такими, що втратили право користування житлом, суд вважає, що ці вимоги не можуть бути задоволені з тих підстав, на які указує позивачка.

Відповідачка ОСОБА_3 та діти набули право на проживання в указаному домоволодінні у законний спосіб, що ніким не заперечується, й були зареєстровані там як члени сім'ї сина позивачки. Відповідно до чинного законодавства діти реєструються у житлі, в якому зареєстровані їх батьки, й окремої згоди власника житла на це не потрібно. Відтак втратити пра-

во на проживання вони можуть лише з підстав, передбачених чинним законом, зокрема ЖК України.

Відповідно до ч. 4 ст. 156 та ч. 2 ст. 64 ЖК України, до членів сім'ї власника будинку (квартири) належать дружина, їх діти і батьки. Оскільки на час розгляду справи син позивачки з відповідачкою ОСОБА_3 розлучений, суд робить висновок про те, що відповідачка ОСОБА_3 на даний час не є членом сім'ї позивачки. Тому положення ст. 405 ЦК України до указаних правовідносин не можуть бути застосовані, оскільки вони регулюють відносини між власником (наймачем) житла і членами його сім'ї.

Відповідно до ст. 157, ч. 1 ст. 116 ЖК України, якщо наймач, члени його сім'ї (члени сім'ї власника житлового будинку) або інші особи, які проживають разом з ним, систематично руйнують чи псують жиле приміщення, або використовують його не за призначенням, або систематичним порушенням правил соціалістичного співжиття роблять неможливим для інших проживання з ними в одній квартирі чи в одному будинку, а заходи запобігання і громадського впливу виявились безрезультатними, виселення винних на вимогу наймодавця або інших заінтересованих осіб провадиться без надання іншого жилого приміщення.

Жодних даних про те, що відповідачка ОСОБА_3 чи її діти використовували приміщення не за призначенням, руйнували його тощо, позивачкою суду не надано.

Інших законних підстав для визнання відповідачів такими, що втратили право на проживання, суд не знаходить.

Керуючись ст. ст. 10, 60, 212-215 ЦПК України, суд, –

ВИРІШИВ:

Позов задовольнити частково.

Розірвати договір довічного утримання від 22 травня 2003 року, укладений між ОСОБА_4 та ОСОБА_5, визнавши за ОСОБА_4 право власності на жилий будинок з господарськими будівлями та спорудами у с. Леськи Черкаського району по

вул. Фіронова, 31, а саме на: будинок А-1, літню кухню Б, погріб Г, вбиральню В, огорожу № 1-4, водоколонку № 5.

Визнати ОСОБА_5 таким, що втратив право на користування житлом у будинку в с. Леськи Черкаського району по вул. Фіронова, 31.

У задоволенні інших вимог відмовити.

Рішення може бути оскаржене до судової палати в цивільних справах Апеляційного суду Черкаської області протягом 10 днів.

Суддя: ОСОБА_8 (І. В. Іваненко)

Завдання 4. Установіть відповідність між вказаними елементами преторської формули і їхнім змістом.

1) <i>nominatio</i> ;	а) виклад підстави позову;
2) <i>condemnatio</i> ;	б) формулювання позовних вимог;
3) <i>demonstratio</i> ;	в) призначення судді;
4) <i>intentio</i> ;	г) присуд щодо долі спірної речі
5) <i>exceptio</i> ;	з компенсацією;
6) <i>prescriptio</i> ;	г) припис, про те, що позивач вимагає
7) <i>adiudicatio</i> .	не все, що йому належить, а лише частину;
	д) заперечення, що виключає вимогу
	позивача;
	е) припис претора про задоволення
	або відмову у задоволенні позову.

Завдання 5. Установіть відповідність між застосовуваними претором у формулярному процесі позовами та їхнім змістом.

1) <i>actio stricti juris</i> ;	а) особистий позов з невикона-
2) <i>actio in rem</i> ;	ного зобов'язання;
3) <i>actio bonae fidei</i> ;	б) цивільний позов суворого пра-
4) <i>actio in personam</i> ;	ва з безпідставного збагачення;

5) actio arbitrariae;	в) позов про стягнення штрафу
6) actio utiles;	або відшкодування шкоди;
7) actio ficticiae;	г) позов за аналогією;
8) actio mixtae;	г) речовий позов для захисту аб-
9) actio poenales;	солютного права,
10) actio populares;	д) цивільний позов суворого права;
11) condictio.	е) позов доброї совісті;
	е) позов, межі задоволення якого
	визначалися суддею;
	ж) позов з фікцією (припущенням);
	з) позов, який поєднує і відшко-
	дування збитків та покарання від-
	повідача (змішаний позов);
	и) позов в інтересах народу.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Через сильний порив вітру з даху було зірвано черепицю, яка, залетівши на сусідній двір, вбила вівцю. Чи має право сусід, господар тварини, шукати захисту в суді? Якщо так, то який позов (речовий або особистий) він повинен пред'явити відповідачеві?

КАЗУС 2. Молодий ювелір Клавдій побачив у постійної відвідувачки його лавки 12-річної Юнони дорогоцінний камінь. Посилаючись на те, що цей камінь виходить з моди, він переконав Юнону продати його, запропонувавши їй вкрай низьку ціну. Юнона, дізнавшись про справжню ціну каменю, звернулася за захистом до претора. Які дії має вчинити претор?

КАЗУС 3. Чуже стадо худоби забрело на сусіднє поле. Власник поля зажадав від сусіда негайно звільнити поле від худоби. У свою чергу, сусід зажадав від власника поля відремонтувати свою огорожу, яку той по недбалості пошкодив минулого літа і через яку худобу проникла на поле. Чи можна в даному випадку застосувати преторські способи захисту? Якщо так, то які?

КАЗУС 4. Авгелій неодноразово просив Тіберія про сплату боргу в розмірі 1 тис. сестерцій. Тіберій щоразу ухилявся від сплати, але потім сказав: «Ти мені набрид. Щоб ти відстав від мене, я заплачу. Але присягайся, що більше ти до мене з цим приставати не будеш». Авгелій присягнувся. Але Тіберій так і не сплачував борг. Не в силах самотійно вирішити дилему (якщо мовчати, нічого не отримаєш, якщо нагадати, порушиш клятву), Авгелій звернувся за допомогою до претора. Чи є вихід із цієї ситуації?

КАЗУС 5. У період правління імператора Юстиніана Полібій передав Корнелію належний йому будинок в оренду на два роки, після чого відбув у складі посольства за кордон, де пробув 10 років. На зворотному шляху він був захоплений піратами і викуплений агентами уряду лише через 25 років. Корнелій відмовився віддати йому будинок, посилаючись на строк давності володіння. Чи може Полібій подати позов проти нього?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Найдавніший вид цивільного судочинства називався...

- а) екстраординарним; б) легісакційним;
- в) формулярним; г) змагальним.

2. Видами цивільного процесу в Стародавньому Римі були...

- а) публічний, приватний, таємний;
- б) муніципальний, магістратський, публічний;
- в) легісакційний, формулярний, екстраординарний;
- г) цивільний, преторський, державний.

3. Цивільний процес складався із двох частин: *in jure i in judicium*. Вони були...

- а) двома стадіями одного і того ж процесу;
- б) різними судовими інстанціями;

- в) єдиним процесом;
- г) елементами преторської формули.

4. Стадія *in iudicio* в легісакційному процесі призначалася для...

- а) розгляду справи по суті суддею;
- б) виявленню суто правової сторони справи – наявності позову – перед суддею;
- в) розгляду справи по суті магістратом;
- г) виявленню суто правової сторони справи – наявності позову – перед магістратом.

5. Інтердикт і реституція – особливі засоби захисту...

- а) імператора;
- б) консула;
- в) народного трибуна;
- г) претора.

6. Формула в цивільному процесі – це ...

- а) одна з форм позову;
- б) припис претора для судді про суть справи;
- в) офіційно оформлена скарга відповідача;
- г) рішення судді у справі.

7. Спільною рисою легісакційного та формулярного процесу вважається...

- а) складання преторської формули;
- б) формалізм судової процедури;
- в) полегшена процедура розгляду справи по суті;
- г) поділ провадження у справі на дві стадії.

8. Однією з основних частин преторської формули є...

- а) демонстрація;
- б) прескрипція;
- в) інтенція;
- г) новація.

9. Формулярний процес характеризувався...

- а) спрощенням судової процедури;
- б) введенням апеляційного оскарження;
- в) заочним розглядом суперечок;
- г) введенням судового мита.

10. У легісакційному й формулярному процесі судове рішення вступало в законну силу...

- а) негайно і не могло бути оскаржене;
- б) через 10 днів з моменту його оголошення і не могло бути оскаржене;
- в) негайно і могло бути оскаржене упродовж 1 року з моменту його винесення;
- г) через 2 місяці з моменту його винесення.

11. Яка із рис не є характерною для екстраординарного процесу?

- а) скасування двохстадійного процесу;
- б) розгляд справи по суті одним чиновником – суддею імператорського суду;
- в) внесення сторонами на покриття витрат судового мита;
- г) розгляд справи за участю суду присяжних.

12. На думку римських юристів, позов – це...

- а) документ, що містить конкретні вимоги позивача;
- б) право особи здійснювати в судовому порядку належну їй вимогу;
- в) документ, що містить відповідні вимоги позивача і заперечення відповідача;
- г) законний спосіб особи захищати порушене третьою особою її право.

13. Римське право за правовою основою поділяло позови на...

- а) цивільні та преторські;
- б) жорсткі та гнучкі;

- в) віндикаційні та негаторні;
- г) законні та незаконні.

14. Основними преторськими засобами захисту порушених прав були...

- а) інтердикт і реституція;
- б) речові та особисті позови;
- в) кондикція та ад'юдикація;
- г) цивільні та преторські позови.

15. Преторська стипуляція – це...

- а) письмове зобов'язання особи перед претором;
- б) зобов'язання, укладене шляхом обіцянки, зробленої один одному перед претором;
- в) проголошена перед претором обіцянка про відшкодування шкоди;
- г) обіцянка заплатити певну суму або зробити що-небудь, яка виголошувалася в урочистій формі в присутності претора.

16. Уведення в володіння – це...

- а) передача претором речі певній особі на підставі норм цивільного права;
- б) проста передача претором речі або майна особі у володіння за преторським правом;
- в) рішення судді про вилучення речі або майна у фактичного володільця і передача його власнику на підставі норм цивільного права;
- г) розпорядження претора для забезпечення збереження певного майна (речей) або для виконання інших дій.

17. *Restitutio in integrum* – це...

- а) повернення у первісний стан шляхом позбавлення претором юридичної сили факту за наявності вад угоди;
- б) відновлення попереднього становища в угоді шляхом визнання її в судовому порядку недійсною;

- в) спосіб визнання угоди недійсною як такої, що не відповідає вимогам закону (*lex*);
- г) розпорядження претора про припинення дій, що порушують права громадян.

18. Позовна давність – це...

- а) встановлений законом термін для пред'явлення позову з метою захисту порушеного права;
- б) проміжок часу в 30 років;
- в) право особи у встановлений законом термін здійснювати в суді захист порушеного права;
- г) встановлений законом термін для захисту порушеного права (для рухомих речей в 1 рік, для нерухомих – у 2 роки).

19. Виникнення державного суду відбулося...

- а) одразу зі встановленням царської влади;
- б) одночасно з формуванням органів державної влади;
- в) завдяки скасуванню кровної помсти та принципу таліону, встановленню різних видів покарань і передачі функцій захисту державним органам;
- г) невдовзі після встановлення монархічної форми правління.

20. Законні строки від строків позовної давності відрізняються тим, що...

- а) для перших встановлювались значно коротші строки для відновлення порушеного права, ніж для других;
- б) перші могли призупинятись, перериватись і припинятись, а другі – ні;
- в) між ними не існувало суттєвих відмінностей;
- г) по закінченню перших – припинялось право на звернення до суду й, власне, саме право, а з закінченням других – припинялась можливість звернення до суду, але не саме право.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть позасудові способи захисту порушених прав.
2. Як називаються сторони цивільного процесу?
3. Назвіть дві стадії римського цивільного процесу.
4. Види процесу в римському приватному праві.
5. Назвіть стадії легісакційного процесу.
6. Які стадії мав формулярний процес?
7. Назвіть основні та додаткові частини преторської формули.
8. Вкажіть основні риси, які відрізняють екстраординарний процес від двох попередніх.
9. Чи підлягало оскарженню рішення, винесене в легісакційному, формулярному та екстраординарному процесі?
10. Назвіть засоби преторського захисту порушених прав.
11. Що таке реституція у римському приватному праві?
12. Умови застосування реституції.
13. Поняття позову у Римі.
14. Види позовів.
15. Чим особисті позови відрізнялися від речових?
16. У чому полягала відмінність між позовами «строного права» та «доброї совісті»?
17. Що таке віндикація у римському приватному праві?
18. Що розумілося під поняттям «позовна давність»?
19. Правові наслідки пропуску строку позовної давності.
20. Відмінність законних строків від строків позовної давності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк В. М. Порівняльна характеристика сучасного українського цивільного процесу та екстраординарного судового процесу в Римі / В. М. Вовк // Українське правосуддя: здобутки та перспективи : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 травня 2008 року. – Чернівці : Рута. – 2008. – С. 258–263.

2. Гетьман-Павлова И. В. Публично-правовые народные иски в римском праве / И. В. Гетьман-Павлова // История государства и права. – 2005. – № 8. – С. 44–47.

3. Гетьман-Павлова И. В. Народные иски в защиту интересов несовершеннолетних в римском праве / И. В. Гетьман-Павлова // История государства и права. – 2006. – № 7. – С. 45–48.

4. Дрожжин В. Правосудие в Древнем Риме / В. Дрожжин // Росс. юстиция. – 1994. – № 10. – С. 31–34.

5. Малишев Б. Судова правотворчість у Стародавньому Римі та середньовічній Англії: порівняльний аналіз / Б. Малишев // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Юридичні науки. – 2007. – Вип. 74–76. – С. 37–39.

6. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима / С. А. Муромцев. – М. : Статут, 2003. – 685 с.

7. Свириденко О. М. Зарождение институтов конкурсного процесса в римском праве / О. М. Свириденко // Журнал российского права. – 2005. – № 6. – С. 146–152.

8. Святоцька В. Адвокатська професія в античних країнах / В. Святоцька // Вісник Львівського ун-ту. – 2009. – Вип. 49. – С.54–59.

9. Сологубова Е. В. Доказательства в римском гражданском процессе / Е. В. Сологубова // Вест. МГУ. – Серия 11. Право. – 1994. – № 3. – С.70–78.

10. Сологубова Е. В. Процессуальное правопреемство в римском праве / Е. В. Сологубова // Вест. МГУ. – Серия 11. Право. – 1995. – № 3. – С. 57–65.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

ТЕМА: ОСОБИ (СУБ'ЄКТИ ПРАВА)

МЕТА: визначити чинники, що впливали на правове становище осіб в римському суспільстві; систематизувати знання студентів про зміст поняття цивільної правосуб'єктності та про види цивільної дієздатності; простежити еволюцію правового статусу юридичних осіб та вказати на їх види.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: вільновідпущеники, громадяни, деліктоздатність, дієздатність, домовладика, елементи правоздатності, квірити, колони, латини, латини юніані, лібертини, манумісія, особи свого права, особи чужого права, перегрини, правоздатність, правосуб'єктність, приниження честі, раби, рабський пекулій, стан громадської честі, суб'єкт права, фізичні особи, юридична особа.

ЗМІСТ

1. Поняття та види осіб (суб'єктів права) у Римі. Римське громадянство (виникнення, підстави набуття та припинення).
2. Суспільний поділ населення та правове становище окремих категорій (латини, перегрини, лібертини). Джерела рабства та способи звільнення від нього. Рабський пекулій. Колонат.
3. Правоздатність (*caput*). Три стани правоздатності. Елементи правоздатності у цивільно-правовій сфері.
4. Дієздатність: поняття, види та фактори, які впливали на її обсяг.
5. Юридичні особи: ознаки, порядок створення, діяльності та припинення.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Поняття та види осіб (суб'єктів права) у Римі. Римське громадянство (виникнення, підстави набуття та припинення)

Особами (*persona*) вважалися учасники правовідносин, які могли бути носіями прав й обов'язків. Не кожна людина в Давньому Римі вважалася суб'єктом права. У римському рабовласницькому суспільстві ними визнавалися лише вільні люди. Раби відносилися до виду речей, а тому вважалися об'єктами права.

Суб'єкти римського приватного права – це окремі особи, окремі категорії населення (римські громадяни, латини, перегріни, лібертини, колони), а також юридичні особи.

У римському праві розрізнялося декілька категорій осіб.

Persona – це властивість, яка вказувала на статус окремого індивідуума відповідно до закону, або ж на характер її відносин з іншими особами. Особи могли бути або самостійними у владі, або ж підвладними.

Особи свого права (*persona sui juris*) – нікому не підвладні особи. У найдавніший період ними були глави патріархальних сімей (*pater familias*).

Тільки глава сімейства був власником сімейного майна, міг ним розпоряджатися на свій розсуд. Йому належали повна влада над дітьми, а також майно, яке вони здобували на війні, на державній службі чи в інший спосіб. Він володів повною цивільною правоздатністю, яка складалася з трьох статусів – *status libertatis*, *status civitatis*, *status familiae*. Позбавлення одного з цих статусів призводило до применшення правоздатності (*capitis deminutio*). При максимальній втраті правоздатності втрачалася свобода, при середній – громадянство, а при мінімальній – змінювався сімейний статус.

До **осіб чужого права** (*persona alieni juris*) відносилися залежні особи, тобто ті, хто перебував під владою домовладки (діти, дружина, домочадці, раби). Вони не могли бути власниками майна, укладати правочини від свого імені й для себе без

дозволу глави сімейства. З розвитком продуктивних сил такий стан не міг залишатися незмінним. У деяких випадках претори почали визнавати право власності за підвладними. Якщо майно переходило дітям у спадщину після смерті матері, воно залишалося власністю дітей. Майно, здобуте синами на війні чи на державній службі, також стало визнаватися власністю того, хто його здобув. З-під батьківської влади звільнявся син, який обирався на будь-яку державну посаду.

Поняття «юридичної особи» у сучасному розумінні цього слова римлянам не було відомо.

Римське громадянство – це юридичний статус жителів римської держави, що означає можливість користування всією повнотою юридичних прав, що надаються римським законодавством. Становище римських громадян було різним залежно від соціального стану й у різні періоди історії. Римляни вважали себе дітьми бога Квірина, тому й називалися **квіритами**.

Зміст римського громадянства знаходив своє вираження в публічній та приватній сфері правовідносин.

У публічних правовідносинах громадяни мали право на: власне ім'я (воно складалося з п'яти частин: імені, найменування родини або роду, імені батька в родовому відмінку, найменування триби, у якій він голосує, та прізвиська); носіння тоги; участь в народних зборах; активне й пасивне виборче право; участь у громадських святах; оскарження судового вироку. Окрім прав вони несли громадянські обов'язки: сплачувати податки на державні потреби та нести військову повинність.

У приватно-правових відносинах вони мали право: вступати в законний шлюб і створювати римську сім'ю (*jus conubii*); бути суб'єктом речових і зобов'язальних прав (*jus commercii*); заповісти й успадковувати майно.

Підставами набуття римського громадянства вважалися:

1. Народження від римських громадян (дитина одержувала римське громадянство, якщо була народжена в законному римському шлюбі або народжена поза шлюбом римлянкою. Тут діяло правило «дитина, народжена в шлюбі, слідувала

стану батька, а поза шлюбом – станом матері». Однак з I ст. н. е. відбувся відхід від останнього правила. Було встановлено, що дитина, народжена поза шлюбом римською громадянкою, не визнавалася громадянином, якщо його батько не мав римського громадянства. Вільнонароджені римські громадяни мали повну правоздатність.

2. Усиновлення римським громадянином іноземця (іноземці, усиновлені повноправними римськими громадянами відповідно до спеціально закріпленої в приватному праві процедури, набували повну правоздатність. За своїм правовим становищем вони прирівнювалися до вільнонароджених римських громадян).

3. Звільнення з рабства (особи, звільнені на волю з рабства, вважалися вільними люди, але вони мали обмеження в сфері приватного права. Їх правове становище відрізнялося від становища вільнонароджених римських громадян.

4. Надання громадянства окремим особам, громадам, містам або провінціях (це відбувалося в силу приписів публічного права).

Обмеження правового становища римських громадян відбувалося в силу різних підстав:

- при втраті окремих статусів (статусу свободи, статусу громадянства або сімейного статусу);
- при применшенні громадянської честі;
- з інших підстав.

Втрата римського громадянства наставала в наступних випадках:

- природна смерть особи;
- полон, захоплення ворогом;
- продаж в рабство за вчинення правопорушення;
- відмова від громадянства.

2. Суспільний поділ населення та правове становище окремих категорій (латини, перегрини, лібертини). Джерела рабства та способи звільнення з нього. Рабський пекулій. Колонат

Соціальна структура римського суспільства за Гаєм виглядала наступним чином: населення поділялося на вільних та залежних (раби й колони). Серед вільних людей виокремлювали: вільнонароджених (квірити, латини, перегрини) та вільновідпущеників. Раби відносилися до об'єктів права, а тому прирівнювалися до речей («говоряче знаряддя праці») – *in statu servitutis*.

Правове становище **римських громадян** (квіритів) визначалося у попередньому питанні.

Здавна **латинами** іменували жителів Лаціуму (*latinii veteres*) та їхніх нащадків, але згодом, після того як в I ст. до н. е. римське громадянство було поширено на всю Італію, латинами називали населення, що проживало поза італійськими громадами або навіть провінціями. Латинами вважали й жителів римських колоній.

Правове становище латинів набувалося:

а) за народженням (діяло аналогічне до римського громадянства правило: дитина, народжена в шлюбі, слідує стану батька; дитина, народжена жінкою, яка не перебувала в шлюбі, унаслідок стан матері);

б) за присвоєнням статусу латина актом державної влади;

в) внаслідок добровільного переходу римського громадянина до числа латинів з метою придбання земель, які роздаються населенню колоній;

г) звільненням з рабства римським громадянином або латином.

У сфері публічного права латини, не мали права служити в римських легіонах і бути обраними до магістрату, але користувалися правом брати участь в римських народних зборах і голосувати під час перебування в Римі.

У приватній сфері більшість *latini veteres* мали як *jus conubii*, так і *jus commercii*. Виокремлювалася категорія латинів *latini*

luniani. Про них говорили так: «Живуть як вільні, вмирають як раби». Вони не мали права складати заповітів, щодо їх майна не допускалось і спадкування за законом: після смерті особи, що належала до *latini luniani*, все його майно переходило до домовладки, який колись звільнив померлого з рабства (без обтяження майновими зобов'язаннями померлого).

Перегринами (*peregrini*) називали іноземців, які не мали рівних прав з громадянами. Однак вже в Законах передбачалася можливість укладення правильних угод з іноземцями.

Правове становище перегринів набувалося внаслідок:

1) включення до складу Римської держави завойованих Римом територій і населення, яке не оберталося в рабство, але в той же час йому не надавалося римське громадянство;

2) народження від шлюбу перегринів або від жінки-перегринки, яка не перебувала в шлюбі.

Політичних прав перегрини не мали. Це були піддані Риму без прав громадянства. У приватній сфері перегрини підпорядковувалися національним системам права. Формальною підставою дії цих систем були *leges provinciae*, що встановлювали правове становище окремих провінцій. Різноманітність приватного права, яке діяло для перегринів різних громад, і відсутність правових норм, які регулювали б майнові відносини перегринів з римлянами, ускладнювало розвиток торгівлі. Для усунення цих проблем було створено право народів. Перегрини могли набути римського громадянства в силу закону, за державні заслуги, в силу спеціального акту влади.

Особливою суспільною категорією римського суспільства вважалися **вільновідпущенники** (*libertini*). Ними були колишні раби, відпущені на волю своїми господарями. Лібертини відрізнялися від вільнонароджених римських громадян за обсягом особистих прав. Зокрема, вони перебували в певній залежності від колишнього господаря та його сім'ї. Лібертин не міг звинуватити патрона або його дітей в публічних злочинах, повинен був надавати їм певні послуги. Невиконання цих умов могло привести до вторинного зака-

балення вільновідпущенника. Однак діти ліберта були вже особисто вільними.

У найдавніший період не існувало будь-яких обмежень, пов'язаних зі звільнення рабів. Але в період пізньої республіки і ранньої імперії, коли чисельність рабів помітно зменшується, посилюється контроль держави в цій галузі. Законом Елія Секція 4 ст. н. е. господар, який не досяг 20 років, мав право звільнити своїх рабів тільки при наявності належних підстав. Це відбувалося перед особливою комісією (*de causis liberalibus*). Якщо рабу не виповнилося 30 років, то також потрібен був дозвіл тієї ж комісії.

Існували такі форми відпущення на волю рабів:

а) *manumissio vindicta* або відпущення з використанням судової процедури;

б) *manumissio censu* – відпущення відбувалося на основі занесення цензором раба в список громадян;

в) *manumissio testamento* – відпущення за заповітом.

Відпущення на волю без зазначених вище форм або з їх порушенням вважалося недійсним.

Лібертини були обмежені в сфері приватного і публічного прав: вони не служили у війську; у I ст. н. е. вони втратили право голосу на народних зборах; вони не мали права бути включеними до складу Сенату. Але в період імперії вони могли отримати повну політичну правоздатність за спеціальною постановою імператора. Одночасно вони отримували повну правоздатність і у сфері приватного права. Такі лібертини за життя ставали повністю незалежними від своїх колишніх господарів.

Рим був рабовласницькою державою на всіх стадіях свого існування, тому основним принципом, що визначав правове становище рабів (*servi*) було визнання рабів не суб'єктами, а об'єктами права.

Рабство в своєму розвитку пройшло дві стадії: патріархальне рабство і античне рабство. Характерними рисами патріархального рабства є те, що раби в цей час не числен-

ні. Вони трудяться в основному в домашньому господарстві пана і є як би нижчими членами сім'ї (*familia*). Античне рабство було виникає у зв'язку з динамічним розвитком товарно-грошових відносин, відрізняється більшим ступенем експлуатації раба (праця якого орієнтована на задоволення невизначених потреб ринку) і більшим юридичним закріпаченням раба.

Способи встановлення рабства:

1. Основним способом встановлення рабства був полон, захоплення чужоземця у війні з державою, до якої він належав.

2. Народження від матері-рабині: укладення шлюбу з рабиною не допускалось, а дитина, народжена поза шлюбом, слідувала стану матері.

3. Джерелом рабства була боргова кабала: рабами ставали громадяни, які виявлялися неоплатними боржниками.

4. Продаж у рабство засудженого до смерті або безстрокової каторги.

5. Шлюб вільної жінки з рабом.

Правове становище (точніше його відсутність) рабів виражалось у принципі: *Servi res sunt* (раби – суть речі). Раба називали «знаряддям, що говорить (мукає)». Тому вони не могли служити в армії, не платили податків, не мали права на створення сім'ї. Господар мав право карати раба, аж до позбавлення життя (*jus vitae as necis*).

У приватній сфері господар мав права на раба як на тварину або будь-яку іншу матеріальну річ. У сфері майнових відносин раб міг бути об'єктом права власності, узуфрукту, застави, предметом угод (купівлі-продажу, майнового найму тощо). За рабом була визнана здатність вступати в майнові угоди, створюючи за допомогою них права для господаря, який пред'являв позови щодо таких угод, ніби він сам їх укладав. Раб часто отримував від раба окремі господарські доручення, а нерідко призначався навіть керуючим якимось підприємством, капітаном корабля, спорядженого господарем для торгівлі з далекими країнами.

Якщо своїми діями раб завдавав шкоди третім особам, то його господар мав відшкодувати заподіяні збитки в порядку **ноксальної відповідальності** (*actiones noxales*). Якщо рабу було нанесено тілесне ушкодження або щодо нього застосовувалося насильство, то відповідний позов пред'являвся не рабом, а господарем.

Способи звільнення з рабства:

1. Звільнення раба шляхом включення господарем відповідного розпорядження в заповіт.

2. Включення в ценз, тобто внесення раба в списки громадян з дозволу господаря.

3. Шляхом здійснення уявного судового процесу про свободу (брав участь господар, раб і третя особа).

Будь-яке майно або річ, яка перебувала у володінні раба, вважалася таким, що належить його господарю. Проте нерідко останній надавав рабові невелику земельну ділянку, худобу або майстерню, навіть інших рабів, під умовою сплати рабом якогось оброку. Таке майно, надане рабу, називалося **пекулієм** (*peculium*). Господар міг у будь-який момент відібрати пекулій. Для сплати податку рабу потрібно було продати вирощену продукцію, тому римське право починає визнавати дії раба юридично чинними. Допускалися навіть позови рабів до господарів (*actio de peculio*), в межах вартості пекулія. А державні раби отримали право розпоряджатися за заповітом половиною наданого їм пекулія.

У період імперії виникає нова категорія юридично залежних людей – **колонів** (*colonus*), тобто орендарів чужої землі, юридично незалежних від орендодавця, з якими його пов'язують лише зобов'язальні відносини, породжені договором.

Підстави встановлення колонату:

- а) народження від батьків, з яких хоча б один є колоном;
- б) угода, в силу якої вільна людина поселяється в якості колона на чужій землі;
- в) проживання протягом 30 років на чужій землі на умовах, на яких зазвичай живуть колони;
- г) заняття жебрацтвом.

У результаті колони із формально вільних людей перетворюються на кріпаків, рабів землі. У колонат переростало іноді користування пекулієм з боку рабів, які прикріплювалися в подібних випадках до земельної ділянки. Ці обставини ще більше стерли різницю між рабом і кріпосним колоном. Колон хоч і стає вільною особою, проте дуже близькою за своїм соціальним і юридичним становищем до раба. Колон мав право вступати в шлюб, мати власне майно, однак він прикріплений до землі і не тільки особисто: діти його теж стають колонами.

Припинення колонату відбувалося внаслідок:

- а) придбання колоном оброблюваної ним земельної ділянки;
- б) возведення колона в єпископський сан.

Отже, на заміну рабству приходить інша форма експлуатації – колонат, якій судилося стати основною формою експлуатації у феодальному суспільстві.

3. Правоздатність (*caput*). Три стани правоздатності. Елементи правоздатності у цивільно-правовій сфері

Визначення поняття «правоздатність» у римських юристів відсутнє. Проте відомо, що вона виникала у момент народження (при відділенні дитини від пуповини матері за умови, що він живий (в сабініанців), та коли закричав – (у прокуліанців) і припинялася у момент смерті людини. У деяких випадках правоздатність визнавали ще до народження. Так, *postum* (зачата, але ще не народжена дитина) мав право успадковувати після померлого батька.

Розрізняли **правоздатність** у публічному й приватному праві.

Правоздатність у **публічному праві** розумілася як часткова або повна можливість окремих суб'єктів брати участь у суспільному житті: активне й пасивне виборче право, право займати державні посади, платити податки; служити воїнами, бути учасником релігійних і світських свят.

Правоздатність у **приватному праві** – це можливість користуватися положеннями сімейного, майнового й процесуального права.

У Давньому Римі **повна правоздатність** (*caput* – правоздатна особа) складалася з публічної й приватної правоздатності при наявності **трьох основних статусів**:

1) *status libertatis* – стан волі (бути вільним); за статусом волі люди поділялися на вільних та рабів.

2) *status civitatis* – стан громадянства (бути громадянином Риму); за статусом громадянства розрізняли римських громадян та негромадян; в 212 р. імператор Каракалла видав едикт про дарування прав римського громадянства всьому населенню імперії.

3) *status familiae* – сімейний стан (бути вільним від влади домовладки); за сімейним статусом розрізняли батьків сімейства (*pater familias*) і підвладних їм осіб.

Обмеження правоздатності при втраті окремих статусів особи називається терміном *capitis deminutio*. Римському праву було відомо три обсяги втрати правоздатності: **максимальний** (*capitis deminutio maxima*), **середній** (*capitis deminutio mediae*) і **мінімальний** (*capitis deminutio minima*).

Максимальна втрата правоздатності мала місце при втраті статусу свободи. Зі втратою цього статусу особа автоматично втрачала громадянство. Підставами втрати свободи вважалися: полон, рабство, засудження римлянина до смертної кари або довічної каторги, позашлюбні стосунки жінки-римлянки з рабом. Майно особи, яка повністю втратила правоздатність, переходило у власність держави або до певних приватних осіб.

Середня втрата правоздатності наставала тоді, коли втрачалось римське громадянство. Наприклад, римський громадянин набуває статусу переґрина або латина, отримавши навзаєм земельну ділянку поза межами Риму. В імперський період громадянство втрачалось у випадку вигнання з Риму (наприклад, за перехід на бік ворога) або до заслання. Особи,

які втратили статус громадянства, переходили в сферу дії права народів.

Мінімальна втрата правоздатності наставала при втраті сімейного статусу в таких випадках: а) особа свого права перетворювалась в особу чужого права; б) сімейно самостійна особа усиновлювалась іншою особою; в) жінка, яка не перебувала ні під чиею владою, виходила заміж.

Римське громадянство, як зазначалося раніше, втрачалося або з природною або цивільною смертю особи. **Цивільна смерть** супроводжувалася втратою громадянином цивільних прав. «Применшення в правоздатності є зміна положення», – зазначається в Дигестах.

Формами применшення громадянської честі вважалися: *intestabilitas, infamia, turpitude*.

1. *Intestabilitas* – це спеціальне обмеження правоздатності, яке накладалося на особу, яка була свідком або вагарем, та відмовилася підтвердити угоду. Таку особу вважали безчесною та позбавляли права бути свідком і вдаватися до допомоги свідків при вчиненні цивільних угод.

2. *Infamia* – це негідна поведінка, сумнівна репутація, яка закріплювалася за особою в наступних випадках:

1) при засудженні за деякі правопорушення, пов'язані з безчесною поведінкою (хибне банкрутство, недоброчесне опікунство);

2) у результаті порушення договорів, що передбачали виняткову чесність (доручення, товариства);

3) при порушенні норм шлюбно-сімейного права (двоєженство, укладення шлюбу з вдовою раніше 1 року після смерті чоловіка).

Особи, визнані безчесними за даними підставах, не могли бути опікунами і представляти чийсь інтереси в суді.

3. *Turpitude* – применшення честі, пов'язане з певними видами занять (акторство, проституція). Такі особи також зазнавали обмеження у сфері приватного права.

Применшення громадянської честі наставало за рішенням судових та інших державних органів. Воно могло бути дові-

чним або тимчасовим. Рішення про відновлення правового становища особи, як правило, виносив орган, який наклав безчестя. Відновлення могло бути здійснено також верховною владою (наприклад, імператорської) від імені римського народу.

У Римі також існували обмеження правоздатності для окремих категорій населення: жінок, дітей, варварів, єретиків, євреїв і колонів.

У сфері приватноправових відносин повна правоздатність людини складалася з двох елементів: а) права вступати в законний римський шлюб та створювати римську сім'ю (*jus conubii*); б) права бути суб'єктом всіх цивільно-правових відносин майнового характеру (*jus commercii*).

4. Дієздатність: поняття, види та фактори, які впливали на її обсяг

Дієздатність – це здатність вчиняти дії, які мають відповідні юридичні наслідки. Недолік дієздатності компенсувався встановленням **над особами опіки** (малолітні, жінки) та **піклування** (особи із розумовими та психічними розладами, марнотратники, неповнолітні (до 25 років), глухі, німі, незрячі, з фізичними вадами).

Римське право розрізняло наступні види дієздатності:

1. Повна недієздатність (*infantes*) – особи до 7 років.

2. Обмежена недієздатність (*inpuberes*) – особи чоловічої статі від 7 до 14 років, жіночої – від 7 до 12 років. Ці особи мали право самостійно укладати угоди, які поліпшували їхнє майнове становище. Інші правочини вимагали дозволу батька сімейства або опікуна. Опікуни призначалися за заповітом батька неповнолітнього або за призначенням магістра. Опікун зобов'язаний був піклуватися про особу та майно малолітнього.

3. Обмежена дієздатність (*adulescentes*) – особи у віці від 12 (14) до 25 років. Ця категорія осіб користувалася преторським захистом, оскільки завдяки йому вдавалося відмовити-

ся від укладеної угоди, застосувавши реституцію. Саме тому з ними не поспішали укладати будь-які правочини. У II ст. н. е. неповнолітні особи мали право обрати собі куратора або піклувальника. Особи у віці 12 (14) – 25 років могли здійснювати заповіт, а також вступати в шлюб без згоди піклувальника.

4. Повна дієздатність наставала з 25 років.

Отже, на обсяг дієздатності особи в Римі впливали наступні фактори:

1. Вік – це здатність розуміти значення здійснених дій, усвідомлювати їхні наслідки та нести відповідальність за вчинені правопорушення.

2. Психічні та розумові вади – душевнохворі і недоумкуваті люди визнавалися недієздатними у зв'язку з нездатністю розуміти характер і наслідки своїх дій. При наявності періодичних або постійних ознак хвороби така особа позбавлялася дієздатності на період її прогресування. Дієздатність відновлювалася на час покращення самопочуття.

3. Фізичні недоліки – це вади, які перешкоджають укладати певні види договорів, оскільки вимагають наявності певних фізичних можливостей. Наприклад, договір стипуляції, який супроводжувався усними запитаннями і відповідями, не міг укладатися німою або глухою людиною.

4. Марнотратство – це поведінка особи, яка своєю нездатністю вести майнові справи, ставила себе під загрозу повного розорення. Призначений марнотратнику піклувальник мав слідкувати за економічною обґрунтованістю угод, які ним укладалися. Договори, що загрожували зменшенням майна або породжували зобов'язання, могли укладатися тільки за згодою піклувальника.

5. Статева приналежність також впливала на право та дієздатність. Жінки в докласичний та класичний римського права знаходилися під опікою чоловіків (батька, чоловіка, опікуна). У посткласичний період було визнано, що доросла жінка здатна самостійно управляти і розпоряджатися своїм майном, але не має права приймати на себе в тій чи іншій формі відпові-

дальність по чужих боргах. При Юстиніані обмеження правоздатності та дієздатності жінки були частково зняті, проте, як зазначав юрист Папініан «за багатьма положеннями нашого права жінки знаходяться в гіршому становищі, ніж чоловіки».

5. Юридичні особи: ознаки, порядок створення, діяльності та припинення

Терміну «юридична особа» римське право не знало, тому юристи часто порівнювали статус юридичних осіб з фізичними. Римські юристи, тим не менше, замислювалися про природу юридичної особи, а також звертали увагу на те, що в деяких випадках майно не належить окремим громадянам, а закріплюється за якимось об'єднанням в цілому, і окремі його члени виявляються відносно майнових прав відокремленими. Зароджується розуміння, що в деяких випадках права і обов'язки належать не певним групам фізичних осіб, а цілій організації, що має самостійне існування незалежно від складових її фізичних осіб.

Юрист Ульпіан говорив, що в **корпоративному об'єднанні** (*universitas*) не має значення природа спілки, залишаються в ньому весь час одні і ті ж члени, або тільки частина колишніх, або всі замінені новими; борги об'єднання не є боргами окремих його членів, і права об'єднання жодною мірою не належать окремим його членам.

Юридичні особи публічного права виникали за рішенням державних органів, приватного – за рішенням державних органів або з ініціативи приватних осіб. Гай писав: «Громади розглядаються як приватні особи (D. 50.16.16). Тобто корпорація могла в приватному праві прирівнюватися до фізичної особи.

Уже в Законах XII таблиць згадуються різного роду корпорації: спілки з релігійними цілями й професійні спілки ремісників. У період республіки з'явилися корпорації при магистратах, похоронні колегії (членами яких були як вільні, так і раби), колегії підприємців. Згодом з'являються муніципії –

муніципальні утворення, за яких були визнані також права позивача й відповідача, тобто цивільно-процесуальна правоздатність. Згодом як якесь єдине ціле стало розглядатися й державне майно (скарбниця), від імені якого виступає магістрат. Об'єднання могли бути створені з господарською та негосподарською метою.

Римське право знало три види основних юридичних осіб:

1. Корпорації – це об'єднання, союзи, створювані для задоволення певних суспільних потреб.

Особливості корпорації виявлялися в таких ознаках:

– вони створювалися за релігійним або професійним принципом;

– допускалася повна свобода створення корпорацій, аби їх статут не суперечив законам (в період домінації корпорації стали викликати підозру у влади, і тому був виданий закон, який істотно ускладнював створення нових корпорацій, а для їх створення вимагався спеціальний дозвіл Сенату або імператора;

– діяльність корпорації мала підпорядковуватися меті її створення;

– кількість членів корпорації чітко визначався не було, проте на практиці їх повинно було бути не менше трьох;

– для досягнення мети підбирався відповідний колектив людей;

– майно корпорації належало їй самій, а тому її вибуваючі члени не мали права вимагати виділу будь-якої частки. Лише в разі припинення діяльності корпорації її майно ділилося між останнім складом її членів.

2. Муніципіями називалися муніципальні утворення міста або певної місцевості.

Особливості муніципії:

– вони мали ширший обсяг правоздатності, порівняно з корпораціями;

– вони могли отримувати майно по заповідальними відказами, на відміну від корпорацій, які отримали таке право лише з II ст.;

– вони могли призначатися спадкоємцями, тоді як корпорації тільки при наявності спеціальної привілеї.

3. Особливий статус мала державна скарбниця (ерарій (міська каса, що знаходилася під контролем Сенату, при доміні – фіск (імператорська скарбниця). Так, на фіскальне майно не поширювалися строки давності, позовні вимоги фіска мали перевагу на задоволення в порівнянні з іншими вимогами, існували обмеження по відповідальності самого фіска перед третіми особами.

Після прийняття християнства в якості офіційної державної релігії у Давньому Римі з'явився новий, особливий вид юридичної особи – **установи**. Даний статус одержали церкви, а надалі – всі благодійні спілки.

Юридична особа припиняла свою діяльність за наступних підстав:

- добровільного рішення членів;
- при зменшенні числа членів нижче мінімально допустимого (менше трьох);
- при забороні державою корпорацій певного виду;
- у разі заборони діяльності корпорації, якщо вона носила протизаконний характер;
- після досягнення поставленої мети.

Таким чином, юридичні особи в Стародавньому Римі відігравали менш значну роль, ніж фізичні особи, оскільки останнім відводилося ключове місце в системі приватно-правових відносин.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Вільновідпущеник (*libertin*) – це відпущений на свободу раб, який формально набував правового статусу свого господаря, що звільнив його з рабства. Однак правоздатність вільновідпущеника не співпадала з правоздатністю тієї категорії, правове положення якої він набував. Навіть після

звільнення з рабства у вільновідпущеника залишалися певні обов'язки перед колишнім господарем. Відносини між вільновідпущеником (клієнтом) і його колишнім господарем (патроном) називались патронатом. Вільновідпущеник був зобов'язаний надавати патрону всілякі особисті послуги, а у випадку потреби – аліментувати не тільки патрона, але і його дітей та батьків. Вважалося неприпустимим висунення вільновідпущеником звинувачення проти патрона, що абсолютно позбавляло його судового захисту від свавілля колишнього господаря. Навіть після смерті вільновідпущеника його майно успадковував патрон. Статус *libertini* розповсюджувався тільки на саму особу, звільнену з рабства. Її нащадки вже вважалися вільнонародженими (*ingenui*).

Громадянство – один їх елементів правоздатності, що означає приналежність громадянина до Римської держави – *Populus Romanus Quiritum*. Зміст римського громадянства зводився до сукупності правоздатностей у сфері публічного та приватного права. У сфері публічного права це було виборче право, право нести військову службу, право брати участь у суспільному та релігійному житті. У сфері приватного права правомочності склалися з права вступати в римський шлюб (*jus connubii*), права мати майно, вступати в зобов'язальні відносини (*jus commercii*). Будучи привабливим привілеєм в республіканський період, римське громадянство втратило значення з виданням в 212 р. едикту Каракалли, яким римське громадянство було надано всім жителям імперії.

Дієздатність – це здатність особи вчиняти дії з правовими наслідками. До таких дій відносилися як правомірні (угоди), так і неправомірні (правопорушення). Дієздатність передбачає наявність у особи здатності усвідомлювати свої дії. Тому її були позбавлені особи, які не досягли семи років. Обмежена дієздатність наступала з досягненням шлюбного віку – для жінок (12 р.), для чоловіків (14 р.). У разі призначення особі

підклучальника вона обмежувалася в дієздатності до 25 років. Повна дієздатність наставала у 25 років. У домінанті імператором могла надаватись вікова пільга – жінкам у 18, а чоловікам – у 20 років.

Інфамія (*infamia*) – це правове применшення честі (обмеження правоздатності), якому за законом або преторським едиктом піддавалися особи за вчинення певних дій (подвійний шлюб, скоєння кримінальних злочинів, банкрутство, схиляння інших до вчинення правочину під впливом обману, погрози, насильства. Такі особи набували сумнівної репутації, внаслідок чого не могли бути обрані на громадські посади, бути опікунами, представниками, свідками.

Квірити (*Quirites*) – стародавня назва римських громадян, які належать до римської громади (*civitas*), з якої згодом виникла римська держава. Назва «квірити» ймовірно походить від імені бога Квірина (ім'я обожненого Ромула – легендарного засновника Риму). Таку ж назву має один із семи пагорбів, на яких виник Рим.

Колегія, корпорація (*collegia, corpora*) – організація громадян (в Середні віки отримала назву юридичної особи), відома ще в епоху, що передувала виданню Законів XII таблиць. Легендарному цареві Пумі Помпілію приписується створення колегії ювелірів, флейтистів, сукноробів, башмачників тощо. Не менш давніми є колегії жерців. Римські юристи не створили цілісного вчення про юридичну особу, але ідея юридичної особи безсумнівно належить їм. Римські юристи виділяли такі ознаки юридичної особи, як наявність статуту, керівника, представника, що виступає від імені колегії (корпорації), майнова відокремленість; зміна членів колегії (корпорації) не впливала на існування її. У кодифікації Юстиніана розрізнялися *universitates personarum* – юридичні особи з політичною, господарською, соціальною метою з певним складом членів

і *universitates rerum* – різні майнові фонди без певного членства – сирітські будинки, лікарні, бібліотеки, що мали свій майновий комплекс, і служили для задоволення певних потреб невизначеного кола осіб.

Колони (*coloni*) – це дрібні орендарі земельних ділянок, юридично вільні, але економічно залежні особи. Це збанкрутілі землевласники, колишні раби, пролетарі, що прийшли з міста на заробітки, та інші громадяни з найбідніших верств населення. Колони поступово прикріплювалися до земельної ділянки, втративши право її залишати. Законом 357 р. був заборонений продаж земельних ділянок без проживаючих на них колонах. Прикріпленого до землі колона можна розглядати як прообраз кріпосного селянина.

Куратор (*curator*) – піклувальник, особа, що проявляє турботу (*cura*) про іншу особу і його майно. Піклування встановлювалося над особами віком від 14 до 25 років, душевнохворими, марнотратниками.

Латини (*latini*) – жителі міст і поселень, розташованих на території Лаціума в безпосередній близькості від Риму. Вони користувалися правом укладати угоди з римськими громадянами (*jus commercii*) і вступати з ними в шлюб (*jus conubii*), а також набувати римське громадянство, оселившись в Римі. Латинська мова, на якій говорили латини, була переважаючою на території Лаціума і Риму, і ще в давнину стала пануючою.

Марнотрат(ник) (*prodigus*) – особа, яка своїми діями створювала загрозу повного свого розорення, оскільки не була здатна розуміти міру своїх витрат. Вона обмежувалася у дієздатності, щоб не нашкодити самому собі. Марнотратнику призначали піклувальника, після чого марнотрат міг самостійно здійснювати лише ті угоди, які спрямовувалися на

придбання майна. Операції, пов'язані зі зменшенням майна або встановленням зобов'язання, могли відбуватися тільки за згодою піклувальника. Відносно марнотрата не враховувалося, що у нього бувають моменти «просвітління». Правове становище марнотрата швидше схоже з опікою над неповнолітнім, ніж з опікою над божевільним.

Ноксальна відповідальність (*jus noxae dandi*) – відповідальність пана за шкоду, заподіяну рабами, і батька сімейства за шкоду, заподіяну підвладними. Пан міг або відшкодувати збиток, або видати потерпілому винного раба для відпрацювання боргу. Аналогічно міг вчинити і батько сімейства.

Пекулій (*peculium*) – майно, спочатку стадо худоби (*pecus* – худоба), земельна ділянка, виноградник тощо, передане домовладикою зі збереженням за ним права власності рабу або синові для ведення самостійного господарства з метою отримання прибутку. Розглядається як особлива форма експлуатації рабів, які будучи дієздатними, мали право укладати з іншими особами угоди в межах вартості пекулія. Частина прибутку могла бути утримана володарем пекулія. Це в деякій мірі зацікавлювало рабів, оскільки за отриману частину прибутку раби нерідко викупували себе на свободу.

Перегрини (*peregrines*) – це чужинці, іноземці – жителі їхніх держав, у тому числі завойованих Римом територій, перетворених у провінції. До перегринів прирівнювалися і римські громадяни, що втратили статус громадянства, наприклад, ті, що знаходилися у вигнанні. Майнові відносини між перегринами і римськими громадянами стали регулюватися нормами міжнародного права. У 242 р. до н. е. для вирішення спорів між римськими громадянами і перегринами була заснована посада претора перегринів. Після видання едикту Каракалли (212 р.), який оголосив римськими громадянами всіх підданих Римської імперії, перегринами стали

вважатися лише іноземці, тобто жителі держав, не підкорених Римом.

Персона (*persona*) – юридично визнаний суб'єкт, наділений правоздатністю. Ними могли бути вільні громадяни і корпорації, колегії (юридичні особи).

Правоздатність (*caput*) – закріплена здатність особи мати права і обов'язки. У римському праві розрізнялася повна та часткова правоздатність. Повна правоздатність складалася з трьох статусів (елементів): 1) статус свободи; 2) статус громадянства; 3) статус сімейства. Правоздатність виникала в момент народження, припинялася в момент смерті або звернення в рабство. Раби, будучи дієздатними, не володіли правоздатністю, оскільки перебували в становищі речі.

Применшення правоздатності (*capitis deminutio*) – передбачене законом позбавлення громадянина якогось статусу (елементу) правоздатності. Громадянин, що втратив головний статус – статус свободи, автоматично втрачав інші два статуси: громадянство і сімейний стан. Громадянин, що втратив середній статус – статус громадянства, наприклад при вигнанні, автоматично позбавлявся сімейного статусу, зберігаючи статус свободи. Втрата всіх статусів (звернення в рабство) означала громадянську смерть, оскільки раб – це речі.

Раби (*servi*) – це об'єкти правовідносин. Це скоріше річ, яка бере участь в обороті. Рабом людина могла народитися (якщо її батьки, або хоча б одна мати, були рабами), могла стати (в результаті захоплення в полон, продажу в рабство або засудження на смерть або каторжні роботи). Раб був беззахисний перед законом, і рішення з приводу правопорушень, скоєних рабом, були в рамках *imperium* магістрата або *potestas* домовладки. Господар мав повну владу над рабом, яка, втім, була обмежена низкою імператорських рескриптів. Раб міг здійснювати угоди

від імені господаря, за умови, що вони не погіршують становище останнього. З метою розвитку господарства рабу часто видавалося в управління деяке майно – *peculium*.

Спеціальна правоздатність – права, що виражаються в праві одружуватися (*jus conubii*) і укладати угоди (*jus commercii*), якими були наділені крім осіб, що володіють повною правоздатністю, також і підвладні. Такою правоздатністю володіли латини; за спеціальним законом – переґріни (чужоземці), зокрема, пов'язані з Римом договором про дружбу (*amicitia*).

Статус (*status*) – стан, становище. У римському праві статус означав елемент правоздатності. Повна правоздатність складалася з трьох статусів: свободи, громадянства, сімейного стану. Кожен з них мав свою значимість: максимальний (*maxima*), середній (*media*), мінімальний (*minima*). Зі втратою головного статусу (волі) наступала громадянська смерть, оскільки раб не мав правоздатності, він прирівнювався до речі.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Категорія «правоздатність» як основа правового становища особи в суспільстві.
2. Еволюція правового статусу фізичних осіб в Стародавньому Римі.
3. Дієздатність як елемент правосуб'єктності в цивільному праві Риму та України: спільне й особливе.
4. Юридичні особи в римському праві.
5. Обмеження на свободу об'єднань в римському приватному праві.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Дорослі сини звернулися до батька з вимогою розділу майна, посилаючись на те, що воно є їхньою спільною власністю. Однак батько виконати цю вимогу відмовився, зазначивши, що сини знаходяться під його владою, а тому є не суб'єктами, а об'єктами права. Хто з них правий?

Завдання 2. Підвладного тридцятилітнього сина було призначено на посаду міського претора. Батько пишався цим призначенням, але звернувся до сина, як до посадової особи, з питанням: хто з них має підпорядковуватися іншому: чи він сину – як кожен громадянин Риму – магістрату, чи син йому, як *pater familias*? Дайте вмотивоване роз'яснення.

Завдання 3. Рабиня вийшла заміж і передала чоловіку у якості посагу певну суму грошей. Через деякий час колишній хазяїн рабині звернувся до її чоловіка з позовом про витребування вказаної суми, посилаючись на те, що гроші належать йому. Відповідач заперечував позов посиланням на те, що після укладення шлюбу він звільнив свою дружину з рабства, і вона тепер є вільною жінкою. Крім того, зазначив він, після укладення шлюбу вже пройшло більше 10 років. Як вирішити справу? Дайте оцінку аргументам сторін.

Завдання 4. Юриста запитали: «Чи хазяїн судна має відповідати за дії усіх членів свого екіпажу? Чи враховується те, що він сам не завдавав шкоди? Чи однаково він відповідає за їхні дії, чи має враховуватися та обставина – вільні вони чи раби?». Дайте розгорнуту консультацію.

Завдання 5. Під час епідемії поховальна колегія, використавши власні кошти, звернулася до банкіра за допомогою. Одержавши позику, вона (колегія) не змогла повернути її у встановлений строк. Яким чином банкір зможе одержати назад свої гроші? Чи може він звернутися за стягненням до окремих членів колегії?

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Аппій в день свого 24-річчя отримав від дядька в подарунок будинок, який він відразу здав в найм на 2 роки Гаю. Через півроку Аппій, посилаючись на те, що йому ще не виповнилося 25 років, зажадав реституції, оскільки через свою неосвіченість він не міг знайти вигіднішого наймача і тепер зазнає збитків. Чи правий Аппій?

КАЗУС 2. Руф, будучи опікуном Авла, дав згоду на купівлю у нього раба і на прийняття спадщини Сервія. Родич Авла вказав на незаконність дій Руфа, оскільки опікун не може давати дозволу на угоду, що стосується майна самого опікуна; до того ж померлий Сервій був боржником Руфа і у випадку прийняття спадщини Авл стає боржником опікуна. Чи обгрунтовані ці заперечення?

КАЗУС 3. Римська громадянка Валерія потрапила в полон до парфян, будучи вагітною. У полоні вона народила сина і через свою красу стала наложницею парфянського воєначальника. Через деякий час успішний похід імператора Траяна проти Парфії привів до звільнення її з рабства. Благополучно повернувшись додому разом із сином, Валерія невдовзі народила ще одну дитину, зачату в парфянському полоні. Який статус матимуть її сини?

КАЗУС 4. Римлянин Сервій продав себе в рабство з тим, щоб на отримані гроші дати синові освіту і допомогти зробити кар'єру. Його задум вдався: в той час як він нудився в рабстві його син зайняв посаду вершника і розбагатів. Керований вдячністю до батька, син викупив його і звільнив із рабства. Через кілька років через безглузду випадковість син гине на полюванні. Будучи у розквіті років, він не подбав про заповіт. Все його майно за законом перейшло до його малолітнього сина, мати якого недолюблювала свого свекра. Турбуючись про онука та будучи вимушеним подбати про власний прожиток, Сервій звернувся до магістрата з питанням про встановлення опіки над хлопчиком і запропонував себе як опікуна,

мотивуючи це тим, що він – дід і найближчий агнат онука. Яке рішення прийме магістрат?

КАЗУС 5. Стіх – вільновідпущеник Теренція – добряче випивши в кампанії молодих людей, став скаржитись на жадібність свого патрона. Він запевняв їх у тому, що його патрон і вся його сімейка – нехороші люди. Теренцій часто влаштовує в своєму будинку вечірки, змушуючи дружину зваблювати своїх друзів, а потім, заручившись її допомогою, краде чужі речі, чим і наживав незліченні статки. Через два дні Теренцію донесли про оповідання вільновідпущеника. Теренцій звернувся до префекта міста з вимогою покарати вільновідпущеника Стіха. Чи має право вільновідпущеник нешанобливо відгукуватися про свого патрона? Яке на нього чекає покарання?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Терміном «*persona*» у Римі називали...

- а) римських громадян; б) суб'єктів права;
- в) усе вільне населення; г) тільки «осіб свого права».

2. Який з елементів не охоплювався змістом поняття «*sacrum*» в сфері приватно-правових відносин?

- а) *jus commercii*; б) *jus honorum*; в) *jus suffragii*; г) *jus connubii*.

3. Правоздатність – це здатність...

- а) мати певні обов'язки; б) мати права і обов'язки;
- в) бути суб'єктом права; г) укладати правочини.

4. Дієздатність – це здатність...

- а) вчиняти правові дії;
- б) мати права та обов'язки;
- в) бути об'єктом права;
- г) діяти від імені третьої особи.

5. Вкажіть один із елементів правоздатності римського громадянина.

- а) право брати участь в політичному житті Риму;
- б) право брати участь в цивільному процесі;
- в) право вступати в законний римський шлюб;
- г) право бути опікуном.

6. *Status civitatis* розподіляв вільне населення на...

- а) на римських громадян та іноземців;
- б) на римських громадян, латинів та перегринів;
- в) на римських громадян та негромадян;
- г) на римських громадян та осіб без громадянства.

7. *Capitis deminutio maxima* – це втрата особою...

- а) статусу громадянства; б) статусу волі;
- в) сімейного статусу; г) усіх трьох статусів.

8. *Capitis deminutio media* настає внаслідок втрати особою...

- а) сімейного статусу; б) статусу громадянства;
- в) статусу волі; г) усіх трьох статусів.

9. *Capitis deminutio minima* набувається через втрату особою...

- а) статусу волі; б) усіх трьох статусів;
- в) статусу громадянства; г) сімейного статусу.

10. Набути римське громадянство не могла...

- а) дитина, народжена від батьків – римських громадян;
- б) позашлюбна дитина, народжена римською громадянкою (до I ст. н. е.);
- в) дитина, батьком якої був римський громадянин, а мати – не римлянка;
- г) усиновлена римським громадянином дитина.

11. Латини, переґрини та лібертини отримали римське громадянство за...

- а) «Антонініановим указом» (*Constitutio Antoniniana*) – 212 р.;
- б) Законом Петелія (*lex Poetelia*) – 326 р. до н. е.;
- в) Законом Аквілія (*lex Aquilia*) – 286 р. до н. е.;
- г) Законом Фальцидія (*lex Falcidia*) – I ст. до н. е.

12. Звільнення раба на волю його господарем називалося...

- а) *emancipatio*; б) *cognatio*; в) *manumissio*; г) *legitimatio*.

13. Латини – це...

- а) іноземці; б) жителі Лаціуму;
- в) жителі завойованих Римом провінцій; г) раби.

14. Кого називали терміном «*latini Juniani*»?

- а) вільновідпущеників римських громадян;
- б) вільновідпущеників латинів;
- в) давніх латинів;
- г) латинів італійської провінції *Juniani*.

15. Переґрини – це...

- а) іноземці;
- б) жителі провінцій, завойованих та приєднаних до Риму територій;
- в) раби, відпущені на волю римськими громадянами;
- г) жителі Лаціуму.

16. Вільновідпущеники (*libertini*) за загальним правилом отримували статус...

- а) латина; б) того, хто подарував свободу;
- в) того, хто подарував свободу, але з певними обмеженнями;
- г) клієнта, зв'язаного зі своїм патроном (колишнім господарем).

17. «*Vivunt ut liberi, moriuntur ut servi*», – так говорили про...

- а) переґринад; б) латинах; в) лібертинах; г) *latini Juniani*.

18. Підставою виникнення колонату не вважалася...

- а) народження від батьків-колонів;
- б) переселення римлянина та територію римської провінції;
- в) добровільна згода поселення на чужу землю в якості колона;
- г) проживання упродовж 30 років на чужій землі на умовах колонату.

19. Внесок римських юристів у праворозуміння поняття «юридична особа» полягає в тому, що...

- а) вони ввели в науково-практичне застосування поняття «юридична особа»;
- б) вони вказали чіткі ознаки юридичної особи, але самого поняття ще не вживали;
- в) вони розмежували юридичні особи публічного і приватного права;
- г) вони виокремили і охарактеризували різні види юридичних осіб.

20. Яка ознака, за твердженням римських юристів, не була притаманною юридичній особі як суб'єкту приватного права?

- а) майно корпорації відокремлюється від майна її учасників;
- б) корпорація вступає у правовідносини безпосередньо, а не через конкретного її учасника;
- в) вихід одного з учасників корпорації припиняє її існування;
- г) права і обов'язки корпорації не належать окремим її учасникам.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Поняття особи (суб'єкта права) у римському праві.
2. У чому полягає відмінність у правовому статусі суб'єктів права (римських громадян, латинів, перегринів, лібертинів, колонів)?

3. Із яких статусів складалася повна правоздатність римських громадян?

4. На які категорії поділялося римське населення за статусами свободи, громадянства та за сімейним статусом?

5. Назвіть підстави набуття та втрати римського громадянства в різні періоди розвитку держави.

6. Перелічіть джерела виникнення та способи припинення рабства?

7. Чи можливим було звільнення раба за вказівкою закону?

8. Що називали рабським пекулієм?

9. Кого називали рабами землі?

10. Коли виникала і припинялася правоздатність суб'єктів права?

11. Як визначали момент народження римські юристи?

12. Назвіть чинники, які впливали на дієздатність суб'єктів права.

13. Які особи вважалися недієздатними?

14. У чому виражалися особливості право та дієздатності жінок в Стародавньому Римі?

15. Перелічіть ознаки юридичної особи.

16. Скільки осіб було достатньо для утворення юридичної особи?

17. Які види юридичних осіб існували в римській правовій традиції?

18. Чи наділялися юридичні особи дієздатністю?

19. Назвіть підстави припинення юридичної особи в Римі.

20. Чим відрізнялися корпорації і товариства за римським цивільним правом?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько С. Д. Ноксальна відповідальність за законодавством Франції, Німеччини та України: порівняльно-правовий аспект / С. Д. Гринько // Форум права. – 2009. – №1. – С. 117–121.

2. Качур В. О. Природні умови обмеження правосуб'єктності фізичних осіб у Стародавньому Римі / В. О. Качур // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 3. – С. 8–12.

3. Качур В. О. Соціальні умови обмеження правосуб'єктності фізичних осіб у Стародавньому Римі / В. О. Качур // Часопис Київського університету права. – 2010. – №4. – С. 23–27.

4. Качур В.О. Співвідношення понять «Persona», «Status» і «Caput» у Римському праві / В. О. Качур // Часопис Київського університету права. – 2010. – №2. – С. 21–25.

5. Коптев А. В. Кодекс Феодосия о колонах / А. В. Коптев // Древнее право. – 1996. – №1. – С. 262–312.

6. Памятники римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.

7. Спиченко Н. К. Правовое положение городского вольноотпущенника в эпоху Римской империи / Н. К. Спиченко // Вестник древней истории. – 2006. – № 3. – С. 38.

8. Хохлов Е. Б., Бородин В. В. Понятие юридического лица: история и современная трактовка / Е. Б. Хохлов, В. В. Бородин // Государство и право. – 1993. – №9. – С. 152–159.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

ТЕМА: СІМЕЙНИЙ СТАТУС ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

МЕТА: встановити внутрішні закони, за якими розвивались норми сімейного права Стародавнього Риму; простежити еволюційні зміни, що відбувалися в традиційній римській сім'ї; виявити особливості майнових та особистих немайнових прав і обов'язків подружжя; охарактеризувати юридичну природу батьківської влади; з'ясувати значення інституту опіки й піклування для римського суспільства.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: агнатське споріднення, адопція, адрогація, батьківська влада, еманципація, заручини, когнатське споріднення, коемпціо, конкубінат, контуберніум, конфареаціо, особа свого права, особа чужого права, посаг, сім'я, узаконення, усиновлення, шлюб, шлюб *cum manu*, шлюб *sine manu*, шлюбний дарунок.

ЗМІСТ

1. Римська сім'я: загальна характеристика. Агнатська та когнатська родини. Лінії та ступені споріднення, їх значення.
2. Римський шлюб та його форми. Конкубінат та контуберніум.
3. Особисті немайнові та майнові відносини подружжя у шлюбах *cum manu* і *sine manu*.
4. Батьківська влада та підстави її встановлення. Правові відносини батьків і дітей.
5. Усиновлення та узаконення за римським приватним правом.
6. Опіка і піклування у римському приватному праві.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Римська сім'я: загальна характеристика. Агнатська та когнатська родини. Лінії та ступені споріднення, їх значення

Інститут **сім'ї** в римському суспільстві відігравав надзвичайну роль, оскільки він займав впливові позиції в публічній сфері. Сім'я позначалася терміном «фамілія» (*familia*). До **складу** римської сім'ї спочатку входили батько сімейства, його дружина, діти, інші родичі, залежні особи та раби, а згодом – все сімейне майно (будинок, земля, робоча сила, інвентар). Тільки римський громадянин міг вступати в законний римський шлюб і створювати сім'ю.

Отже, формування норм сімейного права в Римі передовсім пов'язується з виникненням сім'ї, основою якої була влада її глави (*paterfamilias*). Всі її члени підпорядковувалися його владі. Всі підвладні особи називалися *sui*. У такій сім'ї лише домовладика був повністю правоздатним, тобто особою «свого права» (*persona sui juris*), а решта членів сім'ї мали обмежену правоздатність і вважалися особами «чужого права» (*personae alieni juris*). Глава сім'ї наділявся необмеженою особистою та майновою владою щодо дружини і дітей. Проти його волі ніхто не міг ні увійти в сім'ю, ні вийти з неї. Влада домовладика припинялася або з його смертю, або з його власної волі.

У римському праві виділяли **два види споріднення:**

1. Агнатська спорідненість.

На основі агнатської спорідненості ґрунтувалася римська сім'я. Вона формувалася за принципом спільного проживання та підпорядкованості домовладичі. Дочка *paterfamilias*, яка виходила заміж, переходила під владу іншого домовладика. Вона ставала агнаткою нової сім'ї і втрачала зв'язок зі своєю колишньою родиною агнатів. Гай в своїх «Інституціях» писав: «Агнатами називаються ті, хто пов'язаний законною спорідненістю. Законною ж спорідненістю є така, яка складається за допомогою осіб чоловічої статі».

Агнатська спорідненість могла бути близькою та дальньою. Близькими родичами вважалися ті, які перебували під безпосередньою владою певного домовладика, а дальніми – ті, які колись знаходилися під його владою.

2. Когнатська спорідненість.

Когнатські або кровні родичі – це особи, які мали спільного предка, тобто були кровно пов'язані один із одним.

Кровне споріднення визначалося за **лініями** – пряма (висхідна і низхідна) та бічна, та за **ступенями**, на що вказувало число народжень, яке пов'язувало родичів.

Родичі по прямій лінії (*linea recta*) – особи, що походять поспідовно один від іншого (дід, батько, син). Пряма лінія була висхідною (*linea ascendens*) або низхідною (*linea descendens*) у залежності від того, проводиться відлік потомства: від нащадків до предка (син, батько, дід, прадід) або від предка до нащадків (прадід, дід, батько, син).

Родичі по **бічній лінії** (*linea collaterales*) – особи, які мають спільного предка, але не перебувають у родинних стосунках по прямій лінії (брати, сестри, двоюрідні брати, племінники, дядьки, тітки). Повнорідні родичі (*germani*) – ті, що походять від одних і тих же предків, а напіврідні родичі походять від одного батька і різних матерів (*consanguinei*), або навпаки, від однієї матері та різних батьків (*uterini*).

Ступінь споріднення обчислювалася кількістю народжень, яка віддаляла осіб одну від одної: по прямій лінії – це кількість народжень безпосередньо між цими особами по висхідній або низхідній лініях, а по боковій лінії – кількість народжень від спільного предка.

Спорідненість між кровними родичами чоловіка (дружини) називалася **своятством** (*affinitas*).

Отже, історичними формами римської сім'ї вважалися існувала у декількох формах: 1) **консорціум** (*consortium*) – це сімейна громада, заснована на агнатській спорідненості; 2) **патріархальна сім'я** (*familia*) – сім'я, поєднана владою *pater familias* та спільністю проживання; 3) **когнатська сім'я** сформувалася на

основі кровної спорідненості між різними поколіннями родичів. Поступове обмеження влади домовладки щодо дружини, дітей, майна призвело до поступового витіснення агнатської спорідненості когнатською, що й становить основний зміст процесу розвитку римського сімейного права.

Визначення лінії і ступеня споріднення мало важливе значення для встановлення прав на спадщину, оскільки в спадковому праві діяв принцип: ближчий ступінь споріднення усував від спадщини родичів наступного.

2. Римський шлюб та його форми.

Конкубінат та контуберніум

Згідно визначення римського юриста Модестіна (III в. н. е.) **шлюб** – це союз чоловіка і дружини, поєднання всього життя, спільність божественного і людського права (D. 23. 2. 1).

Римське право розрізняло **два види** римського законного шлюбу:

- 1) шлюб із владою чоловіка (*cum manu*);
- 2) шлюб без влади чоловіка (*sine manu*).

Історично першою формою шлюбу в Римі був шлюб *cum manu* – шлюб, який встановлював повну владу чоловіка над дружиною. Вступивши в такий шлюб, жінка потрапляла під владу свого чоловіка або його батька, і ставала агнаткою. Однак уже в давнину жінка могла уникнути влади чоловіка. Для цього вона повинна була укласти шлюб без дотримання будь-яких формальностей. Якщо упродовж року після укладення такого шлюбу жінка три ночі поспіль проводила поза домом чоловіка, то вона переставала бути агнаткою у його сім'ї.

Шлюб *sine manu* – це форма шлюбу без влади чоловіка. Дружина була господинею дому та матір'ю дітей. Решта господарських питань перебували у віданні чоловіка. Чоловік міг розпоряджатися приданим дружини, але на інше майно дружини він права не мав (дружина могла доручити йому це майно лише за договором зберігання й розпорядження). У період

пізньої республіки ця форма шлюбу прийшла на зміну *сумтани* і стала переважаючою.

Умови вступу в шлюб:

1) згода осіб, що вступають у шлюб, а також дозвіл господаря, якщо домовладика безпідставно відмовляв у шлюбі, то його можна було примусити це зробити через магістратуру;

2) досягнення шлюбного віку: 14 років для чоловіків, 12 – для жінок;

3) не перебування в іншому законному шлюбі;

4) право брати законний римський шлюб;

5) неможливість шлюбу між опікуном і підопічною особою;

6) відсутність близької спорідненості та свояцтва.

Крім основних умов існували й інші **перешкоди**, які в майбутньому привели б до анулювання укладеного шлюбу:

1) шлюб між вільнонародженим і вольновідпущеницею з ганебною поведінкою;

2) шлюб між сенаторами й вільновідпущенниками, акторами;

3) шлюб між правителем провінції й жителякою цієї провінції;

4) при обітниці цнотливості однієї зі сторін;

5) шлюб між особами, які під час попередніх шлюбів вступали між собою у зв'язок (адюльтер);

5) заборонялося одружуватися до посткласичного періоду війнам.

Укладенню шлюбу передували **заручини** (*sponsalia*). Заручини здійснювали глави родин, які обговорювали всі умови вступу шлюбу і його форму. У давні часи це відбувалося у формі манципації, а в пізніші – без особливих формальностей. Сторона, яка порушила договір, втрачала право на передані іншою стороною дарунки, а також повертала подароване нею.

Шлюб в Римі укладався трьома способами:

1) шляхом вчинення релігійного обряду;

2) шляхом купівлі женихом нареченої;

3) шляхом простої угоди сторін.

Два перших способи укладення шлюбу породжували «правильний шлюб», шлюб з чоловічою владою (*сумтани*). Третій

спосіб укладення шлюбу вів до встановлення «неправильного шлюбу», шлюбу без чоловічої влади (*sine manu*).

Релігійний обряд (*confarreatio*) мав місце в багатьох патриціанських родинх. Цей спосіб вимагав дотримання урочистої церемонії, супроводжуваної поїданням спеціального полб'яного хліба та жертвопринесенням на користь Юпітера. Обряд проходив в присутності жерця та 10 свідків. Наречений біля дверей свого будинку вручав нареченій вогонь, воду, пригощав хлібом, а наречена, приймаючи це, повинна була сказати: «Де ти, Гай, там й я».

Купівля нареченим нареченої (*coemptio*) здійснювалася у формі манципації, яку проводив домовладика. Вона проходила у присутності п'яти свідків, вагаря з вагами і супроводжувалася проголошенням певних слів.

Проста угода (*usus*) сторін не вимагала особливих шлюбних формальностей. Шлюб вважався укладеним з відведенням нареченої в будинок нареченого. При цьому способі укладення шлюбу влада чоловіка над дружиною встановлювалася однорічним безперервним здійсненням шлюбного співжиття.

У I ст. до н. е. з'явилася особлива форма шлюбу – **конкубінат**. Під цією формою розуміли постійне співжиття двох осіб без наміру вступати в законний шлюб. При конкубінаті права дітей і самої конкубіни були обмежені. Так, народжені діти конкубіни не вважалися законними, тому були обмежені в спадкових правах. До такої форми відносин вдавалися римляни й перегрини, представники сенаторського стану й вільновідпущеники, близькі родичі.

Оскільки шлюб між рабами заборонявся, то вони змушені були вдаватися до *contubernium* – союзу раба й рабині. У посткласичному періоді заборонялося рабів-чоловіків та їхніх дітей продавати в різні місця.

Римський шлюб припинявся за наступних підстав:

1. Смерть одного з подружжя. У разі природної смерті дружини чоловіки могли відразу ж вступати в новий шлюб.

Для жінок був встановлений термін жалоби (*tempus lugendi*), під час якого жінка упродовж 10 місяців не могла вийти заміж.

2. Втрата свободи (*capitus deminutio maxima*) одним з подружжя. Так як з рабом можливим було тільки співжиття, то законний шлюб вважався розірваним. Якщо ж втрата свободи наступала в зв'язку з полоном чоловіка, то жінка не могла більше вийти заміж, так як чоловік міг повернутися. За часів Юстиніана термін очікування повернення чоловіка з полону був обмежений 5 роками.

3. Втрата громадянства (*capitus deminutio media*) одним із подружжя. Шлюб продовжував вважатися дійсним лише згідно природного права.

4. Применшення цивільної правоздатності у вигляді кровозмішання (*incestum superveniens*).

5. Волевиявлення глави сім'ї. У шлюбі *sine manu*, в якому жінка залишилася під владою свого батька, глава сім'ї міг вимагати жінку назад, тим самим позбавивши її можливості жити спільним життям. У шлюбах між недостатньо правоздатними будь-хто із домовладик міг за своїм бажанням розірвати їх шлюб, оголосивши його співжиттям.

6. Розлучення. У Стародавньому Римі розлучення міг ініціювати лише чоловік. Шлюб міг бути розірваний при неналежній поведінці жінки: пияцтво, зрада, безпліддя. Розлучення набуло свого поширення зі збільшенням шлюбів *sine manu*. Розірвання шлюбу стало можливим з волі чоловіка, дружини або ж за їх взаємною згодою.

В епоху імперії було прийнято ряд законів, спрямованих на запобігання розлучень і зміцнення сім'ї. Тому одностороннє розірвання шлюбу допускалося тільки в тому випадку, якщо воно було обґрунтованим (наприклад, невірність чоловіка, нездатність до сімейного життя, насильство чоловіка). Крім того, закон зобов'язував одружуватися чоловіків у віці від 25–60 років, а жінок – з 20–50 років. Удови (удівці) й розведені повинні були вступати в новий шлюб: удови (вдівці) протягом двох років, розведені – протягом 18 місяців. Ті, хто не викону-

вав дані вимоги, позбавлялися можливості бути спадкоємцями за заповітом, а також змушені були сплачувати податок на безшлюбність. Але ці заходи не сприяли зменшенню числа розлучень і тому виявилися неефективними.

3. Особисті немайнові та майнові відносини подружжя у шлюбах *cum manu* і *sine manu*

Особисті відносини подружжя в шлюбі *cum manu sine manu*. У шлюбі з владою чоловіка дружина потрапляла під владу чоловіка або його батька на однакових підставах з дітьми, тобто вона була в статусі дочки. Чоловік отримував повну владу над дружиною, наприклад, міг витребувати дружину, яка залишила будинок, за допомогою позову (віндикації), продати в боргову кабалу, накласти на неї будь-яке покарання.

При шлюбі *cum manu* дружина не мала правоздатності в сфері майнових відносин. Все, що їй належало до шлюбу, переходило чоловікові. Навіть в разі припинення шлюбу майно, принесене дружиною не поверталось їй, вона могла отримати лише певну частку після смерті чоловіка, так як була його спадкоємицею, якщо не було дітей, а якщо були діти, то порівно з ними.

У шлюбі без влади чоловіка дружина залишалася під владою свого батька і входила до складу колишньої сім'ї. Тому такий шлюб потрібно було відновлювати щорічно. Якщо дружина протягом року прожила в будинку чоловіка, то вона автоматично потрапляла під владу чоловіка. Тому, щоб уникнути цього, вона повинна була не менше трьох ночей на рік проводити поза домом – давність таким чином переривалася. Дружина отримувала ім'я та станове становище чоловіка, проживала там, де проживав чоловік.

При шлюбі *sine manu* майно подружжя залишалося роздільним. Навіть просте управління майном дружини належало чоловікові тільки в тому випадку, коли дружина сама передасть йому це право. Все, що набувала дружина за час шлюбу

примножувало її майно, але якщо стосовно будь-яких речей між подружжям виникав спір з питання про право власності, то дружина повинна була довести, що річ належить їй.

Особливим правовим режимом регулювалися посаг та дарування. **Посагом** (*dos*) називалося передане чоловікові дружиною при одруженні майно. Його розмір визначався самою жінкою (за умови, якщо вона була особою «свого права»), главою її сім'ї (*dos profecticia*), або третьою особою (*dos adventicia*). Призначення приданого полягало у внесенні вкладу майнового характеру (у вигляді рухомого і нерухомого майна) для полегшення майбутніх витрат чоловіка, пов'язаних із сімейним життям. У давній період посаг переходив у власність чоловіка, а у республіканський – його статус почав змінюватися на користь дружини.

Способами набуття приданого вважалися:

- 1) обіцянка приданого у формі стипуляції (*promissio dotis*);
- 2) обіцянка приданого у формі вербального контракту, який укладається в урочистій формі (*dictio dotis*);
- 3) безпосередня передача майна (*datio dotis*) чоловіку у володіння (*mancipatio, traditio*).

У давній період уважалося, що чоловік може повністю розпоряджатися приданим. Однак в класичному Римі з метою уникнення фіктивних шлюбів та отримання приданого були прийняті закони, що обмежують чоловіка в його правах щодо отриманого майна. Відтоді придане не переходило під владу чоловіка. Він мав право лише користуватися майном і отримувати від нього плоди для задоволення сімейних потреб. Відповідно до закону, чоловікові було заборонено без згоди дружини відчужувати земельну власність, обтяжувати її іпотекою.

Розпорядження рухомим майном, що входило до складу приданого, обмежувалося актом повернення приданого у випадку можливого розірвання шлюбу. Для цього при передачі приданого оцінювалася його вартість, і коли шлюб розривався, саме цю суму чоловік мав повернути колишній дружині. Зі зміцненням позицій преторського права було видано по-

станову, що придане поверталось у всіх випадках розірвання шлюбу з вини чоловіка.

Порядок повернення приданого у випадку розірвання шлюбу:

1) у разі смерті дружини «батьківське» придане поверталось йому (з утриманням 1/5 частки приданого на кожну народжену в шлюбі дитину), а придане, отримане від інших осіб, залишалось у вдівця;

2) у разі смерті чоловіка придане поверталось дружині або її батькові;

3) у разі розлучення з вини дружини придане залишалось у чоловіка;

4) у разі розлучення з вини чоловіка придане поверталось дружині.

Дарування або **дошлюбний дарунок** (*donatio ante nuptia*) – це майно, подароване дружині її майбутнім чоловіком до весілля. Заборона на дарування між подружжям не стосувалась дарування до весілля. Зазвичай розмір дарунку становив 1/2 від вартості приданого. Однак весільний дарунок лише фіктивно переходив у власність дружини. Подароване майно знаходилося під управлінням чоловіка і служило тим же цілям шлюбу, що і придане. Якщо чоловік помирав, то дошлюбний дарунок дістався у спадок дітям, але дружина могла продовжувати користуватися ним і отримувати з майна плоди. Якщо ж розлучення відбувалося з ініціативи або вини чоловіка, то дошлюбний дарунок віддавався дружині нарівні з приданим.

Таким чином, дошлюбний дарунок був своєрідним гарантом і компенсацією при розлученні. При Юстиніані вартість дошлюбного дарунку була зрівняна з вартістю приданого, а також стала застосовуватися норма, що його розмір може бути збільшений під час шлюбу.

4. Батьківська влада та підстави її встановлення.

Правові відносини батьків і дітей

Домовладика – це батько сімейства, найстарший у висхідній лінії представник чоловічої статі, єдина особа «свого права» в римській сім'ї та її глава. Діти завжди знаходилися під владою батька (*in patria potestate*).

Батьківська влада встановлювалася за наступних підстав:

1) народження сина чи доньки в законному римському шлюбі;

2) шляхом узаконення;

3) через процедуру усиновлення.

Згідно норм римського права, батьком вважався той, на кого вказував факт шлюбу, тобто кожна дитина, народжена заміжньою жінкою, вважався сином або дочкою її чоловіка, поки не буде доведено інакше. Батьківська влада також могла бути встановлена шляхом узаконення дітей від конкубіни. Узаконення – це визнання законними дітей, народжених поза законним шлюбом. Усиновлення відрізнялося від узаконення тим, що батьківська влада встановлювалася над сторонніми особами.

Різним був правовий статус дітей, який розділяв їх на законно та незаконно народжених.

Законними (*justi*) вважалися діти, які були:

1) народжені в законному шлюбі (*iustae nuptiae*) дружиною не раніше, ніж через 180 днів після початку шлюбу;

2) народжені не пізніше 300 днів після припинення законного шлюбу. При дотриманні вищевказаних умов діти вважалися агнатами своєї сім'ї і потрапляли під владу батька.

Незаконними (*jniusti naturales*) вважалися діти:

1) народжені в незаконному шлюбі, дійсному тільки по праву народів;

2) діти, народжені в конкубінаті (*liberi naturales*);

3) позашлюбні діти (*vulgo quaesiti*).

Позашлюбні діти народжувалися від союзів, що не визнавалися правом або навіть заборонених.

У класичному праві становище незаконних, позашлюбних дітей покращується. Їм надавалися аліменти з боку матері, її родичів. Відносно дітей, народжених в конкубінаті, аліменти могли також бути витребувані з батька (так як при конкубінаті він був відомий), також вони могли претендувати на частку у спадщині батька, але тільки в тому випадку, якщо у нього не було інших законних дітей.

Особисті права та обов'язки батьків і дітей на різних етапах римської історії змінювалися. Спочатку ця влада була безмежною, але у зв'язку з розвитком рабовласництва, розпадом традиційної римської сім'ї, зміною форми шлюбу влада батьків над дітьми почала пом'якшуватися. Уже в найдавніші часи влада *paterfamilias* над дітьми зменшувалася впливом сімейної ради, осуд якої не був юридично обов'язковим, але й не міг ігноруватися при накладенні на дітей суворих покарань. У кінці республіки і на початку періоду імперії було введено низку прямих обмежень прав *paterfamilias* щодо дітей. Право продавати дітей було обмежено випадками крайньої потреби і поширювалося тільки на новонароджених дітей. Скасовувалося право батьків викидати дітей. Імперський указ IV ст. прирівняв вбивство сина до вбивства найближчих родичів. За підвладними дітьми було визнано право звертатися до магістрату *extra ordinem* зі скаргами на *paterfamilias*, а також право вимагати аліменти. Діти, в свою чергу, повинні були поважати батьків, слухати й виконувати їх накази.

Припинення влади глави сім'ї (*patria potestas*) відбувалося в наступних випадках:

- 1) смерть глави сім'ї;
- 2) втрата домовладикою або підвладним статусу волі та громадянства;
- 3) отримання сином звання консула, головнокомандувача або єпископа;
- 4) залишення батьком підвладного без необхідної допомоги;
- 5) добровільна відмова батька від влади над сином або дочкою шляхом емансипації (*emancipatio*).

Формою **емансипації** служило використання Законів XII таблиць згідно яких встановлювалося, що 3-кратна манципація підвладного припиняє батьківську владу: глава сім'ї тричі манципував підвладного довірений особі, яка тричі відпускала його на волю. Після перших двох разів підвладний повертався під владу глави сім'ї, а після третього – він ставав повністю право та дієздатним. Після емансипації батько зберігав право на користування половиною майна сина.

Відносини між матір'ю і дітьми залежали від того, в якій із форм шлюбу перебуває мати з батьком дітей (*cum manu* чи *sine manu*). Мати, що перебуває в шлюбі *cum manu*, для дітей є матір'ю (*loco sororis*) і разом з ними підпорядкована владі свого чоловіка; на рівних з дітьми вона успадковує після чоловіка; взаємне право успадкування надає їй статусу агнатки і урівнює із тими з дітей, які вийшли з *patria potestas* чоловіка. Її сини здійснюють над нею опіку після смерті чоловіка. У шлюбі *sine manu* було все навпаки: мати юридично не була пов'язана з дітьми. У такому шлюбі мати не ставала членом сім'ї своїх дітей.

Однак, подібно до того, як з плином часу була значно пом'якшена юридична відчуженість чоловіка і дружини в шлюбі *sine manu*, вона була майже усунута і в стосунках між матір'ю і дітьми, народженими від такого шлюбу. Це послужило підставою для виникнення у матері права на спільне проживання з нею неповнолітніх дітей, які перебували під опікою сторонньої особи або навіть під владою чоловіка, з яким мати була розлучена та на здійснення матір'ю опіки. Матері було надано право на **аліменти** від дітей, дітям було заборонено подавати позов щодо матері, залучати її до суду без дозволу магістрату, обмежувати її майнову відповідальність перед дітьми, розширили можливості щодо взаємного права спадкування дітей і матері.

У **майнових відносинах** підвладні діти допускалися до здійснення угод від свого імені, але все права з таких угод виникали для *paterfamilias*. Вчинені підвладними делікти служили підставою для *actiones noxales* проти *paterfamilias* про

відшкодування шкоди або видачі підвладного потерпілому для відпрацювання завданої ним шкоди.

Одночасно з послідовним обмеженням влади чоловіка над дружиною здійснювався і процес поступового визнання майнової право- і дієздатності підвладних дітей. **Сімейний пекулій**, який нерідко виділявся підвладному синові, незважаючи на те, що продовжував визнаватися майном глави сім'ї, породив частину майна, право на яке набував підвладний син. Таким майном було спочатку визнане те, що набувалося в якості трофею, а згодом те, що було набуто під час несення військової служби (**військовий пекулій**). Син не тільки вільно користувався цим майном, але й мав право розпоряджатися ним, зокрема заповідати. Однак, у разі смерті сина без заповіту це майно переходило до батька без обтяження зобов'язаннями померлого сина. Правила, що склалися в період принципату щодо майна, набутого сином на військовій службі, були перенесені і на майно, набуто на державній службі.

Після смерті матері, котра перебувала в шлюбі *sine manu*, право на спадкування отримували діти, однак домагання з боку господаря зберігалися. Тільки в IV ст. н. е. було оголошено, що майно належить дітям, а глава сім'ї отримував право на довічне користування і управління ним. Надалі такого ж статусу набуло майно, успадковане від родичів по материнській лінії. Зрештою утвердилося правило, за яким домовладика зберігає право власності лише на те майно, що знаходилося у володінні дітей, яке або придбавалося (*ex re patris*) на кошти батька, або отримано (*contemplatione patris*) від третьої особи, яка бажає створити відому вигоду для глави сім'ї, а також на майно, яке батько передав підвладним, бажаючи подарувати його, але яке залишалося власністю батька внаслідок недійсності угод між ним і підвладними дітьми.

5. Усиновлення та узаконення за римським приватним правом

Усиновлення (*adoptio*) – це загальне поняття, що в свою чергу розділяється на два види: **адопція** (*adoptio*) й **адрогація** (*adrogatio*). У Дигестах міститься правило: «Синами сімейства робить не тільки природа, але й усиновлення» (*Модестін*).

Адопція – це встановлення батьківської влади над особою чужого права, що перебуває під владою домовладки (над «синами сімейства»).

У докласичний період процедура адопції виявлялася вкрай складною: для дівчинки була потрібна одна фіктивна манципація, а для хлопчика – потрібна фіктивна манципація.

У класичний та посткласичний періоди процедура адопції регулювалася наступними правовими вимогами:

1) усиновитель повинен бути старшим усиновленого не менше, ніж на 15 років (для неповнолітніх) і 18 років (для повнолітніх);

2) адопція відбувалася шляхом рескрипту імператора або шляхом запису у державному органі за рішенням магістрату (судовий протокол);

3) адопція могла бути оформлена як *adoptio plena* (усиновлена особа переривала всі зв'язки з колишньою родиною) і *adoptio minus plena* (без втрати основних прав у родині рідного батька);

4) якщо син сімейства був консулом, то він міг усиновити самого себе (еманципувати);

5) при всиновленні дідом онука необхідна була згода сина (батька внука), але після смерті усиновителя онук не успадковував після діда, а переходив під владу свого батька;

6) навіть сліпий міг усиновлювати й бути усиновленим (за Ульпіаном);

7) не може бути всиновлений ні відсутній, ні незгодний (Ульпіан), тобто вимагалася присутність усиновлювача та усиновлюваного.

У випадках бездітності всиновлювали дітей своїх родичів, пролетарів і рабів.

Адрогація – це встановлення батьківської влади над сторонньою особою, що не перебуває під владою домовладки (над особою зі своїм правом).

Особливості адрогації полягали в наступному:

- 1) усиновлений повністю зрікався своєї родини, свого сімейного культу;
- 2) припинялася колишня правоздатність усиновленої особи (при всиновленні ретельно врегульовувалися всі майнові відносини між сторонами; магістрат з'ясував, чи не будуть порушені майнові інтереси усиновленого);
- 3) усиновлений одержував право на спадкування;
- 4) усиновлені діти переходили під владу усиновителя в якості онуків.

Умови адрогації:

- 1) усиновлювати міг тільки чоловік (у юстиніанівський період жінка могла усиновлювати лише у виняткових випадках, наприклад, коли мала власних дітей, які померли);
- 2) усиновлювач не повинен бути підвладним;
- 3) усиновителем міг бути той, хто був старшим усиновлюваного не менше, ним на 18 років і не старше 60 років, він мав бути здоровим і «без ганебного бажання»;
- 4) вік усиновлюваного не обмежувався (Модестін);
- 5) усиновитель в ідеалі не повинен мати рідних й усиновлених дітей;
- 6) усиновитель повинен бути не біднішим усиновленого;
- 7) при адрогації малолітньої особи давалася гарантія того, що її не еманципують;
- 8) не дозволялося всиновлювати відразу декількох (*Ульпіан*);
- 9) не допускалося всиновлювати чужого вільновідпущеника (*Ульпіан*);
- 10) заборонялося всиновлювати тому, хто був опікуном неповнолітньої особи (до 25 років);
- 11) не допускається повторне всиновлення;
- 12) борги усиновленого переходять до усиновлювача.

В юстиніанівську епоху отримала свій розвиток нова форма встановлення батьківської влади – узаконення (*legitimatio*). За його допомогою незаконнонароджена дитина могла отримати статус законної. Однак узаконити можна було тільки дитину, народжену від співжиття (конкубінату).

Існувало декілька способів узаконення:

1) «за допомогою пожертви курії» (*legitimate per oblationem curiae*). Цей спосіб передбачав, що глава сім'ї платить достатню суму, щоб їх син (у разі дочки – її чоловік) вступав на посаду декуріона (*ordo decurionum*). Ця посада не була надто популярною, оскільки декуріони відповідали за збір податків і їх надходження в казну. Надходження фіксованої суми повинно було забезпечуватися незалежно від фактично зібраної;

2) вступ батьків в шлюб після народження дитини (*legitimate per subsequens matrimonium*);

3) шляхом видання спеціального акту імператора (*legitimate per rescriptum principis*). До цього можна було вдаватися, якщо одруження унеможлилювалося з поважних причин, наприклад у разі смерті матері.

6. Опіка і піклування у римському приватному праві

Опіка та піклування – це правові інститути римського цивільного права, які слугували для компенсації недієздатності або обмеженої дієздатності певних осіб завдяки діям інших осіб (опікунів або піклувальників), яких їм або призначали, або вони обирали їх самостійно. Під опікунство потрапляли люди з поганим станом здоров'я, віковими особливостями, марнотратники, жінки, божевільні.

Опіка встановлювалася над малолітніми громадянами окремих статей з метою захисту їх прав. Над особами чоловічої статі опікунство тривало до досягнення ними 14 років, а над особами жіночої статі – до 12 років. Опікуном міг бути призначений будь-який громадянин, який має право займати державні посади, або ж муніципалітет. Опіка вважалася

обов'язком особи, і тому відмова від їхнього виконання допускалася тільки з поважної причини.

Види опікунства:

1) заповідальна опіка – тобто опіка, яка встановлювалася на підставі заповіту;

2) законна опіка – вона засновувалася у разі, якщо батько не встановив ще до своєї смерті опіку (опікуном міг стати тільки найближчий родич по батьковій лінії);

3) встановлена опіка – мала місце тоді, коли не було жодної з двох попередніх форм. Опікуна призначав претор за участю трибунів.

Підстави припинення опіки:

1) смерть опікуна або опікуваного;

2) досягнення опікуваним віку дієздатності (хлопчики – 14 років, дівчатка – 12 років);

3) втрата опікуном одного з трьох цивільних станів;

4) відмова опікуна від опіки, якщо ця відмова прийнятна;

5) відсторонення опікуна від опіки магістратом, в разі зловживання опікуном, невмілого управління справами і майном опікуваного.

Опікун призначався підопічному не лише для управління майном, а й для зайняття вихованням. Опікун не повинен був збагачуватися за рахунок опіки. Він також не міг укладати угоди з підопічним.

Права і обов'язки опікуна:

1) здійснювати необхідні витрати за рахунок майна опікуваного;

2) розпоряджатися плодами і урожаєм;

3) витратити гроші опікуваного і в своїх інтересах, але з наступним їх поверненням з максимальними відсотками, встановленими на день повернення для третіх осіб;

4) представляти і захищати інтереси опікуваного;

5) сумлінно управляти і примножувати майно опікуваного;

6) надавати юридичну силу операціям опікуваного або анулювати їх, виходячи з вигідності і корисності цих угод для опікуваного.

Якщо опікун своїми діями заподіяв збитки опікуваному, то він зобов'язаний був їх відшкодувати. У випадку, якщо опікун не міг відшкодувати збитки й при цьому опікунство було встановлено магістратом без належної перевірки особи опікуна, опікуваний мав право пред'явити позов не тільки до опікуна, але й до магістрата.

Піклування встановлювалося:

- 1) над божевільними;
- 2) над марнотратниками;
- 3) над особами з фізичними вадами, що унеможлиблюють повноцінне управління своїм майном.

Піклування встановлювалося тільки відносно повнолітніх, які з яких-небудь причин не могли самостійно управляти або розпоряджатися своїм майном. Без піклувальника особа могла здійснювати тільки операції, спрямовані на збільшення належного йому майна. Душевнихворі взагалі не могли укладати жодних угод.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Агнати – особи, що перебували під владою домовладки, які були членами його сім'ї, визнаючись родичами незалежно від того, чи перебували вони у кровній (когнатській) спорідненості з домовладикою або між собою. Агнатське споріднення не було постійним. Наприклад, еманципований син втрачав його. Дочка домовладки, що вступила в шлюб, ставала агнаткою в сім'ї свого чоловіка, втративши агнатську спорідненість щодо власного батька і членів колишньої родини. Агнаткою була і дружина домовладки, що перебувала з ним у шлюбі *cum manu* (зі владою чоловіка).

Батьківська влада (*patria potestas*) – абсолютне панування домовладки над дітьми, яке стримувалося лише звичаями, релігією чи мораллю. Гай писав, що ні в одній державі бать-

ко не користувався такою владою, як у нас. У давній період батько мав право життя і смерті над підвладними, продажу їх в кабалу. Майно, що купувалося дітьми, приєднувалося до майна батька. Батько ніс відповідальність за делікт, вчинений дітьми. Він міг або відшкодувати збиток, або віддати підвладного в кабалу потерпілому для відпрацювання боргу.

Домовладика (*pater familias*) – особа (чоловік), наділена повною правоздатністю, що стоїть на чолі римської сім'ї, що володіє владою над дружиною (*manus mariti*), дітьми (*patria potestas*), рабами (*dominium*), та іншими перебуваючими в господарстві речами (*manus rei*). Домовладика розглядався як *persona sui iuris* – особа свого права, самостійний суб'єкт, на відміну від інших членів сім'ї, що називалися *persona alieni iuris*, оскільки перебували під владою. Спочатку влада батька сімейства була безмежна, а інші члени сім'ї були повністю безправні, але згодом римське право стало визнавати їхні права. Послаблення влади батька сімейства було наслідком змін у римському сімейному праві, розвитку торгівлі, що припускали певну самостійність дорослих членів сім'ї.

Дошлюбний дарунок (*donatio ante nuptia*) – це майно, подароване жінці її майбутнім чоловіком до весілля. Заборона на дарування між подружжям не стосувалася дарування напередодні весілля, і в часи імператора Юстиніана поширився запозичений зі Сходу звичай дарувати деяку частину свого майна майбутній дружині. Зазвичай розмір дошлюбного дарунку становив 1/2 від вартості приданого. Однак весільний дарунок лише фіктивно надходив у власність дружини. Подароване майно переходило під управління чоловіка і служило тим же цілям шлюбу, що й придане. Якщо чоловік умирав, то дошлюбний дарунок успадковувався дітьми, але дружина могла продовжувати користуватися ним і отримувати з майна плоди. Якщо ж відбувався розлучення з ініціативи або вини чоловіка, то дошлюбний дарунок віддавався жінці нарівні з приданим.

Таким чином, дошлюбний дарунок був своєрідною компенсацією при розлученні.

Емансипація (*emancipatio*) – звільнення з-під влади батька. Звільнення сина з-під батьківської влади відбувалося, якщо батько в присутності представника влади тричі продавав свого сина третій особі (так званий *pater fiduciarius*, батько за довірою, який давав обіцянку, що не втримає у себе сина); підставою до цього служив припис в Законах XII таблиць. Після кожного з 3 продажів *pater fiduciarius* манципував сина справжньому батькові, після чого він формально давав синові свободу, тому син звільнявся від *patria potestas*, але робився *sui juris*. Лише в останні часи імперії ці формальності вийшли з ужитку.

Законний римський шлюб (*matrimonium juris civilis*) – священне таїнство і основа держави у стародавньому римському суспільстві. Більшість шлюбів серед багатих сімей Стародавнього Риму укладалися за розрахунком: для продовження роду, для об'єднання володінь, а також для зміцнення політичних союзів. Серед бідного населення швидше за все також переважав розрахунок, проте не були винятком шлюби по любові. Автори часів Римської імперії вважали республіку періодом розквіту римського шлюбу за те, що чоловіки суворо контролювали мораль дружин. Партнерство подружжя в сучасному розумінні вважалось не тільки непотрібним: в Стародавньому Римі вважали, що дружина повинна присвятити життя підтримці чоловіка й турботі про нього. Іншим терміном (*matrimonium juris gentium*) позначався шлюб, укладений між вільними особами, що не мали права на законний римський шлюб.

Когнати (*cognati*) – родичі по крові. Когнатська спорідненість на відміну від агнатської – це природна спорідненість, заснована на походженні одних людей від інших або маючих спільного предка. Згадувані в Законах XII таблиць родичі – це родичі по крові, які успадковували за відсутності агнатів.

Опіка (*tutela*) – турбота про недієздатних (малолітніх, які не досягли 7 років), жінок та їх майні. Опікунами були найближчі родичі (у давній період – агнати). У Дигестах говориться: визнається, що неповнолітні, діючі без опікуна, нічого не можуть і не знають (Папініана). Опікуни дбали про збереження майна підопічного, управляли ним і розпоряджалися у межах, встановлених законом. Так, у II ст. опікунам було заборонено відчужувати землі малолітнього. При Юстиніані передбачається відповідальність опікуна за умисел, вину (необережність) і таку обачність, як щодо власних справ. Таким чином опікун якби прирівнювався до домовладки.

Піклування (*cura*) – це турбота, нагляд за особами, не здатними належним чином проявляти волю при вчиненні юридичних дій. Такий нагляд полягав у компенсації дефекту волі підопічного. Під піклуванням знаходилися чоловіки у віці від 7 до 14 років, божевільні, марнотрати. В давнину марнотратна поведінка прирівнювалася до божевільної, оскільки дбайливе, ощадливе ведення господарства було нормальною психологічною установкою. Піклувальник давав згоду на вчинення правочинів підопічним, піклувався про його здоров'я.

Посаг (*dos*) – внесення вкладу майнового характеру у вигляді рухомого і нерухомого майна, для того щоб полегшити чоловікові майбутні витрати, пов'язані з сімейним життям. Регулювання здійснювалося звичайним правом, але в пізню епоху можна було примусити батька дати придане, якщо він відмовлявся це зробити з метою перешкодити шлюбу. Спочатку вважалося, що чоловік може повністю розпоряджатися приданим. Однак у класичному Римі щоб уникнути фіктивних шлюбів з метою отримання приданого були прийняті закони, що обмежують чоловіка в його правах щодо отриманого майна. Тепер придане не переходила під владу чоловіка. Оскільки метою приданого було полегшення несення тягаря шлюбу (*sustinere onera marimonii*), чоловік мав право лише

користуватися майном і отримувати від нього плоди для задоволення сімейних потреб. За законом чоловікові було заборонено без згоди дружини відчужувати земельну власність, обтяжувати її іпотекою (в часи Юстиніана заборонялося відчужувати земельну власність в Італії навіть за згодою дружини).

Узаконення (*legitimatio*) – офіційне визнання батьком своєї дитини, народженої поза шлюбом від конкубіни – жінки, з якою він перебував у постійному шлюбному співжитті. Узаконення було можливо шляхом вступу в шлюб з матір'ю дитини; в класичний період також шляхом видання спеціального імператорського рескрипту. Узаконення було можливо і після смерті батька, якщо він виявив це бажання в заповіті.

Усиновлення (*arrogatio, adoptio*) – прийняття в сім'ю чужу дитину зі встановленням над нею батьківської влади. Римське право передбачало два види усиновлення: 1) осіб непідвладних (*persona sui iuris*); 2) осіб підвладних (*persona alieni iuris*). Усиновлення непідвладних повнолітніх осіб відбувалося в народному зібранні за участю головного понтифіка, який виносив спеціальний про те акт. З падінням значення народних зборів в період абсолютної монархії можливо було усиновлення (у тому числі неповнолітніх) шляхом видання імператорського рескрипту. Усиновлення підвладного відбувалося шляхом триразового уявного продажу підвладного довіреній особі, до якої усиновитель пред'являв вимогу про уявну віндикацію підвладного. Усиновлювати міг за загальним правилом чоловік. Різниця у віці між усиновлювачем та усиновлюваною дитиною повинна становити не менше 18 років.

Шлюб (*matrimonium*) – союз чоловіка і дружини, спільність всього їхнього життя, поєднання божественного і людського права (Модестін). Шлюб визначав правове становище дружини і дітей, майнові відносини між подружжям, їхні спадкові права. Вступ до шлюбу залежав від волі майбутнього подруж-

жя. Шлюб створюється не співжиттям, а згодою (подружжя) – сказано в Дигестах. Розрізнявся шлюб *cum manu* – зі владою чоловіка, в якому дружина ставала агнаткою чоловіка і його домовладки, та *sine manu* – без влади чоловіка, коли дружина не виходила з-під влади колишнього господаря.

Шлюб без чоловічої влади (*sine manu*) – форма римського шлюбу у пізній період Римської республіки поширилася форма шлюбу при якій дружина не перебувала під владою чоловіка і залишалася під владою батька або опікуна. Коли шлюб *sine manu* витіснив всі інші форми, ця опіка стала втрачати своє значення. Так, вже в кінці республіки опікуваній особі досить було поскаржитися на тимчасову відсутність свого опікуна (хоча б один день), вона за власним бажанням могла вибрати собі іншого.

Шлюб із чоловічою владою (*cum manu*) – це форма шлюбу, за якої жінка, покидаючи рідний дім, ішла з-під влади глави своєї сім'ї і потрапляла під владу чоловіка або глави сім'ї чоловіка. Жінка при цьому не могла розпоряджатися приданим і принесеним багатством. Однак, на відміну від афінських жінок, римська матрона була значно самостійніша і користувалася великою повагою. Вона могла брати участь у святкових обідах, ходити в театр і на ігри, мала доступ до мистецтва, освіти і науки.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Рецепція норм римського сімейного права країнами романо-германської правової системи.
2. Правова характеристика правильного (законного) шлюбу в римському приватному праві.
3. Особливості розірвання шлюбу в римському приватному праві.

4. Правове регулювання особистих та майнових відносин між подружжям у шлюбі та після його розірвання.

5. Регулювання сімейних відносин за правовою реформою Октавіана Августа.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. У чому полягає відмінність між співжиттям, конкубінатом і правильним шлюбом? Прокоментуйте наступне відоме висловлювання відомого юриста Павла: «*Concubina igitur ab uxore solo dilectu separatur*». Чи міг римський громадянин мати одночасно законну дружину і конкубіну?

Завдання 2. Римський історик розповідає про випадок, коли батько сімейства, заставши свою дочку під час перелюбства, вбив її, вважаючи, що він, будучи батьком, має право «життя і смерті» над своїми дітьми. Чи законний такий вчинок? Чи тягне він за собою відповідальність? Що було б, якби на місці батька виявився чоловік?

Завдання 3. *Lex Iulia de adulteriis coercendis* встановлював відповідальність за розбещеність та незаконне співжиття. Які дії вважалися розбещеністю і яке покарання за це передбачалося? Чи рівні в цьому відношенні були чоловіки і жінки? Чи існували в Римі закони, які захищали права жінок? Як вплинуло християнство на правове становище жінок?

Завдання 4. Вирішіть ситуацію, яку описує в творі «Про оратора» Цицерон. Ця подія трапилася на пам'яті наших батьків з одним батьком сімейства, який прибув з Іспанії в Рим. Залишивши свою вагітну дружину в провінції, він одружився в Римі на іншій, не розлучившись з першою; він помер без заповіту, а тим часом від обох дружин народилося по синові. Хіба суперечка тут йшла про дрібницю? Вирішувалося питання про громадянство двох осіб: по-перше, сина, народженого від другої дружини, і по-друге, – його матері: якби суд вирішив, що розлучення з першою дружиною могло відбутися тільки

за установленною заявою, а не просто в силу нового шлюбу, то друга – була б визнана наложницею. Чи є можливим розірвання шлюбу без сповіщення жінки через розвідний лист або вісника? Ясно, що син від першого шлюбу має вважатися законним, так основне питання стосується другого сина. І відповідь залежить від того, чи законний другий шлюб. Хто буде спадкоємцем римлянина? Один син чи обидва?

Завдання 5. Яке з наведених тверджень, на Ваш погляд, є вірним:

- 1) найдавнішою формою шлюбу був шлюб *cum manu*, а шлюб *sine manu* з'явився дещо пізніше;
- 2) шлюби *cum manu* і *sine manu* існували одночасно;
- 3) найдавнішою формою шлюбу був шлюб *sine manu*, а шлюб *cum manu* з'явився згодом;
- 4) історично першою формою шлюбу був конкубат.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Луцій був одружений і володів невеликим маєтком в околицях Риму. Незабаром він вирішив спробувати щастя на військовому поприщі і відправився в один із численних військових походів. Однак сталося так, що він потрапив у полон і провів на чужині тривалий час. Будучи викуплений друзями, він повернувся в свій маєток, але виявилось, що його дружина за цей час вийшла заміж і передала права власності на маєток своєму новому чоловікові. Чи може Луцій повернути свій маєток назад? Чи може він повернути собі дружину?

КАЗУС 2. Будинок, який входив до складу приданого Юлії, згорів від удару блискавки. Гай, чоловік Юлії, дав їй 10 тис. сестерцій на його ремонт. Будинок був відремонтований. На решту (500 сестерцій) Юлія купила собі рабину-служницю. Після сварки Гай зажадав повернення 10 тис. сестерцій з її приданого, посилаючись на заборону дарувань між чоловіком і дружиною. Спрогнозуйте рішення суду?

КАЗУС 3. У римського громадянина Тіберія було три онука. Один народився від підвладного сина, який проживав разом з батьком. Інший – народився в сім'ї емансипованого сина. Третій – був народжений дочкою, що перебувала в законному шлюбі *cum tani*. Який із онуків знаходився під владою діда? Відповідь обґрунтуйте.

КАЗУС 4. Луцій Тіцій від імені своєї доньки пообіцяв Гаю Сірію – майбутньому зятеві – в придане 100 тис. сестерцій. Між ними було укладено угоду про те, що придане не буде витребуване чоловіком за життя Луція Тіція. Згодом шлюб між подружжям був розірваний, причому розлучення відбулося з вини чоловіка, і тому вмираючий батько призначив інших спадкоємців, позбавивши доньку спадщини. Чи може колишній чоловік витребувати придане від спадкоємців свого тестя, якщо він збирається повернути його колишній дружині?

КАЗУС 5. Після досягнення повноліття усиновлений Тиберій став доводити, що якби він був повновладним і спроможний вирішувати свою долю, то він би ніколи не погодився на усиновлення. Чи може слугувати подібне твердження Тиберія підставою для примусу домовладки його емансипувати?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

До складу римської сім'ї (*familia*) не входили...

- а) домовладка і члени його сім'ї, зокрема й раби;
- б) емансипований син та заміжня донька;
- в) рухомі та нерухомі речі;
- г) всі особи і майно, що належало римській сім'ї.

2. Кровне споріднення осіб у римському праві називалося...

- а) агнатським;
- б) когнатським;
- в) кровноспорідненим;
- г) повнорідним.

3. У Римі існувало два види законного шлюбу (*justum matrimonium*), а саме:

- а) *cum manu mariti*; б) *sine manu mariti*;
- в) *nuptiae*; г) *concubinatus*.

4. Хто з римських юристів дав визначення поняттю шлюбу в такому формулюванні: «Шлюб – це союз чоловіка і жінки, єднання всього життя, спільність божественного і людського права»?

- а) Ульпіан; б) Павло; в) Гай; г) Модестін.

5. Вступ жінки до шлюбу *cum manu* породжував...

- а) перетворення дружини на агнатку в сім'ї чоловіка, повну втрату особистих та майнових прав;
- б) перехід дружини в агнатську сім'ю чоловіка, повну втрату особистих та майнових прав, за винятком права на придане;
- в) абсолютну владу домовладки над нею;
- г) збереження за дружиною становища особи свого права, або ж перебування під владою колишнього домовладки.

6. Вступ жінки до шлюбу *sine manu* породжував...

- а) перетворення дружини на агнатку в сім'ї чоловіка, повну втрату особистих та майнових прав;
- б) перехід дружини в агнатську сім'ю чоловіка, повну втрату особистих та майнових прав, за винятком права на придане;
- в) абсолютну владу домовладки над нею;
- г) збереження за дружиною становища особи свого права, або ж перебування під владою колишнього домовладки.

7. *Confarreatio* – це...

- а) форма вступу в шлюб тільки між нареченими з патриціанських сімей у вигляді релігійної церемонії, виготовлення ритуального хліба із полби, з жертвоприношеннями, клятвою Юпітеру та в присутності 10 свідків;

б) цивільна форма укладання шлюбу шляхом удаваної купівлі дружини у *paterfamilias* згідно правил, встановлених для придбання речей, які становили економічну цінність (манципація);

в) неформальний спосіб укладання шлюбу шляхом відведення дружини в будинок чоловіка не менше, ніж на 1 рік (набувальна давність);

г) проста згода сторін, що передбачала укладення шлюбу без будь-яких формальностей.

8. *Coemptio* – це...

а) форма вступу в шлюб тільки між нареченими з патриціанських сімей у вигляді релігійної церемонії, виготовлення ритуального хліба із полби, з жертвоприношеннями, клятвою Юпітеру та в присутності 10 свідків;

б) цивільна форма укладання шлюбу шляхом удаваної купівлі дружини у *paterfamilias* згідно правил, встановлених для придбання речей, які становили економічну цінність (манципація);

в) неформальний спосіб укладання шлюбу шляхом відведення дружини в будинок чоловіка не менше, ніж на 1 рік (набувальна давність);

г) проста згода сторін, що передбачала укладення шлюбу без будь-яких формальностей.

9. *Usus* – це...

а) форма вступу в шлюб тільки між нареченими з патриціанських сімей у вигляді релігійної церемонії, виготовлення ритуального хліба із полби, з жертвоприношеннями, клятвою Юпітеру та в присутності 10 свідків;

б) цивільна форма укладання шлюбу шляхом удаваної купівлі дружини у *paterfamilias* згідно правил, встановлених для придбання речей, які становили економічну цінність (манципація);

в) неформальний спосіб укладання шлюбу шляхом відведення дружини в будинок чоловіка не менше, ніж на 1 рік (набувальна давність);

г) проста згода сторін, що передбачала укладення шлюбу без будь-яких формальностей.

10. Конкубінат – це...

- а) одна з форм шлюбу;
- б) співжиття чоловіка і жінки, яким заборонялося вступати в шлюб;
- в) співжиття вільного і рабині;
- г) співжиття чоловіка і жінки в незареєстрованому шлюбі.

11. Подружня зрада позначалася терміном...

- а) *adulterium*;
- б) *concupina*;
- в) *affection maritalis*;
- г) *honor matrimonii*.

12. В класичний період *dos* в шлюбі *sine manu* було...

- а) власністю дружини, але знаходилося в користуванні чоловіка;
- б) власністю чоловіка, але перебувало в користуванні дружини;
- в) власністю дружини;
- г) власністю дружини, але знаходилося в користуванні чоловіка за умови його повернення в родину дружини у випадку розірвання шлюбу за його вини та після її смерті.

13. Правовий режим майна сина у вигляді *peculium castrense* характеризувався тим, що воно...

- а) належало синові на праві власності;
- б) належало синові на праві власності, але при відсутності заповіту сина у випадку його смерті переходило до батька;
- в) належало синові, але без права його спадкування за законом і за заповітом;
- г) належало римській сім'ї, членом якої був син.

14. Звільнення дітей від *patria potestas* по волі домовладки називалося...

- а) *emancipatio*; б) *manumissio*; в) *legitimatio*; г) *adrogatio*.

15. Усиновлення здійснювалося по відношенню до...

- а) своїх дітей, народжених в конкубінаті; б) будь-яких дітей;
в) своїх та чужих дітей, народжених в конкубінаті;
г) позашлюбних дітей.

16. «Батько той, на кого вказує факт шлюбу», – так вважали римляни. Діти, народжені від конкубіни, набували статусу...

- а) матері;
б) батька;
в) того із батьків, хто належав до вищого стану;
г) позашлюбних.

17. *Adrogatio* – це...

- а) усиновлення осіб чужого права в судовому порядку;
б) усиновлення осіб свого права в судовому порядку;
в) усиновлення осіб свого права, здійснюване спочатку на народних зборах, а потім – за рескриптом імператора;
г) усиновлення осіб чужого права шляхом удаваного продажу сина.

18. *Adoptio* – це...

- а) усиновлення осіб чужого права в судовому порядку;
б) усиновлення осіб свого права в судовому порядку;
в) усиновлення осіб свого права, здійснюване спочатку на народних зборах, а потім – за рескриптом імператора;
г) усиновлення осіб чужого права шляхом удаваного продажу сина.

19. Опіка в Стародавньому Римі встановлювалась над...

- а) переграми; б) малолітніми; в) душевнохворими;
г) жінками.

20. Над ким у Римі встановлювалося піклування?

- а) рабами;
- б) марнотратниками;
- в) жінками;
- г) малолітніми.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Кого в Римі об'єднувала сім'я під владою *pater familias*?
2. Охарактеризуйте правовий статус домовладки.
3. Як еволюціонувала батьківська влада в Римі?
4. Яким було становище дружини в давній римській сім'ї?
5. Чим відрізнялось агнатське споріднення від когнатського?
6. Хто такі неповнорідні брати і сестри?
7. Хто із римських юристів дав визначення шлюбу?
8. Назвіть види законного шлюбу в Римі.
9. За якою ознакою розрізняють шлюби *cum manu* і *sine manu*?
10. Назвіть умови укладання шлюбу в Римі.
11. Чи існували заборони щодо вступу в шлюб?
12. У чому сутність трьох ночей за Законами XII таблиць?
13. Які правові відмінності між матримонієм, конкубінатом і контуберніумом?
14. Яку роль відігравали інститути приданого і дарування у майнових відносинах подружжя?
15. Назвіть підстави припинення шлюбу.
16. Охарактеризуйте сутність правовідносин між батьками та дітьми.
17. З яких причин допускався добровільний продаж підвладних дітей в рабство?
18. Назвіть юридичні підстави узаконення та усиновлення.
19. Чим відрізняється опіка від піклування?
20. Охарактеризуйте функції опікуна в римському приватному праві.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Балко О. О. Інститут шлюбу за римським правом та його рецепція у континентальному типі правової системи [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. О. Балко // Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2015. – 20 с.
2. Вовк В. М. «Жіноче питання» у римському праві / В. М. Вовк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – №3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journal.lvduvs.edu.ua/#>
3. Дячук Л. В. Конкубінат у візантійському праві класичної доби / Л. В. Дячук // Держава і право. – 2011. – Випуск 53. – С. 128–133.
4. Дячук Л. Римське визначення шлюбу у візантійському праві / Л. Дячук // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2010. – № 83. – С. 25–32.
5. Дячук Л. В. Конкубінат у візантійському праві класичної доби / Л. В. Дячук // Держава і право. – 2011. – Випуск 53. – С. 128–133.
6. Кутергин В. Ф. Женщины древнего мира на троне и в семье : учебное пособие / В. Ф. Кутергин // Художественно-исторические портреты. – Саранск : Мордов. ун-т, 1994. – 116 с.
7. Маяк И. Л. Женщина в раннем Риме (V–IV вв. до н. э.) / И. Л. Маяк // Женщина в античном мире: сб. статей; под ред. Л. П. Маринович, Л. Ю. Сапрыкина. – М. : Наука, 1995. – С. 104–130.
8. Памятники Римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
9. Прутян Д. С. Опіка за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Прутян Денис Сергійович ; Одеська національна юридична академія. – О., 2007. – 20 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

ТЕМА: РЕЧОВІ ПРАВА. ВОЛОДІННЯ

МЕТА: закріпити вміння студентів класифікувати речі за різними ознаками; з'ясувати відмінність між правом володіння та правом власності; визначити значимість права володіння як різновиду речового права; розширити знання про порядок виникнення та підстави припинення володіння.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: безтілесні речі, володіння, добросовісне та недобросовісне володіння, доходи, індивідуально-визначені речі, інтердикт, майно, манциповані речі, неманциповані речі, плоди, правомірне та неправомірне володіння, речове право, річ, родові речі, тілесні речі, тримання.

ЗМІСТ

1. Поняття речі (*res*) та їхня класифікація.
2. Речові права: поняття, ознаки, види.
3. Поняття і види володіння (*possessio*).
4. Підстави виникнення і припинення володіння.
5. Володіння і тримання: порівняльно-правовий аналіз.
6. Захист володіння.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Поняття речі (*res*) та їхня класифікація

Поняття речей в класичний період у римському праві використовувалося в широкому сенсі. У нього входили не тільки речі матеріального світу (створені природою або людиною), але також юридичні правовідносини.

Термін «річ» (*res*) вживався в декількох значеннях. Речами вважалося як все те, що існує в матеріальному світі і об'єкти майнових прав та правові відносини в цілому.

Розрізняли дві найбільші групи речей:

1) **речі, вилучені з торгівельного обороту** (*res extra commercium*), до яких належали: а) споруди релігійного культу (храми, місця поховання); б) державна власність (землі, суспільні будинки, головні дороги); в) об'єкти загального користування (театри, стадіони, повітря, море, ріки і їхні береги).

2) **речі, що перебувають у торгівельному обороті** (*res in commercio*), які поділяли на: а) тілесні та безтілесні; б) рухомі – нерухомі; в) родові – індивідуально-визначені; г) подільні – неподільні; д) манциповані – неманциповані; е) прості – складні; ж) споживчі – неспоживчі; з) замінні – незамінні; и) плодоносячі речі – плоди.

Тілесні та безтілесні речі. Тілесними речами (*res corporales*) називали такі, що мали матеріальну субстанцію (раб, худоба, будинок), а безтілесними (*res incorporales*) – правовідносини між людьми (узуфрукт, сервітут, зобов'язання). Вони мали одну спільну властивість – бути об'єктом майнового обігу.

Речі рухомі і нерухомі. Рухомі речі (*res mobiles*) – речі, які можуть змінювати своє положення в просторі. Рухомі речі могли рухатися самі (тварини, раби) або могли приводитися в рух іншими (меблі, домашнє начиння). Нерухомі речі (*res immobiles*) – речі, які не можуть змінювати своє положення в просторі. Це будинки, будівлі, земельні ділянки, надра землі.

Речі індивідуально-визначені (*res species*) і означені **родовими ознаками** (*res genus*). Індивідуально-визначені речі –

це унікальні за своєю природою речі, її не можна замінити (конкретна ваза, раб, коштовність). При загибелі індивідуально-визначених речей договір припинявся, так як боржник уже не міг їх повернути. Родові речі – це речі, що мають загальний рід і не мають індивідуальності. Такі речі визначалися числом, мірою і вагою. Такі речі завжди підлягали заміні в разі втрати на таку ж або кілька таких же речей. Діяло правило: «*Genus perire non censetur*», що означало «речі, які визначаються родовими ознаками, не гинуть». Родові і індивідуально-визначені речі також іноді називають заміnnими і незамінними.

Подільні та неподільні речі. Подільні речі могли бути розділені на частини без зменшення їх загальної майнової цінності й економічної функції (земля, вино). Такі речі при спадкуванні ділилися на ідеальні частки. Неподільні при поділі на складові частини втрачали свою цінність і функціональні властивості цілого (раб, корова). Якщо ж неподільна річ ставала об'єктом спадкування, то один зі спадкоємців одержував річ у власність, а інші – грошову компенсацію.

Речі манциповані та неманциповані. До манципованих речей відносилося найцінніше майно (землі в Італії, будівлі на них, раби, худоба, земельні сервітуту), і тому його відчуження здійснювалося в ускладненій формі – у вигляді манципації. Манципація проходила в строго встановленій формі з обов'язковою участю не менше п'яти свідків. Помилка в якій-небудь фразі (деталі), відсутність одного зі свідків були достатньою підставою для визнання угоди недійсною. Решта речей відносилися до розряду неманципованих і могли відчужуватися без усіляких формальностей шляхом простої передачі.

Прості та складні речі. Прості речі становили одне ціле, фізично однорідну єдність, як, наприклад, раб, колода, камінь. Складні речі ділилися на два види: а) складені з декількох (багатьох) пов'язаних між собою частин (віз, корабель, будинок); б) складаються з незв'язаних між собою речей, але об'єднаних загальним найменуванням (народ, легіон, стадо, рій).

Речі споживчі та неспоживчі. Споживані речі матеріально знищувалися при першому ж їх використанні. У цю категорію входять продукти і гроші. Неспоживчі речі не зношувалися від вживання або ж знищувалися поступово, не втрачаючи здатності виконувати своє призначення (дорогоцінний камінь).

Замінні й незамінні речі. До замінних речей застосовувалося правило: боржник залишається зобов'язаним повернути борг, поки існує хоча б одна річ цього роду. Якщо річ визначалася *in specie* (була незамінна), тоді діяло правило: боржник звільнявся від зобов'язання, якщо втрата речі відбулася без його провини.

Речі головні та побічні. Головні речі – це речі, які мають в залежності і в юридичному підпорядкуванні інші речі. Побічними (другорядними) визнавалися самостійні речі, але залежні від головної та підлеглі юридичному становищу останньої. Види побічних речей: частини речі, приналежності й плоди.

Частини речі, які не відокремлені від цілого, не мали самостійного існування, тому не могли бути об'єктом права. Однак, якщо частину відокремити від цілого, то ця частина є об'єктом права (наприклад, покрівельний матеріал).

Приналежність – побічна річ, пов'язана з головною економічно. Належність могла існувати самостійно і бути об'єктом самостійного права (ключ і замок, рама і картина). Звідси афоризм: «Приналежність наслідує долю головної речі».

Плоди (*fructus*) ділилися на:

1) цивільні плоди (*fructus civiles*), які виникали внаслідок різних майнових операцій і були доходами від використання речі. Доходи могли бути регулярними або породжувалися правовідносинами з приводу плодоносячої речі (наприклад, відсотки з капіталу, рента з землі);

2) природні плоди (*fructus naturales*), які виникали внаслідок природних факторів і праці людей (невідокремлені, відділені, зібрані, перероблені, наявні, які необхідно зібрати).

Правова доля плодів залежала від речі, що плодоносить. При витребуванні плодоносячої речі плоди автоматично заби-

ралися і поверталися власнику разом з нею. Однак, якщо плоди були вже спожиті, то відповідальність за це не наставала.

2. Речові права: поняття, ознаки, види

Речове право – це право (можливість) безпосередньо й незалежно від чиєїсь волі впливати на річ. Впливати означає володіти, користуватися й розпоряджатися річчю. Таким чином, об'єктом речового права є річ, і її власник користується абсолютним захистом (проти будь-якого порушника його прав як власника).

Ознаки речового права:

1. Річ здобувається у власність назавжди, об'єкт права – тілесна річ.

2. Це є право безпосереднього впливу на річ (користуватися, передавати, знищувати).

3. Захист речового права носить абсолютний характер, тобто через речові позови (*actiones in rem*).

Види прав на речі:

- 1) право власності (основне речове право);
- 2) володіння;
- 3) права на чужі речі (сервітут, емфітевзис, суперфіцій, заставне право).

3. Поняття і види володіння (*possessio*)

Володіння (*possessio*) – це одне з видів речового права, при якому особа (володілець) фактично утримує певну річ у себе, ставлячись до неї як до своєї. Це реальне панування особи над річчю.

Володіння передбачає наявність двох елементів:

1) **об'єктивного** – корпусу, тіла речі (*corpus possessions*) – (тобто реальне фактичне володіння даною річчю);

2) **суб'єктивного** – анімуса (*animus possessions*) – (воля, спрямована на конкретну мету, тобто намір і бажання мати цю річ

для себе; воля – важливий елемент приватного права взагалі: не можна вчинити юридичну дію, якщо відсутня воля).

Володіння встановлювалося з моменту з'єднання об'єктивного та суб'єктивного елементів. Володілець називався *possessors* (посесор).

Об'єкт володіння – тілесні й перебуваючі в обороті речі. Скупність речей (череда, зграя) не підлягала володінню, предметом володіння могли бути тільки окремі тварини, птахи. Складові частини речі також не могли бути об'єктом володіння.

Зазвичай володільцем ставав перший набувач. Встановлення фактичного панування над річчю іменувалося заволонінням (*apprehensio*), наприклад, хтось захопив дику тварину. При передачі володіння (*traditio*) римське право вбачало похідне придбання володіння. Володіння могло набуватися і через третіх осіб.

Розрізняються декілька видів володіння, виходячи із законності володіння річчю:

- 1) законне володіння (*possessio iusta*) – річчю володіє її власник;
- 2) незаконне володіння (*possessio vitiosa*) – коли володілець речі не є власником. Воно, в свою чергу, поділяється на:
 - добросовісне володіння (*possessio bona fidae*) – володілець речі не знає, що річ належить не йому;
 - несумлінне володіння (*possessio malae fidae*) – володілець знає, що річ йому не належить, але поводить ся так, ніби річ його;
- 3) похідне володіння виникало у випадку тимчасового знаходження речі у третьої особи.

Також розрізняли наступні види володіння:

- 1) цивільне володіння (*possessio civilis*) – володіння відповідно до *ius civile*. Цей вид володіння існував в давні часи ще до прийняття Законів XII таблиць. Цивільним володільцем вважався домовладика. Він володів майном на своє ім'я, підвладні володіли майном також на його ім'я. У той час були вже відомі терміни для переходу володіння в право власності за давністю володіння;

2) преторське володіння – володіння, визнане претором і захищене ним до закінчення терміну набувальної давності. Претор надавав свій захист на основі інтердикту. З плином часу захист претора став надаватися будь-якій особі, яка здійснює панування над річчю, при наявності у неї, окрім фактичного володіння річчю наміру володіти нею. Захист надавалася незалежно від способу, яким ця особа набула права володіння, крім незаконного недобросовісного;

3) титульне і беститульне (натуральне) володіння; у першому випадку для володіння, як правило, встановлювалася юридична підстава (*justa causa*), наприклад, володіння приданим, володіння в якості спадкоємця, за давністю володіння (*usucapio*). Прикладом беститульного (або натурального) володіння є володіння кредитора річчю, переданої в якості застави.

4. Підстави виникнення і припинення володіння

Відомо, що володіння (посідання) виникало у момент поєднання **двох елементів**: фактичного володіння річчю (матеріальний) й наміру володіти нею як своєю (вольовий).

Спосіб придбання володіння залежав від його характеру: добросовісне володіння набувалося одним способом, недобросовісне – іншим (законне і незаконне володіння).

Законне володіння набувалося тими ж способами, що і право власності, або на підставі відповідного договору. Отже, володіння, засноване на праві власності, може набуватися тими ж способами, що і право власності:

1) **первісним** (захоплення нічийної речі, переробка речей, придбання за давністю, зміщення і злиття однорідних речей). Початкове володіння набувалося разом з правом власності на дану річ і являло собою елемент права власності, одну з правоздатностей власника;

2) **похідним** (купівля-продаж, позика, дарування, перехід у спадщину тощо). Воно набувалося за допомогою відповідного договору: володіння заставодержателя за допомогою догово-

ру, застави прекаріста за допомогою передачі власником своєї речі в його тимчасове і безоплатне користування, нарешті, володіння секвестру за бажання сторін спору, які передали йому на зберігання спірну річ.

Незаконне володіння набувалося тими ж способами, що і право власності, однак з однією істотною відмінністю: право власності у набувача не виникало. Мета набутти право власності в силу певних чинників не досягалася і володілець речі не ставав її власником (наприклад, під час купівлі-продажу манципованих речей, але без дотримання манципації). Якщо він міг про це знати – тоді його володіння було **незаконним і недобросовісним** (наприклад, коли річ була краденою і покупець про це здогадувався), а коли не знав – тоді володіння було **незаконним, добросовісним** (наприклад, коли покупець знав, що придбана ним річ – крадена).

Виникнення володіння обумовлювалося наступними підставами:

1) захопленням або окупація речі (*apprehensio*). Встановленням фактичного панування особи над річчю. У римській практиці зазначений спосіб часто зустрічався при захопленні рухомих речей, які нікому не належали (*res nullius*) і диких тварин (*ferae bestiae*). Акт володіння зводився до остаточного захоплення їх в руки або до переслідування і затримання їх. Так, диким звіром можна було заволодіти не через його поранення, а при остаточному затриманні, так як в проміжок часу після поранення може статися багато такого, що завадить зловити звіра (D. 41. 1. 5. 1).

До цього способу вдавалися й при заволодінні земельною ділянкою та іншою нерухомістю. Але складність виникала в тих випадках, коли стороння особа заволодіває ділянкою за відсутності і без відому власника. Самовільний загарбник, на думку Ульпіана, що насильно порушив раніше існуюче володіння, остаточного набував його тільки в тому випадку, якщо колишній власник, дізнавшись про це, не заперечував проти захоплення, або якщо і оскаржував заволодіння, то залишався без задоволення своїх позовних вимог;

2) передачею володіння, або традицією (*traditio*). Якщо володіння переходить від однієї особи до іншої за їх взаємною згодою (за допомогою передачі), тим самим полегшуються вимоги щодо панування над предметом володіння:

а) при придбанні рухомих речей згоди колишнього власника було досить, щоб речі були переміщені відчужувачем в будинок набувача і перебували там під охороною;

б) при придбанні володіння нерухомістю продавцю при відчуженні нерухомості досить було показати покупцеві ділянку з сусідньої вежі, щоб здійснити акт передачі ділянки, що отримало назву «передача довгою рукою» (*traditio longa manu*);

в) у юстиніанівський період відбулося спрощення у передачі володіння за умови, якщо нинішній володільець за згодою колишнього власника ставав власником. Наприклад, коли наймач купував річ у наймодавця, то вважалося, що це відбулося короткою рукою (*traditio brevi manu*).

3) шляхом зміни *animus*. Якщо власник продавав річ і одночасно брав її у найм, не передаючи покупцеві, останній отримав *animus* і ставав володільцем. Підстава володіння (*causa possessionis*) могла змінитися також іншою володільницькою волею. Зокрема, характер угоди з попереднім володільцем визначав, чи відбулася його остаточна відмова від володіння річчю, для того, щоб повністю поступитися місцем новому володінню (наприклад, при продажу), або навпаки (здача в оренду, позика або зберігання). Визначившись з підставою володіння, становище власника або володільця не може бути змінено самим володільцем речі: «*Nemo sibi causam possessionis mutare potest*» – «Ніхто не може змінювати собі підстави володіння». Тобто не може передати право власності на річ володільцеві, який такого права не мав.

Придбання володіння могло відбутися й **через інших осіб**. Придбання володіння домовладки через підвладних йому осіб впливало з особливостей структури римської сім'ї. Придбання володіння через третіх вільних осіб отримало визнання лише в епоху класичної юриспруденції. «*Per quemlibet*

volentibus nobis possidere adquirimus» – «Ми набуваємо через будь-яку особу, раз ми бажаємо володіти».

Придбання володіння через інших осіб передбачало, що:

- а) останній підпорядкував річ своєму пануванню;
- б) мав намір придбати володіння для іншої особи;
- в) іншою особою була висловлена воля придбати володіння через сторонню особу.

Втрата посідання могла відбутися всупереч волі володільця та як результат його волевиявлення. Для недобровільної втрати володіння досить було втратити фактичне панування над річчю. При добровільному припинення володіння була потрібна втрата обох елементів володіння: фактичного панування над річчю (*corpus possessionis*) і наміру володіти річчю (*animus possessionis*).

Володіння припинялося за наступних підстав:

1) втрата фактичного панування над річчю передбачала тривале позбавлення володіння, яке не носило тимчасового характеру. Так, володіння твариною, яка втекла з двору відразу не припинялося, бо її можна було знайти і повернути назад. Але володіння земельною ділянкою припинялося з того моменту, коли володілець дізнався про її окупацію і не зміг або не захотів запобігти насильству з боку окупанта. Зневажливе ставлення власника до своєї речі також розглядалося як відмова від володіння;

2) смерть володільця припиняла володіння і не переносила його на спадкоємців. Зважаючи на це, спадкоємці зобов'язані були заявити про свій намір і «захопити» володіння природним шляхом;

3) фізична загибель речі або вилучення її з цивільного обороту;

4) припинення володіння, здійснюваного через представника могло бути припинено: з волі власника; внаслідок смерті володільця; в разі загибелі речі.

5. Володіння і тримання: порівняльно-правовий аналіз

Не будь-яке фактичне володіння особи річчю визнавалося в римському праві володінням. Варто з'ясувати відмінності між **володінням** у точному сенсі (*possessio, possessio civilis*) й простим **триманням** (*detentio*, або *possessio naturalis*).

Для наявності володіння (*possessio*) необхідні були два елементи: *corpus possessionis* (буквально «тіло» володіння, тобто саме фактичне володіння) і *animus possessionis* (намір, воля на володіння). Однак не всяка воля фактично володіти річчю визнавалася володільницькою волею.

Особа, яка на підставі угоди з власником мала в своєму фактичному володінні річ (наприклад, отримала її від власника в користування, на зберігання), не визнавалася володільцем, а була утримувачем на чуже ім'я (*detentor alieog nomine*). Не варто відкидати того факту, що користувач або зберігач речі не має волі володіти нею, воля у нього є, але це воля володіти від імені іншої особи. Для володіння в юридичному сенсі необхідна була воля володіти річчю самостійно, не визнаючи над собою влади іншої особи, воля ставитися до речі як до своєї (*animus domini*). Така воля є у справжнього власника; у особи, яка в силу помилки вважає себе власником, хоча насправді не є ним (це так званий сумлінний володілець); нарешті, у незаконного загарбника чужої речі, який знає, що він не має права власності на дану річ, і все-таки виявляє волю володіти річчю як своєю.

Навпаки, такої власницької волі, саме в сенсі наміру ставитися до речі як до власної, немає, наприклад, у орендаря: він володіє річчю, володіє в межах свого інтересу, але самим фактом платежу орендної плати він вже визнає за собою юридичне панування власника (особа, яка ставиться до речі як до своєї, не платитиме комусь орендну плату). Тому орендар в римському праві вважався утримувачем орендованої речі на ім'я її власника.

Таким чином, **володіння** (*possessio*) можна визначити як фактичне володіння особи річчю, поєднане з наміром ставитися до речі як до своєї (володіти незалежно від волі іншої особи,

самостійно); **тримання** ж (*detentio*) як фактичне володіння річчю, але без такого наміру (володіння на основі договору з іншою особою, взагалі несамостійне, ненавмисне, несвідоме).

Юридична різниця між володінням і триманням полягала в тому, що власники могли самостійно (від свого імені) захищатися від усіляких незаконних зазіхань на річ, у той час як утримувач речі (наприклад, орендар) змушений був щораз звертатися за захистом до власника й самостійно подавати позов не міг.

6. Захист володіння

Володіння захищалося спеціальними правовими засобами, які називали **інтердиктами** (*interdicta*). Подібні заборони видавалися римськими магістратами в формі розпорядження про негайне припинення дій, що порушують права громадян. Спочатку вони видавалися преторами після фактичної перевірки права володіння прохача на спірну річ як пряма і категорична вказівка передати річ реальному володільцю, а згодом – як умовне розпорядження: «Якщо підтвердяться доводи прохача, то передати йому річ, заборонити посягання на неї».

Види інтердиктів:

1) інтердикт, слугуючий для захисту володіння колишнього володільця (*interdicta retinendae possessionis*). Такий інтердикт застосовувався при володінні як рухомими, так і нерухомими речами, якщо володіння потрібно було захистити від посягань третіх осіб. Інтердикт, що спрямовувався **для захисту нерухомих речей**, називався «*uti possidentis*», він видавався на прохання зацікавленої особи незалежно від давності володіння. Таким чином, цей інтердикт захищав останнього володільця нерухомості. Інтердикт **для захисту рухомих речей** (*interdictum utrubi*) міг застосовуватися тільки у тому випадку, якщо володільець речі володіє нею більшу частину року в тому календарному році, коли видається інтердикт. Згодом на рухомі речі стали поширюватися такі ж правила, що і на нерухомі;

2) інтердикти, призначені для повторного встановлення володіння в інтересах володільця, який протиправно був позбавлений володіння (*interdicta recuperandae possessiones*). Фактично це інтердикт про повернення володіння тим, у кого воно було відібране силою або таємно втрачене. Цей інтердикт міг застосовуватися будь-яким володільцем, навіть якщо річ була придбана протиправним способом.

Сумлінний власник, крім інтердикту, міг захистити своє право за допомогою **публіціанівського позову** (*actio in rem Publiciana*) з допущенням фікції про наявність у володільця правового титулу (петиторний позов). Даний позов давався в тому випадку, якщо володіння було сумлінним і був факт порушення володіння. Претор робив припис судді припустити, що строк набувальної давності вже минув, а тому володілець ставав власником речі.

Якщо виникала суперечка щодо володіння, то застосовувався **посесорний захист** (преторський), а при суперечці про право на річ використовувався **петиторний захист**. Посесорний процес був простішим й оперативнішим, тому навіть власники зачасти звертатися за захистом не за віндікаційним позовом, а за посесорним (тобто до претора).

ГЛОСАРІЙ

Володіння (*possessio*) – це фактичне володіння особи річчю (об’єктивний елемент), поєднане з наміром ставитися до речі як до власної (суб’єктивний елемент). Володіння могло бути законним (володіння власника) і незаконним, що виникло внаслідок правопорушення (крадіжки, грабежу, привласнення знахідки тощо). У римському праві володіння називалося юридичним, оскільки користувалося правовим захистом за допомогою преторських інтердиктів у разі порушення навіть незаконного володіння.

Індивідуально-визначена річ (*res species*) – річ, що характеризується тільки її властивими ознаками, яку неважко

виділити з групи подібних речей. Індивідуально-визначена річ – предмет віндикації, договору оренди, позички. Важливе значення мав поділ речей на індивідуально-визначені і визначені родовими ознаками для вирішення питання про ризик випадкової загибелі речі. За загальним правилом, ризик випадкової загибелі індивідуально-визначеної речі, що навіть перебувала в чужому законному володінні, покладався на власника.

Інтердикт для збереження володіння нерухомим майном (*interdictum uti possidetis*) – цей інтердикт спрямований на те, щоб на необхідний час забезпечити реальне володіння нерухомою річчю з гарантуванням особі припинення сторонніх зазіхань на її володіння (наприклад, щоб треті особи не вселялися в його будинок). Володільницький захист даним інтердиктом не надавався тому, хто захопив нерухомість силою, таємно, отримав нерухомість від противника в процесі використання до вимоги. Якщо незаконний загарбник нерухомості просив захистити його володіння від зазіхань не ту особу, у якої він незаконно захопив цю нерухомість, а від зазіхань третьої особи, то незаконний загарбник отримував захист інтердиктом.

Інтердикт для збереження володіння рухомими речами (*interdictum utrubi*) – спрямований на забезпечення інтересів основного володільця по відношенню до інших. У випадку суперечки вона вирішувалася арифметично: хто володів річчю більше часу протягом року, той і вважався основним її володільцем і річ закріплювалася за ним. Претор говорив: «Забороною застосовувати насильство проти того, у кого з двох цей раб, про якого йде суперечка, пробув більшу частину цього року, не будучи сам насильно, таємно або прекарно віднято іншим, щоб той відвів його до себе».

Інтердикт для повернення майна з прекарного володіння (*interdictum de precario*) – прекарне володіння – володіння осо-

би, яка володіла річчю до першої вимоги власника. Даний вид володіння іноді іменують посереднім, оскільки перераховані особи володіють «для інших».

Інтердикт з приводу земельної ділянки (*interdictum unde vi*) – відповідачем за цим інтердиктом була особа, насильно витіснена із земельної ділянки, навіть якщо володіння вже було передано третім особам. Він зобов'язаний був повернути ділянку з усіма розташованими на ній речами, з приростами (за час після відбирання володіння) і відшкодувати збитки, а збагачення повернути тільки через рік.

Манципація (*mancipatio*) – найдавніша угода ритуального характеру за допомогою якої купувалися у власність манциповані речі, відбувався шлюбний обряд, заповіти та ін. Манципація вимагала присутності сторін, п'яти свідків, вагаря з міддю і вагами, на яких провадилося символічне зважування цінної речі при її продажу.

Манциповані речі (*res mancipi*) – найдавніший поділ речей в цивільному праві. Інші системи права не знають такого поділу. Купувалися за допомогою манципації. До цих речей відносилися земельні ділянки, худоба, споруди, сільські сервітути, раби. Інші речі – неманциповані могли відчужуватися шляхом простої передачі – традиції.

Намір володіти (*animus possessionis*) – характеризує суб'єктивне ставлення володільця до речі. Він має вважати річ своєю. При цьому воля володільця могла ґрунтуватися на помилці чи явному обмані. Покупець краденої речі, який не знав, що купує чужу річ, вважає її своєю, переконаний, що набув право на неї, – добросовісно помиляється. Якщо ж він знає, що володіє чужою річчю, однак своїм ставленням до неї намагається переконати оточуючих у тому, що це його річ – це *усвідомлений обман*. І в першому, і в другому випадках володільці

виявляють волю володіти від власного імені, показують, що річ належить їм.

Неподільні речі (*indivisibiles*) – предмети, які неможливо розділити без втрати їх цінності, без шкоди для господарського призначення. У Дигестах сказано: це ті речі, які не можна розділити, не знищивши або не пошкодивши. Тому неподільні речі часто могли бути об'єктом спільної власності.

Нерухомі речі (*res immobiles*) – земельні ділянки і предмети, пов'язані з землею природно або штучно; надра, ліси, будівлі, посіви, насадження. Вони підпорядковувалися правилу – зроблене над поверхнею землі слід за поверхнею. За Законами XII таблиць, набуття права власності на нерухомість за давністю володіння вимагало 2 роки. У праві Юстиніана терміни набувальною давністю дорівнювали 10–20 рокам.

Окупація (*occupatio*) – захоплення речі – один зі способів набуття права власності, одночасно законного володіння. Захопленню підлягали речі, що або нікому не належали (дичина, тварини, рослини, морепродукти), або речі, від яких власник відмовився (кинуті речі). Незаконна окупація, що породжувала незаконне володіння, полягала у неправомірному відібрання речі шляхом крадіжки, грабежу або присвоєння знахідки, переданої на зберігання речі тощо.

Передача речі (*traditio*) – передача речей набувачеві, а також вручення йому розпорядчого документа на товари, або здача речей, або документа на пошту, або візникові для відправки за розпорядженням набувача; передача речей має велике значення в сенсі встановлення відповідальності за стан речі і встановлення початку володіння. У деяких випадках надання можливості розпоряджатися річчю не потребує видимої передачі самих речей, така передача називається символічною.

Подільні речі – це предмети, частини яких утримують якості і призначення вихідної речі. У Дигестах подільні речі визначаються описово: без шкоди для їх господарського призначення. Наприклад, продукти харчування, паливо, будівельні матеріали. Їм протиставлялися неподільні речі.

Посесорний захист – це спрощена процедура захисту володіння, навіть незаконного, що відбувається за допомогою особливих засобів преторського захисту – інтердиктів. При такому захисті визнавалося достатнім надання певних доказів володіння спірною річчю протягом певного терміну, факт крадіжки, насильницького відібрання речі, щоб відновити володіння.

Предмет володіння (*corpus possessionis*) – трактували спрощено – тримати річ у руках, у дворі, в будинку, в коморі тощо. Згодом такий стан почали тлумачити більш витончено: можливість володільця речі без перешкод, безпосередньо і тривалий час впливати на річ. Наприклад, вважалося, що тварина перебуває у володінні свого господаря доти, доки вона не втратила звички повертатися до свого двору. Будівельний ліс, складений на вулиці проти двору володільця, вважався у його володінні.

Публіціанів позов (*actio Publiciana*) – преторський позов як форма петиторного захисту, був запроваджений у I ст. до н. е. Надавався титульному володільцю, який міг витребувати від іншої особи втрачену річ, якщо не проволодів нею повний термін набувальної давності для набуття права квіритської (цивільної) власності на цю річ. У такому випадку в формулярній процесі при складанні формули претор пропонував судді, виходячи з припущення (презумпції) про закінчення терміну набувальної давності, дати захист. Позивач зобов'язаний був довести правомірність підстави набуття володіння (купівля-продаж, спадкування тощо) та власну сумлінність у момент

придбання, тобто те, що він не міг і не повинен був знати про те, що придбав річ не у власника.

Речове право – це частина майнових прав, що регулюються римським приватним правом. Це право надавало його власникові можливість впливати на речі (володіти, користуватися, розпоряджатися) без участі та сприяння інших осіб. Суб'єкт речового права незалежний від інших осіб. Вони зобов'язувалися утримуватися від порушення суб'єктивних прав. До речових прав в римському праві відносилися право власності, володіння, права на чужі речі (сервітут, застава). На відміну від зобов'язальних прав, речові права за загальним правилом безстрокові, тобто не мають точно зафіксованого терміну.

Річ (*res*) – це певний матеріальний предмет, що володіє такими якостями, як маса і простір, здатний задовольняти якінебудь потреби. Проте римські юристи говорили і про безтілесні речі, під якими розумілися права, наприклад, право на спадщину, на сервітут (Гай).

Родові речі – це речі, наділені родовими ознаками: вагою, числом, мірою (гроші, продукти, паливо, різні рідини тощо). Вони, зокрема, є предметом договору позики (на відміну від позички). Випадкова фізична загибель, втрата таких речей не звільняла боржника від обов'язку їхнього повернення. «Речі, визначені родовими ознаками, не гинуть», – стверджували римські юристи.

Рухомі речі (*res mobiles*) – це предмети, які могли змінювати положення в просторі без зменшення своєї цінності і пошкодження власної сутності. За Законами XII таблиць строк набуття права власності на рухому річ за давністю становив один рік, згодом був збільшений до трьох років.

Спосіб придбання володіння – це факти-події або дії, з настанням яких особа стає володільцем. Таке придбання має відповідати двом умовам володіння: фактичному володінню і наміру вважати річ своєю. Способи придбання володіння поділялися на первісні (окупація) і похідні (традиція). Окупація могла бути законною, тоді одночасно набувалося й право власності на річ, і незаконною, яка могла бути добросовісною та недобросовісною. При добросовісному володінні річчю особа не знала і не повинна була знати про те, що володіння його незаконне, наприклад, спійманий в лісі дикий звір виявився власністю господаря цирку. Якщо традиція відповідає необхідним умовам, то набувач стає одночасно власником, якщо ні – то незаконним володільцем, який може бути сумлінним і несумлінним. Наприклад, особа при купівлі краденої речі не завжди знає про те, що річ крадена.

Титул (*titul*) – правова підстава приналежності, володіння, користування річчю. Так, титульними власниками визнавалися особи, які придбали річ на підставі законного акта, тобто одного зі способів придбання права власності (манципація, традиція, придбання за давністю володіння). Власники завжди розглядаються в якості титульних, а володільці могли бути законними (титульними) і незаконними.

Тримання (*detentio*) – це володіння річчю без наміру ставитися до речі як до власної, на відміну від володіння. Не набуває річ той, хто невідворотно повинен повернути її іншій особі (Гай). Підставою тримання були договір оренди, зберігання, застави, безоплатного користування річчю (позики) та ін. Тримачі, на відміну від володільців, не користувалися самотійним (від свого імені) захистом, а повинні були звертатися при порушенні їх прав до володільця або власника речі.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Класифікація речей у римському та сучасному українському цивільному праві: порівняльна характеристика.
2. Зміст інституту володіння у розумінні римських юристів.
3. Порівняльно-правовий аналіз інституту володіння у континентальній, англо-американській та східноєвропейській правових системах.
4. Володіння і тримання: порівняльний аналіз.
5. Володільницькі інтердикти: поняття та види.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. З'ясуйте, яка класифікація речей і речових прав застосовується в римському і сучасному цивільному праві України. На які спільні риси та відмінності Ви можете вказати?

Завдання 2. Поясніть, як Ви розумієте зміст сентенції Павла: «Речі, визначені родовими ознаками, не гинуть».

Завдання 3. У сентенціях Павла є таке висловлювання: «Ми набуваємо володіння і волею, і тілом: волею – неодмінно нашою, тілом – або нашим, або іншої особи. Але голою волею ми не можемо придбати володіння, утримати ж голою волею можемо, як це відбувається по відношенню до зимових та літніх пасовищ». Як слід розуміти вислів «володіння можна придбати тілом іншої особи»? Що юрист мав на увазі, говорячи про придбання і володіння «голою волею»?

Завдання 4. Обміркуйте і дайте відповіді на наступні запитання: Яке співвідношення права володіння і права власності? Як розуміти принцип римського права «власність не має нічого спільного з володінням»? Що означає вираз «блаженні володіють»? Що являють собою конструкції «володіючий власник», «володіючий невластник» і «неволодіючий власник»?

Завдання 5. Преторський інтердикт про утримання володіння говорить: «Володіння повинно залишитися недо-

торканим, якщо не доведено, що воно виникло внаслідок: 1) відсутності правової підстави, 2) застосування насильства, 3) таємного викрадення, 4) отримання речі у користування з обов'язком повернути її за першою вимогою іншої сторони». Які з названих підстав є вірними?

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Діючи за дорученням домовладика, син окупував порожню землю і приєднав її до свого пекулія. Через рік домовладика помер, і син успадкував сімейне майно. З якого моменту буде обчислюватися термін набувальної давності відносно землі – з моменту заволодіння нею або зі смертю батька? Власник окупованої землі з'явився раніше закінчення терміну набувальної давності, але погодився з пропозицією володільця про продаж йому землі. Чи має право покупець вимагати зменшення покупної ціни внаслідок зроблених ним поліпшень (осушення, огороження тощо)?

КАЗУС 2. Чужа вівця з поміткою прибулилась до чужого стада і паслася на чужому лузі все літо. Зрештою вона була знайдена господарем. Чи має він право накинути на неї мотузку і відвести до себе, незважаючи на протест володільця? Чи має значення той факт, що володіння було ненасильницьким і відкритим? Чи може бути прийнято до уваги зустрічну вимогу про відшкодування збитків, пов'язаних з охороною вівці, її годівлею та утриманням?

КАЗУС 3. На вулиці Гай побачив чоловіка, одягненого в дорогий плащ, вкрадений у нього рік тому. Від спробував відібрати плащ у незнайомця. Той звернувся за допомогою до претора. Після преторського втручання Гай надав численних свідків того, що цей плащ колись належав йому, але був вкрадений. Господар плаща також представив свідків того, що він півроку тому купив цей плащ у торговця на ринку. Яке рішення має прийняти претор?

КАЗУС 4. Тицій посадив дерево на межі з Мевієм. Кому належить це дерево? Припустимо, що посаджена біля паркану яблуня розрослася і пустила коріння в сусідній сад? Чи стане сусід власником дерева, плодів?

КАЗУС 5. Через недбальство Гелія, який неналежно стежив за станом огорожі, що мала охороняти його ділянку, на неї потрапила худоба його сусіда Панфіла. На вимогу Гелія вигнати худобу з його ділянки Панфіл відповів відмовою, оскільки вважав, що сусід повинен передовсім полагодити огорожу. Не досягнувши згоди, сусіди звернулися до претора. Який вид захисту вони можуть вимагати, позовний чи інтердиктний. Які мають бути дії претора?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Поняттям «*res*» у римському праві охоплювалися...

- а) лише матеріальні речі; б) лише нематеріальні речі;
- в) матеріальні та нематеріальні речі; г) речі божественного і людського права.

2. Які із перелічених речей відносилися до категорії *res in commercio*?

- а) ставок поруч із помешканням Сервія; б) повітря,
- в) міська лазня; г) Форум.

3. Які з об'єктів відносились до категорії *res mobiles*?

- а) віл; б) сад; в) дім; г) право проїзду через сусідську ділянку.

4. Що означає поняття «цивільні плоди»?

- а) можливість здачі речі в оренду;
- б) отримання прибутку від орендованої речі;
- в) отримання відсотків;
- г) нарахування відсотків на відсотки (анатоцизм).

5. Які види речових прав були відомі римському праву?

- а) володіння, користування, розпорядження;
- б) право володіння, право власності, права на чужі речі;
- в) застава, порука, неустойка;
- г) фідучія, пігнус, іпотека.

6. Яка умова не є визначальною при набутті володіння?

- а) фактичне, реальне володіння річчю (корпус речі);
- б) угода з іншою особою;
- в) намір ставитися до речі як до своєї (анімус речі);
- г) бажання стати власником речі.

7. Основними видами володіння в римському праві вважаються:

- а) законне й незаконне;
- б) первинне й похідне;
- в) цивільне й преторське;
- г) сумлінне й несумлінне.

8. Яке володіння в римському праві вважалося незаконним добросовісним?

- а) власник не знав і не міг знати, що не має права володіти річчю;
- б) власник не знав, але повинен був знати, що не має права володіти річчю;
- в) власник знав, що не має права володіти, але вважав, що не несе за це юридичної відповідальності;
- г) власник знав, що не має права володіти річчю, але вважав, що його володіння нікому не зашкодить.

9. Що розумілося під терміном «тримання» (*detentio*) в римському праві?

- а) фактичне володіння річчю з наміром ставитися до неї як до своєї;
- б) володіння річчю на правах власника;

- в) правове становище бонітарного власника;
- г) фактичне володіння річчю без наміру ставитися до неї як до своєї.

10. Який із позовів вважався дієвим засобом захисту володіння?

- а) віндикаційний;
- б) негаторний;
- в) публіціанівський;
- г) реіперсекаторний.

11. Які з перелічених ознак характерні для речових прав?

- а) зв'язок із особою;
- б) захищається за допомогою *actio in personam*;
- в) захищається за допомогою *actio in rem*; г) зв'язок із річчю.

12. Перевага незаконного добросовісного володіння перед незаконним недобросовісним полягає у тому, що воно...

- а) дозволяє за строком набувальної давності набувати право власності на річ;
- б) унеможливорює віндикацію речі, що знаходиться в його володінні;
- в) допускає віндикацію, але обмежує відповідальність володільця перед власником;
- г) не знав і не міг знати про незаконність володіння.

13. Фактичне володіння за римським правом набувалося шляхом...

- а) *mancipatio*;
- б) *tradition*;
- в) *occupatio*;
- г) *specificatio*.

14. Набуття володіння річчю вимагало встановлення...

- a) *corpus* речі;
- б) *animus* речі;
- в) *corpus* і *animus* речі;
- г) *jus possidendi*.

15. Які дві умови із перелічених юрист Папініан вважав визначальними для набуття володіння? «Ми набуваємо володіння...

- a) тілесним впливом на річ»;
- б) згідно договору»;
- в) волею володіти річчю як своєю»;
- г) заради певної користі».

16. Преторський інтердикт про утримання володіння стверджує: «Володіння повинно залишитися недоторканим, якщо не доведено, що воно виникло внаслідок...

- a) відсутності правової підстави»;
- б) насильства»;
- в) таємно»;
- г) отримано з обов'язком повернути за першої вимоги».

17. У яких випадках володіння визнавалося незаконним сумлінним?

- a) коли володілець знав, що він не має права володіти річчю, але вважав, що не понесе за це юридичної відповідальності;
- б) коли володілець не знав, але повинен був знати, що він не має права володіти річчю;
- в) коли володілець знав, що володіє річчю неправомірно;
- г) коли володілець не знав і не міг знати, що не має права володіти річчю.

18. Римське право забезпечувало захистом фактичне володіння річчю у формі...

- a) *dominium*; б) *detentio*; в) *possessio*; г) *proprietas*.

19. Щоб визнати юридично чинним фактичне володіння необхідна була наявність...

- а) *jus possidendi*; б) *corpus possidendi*;
в) *jus utendi*; г) *animus possidendi*.

20. Якщо при володінні річчю є *corpus possidendi*, а *animus possidendi* відсутній, то йдеться про...

- а) *detentio*; б) *dominium*; в) *possessio*; г) *proprietas*.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення категорії «річ».
2. Види прав на речі.
3. Перелічіть види речового права у римському праві.
4. Назвіть речі, вилучені з цивільного обороту.
5. Наведіть приклади безтілесних речей.
6. Чому розгляд речових прав розпочинається саме з права володіння?
7. Назвіть елементи, які охоплюються поняттям володіння.
8. За якими основними ознаками володіння відрізняється від тримання?
9. Які види володіння були відомі римському праву.
10. Який критерій було обрано для поділу володіння на види?
11. Для чого встановлювалося добросовісне володіння?
12. Яке значення мало виділення похідних володільців в окрему категорію?
13. Які речі могли бути об'єктами володіння в Римі?
14. Що таке об'єктивний елемент володіння?
15. Що таке суб'єктивний елемент володіння?
16. Назвіть випадки припинення володіння.
17. Перелічіть основні володільницькі інтердикти.
18. Чим обумовлювалась потреба введення преторського захисту володіння?

19. Яким чином здійснювався захист володіння?
 20. Чим законне володіння відрізнялося від незаконного?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Дигесты Юстиниана / [пер. з лат. відп. ред. Л. Л. Кофанов]. – М. : Статут, 2005. – Т. VII. Полутом 2. – 564 с.
2. Дождев Д. В. Основные формы защиты владения в римском праве / Д. В. Дождев. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1996. – 238 с.
3. Качановский Ю. Личность как собственник в римском праве, в XX и XXI веках. Сравнительно-исторический анализ. Как учесть уроки истории? / Ю. Качановский // История государства и права. – 2003. – № 3. – С. 53–58.
4. Онофрейчук В. Д. Прекарій у римському праві [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. Д. Онофрейчук ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 146 с.
5. Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права [Текст] / Л. И. Петражицкий ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Кафедра гражданского права юридического факультета. – М. : Статут, 2002. – 425 с.
6. Погрібний С. О. Володіння у цивільному праві [Текст] / С. О. Погрібний ; Одеська національна юридична академія. – О. : Юридична література, 2002. – 276 с.
7. Савельев А. В. *Dominium* и *proprietas* в римских юридических источниках классического периода / А. В. Савельев // Древнее право. – №1. – 1996. – С. 112–123.
8. Савельев В. А. Владение в римском классическом праве и современное законодательство / А. В. Савельев // Журнал российского права. – 2013. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/>
9. Савельев В. А. Право собственности и римская классическая юриспруденция / А. В. Савельев // Советское государство и право. – 1987. – №12. – С.122–124.
10. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: Учебник / Чезаре Санфилиппо; под ред. Д. В. Дождева. – М. : БЕК, 2002. – 400 с.
11. Шаркова І. М. Добросовісне володіння в римському приватному праві: витоки рецепції у сучасне цивільне право України / І. М. Шаркова // Юридична наука. – 2013. – № 8. – С.23–32.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

ТЕМА: ПРАВО ВЛАСНОСТІ

МЕТА: сформувати уявлення студентів про правові ознаки інституту власності як одного з найважливіших в римській цивілістиці; визначити способи набуття та підстави втрати права власності; з'ясувати основні способи захисту права власності в римському праві.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: бонітарна (преторська) власність, віндикаційний позов, квіритська власність, набувальна давність, негаторний позов, окупація, переробка речі, переробка, право власності, право володіння, право користування, право розпорядження, прогібіторний позов, публіціанівський позов, традиція.

ЗМІСТ

1. Розвиток інституту права власності в Римі.
2. Поняття і зміст права власності.
3. Спільна власність.
4. Набуття і втрата права приватної власності.
5. Захист права власності.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Розвиток інституту права власності в Римі

З найдавніших часів Римська держава безроздільно володіла землею. Племенам, родам, а потім і сім'ям земля передавалася тільки в тимчасове користування у вигляді невеликих земельних наділів. Але в результаті загарбницьких воєн Рим накопичував землі і рабів, які також передавалися в тимчасове користування окремим родам. Патриції, отримуючи більше рабів і інших засобів для обробки земельних наділів, зосереджували в своїх руках величезні латифундії. Цей процес супроводжувався обезземеленням і розоренням плебейських родів. З їх середовища формувався прошарок вільних пролетарів, які не мали не тільки землі, але й інших засобів для існування. Це стимулювало невпинну боротьбу плебеїв з патриціями за переділ землі. Тому внутрішню історію Рима того часу (III–I ст. до н.е.) формувала саме боротьба за землю. В умовах нескінченної боротьби за її переділ склалися суспільні відносини з приводу користування нею, що наклало відбиток на формування їх правове забезпечення.

Римське цивільне право спочатку виділяло державну та общинну власність на землю та приватну власність на інше майно. Закони XII таблиць уже згадують про **право власності**, яке в ті часи позначалося терміном *dominium*, до якого додавали *ex jure Quiritium*, тобто власність по праву квіритів. Цим римляни підкреслювали давність, а отже, сталість, непорушність, недоторканність відносин власності. Спочатку цим терміном позначалися всі права на речі. Однак вже з I ст. н. е. римляни відмежовують значення терміна *dominium* і з кінця класичного періоду (III в. н. е.) власність стали позначати терміном *proprietas*. Але сутність поняття власності полягає не лише в терміні.

Користування общинною землею окремих родів, триваюче століттями, поступово стає їх непорушним привілеєм. Стає звичним твердження: ця земля моя, оскільки вона належала моєму роду, моїй родині з незапам'ятних часів. Однак це

положення вимагало правового забезпечення та закріплення на увазі посягань з боку безземельних і малоземельних селян. З цією метою претори спочатку конструюють такий правовий інститут, як володіння, який надавав володільцю правову підставу на користування державною землею і юридичний захист проти будь-яких зазіхань. Однак при цьому необмеженим і неподільним власником землі все ж залишалася держава. Потрібно було передати це панування фактичним власникам земель, що і було здійснено преторською практикою. Приватне володіння перетворюється в приватну власність на землю.

Таким чином, неподільність і практична необмеженість користування державною або общинною землею перетворилася у повне правове панування фактичного володільця спочатку над рабами й іншими рухомими речами, а потім над землею й іншими нерухомими речами, яке стали називати власністю. Панування полягало у тому, що володільць отримав можливість безпосереднього та повновладного впливу на річ, повністю відмежовуючи такий же вплив з боку інших осіб. Так до кінця II ст. до н.е. було сформовано право приватної власності на землю.

У римському праві розрізняли декілька видів власності:

1) **квіритська власність** (*dominium ex Jure Quiritium*) – це власність, регульована нормами цивільного права. Цей вид власності був єдиним у давні часи. З розвитком інституту приватної власності й появою нових її видів квіритська власність продовжувала шануватися як привілейована і тому звільнялася від всіх податкових платежів. Для отримання квіритської власності необхідно було бути римським правоздатним громадянином, наділеним правом придбання власності. Об'єктом власності могли бути як манциповані, так і неманциповані речі, але якщо говорити про нерухомість, то вона повинна була обов'язково знаходитися на території Італії.

2) **бонітарна (преторська) власність** розвинулася на основі розподілу речей на манциповані та неманциповані. Нерідко урочисті форми манципації речей відкладалися договірними

сторонами на невизначений час, і річ просто передавалася (передача – *traditio*). Однак покупець, ставши в цьому випадку володільцем речі (до закінчення одного року для нерухомого та двох років – для рухомого майна), дуже ризикував, тому що законний власник, якщо той був недостатньо чесний, міг вистребувати річ назад. Претори вводять два позови, що захищають набувачів, підтвердивши тим самим можливість відчужувати манциповані речі як неманциповані:

а) позов, який дозволяв протиставити заперечення позову квіритського власника, в якому говорилося, що річ придбана за допомогою передачі (*exceptio rei vindictae ac traditae*);

б) позов, який дозволяв повернути річ у разі, якщо вона була відібрана квіритським власником або третьою особою після її передачі (*actio publiciana*).

Таким чином, стосовно однієї речі могло паралельно діяти два права – формальне квіритське і фактичне преторське.

3) **провінційна власність** виникла і набула поширення з розвитком Риму та збільшенням його територій. На землі поза межами Італії не могло поширюватися квіритське право, а законодавчий режим був необхідний. Тому стало вважатися, що землі належать державі, а тим, хто користувався ними, належить не право власності, а право отримувати від земель економічну вигоду: користуватися, отримувати плоди, утримувати, володіти. Рішення про те, що ці землі можуть передаватися у спадок, і сформувало право провінційної власності. Ці землі обкладалися особливим податком, що й стало основною відмінністю цього виду власності від власності на італійській землі.

4) **перегринська власність** – це власність негромадян Риму (перегринів і латинів). Вони підпорядковувалися своєму праву – «праву народів». Деякі з них мали право брати участь в угодах купівлі-продажу. Однак, вони не могли захищати набуте право власності, як римські громадяни, а їхні позови розглядалися як «фіктивні» з «уявним» статусом перегриня як римського громадянина. Згодом перегринська власність злилася з преторською.

2. Поняття і зміст права власності

Римське право сформувало поняття право власності як повне панування над річчю. Тому діяло правило про те, що власник має право робити зі своєю річчю усе, що йому прямо не заборонено законом. Проте право власності не вважалося безмежним, і тому вже з найдавніших часів римські закони встановили низку обмежень щодо права власності (наприклад, власник речі зобов'язувався не перешкоджати встановленню сервітуту).

Незважаючи на відсутність у римському праві поняття права власності саме в ньому були закладені основи «священного інституту приватної власності». Обсяг і межі права приватної власності римляни визначали за допомогою вказівки правоздатностей власника. Їхня сукупність і сформувала зміст права власності.

Римський власник мав наступні п'ять правоздатностей:

1) **право володіння** (*jus possidendi*) – це правоздатність власника, що полягає у фактичному володінні своєю річчю. Це означає, що річ повинна знаходитися в господарстві власника, займати в ньому відповідне її господарському призначенню становище. Фактичне володіння річчю – реальна можливість здійснення безпосереднього панування над нею. Однак таку правоздатність власник міг здійснювати не тільки особисто, але й передати право володіння іншим особам (наприклад, за договором), зберігаючи при цьому право власності на річ.

У такому випадку фактичні володільці здійснювали володіння не від власного імені, а від імені власника, що передав їм дану річ на підставі договору.

Однак не будь-який договір про передачу речі в тимчасове користування іншій особі переносив на цю особу володіння. Так, наприклад, за договором найму власник передає наймачу річ тільки в тримання, але не у володіння. Наймач фактично має річчю, але у нього немає власницької волі, тобто він не може вважати її своєю, а отже, не може користуватися засобами посесорного захисту – інтердиктами. Він також не може

протистояти зазіханню третіх осіб на річ, передану йому в найм. Це могло відбутися лише за допомогою власника.

2) **право користування** (*jus utendi*) – одна з важливих правоздатностей власника, яка полягала у можливості власника вилучати з речі корисні властивості, одержувати доходи і прирости від неї. У ньому закладена можливість останнього задовольнити особисті, побутові, господарські та інші потреби. Користування річчю могло здійснюватися в різних формах і способах: передача в найм, оренду, шляхом споживання (наприклад, продукти харчування, сировину, будматеріали). Корисні якості з речі можна вилучати за допомогою носіння прикрас, одягу, проживання в житло, отримання приплоду тварин, птахів, врожаю землі, садів і інших форм приросту.

Однак в римському праві простежуються загальні правила користування річчю:

а) не можна заподіювати шкоду або створювати якісь незручності іншим особам;

б) заборонялося користуватися річчю всупереч закону.

Правом користування він також міг поступатися іншим особам, зберігаючи за собою право власності. Так, наприклад, власник міг передати свою річ за договором позички в тимчасове і безоплатне користування іншій особі. У цьому випадку він позбавлявся права користування своєю річчю, не отримуючи натомість нічого. Позичальник здійснював користування річчю не від свого імені, а від імені власника. За договором найму право користування річчю переходило до наймача за певну винагороду.

3) **право розпорядження** (*jus abutendi*) – це право власника на визначення юридичної долі речі. Вирішувати правову долю речі – це означає визначати її правовий статус та змінювати його на свій розсуд. Змінити можна, наприклад, встановленням сервітуту на користь іншої особи, а припинити – фізичним знищенням речі, вилученням з цивільного обороту, відчуженням. Розумне фізичне знищення речі може мати місце в тих випадках, коли з однієї речі виготовляють іншу, тобто

при специфікації. При цьому дійсно змінюється правовий статус речі – право власності на нову річ встановлюється у відповідності зі спеціальними правилами. При інших формах фізичного знищення речі право власності на неї просто припиняється. Вилучення речі з цивільного обороту також веде до припинення права приватної власності на неї. Нарешті, відчуження може бути зроблено шляхом продажу, міни, дарування, передачі в позику, переходу права власності при спадкуванні тощо. У всіх цих випадках зміна правового статусу речі відбувається внаслідок волевиявлення самого власника, тобто за його розпорядженням. Право розпоряджатися річчю також може здійснюватися у різноманітних правових формах за однієї неодмінної умови – це не повинно суперечити закону.

У сукупності тріада правоздатностей складає сучасний зміст права власності, його сутність, хоча не вичерпує усього різноманіття ознак панування власника над річчю, його правового впливу на відносини власності.

4) **право отримувати доходи** (*jus fruendi*) – право отримувати вигоду, тобто отримувати різного роду дохід, плоди.

5) **право захисту** (*jus vindicandi*) – право на витребування речі з чужого володіння.

Однак з часом, помітивши, що деякі правомочності певною мірою дублюються, римляни звужують їх коло. У результаті відпала така правоздатність, як право захисту (*jus vindicandi*), оскільки будь-яке право підлягає захисту і виділяти спеціальну правоздатність для права власності просто немає необхідності; право користування (*jus utendi*) поглинуло право одержання доходів від речі (*jus fruendi*). Залишилися лише три правомочності – право володіння (*jus possidendi*), право користування (*jus utendi*) і право розпорядження (*jus abutendi*), що охоплюють всі можливі форми і способи впливу власника на річ і в той же час відмежовують посягання інших осіб на цю ж річ. Тому право власності називають найбільш повним правом за обсягом, оскільки всі інші права на річ поступаються йому в цьому.

Таким чином, право приватної власності – це виключне право особи володіти, користуватися і розпоряджатися річчю. Римляни називали право власності ще й необмеженим, підкреслюючи цим повноту панування власника над річчю. Але насправді ж право власності в Римі за всіх часів піддавалося певним обмеженням в інтересах держави, суспільства, на користь сервітутів, заставаотримувача і інших прав на чужі речі, на користь сусідів.

При **обмеженні права приватної власності** застосовувалося загальне правило: *жоден власник не повинен використовувати право власності на шкоду іншому*. Обов'язок власника, розумівся подвійно: діяти в допустимих межах й уникати завдання навмисних збитків іншій особі. Інакше кажучи, власникові пропонувалося негативне обмеження – **утримуватися від дій** і позитивне обмеження – **терпіти дії інших**.

В Законах XII таблиць були встановлені наступні обмеження:

- обхід навколо будинку повинен становити 2,5 фути;
- огорожу необхідно було ставити, відступивши від сусідньої ділянки на 1 фут, якщо будинок для житла – то на 2 фути, колодязь – на 6 футів, при посадці оливи або смоківниці відступити на 9 футів, а інших дерев – на 6 футів;
- дерева повинні обрізатися на висоті 15 футів;
- плоди, що впали на ділянку сусіда, належать йому;
- не можна перегороджувати прохід до ріки та змінювати русло струмка;
- заборонялося вимагати повернення украдених на будівлю колод і жердин, але можна пред'явити позов про відшкодування збитку в подвійному розмірі.

У класичний період додалися нові обмеження:

- нобілям заборонено мати кораблі понад 300 амфор;
- вільні кошти нобілі повинні вкладати в землю;
- необроблювані землі передавалися тим, хто їх обробляв;
- дозволялося відкривати рудники на будь-якій ділянці, де знайдена руда;

- не можна руйнувати будинок заради продажу будматеріалів;
- власник будинку втрачав на нього право власності, якщо його не ремонтував, на користь того, хто відремонтує.

3. Спільна власність

Як і інші права, власність на одну й ту саму річ могла належати декільком особам. Спочатку римські юристи, які визнавали виключний характер права власності, вважали неможливою наявність права власності у декількох суб'єктів на одну й ту саму річ. Та події, що відбувалися в житті та не залежали від волі людини (наприклад, при спільному спадкуванні), а також при виникненні товариських утворень, або, якщо особи не мали достатніх коштів для придбання певної речі та укладали між собою договір із метою спільного набуття речі спільно, свідчили про виникнення такого положення, коли необхідно було визначати взаємини осіб, кожна з яких претендувала на відповідну річ разом з іншими особами. У таких випадках римляни, яким не був відомий відповідний спеціальний юридичний термін, вели мову про **спільну власність** (*condominium*) та **річ, що перебуває у спільній власності** (*res communis*).

Співвласникам належало право на сумісне володіння і користування річчю. При спільному праві власності на неподільну річ (*communion pro indiviso*) неправильним є твердження, що кожний співвласник має обмежене право власності на частину спільної речі, а також те, що в кожного з них окремо є частка у праві власності на всю річ. Швидше за все кожна особа має все право власності на всю річ. Оскільки інші особи мають таке саме право власності, то різні права власності, які мають співвласники як рівноправні особи, змагаються між собою як взаємно обмежені. У результаті цього виникає поділ права власності на ідеальні частки у співвідношенні до вартості об'єкта, що дає можливість виразити право єдиного, спільного власника в цілому за допомогою дробу відповідно до кількості

співвласників на окрему річ. Так, ще давньоримський класик Квін Муцій Сцевола висловив ідею власності багатьох осіб на одну річ в ідеальних частках – *pars pro indiviso* (D. 50. 16. 25). Детальніше цю ідею розвинув Цельз-син, який зазначав, що «не може бути власності або володіння двох осіб у повному обсязі: і ніхто не є власником частки речі, а має власність на частку всієї неподільної речі». Іншими словами, одне право власності на одну й ту саму річ може належати кільком особам в ідеальній частці речі, а не фізично поділений.

У разі, якщо кілька осіб мали право власності на річ, що є матеріально подільною, але функціонально пов'язаною, то кожен співвласник розпоряджався окремою власністю на відповідну частину речі. Кожний співвласник мав право незалежно від інших відчужувати свою частку, а саме: продати, обміняти, передати у спадщину, подарувати, обтяжити її узуфруктом або здати під заставу, привласнити у відповідній частці плоди та відповідні надбання спільного раба (*servus communis*) тощо. Тобто кожний співвласник міг вільно використовувати ті одноосібні дії, які стосувалися тільки його частки права власності, а дії щодо юридичного розпорядження всією річчю він міг вчинити лише за згодою всіх інших співвласників. Користуючись річчю, що належала особам на праві спільної власності на підставі домовленості між співвласниками або і без неї, співвласникам заборонялося змінювати реальне економічне призначення речі. Інакше кожний із співвласників міг висунути відповідні заперечення (*prohibitio*) за допомогою республіканського магістрату до порушників права користування річчю.

Судовий розподіл спільної власності проводився шляхом подання спеціального позову про поділ (*actio communi dividundo*) відповідно до процесуальної формули присудження (*adiudicatio*), за допомогою якої магістрат наділяв суддю повноваженнями щодо розподілу майна.

4. Набуття і втрата права приватної власності

Способи набуття права власності (*titulus*) – це сукупність правових фактів, з настанням яких набувається дане право (природні події або людські дії), і юридичних фактів (титули набуття).

У римському праві основний поділ способів набуття власності є поділ їх на первинні та похідні. **Первинний спосіб набуття права власності** мав місце, якщо право власності набувача не ґрунтувалося на праві іншої особи, а **похідний** (*acquisitio derivativa*) – коли право власності набувача виникло на праві попереднього власника, так як набувач ставав правонаступником колишнього власника. Зазвичай закон вказував, у яких випадках має місце таке початкове придбання права власності.

Перехід власності допускався тільки між особами, здатними відчужувати і набувати майно, і здійснювався шляхом договорів і угод в обороті між живими (*inter vivos*), а також на основі угод у зв'язку зі смертю (*mortis causa*), тобто шляхом успадкування за заповітом або заповідальною відмовою, або за законом.

У класичному праві для договірною придбання власності застосовувалися три способи *mancipatio*, *in iure cessio* і *traditio*.

Манципація мала місце тоді, коли Рим ще не знав карбованої монети, і в якості грошей вживалася мідь у злитках, коли її дійсно рубали і зважували. Наявність п'яти свідків є пережиток участі всієї громади у відчуженні. Громада колись давала дозвіл на відчуження та контролювала угоду. Свідки – не просто очевидці, а гаранти дійсності угоди, міцності скоєного придбання. Набувач прагнув придбати землю з гарантією того, що ні держава, ні відчужувач не заберуть її. Безсумнівно, що на початку манципація була дійсною купівлею-продажем. У момент придбання речі покупець проголошував формулу і вносив платню. З плином часу збереглася лише форма угоди, але її зміст став іншим. Дійсна угода і передача грошей відбувалися поза обрядом манципації. При наявності карбованої монети шматок міді вже не був еквівалентом. І хоча

реальної сплати не було, але форма залишалася. Більше того, без дотримання обряду манципації власність на річ не переходила до набувача.

Уявний судовий процес (*in jure cessio*) застосовувався для перенесення права власності. Набувач вимагав річ, яку він придбавав, стверджуючи, що вона належить йому. Відчужувач або визнавав право позивача, або просто мовчав. Претор, у свою чергу, констатував право позивача і видавав акт, який підтверджував волю сторін.

Передача (*traditio*) як спосіб перенесення права власності був породжений «правом народів» (*jus gentium*) як складовою частиною римського права. Традиція полягала у передачі фактичного володіння річчю від відчужувача набувачу. Передача була наслідком досягнення попередньої згоди сторін про те, що власність переходить від однієї особи до іншої. У класичному праві застосування традиції до *res mancipi* приводило до придбання лише преторської (бонітарної) власності.

Набуття **права власності на плоди** відбувалося з моменту відділення від плодоносної речі (*separatio*), тобто з того моменту, коли плоди ставали окремою річчю, і належали тільки власнику речі. Однак допускалися винятки на користь носіїв деяких прав на річ, наприклад на користь довічних плодоотримувачів. Від них вимагалось, щоб плоди були зібрані (*perceptio*). Особливі правила були вироблені щодо придбання плодів сумлінним володільцем. Спочатку він набував за давністю всі плоди після їх відділення, окрім зібраних протягом процесу, який виник з приводу його володіння після моменту засвідчення спору.

Під терміном **специфікація** малося на увазі виготовлення нової речі (*nova species*) з однієї або декількох інших. Юридична складність виникала з приводу визначення суб'єкта права власності, коли творець нової речі користувався матеріалом, що належали іншій особі. Юристи-сабініанці стверджували, що власник матеріалу залишався власником речі і в її новому вигляді. Прокуліанці, навпаки, вважали форму домінуючою і суттєвою, тоді як матерія була річчю побічною, додатковою та

неіснуючою, поки не отримає форми. Тому нова річ належить на правах власності своєму творцеві, власник же матеріалу пред'являє до останнього позов з крадіжки про сплату штрафу (*actio furti*) і про повернення володіння (*condictio furtiva*), а при неможливості повернення – про сплату винагороди (GAI. 2. 79; D. 13. 1. 8).

У праві Юстиніана сформувалася виважена позиція, за якою нова річ належить власникові матеріалу або специфікатору, в залежності від того, чи може вона бути звернена в колишню форму чи ні. Специфікатор завжди ставав власником нової речі, якщо він до чужого матеріалу додав частково і свій власний.

Під **окупацією** (*occupatio*) розумілося привласнення і заволодіння речами з наміром утримати їх в себе. Вона обґрунтовувала право власності загарбника і поширювалася на всі безхазяйні речі відповідно до принципу, вираженого в Законах XII таблиць: безхазяйна річ слідує запершим окупантом (*res nullius cedit primo occupanti*). Речі, що належали всім (*res omnium communes*), були головними об'єктами для такого захоплення – шляхом полювання, рибальства і птахівництва. Сюди відносилися острови, які з'явилися в морі, а також камені, раковини, що знаходилися на морському березі або його дні, дикі звірі в їх природному стані свободи, незалежно від того, як ними заволоділи. До окупації прирівнювалося захоплення морського берега або дна шляхом забудови і встановлення огорож.

Під **скарбом** (*thesaurus*) розумілася будь-яка цінність, яка була десь прихована так давно, що після відкриття вже не можна знайти її власника. Якщо такий скарб було знайдено на будь-чій землі, то з II ст. н. е. половину скарбу отримував той, хто знайшов, а іншу – власник землі. Між ними виникала спільна власність. Тоді ж було встановлено, що знахідка на священному або поховальному місці належала тому, хто знайшов. Пізніше половина йшла на користь фіску. Якщо пошуки скарбу відбувалися без дозволу власника землі, то останній отримував все. Якщо до пошуків залучали

чаклунство, то той, хто знайшов позбавлявся усіляких прав, а знайдене надходило на користь фіску.

Наступним видом набуття права власності була **набувальна давність**. Особа, володіючи чужою річчю протягом встановленого законом терміну, набула право власності на неї. Придбання за давністю було можливо в тому випадку, коли в період відчуження речі не була використана процедура манципації або уявного судового спору.

Набувальна давність застосовувалася тільки до італійських земель і між римськими громадянами. Однак в провінціях, відносно провінційних земель, римські правителі, а потім і імператорське законодавство в боротьбі із занепадом землеробства і покиданням земель ввели інститут позовної погашувальної давності. Він був заснований на грецькому принципі, що не можна зберегти за собою право, яким довго нехтували. Новому інституту дали процесуальну назву «набувальна давність».

У прескрипції преторської формули робилася приписка, в якій судді пропонувалося звільнити відповідача, який володів нерухомістю 10 років, якщо колишній власник жив в одній з них провінцій, і 20 років, якщо вони жили в різних провінціях, незалежно від рухомих і нерухомих речей. Була потрібна лише підстава, що виправдовувала вступ у володіння. Юриспруденція розповсюдила на цю давність вимогу доброго сумління та законного титулу володіння. Будучи спочатку засобом захисту проти позовів недбайливого власника, який 10 або 20 років не володів своєю річчю, таке володіння згодом набуло значення особливої підстави для позову з боку володільця, який міг витребувати собі річ, навіть якщо вона потім потрапляла у володіння колишнього недбайливого господаря.

Припинення права власності могло відбутися внаслідок різних причин: природних подій, з волі власника, за рішенням відповідного державного органу чи в силу дії третіх осіб.

Право власності припинялося в наступних випадках:

- внаслідок дерелікції, тобто коли власник відмовлявся від свого права на річ (віддавав, викидав);
- якщо річ фізично або юридично гинула (ламалася, вилучалася з цивільного обороту);
- якщо власник мимоволі позбавлявся права власності (у разі конфіскації або націоналізації речі, у разі набуття права власності на річ іншою особою за давністю володіння).

5. Захист права власності

Право власності вважалося абсолютним правом, тому воно захищалося різними правовими засобами. Залежно від наявності або відсутності речі у власника він міг пред'явити віндикаційний або негаторний позови.

Віндикаційний позов (*rei vindicatio*) служив квіритському власнику для витребування ним втраченої речі з чужого незаконного володіння, включаючи всі плоди та прибутки, отримані від неї. Віндикаційний позов не міг бути пред'явлений для захисту провінційної або бонітарної (преторської) власності.

Позивачем при віндикаційному позові виступав власник речі, а відповідачем могла бути будь-яка особа, у якої у володінні на момент подачі позову перебувала річ. Існувало дві категорії відповідачів: реальний володілець (річ знаходиться у його володінні) та «уявний» володілець (навмисне продав річ, щоб в момент судового розгляду не володіти нею).

Відповідальність володільців залежала від їх правової поведінки:

а) сумлінний володілець відповідає за стан речі з моменту пред'явлення позову; не відшкодовує плоди і прибутки; власник відшкодовує володільцю всі необхідні або корисні витрати, пов'язані з річчю (витрати по зберіганню, ремонт);

б) недобросовісний власник несе повну відповідальність за загибель речі до подачі позову навіть при легкій недбалості; відповідає за загибель речі після подачі позову навіть в

разі відсутності провини або недбалості; зобов'язаний відшкодувати вартість плодів за період, що минув до та після подачі позову; повинен самостійно оплачувати витрати, пов'язані зі збереженням майна.

За бажанням позивача він міг отримати від відповідача грошову компенсацію за річ (ніби продаж речі). Вартість речі оцінювалася власником самостійно під присягою.

Негаторний позов (*actio negatoria*) надавався квіритському власнику в разі, якщо він, продовжуючи володіти річчю, зустрічав будь-які перешкоди і труднощі щодо можливості її використання. Метою позову було визнання того, що право власності є вільним від обтяження третіми особами. Власник подавав позов, в якому заперечував права третіх осіб на обмеження його права власності (наприклад, заперечувалося право на узуфрукт або сервітут). Відповідач в результаті зобов'язувався усунути і не створювати перешкоди щодо реалізації права власника володіти і користуватися річчю на свій розсуд.

Окрім двох основних позовів використовувалися прогібиторний та публіціанівський позови. **Позов про заборону** (*actio prohibitoria*) існував паралельно з негаторний позовом і мав на меті усунення порушень прав власника. Позивач мав правовимагав свободи для свого майна і заборони відповідачеві користуватися і отримувати плоди з його власності (на відміну від негаторного позову, в якому вимагалось спочатку довести, що відповідач не має права на втручання у власність позивача, а потім вже вимагати заборони йому робити це в майбутньому).

Публіціанівський позов (*actio Publiciana*) ще називався фіктивним позовом (*actio fictia*), був введений претором Публіцієм у 67 р. до н. е. Цей позов використовувався для захисту бонітарного (преторського) власника та особи, яка придбала власність від невластника, не знаючи про це. За допомогою позову з фікцією міг захистити свої права сумлінний володілець речі, який мав усі права на річ, але володів річчю менше терміну набувальної давності. Фікція полягала в тому,

що претор наказував судді припустити, що термін давності вже минув і володілець речі став її власником. Позов з фікцією застосовувався тільки до речей, до яких було можливим застосувати володіння за давністю (не міг застосовуватися до викраденої речі або речі, відібраної насильно).

ГЛОСАРІЙ

Віндикація – це витребування в судовому порядку речі неволодіючого власника від особи, які незаконно володіє річчю. Віндикаційний позов найчастіше пред'являвся до особи, яка незаконно захопила рухому річ, наприклад, до злодія. Предмет віндикації – індивідуально-визначена річ, з усіма плодами і приростами. Позивач повинен встановити тотожність знайденого предмета й належного йому, що іноді було достатньо для повернення речі. На позивача покладався тягар доведення права власності. При договірних способах придбання спірної речі позивачеві доводилося відтворювати всю історію переходів права власності, дійшовши до початкового способу придбання, що було вкрай важко. Завдяки введенню набувальної давності доведення законних переходів могло обмежуватися строком давності.

Евікція (*evictio*) – відсудження (вилучення за судовим рішенням) речі у покупця третьою особою по підставі, яка з'явилася до продажу речі. Наприклад, якщо у відповідності з віндикаційним позовом третя особа, що виявилася власником речі, витребувати річ у покупця, то останній мав право пред'явити позов у розмірі подвійної вартості речі до нечесного продавця, який скоїв відчуження речі, що не належала йому на праві власності.

Квіритська власність (*dominium ex iure quiritium*) – у римському праві найдавніший вид власності («по праву

квиритів» – *ex jure Quiritium*). Її суб'єктами могли бути римські громадяни або ж ті іноземці, яким було подаровано *jus commercii* (право торгівлі).

Майно – це сукупність речей, прав, обов'язків, що мають грошову оцінку. Актив майна – це речові права, що належать особі, право вимоги. Пасив майна – сукупність обов'язків, що лежать на особі.

Майнові права – це права, об'єктом яких є матеріальні блага – природні або створені людиною, здатні бути предметом юридичного панування, що мають грошову оцінку. У римському приватному праві майнові відносини, тобто юридичні зв'язки, що виникають з приводу майна, – основний предмет регулювання. Майнові права поділялися на речові і зобов'язальні.

Манципація (*mancipatio*) – специфічний спосіб набуття власності, зберігся фактично на протязі всього часу існування римської держави і зник тільки за часів імператора Юстиніана. Суть цього способу полягала у тому, що його застосовували тільки римські громадяни, які були наділені правом торгувати (*jus commercii*) в разі придбання манципованих речей. За змістом це була складна процедура, яка полягала в тому, що продавець (*venditor*) та покупець (*emptor*) доставляли річ (наприклад, раба) або відповідний символ речі (наприклад, пригорщу землі при продажі земельної ділянки) до місця, де знаходились 5 свідків та вагар (*libripens*) з терезами та міддю. Покупець урочисто при свідках оголошував: «Цей раб мій», – і передав при цьому продавцю як символ вручення покупної ціни злиток металу (міді), попередньо ударивши ним по терезам. З цього моменту угода вважалась завершеною і право власності на річ переходило до покупця.

Набувальна давність (*usucapio*) – один із способів первинного придбання права власності. Були потрібні певні умови для придбання у власність речі за давністю володіння: 1) річ повинна належати до речей, що знаходяться в обороті; 2) річ повинна бути придбана на законній підставі (купівля-продаж, дарування, успадкування та ін.). Виняток становлять три підстави: насильство, викрадення, тримання, які не приводили до власності за давністю; 3) сумлінність початку володіння; 4) безперервне володіння протягом строку давності, який зараховувався і спадкоємцю; 5) закінчення строку давності. За Законами XII таблиць, цей термін становив для рухомих речей 1 рік, для нерухомих – 2 роки. Згодом ці терміни були збільшені для рухомих речей до 3-х років, для нерухомих до 10–20 років.

Негаторний позов (*actio negatoria*) – вимога власника про усунення перешкод в користуванні річчю. Застосовувався для захисту власником свого права використовувати і розпоряджатися річчю виключно на свій розсуд (з дотриманням законних обмежень). Міг пред'являтися проти будь-якого порушника права. Позивач обґрунтовував своє право власності на річ, заперечуючи права інших осіб на неї, претендуючи на всі надані правом і традицією правомочності щодо цієї речі і заперечуючи аналогічні права інших. Обов'язок доведення правоти своїх дій лежить на відповідачеві. Походить від слова «него» заперечувати права інших осіб, наприклад, сервітут на свою річ. Нерідко пред'являвся зустрічний позов власника сервітуту – *actio confessoria*. Власник зобов'язаний довести свободу речі від будь-яких обтяжень. Наприклад, А. проганяє худобу через сусідню ділянку. Власник зобов'язаний довести відсутність у А. такого сервітуту, як право прогону худоби.

Передача речі «довгою рукою» (*traditio longa manu*) – «Якщо гроші, які ти мені винен, або іншу річ я накажу тобі покласти в мене на очах, то відбувається те, що і ти відразу

звільняєшся і річ стає моєю: річ тоді, оскільки ніхто не утримує тілесне володіння цією річчю, вважається, що вона придбана мною і віддана мені як би довгою рукою». Для такої передачі необхідно, щоб річ була покинута на очах у набувача. Юрист Цельс наводить приклад про передачу поля, видимого з вежі.

Передача речі «короткою рукою» (*traditio brevi manu*) – має місце, коли володілець за згодою колишнього власника сам стає власником (наприклад, наймач викупляє річ у наймодавця, орендар викупляє майно в орендодавця). Тобто річ вже знаходилася у володільця, і матеріального акту передачі володіння не відбувається. Як пишуть римляни, «іноді достатньо навіть однієї голої волі власника без передачі володіння, щоб перенести володіння річчю».

Петиторний захист – це захист права власності, при якому позивач зобов'язаний надати докази його права, найчастіше на спірну річ, тобто підтвердження законної підстави приналежності речі, що на практиці не завжди вдавалося. Типовим прикладом петиторного захисту є віндикація власником майна з чужого незаконного володіння. Петиторному захисту протиставлявся посесорний захист, при якому потрібно було довести певні факти.

Похідний спосіб набуття права власності – це виникнення права власності шляхом передачі його від однієї особи до іншої, коли має місце правонаступництво. При похідному способі придбання права власності діяв принцип Ульпіана: Ніхто не може передати більше прав, ніж має сам. Так, при продажу будинку, що належить на праві спільної власності кільком особам, кожен власник має право продати лише свою частку, а не весь будинок.

Початковий спосіб придбання права власності – юридичний факт (подія чи дія) з настанням якого особа стає

власником або вперше, або незалежно від прав попереднього власника. Особа вперше стає власником речі (убита дичина, тварина, продукти моря) шляхом окупації, виготовленої речі, отриманого приплоду від своєї худоби, урожаю тощо. Право власності може набуватися також на викинуту колишнім власником річ. Прикладом події може вважатися збільшення земельної ділянки шляхом наміву ґрунту течією річки до берега ділянки.

Право власності (*dominium*) – найважливіше речове право. Це юридично закріплена можливість володіння, користування, вилучення плодів, доходів, розпорядження річчю. Виділяють право власності в об'єктивному та суб'єктивному сенсі. В об'єктивному сенсі – це сукупність норм, що регулюють відносини власності. У суб'єктивному сенсі – це право конкретної особи здійснювати передбачені вище дії на свій розсуд без сприяння інших осіб.

Право володіння (*jus possidendi*) – ця правоздатність означає, що власник може фактично володіти річчю, тобто річ повинна фактично бути в господарстві власника і виконувати своє господарське призначення. Право володіння власник може здійснювати як особисто, так і передаючи його іншим особам (наприклад, за договором), але при цьому зберігаючи право власності на дану річ.

Право захисту (*jus vindicandi*) – це право витребування речі від кожного фактичного утримувача (володільця, держателя); право вимоги до будь-кого усувати перешкоди щодо реалізації права власності.

Право користування (*jus utendi*) – це право є найважливішою правомочністю власника. У ній закладена можливість задовольнити його особисті, побутові, господарські та інші потреби. Здійснюючи цю правоздатність, власник має право

добувати з речі її корисні якості. Користуватися річчю можна в різних формах: позичити річ, передати в оренду, споживати тощо, не завдаючи при цьому шкоди іншим особам, або користуватися річчю всупереч закону.

Право отримувати плоди (*jus fruendi*) – це заснована на законі можливість власника майна отримувати від нього натуральні плоди й цивільні доходи.

Право розпорядження (*jus abutendi*) – право полягає в тому, що власник міг вирішувати правову долю речі всіма дозволеними способами: продати, заповідати, встановлювати сервітут на користь іншої особи тощо. Право розпорядження річчю могло здійснюватися в різних формах, але з однією умовою – воно не повинно суперечити закону. Власник міг або сам розпоряджатися річчю, або ж доручити це іншій особі, якщо сам був позбавлений такої можливості.

Преторська власність – власність римських громадян, що отримала захист за допомогою претора. Консервативний характер права квіритської власності не тільки не сприяв цивільному обігові, але й стримував розвиток права власності. Право квіритської власності набувалося лише спеціальними правовими засобами – манципацією і поступкою права – *in jure cessio*. Проте з розвитком цивільного обігу зазначені правові форми переходу права власності від однієї особи до іншої стали надто громіздкими, що гальмувало обіг. В одному з едиктів претор проголосив відмову від манципації та інших формальностей, необхідних при відчуженні особливо цінних речей. Преторське правило як таке, що відповідало інтересам рабовласників, поступово стає правовою нормою. Втрачає своє значення поділ речей на манципні і неманципні, оскільки манципацію як спосіб набуття права власності фактично визнано недоцільною. Цим було усунуто формальне обмеження квіритської власності. Паралельно виникла бонітарна власність.

Для її захисту було запроваджено спеціальний публіціанський позов (за іменем претора Публіція), а власність, яку захищав цей позов, стали називати бонітарною.

Приріст (*accessio*) – один зі способів набуття права власності. Узагальнююче поняття, що охоплює приєднання, змішання і переробку. Відноситься як до рухомих, так і до нерухомих речей, відбувається як штучним (будівництво, монтаж), так і природним (намив землі водою) шляхом.

Специфікація (*specificatio*) – переробка речі або виготовлення з матеріалу нової речі – один з початкових способів виникнення права власності. Проблема приналежності виготовленої речі виникає тоді, коли специфікатором використаний чужий матеріал, наприклад, з чужого мармуру виготовлена статуя. Хто стає власником такої речі? Римські юристи мали різні думки. У праві Юстиніана утвердилося середнє рішення: якщо матеріал, наприклад метал, можливо привести в первинний стан, то власником виготовленої речі стає власник матеріалу, але зобов'язаний компенсувати специфікаторами вартість роботи.

Способи набуття права власності – юридичні факти (події або дії) з настанням яких особа стає власником речі. Ними можуть бути: захоплення нікому не належної речі (вбитої дичини, виловленої риби, лісових рослин тощо), вчинення правочинів, мета яких придбання права власності (купівля-продаж, позика, міна тощо). Подією може стати, наприклад, намив півострова до земельної ділянки, розташованому на березі річки. Розрізнялися первинні та похідні способи набуття права власності.

Традиція (*traditio*) – неформальний спосіб перенесення права власності. Це проста передача речі без дотримання будь-якого ритуалу. У древній період за допомогою традиції купувалися у власність неманциповані речі. Умови дійсності

традиції: 1. Угода про передачу речі у власність. На відміну від манципації не було потрібно негайної передачі речі (наприклад, при покупці майбутнього врожаю). 2. Особа, яка передавала річ, мала бути її власником. У праві Юстиніана зі втратою значення поділу речей на манциповані й неманциповані манципація вийшла з ужитку. У нормах права вона була замінена терміном «традиція».

Уступка права (*in jure cessio*) – це фіктивний судовий процес, який застосовувався для передачі права власності. Цим способом особа, яка мала право брати участь у римському судовому процесі (позивач), за допомогою претора відсуджувала річ, яка наче б то належала їй. А дійсний власник речі (продавець) або не захищався перед позивачем, або визнавав право власності позивача. Після цього претор констатував право позивача та видавав відповідний акт, який підтверджував волю сторін, спрямовану на передачу речі від відповідача позивачеві.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Поняття та види права власності в римському приватному праві.
2. Розуміння правової природи права власності римськими юристами.
3. Зміст права власності та його елементи.
4. Бонітарна власність та її правові особливості.
5. Засоби захисту права власності.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Марцій замовив скульптору виготовити бюст своєї дружини, надавши для цієї мети шматок білого каррарського мармуру. Через три дні уповноважений імператора,

побачивши мрамур, зробив вигідніше замовлення – виліпити портрет імператора, який скульптор і виконав, використавши чужий каррарський мрамур. Марцій, побачивши результат, погодився його забрати і оплатити роботу, так як «груба матерія» лежить в основі всякої духовної діяльності (1). Але скульптор заперечував, вважаючи, що власником результату є майстер, який «вдихнув в неживий камінь душу» (2). Незабаром, щоб забрати скульптуру, з'явився і представник імператора (3). Чия позиція була заснована на законі?

Завдання 2. Припустімо, що я придбав річ у не власника, маючи всі підстави вважати, що він має законне право продати її. Тобто я не знав і не міг знати про будь-які обставини, що ганьблять володіння цією річчю. Однак незабаром мені стало відомо про деякі обставини, пов'язані з цією річчю, що довели незаконність володіння продавця. Як я повинен діяти в даній ситуації? Чи вплине мій статус добросовісного набувача на право придбати річ за давністю володіння?

Завдання 3. Римські громадяни здійснюють операцію купівлі-продажу ділянки італійської землі. Ігноруючи процедуру манципації, продавець вдається до простої традиції. У результаті покупець не може довести своє право власності на придбану земельну ділянку у разі позову до нього з боку продавця. Які два засоби використав би претор для захисту покупця як бонітарного власника?

1) *actio in personam*; 2) *actio Publiziana*; 3) *actio in rem*; 4) *exceptio rei venditae ac traditae*.

Завдання 4. Щоразу, коли з чужого матеріалу виготовлена яка-небудь річ, виникає логічне питання: хто є власником, той, хто її виготовив, чи той, хто був власником матеріалу? Наприклад, якщо хтось з чужого винограду, оливи або колосків виготовить вино, масло або хліб, то питається, хто є власником цієї речі? Як вирішили б цю спірну ситуацію римські юристи? Як вважаєте ви? Спробуйте обґрунтувати свою думку.

Завдання 5. Розглянемо таку ситуацію. Маєток Нумерія Негідія розташовувався на одному березі річки, а маєток Авла

Агерія – на протилежному. З часом річка змінила русло, а ділянка старого русла пересохла. Тепер річка вже не розділяла два маєтки, а проходила через володіння Негідія. Вирішивши, що звільнена земля належить йому, Агерій окупував висохле русло. Однак Негідій не погодився і звернувся до суду. Яким буде рішення суду? На чому воно мало ґрунтуватися?

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Тіцій приєднав до своєї ділянки (окупував) землю по сусідству, обгородив ділянку і почав її обробляти. Не минуло й року як з'явився власник ділянки Мевій, який тривалий час був відсутній. Мевій запропонував Тіцію купити у нього ділянку. Останній погодився на пропозицію, але вважав, що купівельна ціна мала бути зменшена пропорційно вартості зроблених ним поліпшень. Мевій не погодився на це, оскільки знайшовся інший покупець, готовий заплатити за ділянку призначену ціну. Чи законні дії Мевія? Чи правомірна вимога Тіція щодо зменшення ціни? Чи має Тіцій яку-небудь перевагу на придбання ділянки?

КАЗУС 2. Тіт придбав у Децима коня і, пообіцявши сплатити його вартість через місяць, повів до себе. Через кілька днів кінь зник. У результаті пошуків коня було виявлено у Авла, який купив його на ринку. Тіт пред'явив Авлу віндикаційний позов про повернення своєї речі. Заперечення Авла ґрунтувались на тому, що він купив коня, не знаючи, що він крадений. Окрім того, Авл доводив, що Тіт не заплатив за коня жодного аса, а тому не може пред'являти віндикаційний позов. Яким буде Ваше рішення у цій справі?

КАЗУС 3. Прибувши в Рим з метою вивчення права, Тіцій зняв кімнату у місцевого торговця Луція. Через деякий час Луцій зажадав від Тіція негайного виселення під тим приводом, що приміщення необхідно для переобладнання його під склад (насправді ж йому набридли постійні гулянки, які влаштову-

вав Тіцій). Квартиронаймач відмовлявся звільняти помешкання на тій підставі, що договором термін оренди не був встановлений. Він звернувся до претора за інтердиктом про захист тримання. Які з цих вимог законні? Як вирішити цей спір?

КАЗУС 4. Два студенти, Марк і Туллій, купили в складчину раба-грека з метою навчання їх грецької мови. Незабаром Туллій вирішив покинути навчання і відправитися в військовий похід. Оскільки грошей на придбання необхідного обмундирування він не мав, то вирішив продати раба, віддавши половину його вартості Марку. Обурений вчинком приятеля Марк, звернувся до суду, вимагаючи повернення назад раба-вчителя. Чи мав право Туллій продавати раба? Яким чином він міг перетворити на гроші свою частину власності? Як суд, на вашу думку, вирішить справу?

КАЗУС 5. Публій придбав статую Венери у крамниці. Коли він прийшов забрати її, то продавець видав йому статую без п'єдесталу. Свою поведінку він мотивував тим, що при укладенні договору купівлі-продажу цей факт не був обумовлений. Чи має покупець право вимагати видачі статуї разом із п'єдесталом?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Власність в римському приватному праві позначалась термінами...

- 1) *detentio*; 2) *dominium*; 3) *possessio*; 4) *proprietas*.

2. Найдавнішими способами набуття права власності були...

- а) первинний; б) вторинний; в) похідний; г) традиційний.

3. Основними похідними способами набуття права власності за цивільним правом були..

- а) передача «довгою рукою»;
б) передача «короткою рукою»;
в) договір і звичайна традиція;
г) окупація та давність володіння.

4. Право спільної власності римські юристи називали терміном...

- а) *communio*; б) *jus abutendi*; в) *jus utendi*; г) *jus possidendi*.

5. Термін *jus possidendi* означав право власника...

- а) вилучати з речі корисні властивості, отримувати доходи;
б) фактично володіти річчю;
в) визначати юридичну та фактичну долю речі;
г) задовольняти власні особисті, побутові потреби.

6. *Jus utendi* означає, що власник...

а) має право вилучати з речі її корисні властивості, тобто задовольняти свої особисті, побутові, господарські та інші потреби;

- б) має право фактично володіти річчю;
в) міг визначати юридичну та фактичну долю речі;
г) може вимагати захисту своєї речі.

7. Елемент права власності *jus abutendi* передбачав, що...

- а) власник має право вилучати з речі її корисні властивості, отримувати доходи;
- б) власник має право фактично володіти річчю;
- в) власник міг визначати юридичну та фактичну долю речі;
- г) власник може задовольняти свої особисті потреби.

8. Під *jus fruendi* розумілося, що...

- а) власник має право на одержання плодів;
- б) власник має право фактично володіти річчю;
- в) власник міг визначати юридичну та фактичну долю речі;
- г) власник може задовольняти свої особисті потреби.

9. *Jus vindicandi* дозволяло власникові...

- а) вимагати повернення речі від будь-кого;
- б) отримувати доходи від речі;
- в) фактично володіти річчю;
- г) вирішувати фактичну та юридичну долю речі.

10. Під поняття *occupatio* розумілось, що...

- а) право власності виникало в того, хто першим захопив нічийну річ;
- б) набуття права власності відбувається шляхом володіння, яке продовжувалось протягом визначеного законом часу;
- в) право власності набувалось при створенні з чужого матеріалу нової речі;
- г) власником речі ставав той, хто першим виявив бажання її придбати.

11. Термін *usucapio* означав...

- а) річ, що перебувала в цивільному обороті, яка немає власника, стає власністю того, хто її знайшов;
- б) набуття права власності відбувається шляхом володіння, яке продовжувалось протягом визначеного законом часу;

в) створення з чужого матеріалу нової речі для власних потреб;

г) право власності переходить внаслідок простої передачі речі.

12. Згідно Законів XII таблиць нерухомі речі можна було придбати у власність після спливу...

- а) 1-річного строку давності; б) 2-річного строку давності;
- в) 3-річного строку давності; г) 4-річного строку давності.

13. За юстиніанівським законодавством рухомі речі можна було придбати у власність після спливу ... річного строку давності.

- а) 1; б) 3; в) 5; г) 10.

14. Специфікація – це...

а) процедура набуття права власності законним добросовісним володільцем;

б) набуття права власності шляхом володіння річчю протягом визначеного законом часу;

в) переробка чужої речі, внаслідок чого створюється нова, або виготовлення нової речі з чужих матеріалів;

г) спосіб переходу права власності на особливо цінні речі (ювелірні вироби, золоті та срібні монети).

15. Найпоширенішим способом припинення права власності римляни вважали...

а) вилучення речі з цивільного обороту;

б) дерелікцію; в) знищення речі; г) відчуження.

16. Перехід права власності від продавця до покупця з передачею самої речі не міг відбутися у формі...

а) *mancipatio*; б) *in jure cession*; в) *tradition*; г) *usucapio*.

17. Віндикаційний позов – це позов про...

- а) усунення правових обмежень;
- б) витребування майна з чужого незаконного володіння;
- в) усунення перешкод в користуванні річчю;
- г) відшкодування заподіяної шкоди.

18. Задоволення вимог власника за віндикаційним позовом було можливо...

- а) тільки від недобросовісного володільця;
- б) від сумлінного і несумлінного володільця;
- в) за умови, якщо позивач доведе своє право власності;
- г) без наявності доказів про право власності.

19. Під негаторним позовом розуміють...

- а) позов про відшкодування заподіяної шкоди;
- б) позов про усунення правових обтяжень;
- в) позов про усунення перешкод у користуванні річчю;
- г) позов про витребування майна з чужого незаконного володіння.

20. Прогібіторний позов спрямовувався на...

- а) усунення перешкод в користуванні річчю;
- б) відшкодування заподіяної шкоди;
- в) витребування майна з чужого незаконного володіння;
- г) заборону створення в майбутньому перешкод здійсненню права власності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Формування поняття права власності у Стародавньому Римі.
2. Поняття і зміст права власності у правовій системі Риму.
3. Назвіть види права власності в Римі.
4. Назвіть елементи права власності.

5. Яким чином обмежувалось право власності?
6. Назвіть відомі Вам способи набуття права власності.
7. Які існували первинні способи набуття права власності?
8. Форми похідних способів набуття права власності.
9. Назвіть підстави виникнення спільної власності.
10. Назвіть умови набуття права власності за давністю володіння.
11. У чому полягає процедура манципації? Поясніть її походження.
12. Що таке специфікація?
13. Перелічіть умови набуття права власності за давністю володіння.
14. Які умови необхідні для визнання традиції такою, що відбулася?
15. Чи вважалася законною окупація?
16. Назвіть підстави втрати права приватної власності.
17. Способи захисту приватної власності.
18. Які ви знаєте позови власника?
19. Сформулюйте суть віндикаційного позову.
20. Який позов називають негаторним? В яких випадках він пред'являється?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гай. Институции. Книга 2, 1–97. Институции Юстиниана. Книга 2 титулы 1.
2. Дигесты. Книга первая, титул 7. Книги с шестой по десятую. Книга пятнадцатая.
3. Зайков А. В. Конструкция собственности в римском праве и проблема расщепления собственности / А. В. Зайков // Вестник Гуманитарного университета. Серия: Право. Екатеринбург: Изд. Гуманитарного университета, 1999. – № 1 (2). – С. 33–42. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1280145393>
4. Кісель В. Й. Трансформація концепцій про сутність права власності / В. Й. Кісель // Форум права. – Вип. 1. – С.135–140.

5. Михайленко О. О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. О. Михайленко. – Запоріжжя, 2003. – 225 арк.

6. Павел. Сентенции. Книга первая, титулы 14–17.

7. Підопригора О. А. Основи римського приватного права / О. А. Підопригора // Підручник для студ. юрид. вузів і фак. – К. : Вентурі, 1997. – С. 129–153.

8. Савельев А. В. *Dominium* и *proprietas* в римских юридических источниках классического периода / А. В. Савельев // Древнее право. – 1996. – №1. – С. 112–123.

9. Шала Л. В. Виникнення і розвиток інституту приватної власності у Стародавньому Римі / Л. В. Шала // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ 2008. – №3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journal.lvduvs.edu.ua/visnyky/nvsvy/03_2008/

10. Шала Л. В. Концепція приватної власності у римському праві та її рецепція у праві України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Шала Л. В. ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2010. – 207 а

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №8

ТЕМА: ПРАВА НА ЧУЖІ РЕЧІ

МЕТА: сформувати чіткі уявлення про виникнення та види прав на чужі речі, відомі римському праву; прослідкувати рецепцію прав на чужі речі сучасним цивільним законодавством.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: емфітевзис, заставне право, іпотека, пігнус, права на чужі речі, сервітут, суперфіцій, узус, узуфрукт, фідущія.

ЗМІСТ

1. Виникнення, поняття та види прав на чужі речі.
2. Сервітуту: поняття та види.
3. Емфітевзис і суперфіцій.
4. Право застави (заставне право).

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Виникнення, поняття та види прав на чужі речі

У римському праві могли існувати права як на свої, так і на чужі речі. **Права на чужі речі** – це коли право власності на річ, яка належить одній особі, породжує у іншій особі (невласника) низку прав відносно даної речі. Слід зазначити, що особа-невласник не мала таких широких правоздатностей відносно речі, як сам власник, тому права на чужі речі називають **обмеженими речовими правами**. Такі обмежені

права виникали або з волі самих власників (на підставі договору), або на підставі правових актів, що видаються з метою поліпшення економічного використання окремих категорій речей.

Виділялося декілька видів прав на чужі речі:

1) сервітути (*servitutes*) – майнові права на чужі речі:

– особисті (*ususfructus, quasi ususfructus, usus, habitatio, operae servorum vel animalium*);

– речові (*servitutes praediorum urbanorum, servitutes praediorum rusticorum*);

2) емфітевзис (*emphiteusis*) – довгострокове відчужуване й успадковане право користування чужою землею для землеробства;

3) суперфіцій (*superficies*) – довгострокове відчужуване й успадковане право оренди будівельних ділянок з метою зведення будівлі та користування нею;

4) застава – це річ, яка слугувала засобом забезпечення виконання зобов'язання, і перебувала у кредитора до моменту його задоволення.

2. Сервітути: поняття та види

Сервітут (*servitus*) – право користуватися чужим майном у тому чи іншому відношенні. Поява сервітутів пов'язувалася з появою приватної власності на землю. Існували, наприклад, земельні ділянки, що не мають водних джерел або виходу до загальної дороги. Тому виникала необхідність закріпити за власниками таких «збиткових» ділянок право користуватися водою з джерел на сусідніх ділянках, проходити через сусідні ділянки для виходу на загальну дорогу. Власник ділянки, на якій була вода, обмежувався у правах, а сама земельна ділянка (службова) служила для користі іншої ділянки (пануючої), що не мала водного джерела. Право власника користуватися водою з сусідньої ділянки називалося **сервітутним правом**. Сервітут – це обтяження речі. Тому суб'єкт сервітутного права

зберігав свої права користування річчю у тому чи іншому відношенні незалежно від зміни власника цієї речі.

Сервітути поділялися на особисті та речові.

Особистий сервітут – це право користування річчю певною особою, тобто даний сервітут встановлювався щодо конкретної особи, і з його смертю припинявся (наприклад, узуфрукт). Основними видами особистих сервітутів були: *ususfructus, usus, habitatio, operae servorum vel animalium*.

1. Узуфрукт (*ususfructus*) розумівся як право користування чужою річчю та її плодами зі збереженням у цілісності суті речі. Предметом узуфрукту могла бути як рухома, так і нерухома річ (наприклад, сад, ставок). Право користування річчю встановлювалося або довічно, або на певний термін.

Узуфруктарій мав право користуватися річчю й отримувати з неї плоди. Право власності на плоди у нього виникало з моменту збору. Допускалася передача узуфруктарієм предмету узуфрукта третім особам у користування за договором піднайму. У цьому випадку він залишався відповідальним перед власником за цілісність речі та доцільність користування нею.

Узуфруктарій зобов'язувався відшкодовувати всі витрати на річ, у тому числі виплачувати податки та інші платежі; дбайливо ставитися до речі; відшкодовувати власнику збитки, якщо з його вини або вини піднаймача річ ставала непридатною, або власник зазнавав збитків через перевищення своїх прав.

Не допускалось відчуження та передача узуфрукту в спадщину. Зі смертю узуфруктарія він припинявся, а річ переходила власнику. Власник речі міг продати предмет узуфрукта, закласти річ, обтяжити її іншим сервітутом. На відміну від інших сервітутів узуфрукт був подільним і міг належати в певних частках декільком особам.

2. Узус (*usus*) – це право користування чужою річчю, але без права на плоди речі. Як правило, узус надавався особі довічно. Користуватися предметом узусу могли близькі родичі узуарія (наприклад, проживати з ним у будинку). Однак він не міг

передати своє право третім особам та ділити його з будь-ким. Узус був неподільний.

Що стосується плодів, то узуарій міг користуватися ними в обсязі власних потреб (особистих і потреб членів сім'ї). Користувач узусу ніс витрати на утримання речі: виплачував податки, але в меншому розмірі, ніж узуфруктарій. У всьому іншому обов'язки користувача збігалися з обов'язками узуфруктарія. Подібно узуфруктарію, користувач повинен був реалізувавши своє право, повернути річ власнику в належному вигляді.

3. Право проживання у чужому будинку або в його частині (*habitatio*) надавалося за заповітом. Наприклад, спадкодавець передавав житлове приміщення спадкоємцям і надавав право проживати в ньому далекому родичу. Юристи-класики сперечалися, чи було подібне право узуфруктом, узусом або чимось самостійним. У праві Юстиніана воно вважалося самостійним правом, і уповноваженому дозволялося здавати його в найм, що у класиків викликало суперечки. Безоплатна поступка іншому цього права не припускалася (D.7.8.10.pr.; C.3.33.13).

4. Довічне право на користування чужими рабами чи тваринами (*operae servorum vel animalium*) – це особистий сервітут, який також був предметом спору римських юристів. Це право підпорядковувалося тим же правилам, що і право проживання в чужому будинку. Дозволялося користуватися працею раба (тварини) для себе або здавати його в оренду за плату. Можливість безоплатної передачі цього права є спірною.

Речовий сервітут встановлювався відносно не конкретної особи, а до певної речі, тому зміна власника речі не приводила до припинення дії сервітуту. Речові сервітути (*servitus rerum* або *servitus praediorum*) стосувалися землі, тому називалися **земельними**. Ці речові права надавалися особі, яка є власником іншої ділянки, на використання чужої землі. Речові сервітути були постійними та існували незалежно від зміни користувачів:

а) **сільські земельні сервітути** (*servitutes praediorum rusticorum*) встановлювалися для використання «службового»

сільського майна, на яке і давався сервітут, на користь і для поліпшення «пануючого» майна.

Сільські сервітути поділялися на наступні категорії:

1) дорожні сервітути полягали у праві проходити (проїжджати) через ділянку. До них належали:

- право проходити пішки через службову ділянку;
- право проїжджати на коні через службову ділянку;
- право проїжджати на возі з поклажею;

2) водні сервітути полягали у праві користуватися водою з ділянки або проводити воду через цю ділянку з метою зрошення, до них належали:

- право черпання води на чужій ділянці;
- право вигону худоби на водопій на чужу ділянку або через неї;

3) інші сервітутні права, які з'явилися згодом, на основі двох попередніх категорій:

- право видобувати пісок з чужої ділянки;
- право варити вапно на чужій ділянці;
- право добувати глину на чужій ділянці;
- право зберігати плоди на чужій ділянці;
- право випасати худобу на чужій ділянці;
- право вивозити камінь і руду з чужої ділянки;
- право збирати лозу з чужої ділянки;

б) **міські земельні сервітути** (*servitutes praediorum urbanorum*) встановлювалися для використання «службової» міської ділянки на користь і для поліпшення «пануючої» майна.

Міські сервітути поділялися на наступні категорії:

– право на стіну (опору) полягало у тому, що власник пануючої ділянки наділявся правом звести будівлю на своїй ділянці, спираючись на стіну сусідського будинку (право спирати балку або стіну на стіну чужого будинку);

– право на простір сформувалося з права на стіни (право робити виступ, що нависає над чужим ділянкою та зводити дах, потрапляючи в повітряний простір сусіда);

– право на стоки полягало у праві власника пануючої ділянки забезпечувати стік води з власної ділянки через службову

ділянку (право проведення нечистот, відводу дощової води, зливу зайвої води);

– право на вікна (вид) обмежувало власника службової ділянки у будівництві будівель, які псують вигляд або погіршують освітленість будинку (право на те, щоб сусідня будівля була певної висоти, щоб на ділянці навпроти не проводилися роботи, у результаті яких буде закрито світло та огляд з будівлі).

Підставами виникнення сервітутів вважались:

1. Шляхом укладання юридичних угод. За нормами цивільного права всі сервітути встановлювались шляхом уступки права в ході процесу, а сільські сервітути – шляхом манципації. Власник земельної ділянки при відчуженні землі міг придбати для себе сервітут на відчужувану землю шляхом додаткової угоди до договору купівлі-продажу. У період імперії сервітути встановлювались вже шляхом традиції, тобто передачі володіння сервітутом. Сервітути на провінційні землі встановлювались шляхом простої угоди із застосуванням стипуляції. Право Юстиніана залишило лише преторські способи набуття сервітутів: шляхом традиції та простої угоди сторін.

2. Придбання за давністю. До середини II ст. до н. е. сільські сервітути набувались за давністю (протягом двох років). У 149 р. до н. е. законом Скрібонія був скасований цей спосіб придбання, однак в період імперії преторським едиктом знову стало визнаватися володіння сервітутом за його давністю (10– і 20–років).

3. Придбання у силу припису закону могло мати місце, наприклад, при розлученні подружжя. Відомо, що сімейне право накладало на чоловіка, який негідною поведінкою створив підставу для розлучення, штраф. У разі наявності у подружжя дітей, останні отримували власність на майно, отриману у вигляді штрафу, а невинний чоловік – узуфрукт на майно.

4. Встановлення у силу судового рішення могло мати, наприклад, місце під час розподілу спільної власності. Надавши одній з осіб більшу за розміром земельну ділянку,

суд обтяжував його сервітутом на користь власника меншої ділянки.

До підстав припинення сервітутів належали:

1. Втрата або загибель предмета сервітутного права або перетворення його в такий стан, яке унеможливило користування встановленим правом.

2. Особисті сервітути припинялися зі смертю уповноваженої особи, а також у разі втрати ним одного зі статусів правоздатності. У законодавстві Юстиніана припинення особистих сервітутів могло мати місце лише при максимальній і середній втраті правоздатності.

3. Відмови користувача сервітутного права від відповідного права.

4. Закінчення погашувальної давності (через невикористання наданих сервітутів протягом 10–ти і 20–ти річного терміну відповідно до законодавства Юстиніана);

5. При придбанні власником службової ділянки права власності на пануючу ділянку (для особистих сервітутів необхідно злиття права власності на річ і довічне користування річчю уповноваженою особою).

Захист сервітутів відбувався за допомогою так званого віндикаційного сервітутного позову (*vindicatio servitutis*). Він застосовувався як для повернення втраченого сервітуту, так і для усунення перешкод, що заважали власнику сервітуту користуватися своїм правом. Позивач повинен був довести наявність сервітутного права та факт його порушення відповідачем. Сервітути, встановлені преторським правом, захищалися позовом за аналогією (*actio confessoria utilis*). Він був подібний до публіціанівського позову, що надавався бонітарному власникові речі.

У законодавстві Юстиніана, коли зникла відмінність між сервітутами, що встановлюються цивільним і преторським правом, з'явився позов під назвою конфесорний (*actio confessoria*). Цей позов не тільки відновлював порушені права користувача сервітутом, але й забезпечував відшкодування

йому збитків, а також перешкоджав порушення прав позивача в майбутньому. Деякі сервітути захищалися за допомогою інтердиктів як посесорний засіб захисту, коли не потрібно було доводити право особи на сервітут.

Володіння узурфруктом, право на емфітевзис і суперфіцій захищалося інтердиктами, аналогічними тим, які використовувалися для захисту володіння речами. За аналогією із власницькими інтердиктами захищалися земельні та інші особисті сервітути.

3. Емфітевзис і суперфіцій

Речові права користування чужою землею або будівлею називалися емфітезісом і суперфіцією.

Поняття **суперфіцій** (*superficies*) вживалося у двох значеннях. Воно означало поверхню, тобто те, що міцно пов'язане із землею – рослини, будови. Суперфіцій належить власнику земельної ділянки. За іншим поняттям **суперфіцій** розуміється як право мати будову на чужій земельній ділянці. Мається на увазі успадковане та відчужуване право на річ; мова йде про довготривале користування чужою землею під забудову, користування будовою, зведеною на чужій землі. Будівля будувалася за рахунок наймача ділянки – **суперфіціарія**. Право власності на будівлю визнавалося за власником землі, бо все, що знаходиться на землі та пов'язане з нею, належить власнику землі. Але суперфіціарій протягом терміну договору користується будівлею й платить поземельну ренту – соляріум (*solarium*). Суперфіціарій мав право відчужувати своє право, але без шкоди для прав власника землі.

Права, що надаються суперфіцієм:

- користування будовою;
- застави будови;
- відчуження будівлі;
- передача його у спадок.

Під **емфітевзисом** (*emphyteusis*) розуміється спадкова оренда, тобто спадкове та відчужуване право користування чужою земельною ділянкою з сільськогосподарською метою. Власник права – **емфітевт** або **емфітевтіарій** міг змінювати характер ділянки, але не можна було її погіршувати; необхідно було підтримувати у хорошому стані, вносити щорічну плату за користування власнику, а державі – земельний податок (несплата орендної плати протягом 3-х років вела до припинення дії емфітевзису); обов'язково обробляти й покращувати земельну ділянку; господарювати на ділянці на свій розсуд. У якості власника ділянки могла виступати й церква. Головний спосіб встановлення емфітевзису – договір між власником і емфітевтом. Існуючий емфітевзис може переходити від однієї особи до іншої.

Права, створювані емфітевзисом:

- користування чужою землею (зокрема, збирати з неї врожай і плоди);
- застави землі;
- відчуження землі;
- передача землі у спадок.

Емфітевзис припинявся:

- 1) коли власник і емфітевзис зливаються в одній особі;
- 2) якщо володілець емфітевзиса відмовиться від свого права, і власник прийме цю відмову;
- 3) якщо володілець емфітевзиса позбавляється свого права у випадках погіршення ділянки, несплати державних податків.

4. Право застави (заставне право)

У римському праві не було єдиного поняття для позначення **застави**, тому вона називався по-різному. Спільне в застави на різних етапах розвитку права полягає у тому, що вона дає кредитору речове забезпечення його вимоги. Таким чином, договір застави спрямований на забезпечення захисту кредитора, даючи йому більший простір для здійснення права

вимоги. **Заставне право** – це право (у випадку невиконання зобов'язань) стягнення на певну задалегідь визначену річ.

Мета застави: забезпечення впевненості, що майна буде досить для відшкодування збитку незалежно від інших позовів третіх осіб.

Види застави:

1. Фідуція (*fiducia*) – це відчуження речі боржника у власність кредитора з умовою, що у разі виконання зобов'язання кредитор зобов'язаний буде повернути річ у власність боржника. Ця форма застави була не вигідна для боржника, тому що кредитор ставав власником речі, що передавалася йому в заставу, тому міг без згоди боржника розпоряджатися нею.

2. Пігнус (*pignus*) – на відміну від фідучії річ передавалася не у власність, а лише у володіння кредитора, тому кредитор не міг розпоряджатися річчю без згоди боржника.

3. Іпотека (*hypoteca*) – найбільш розвинена та прогресивна форма застави в Давньому Римі.

Особливості іпотеки:

– при іпотеці предмет застави не передавався кредитору ні у власність, ні у володіння, і тому боржник міг вільно користуватися закладеним майном (наприклад, земельною ділянкою), що дозволяло боржнику швидше виконувати свій обов'язок перед кредитором;

– у разі невиконання боржником свого зобов'язання предмет іпотеки не надходив у власність кредитора, а підлягав обов'язковому продажу з торгів (ліцитація). Якщо вирученої суми виявлялося недостатньо для задоволення вимоги заставодержателя – кредитора, то він міг пред'явити до боржника позов на суму, якої не вистачає.

Застава здійснювалася:

- власником майна;
- представником власника, якщо він мав право відчужувати річ, що закладалася;
- кредитором, Perezастава майна, отриманого ним у заставу (*pignus pignoris*).

Застава встановлювалася:

- за згодою сторін (*fiducia cum creditore, pignus*);
- за розпорядженням магістрату («судова застава»);
- згідно із законом («законна застава») у певних випадках, наприклад, що стосуються опіки.

Заставне право припинялося:

- із загибеллю предмета застави;
- при злитті заставного права із правом власності в одній особі;
- з припиненням зобов'язання, при якому встановлювалася застава;
- виконанням зобов'язання;
- із продажем предмета іпотеки кредиторів вищого рангу;
- із відмовою іпотечного кредитора.

ГЛОСАРІЙ

Емфітевзис (*emphyteusis*) – це довгострокове відчужуване і усадковуване право користування чужою землею сільськогосподарського призначення. Об'єктом емфітевзису були сільськогосподарські землі, які передавалися для оброблення в разі виробництва сільськогосподарської продукції. Встановлювався емфітевзис договором та іншими способами між власником землі й орендарем (емфітевтом). Обов'язки емфітевти полягали у добросовісному та сумлінному веденні господарства, сплаті необхідних податків і виконанні всіх повинностей. Захист прав емфітевта здійснювався тими ж способами, що і захист власності. Крім того, для захисту своїх прав емфітевт міг скористатися особливим позовом *actio vectigalis* (вектігальний позов), а також усіма володільницькими (власницькими) інтердиктами.

Заставне право – це право на чужу річ, що дає можливість застапоутримувачу продати її при невиконанні основного

зобов'язання, і отримати таким чином майнове задоволення. Застава має двоїсту природу, у ній є риси зобов'язального права та риси речового права. Основну ціль встановлення заставних відносин римські юристи вбачали у забезпеченні належного виконання іншого (основного) зобов'язання. Виходячи з цього, право застави було похідним, залежним від основного зобов'язання, для забезпечення належного виконання якого воно встановлювалося. Найсуттєвіша перевага заставного забезпечення виконання зобов'язання полягала у праві заставного кредитора задовольнити свої вимоги за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами. Саме це дозволило широко використовувати право застави як одного із найпоширеніших і ефективних засобів забезпечення належного виконання зобов'язань. Римському приватному праву були відомі три основні форми встановлення заставно-договірних відносин – фідучія (*fiducia*), пігнус (*pignus*), а також іпотека (*hipotheca*).

Земельні сервітути (*servitutes praediorum*) – одна з давніх форм прав на чужі речі, що виникли у результаті нерівномірності розподілу природних благ на земельних ділянках. Тому здавна виникла потреба заповнення відсутніх природних благ на одній ділянці за рахунок сусідньої ділянки (право користування пасовищем, водою, проганяти худобу, проходу тощо). Земельні сервітути поділялися на сільські (пасовищні, водні тощо) та міські (право на опору, стік, світло). Встановлені договором (або іншим юридичним актом) ці сервітути продовжували існувати поки земельна ділянка (масток) їх потребував.

Іпотека (*hypotheca*) – це такий вид прав на чужі речі (різновид заставного права), при якій боржник зберігав за собою не тільки право власності на річ, але й володіння нею. Іншими словами, предмет застави не передавався заставаутримувачу (кредитору за основним зобов'язанням).

Предметом іпотеки могли бути як окремі рухомі або нерухомі речі, так і майнові комплекси, а також все належне певній особі майно. Спеціальними або особливими іпотеками визнавалися застави чітко визначених окремих речей або відповідної частини майна боржника. Генеральними вважалися іпотеки, предмет яких складало все належне боржнику рухоме та нерухоме майно. Іпотека була зручною для боржника, який міг обробляти землю, що була на той час найпоширенішим предметом іпотечних відносин. Спочатку іпотека виникала на підставі простої усної домовленості між боржником і кредитором, а згодом набула письмової форми. Основна перевага іпотеки, у порівнянні з іншими видами відомих римському приватному праву заставних договорів, полягала у можливості встановлення кількох іпотек на єдиний її предмет. Таким чином, одне і те ж саме майно могло забезпечувати належне виконання кількох зобов'язань, що було вигідно як боржникам, так і кредиторам.

Особисті сервітути (*servitutes personarum*) – група сервітутів, яка полягає у наданні власником частини майна (земельної ділянки, виноградника, стада худоби, житла тощо) іншій особі для користування з використанням і присвоєнням плодів, доходів. Нерідко сервітут надавався за заповітом або за заповідальним відказом. Особистий сервітут на відміну від земельного припинявся смертю особи – власника сервітуту.

Пігнус (*pignus*) – це така форма застави, коли її предмет переходив не у власність, а у володіння кредитора з обов'язком його повернення після отримання боргу. Предметом пігнуса могли бути як рухомі (*res mobiles*), так і нерухомі речі (*res immobiles*). На підставі укладення пігнуса у випадку невиконання боржником забезпеченого заставою зобов'язання, кредитор мав право продати предмет застави, із отриманих коштів погасити борг, а решту грошей повернути боржнику. Основна позитивна відмінність пігнуса від фідуції

полягала у тому, що його укладення мало наслідком передачу речі не у власність, а лише у володіння (*jus possidendi*) кредитора, який мав лише право продати її (*jus distractionis*) з метою погасити борг, а не залишити собі (D. 13.7.4).

Права на чужі речі (*jura in res aliena*) – це різновид речових прав, які полягають у праві використовувати чужу річ або володіти нею з певною метою. У порівнянні з правом власності права на чужі речі – обмежені, оскільки володар такого права міг здійснювати лише передбачені законом або угодою з власником дії. З них найширші права – сервітути. До прав на чужі речі також відноситься заставне право.

Сервітут (*servitus*) – походить від слова *servus* – раб і означає «рабство речі». Звичаєве чи встановлене законом право користуватися (частково або спільно) чужим майном. Може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (володільцю) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут).

Суперфіцій (*superficies*) – це довгострокове, відчужуване і успадковуване право користування чужою землею для забудови. Суперфіцій, як і емфітевзис, був правом на оренду землі з тією лише різницею, що земля за суперфецієм орендувалася під будівлю, для задоволення житлових потреб. Суперфіціарій отримував право користуватися і розпоряджатися будинком чи іншою спорудою на свій розсуд, мав змогу їх продати, подарувати, обміняти, здати в найм, встановити на них заклад (заставу) і сервітути. Права суперфіція переходили в спадщину. Суперфіціарій зобов'язаний був сплачувати орендну плату власнику землі, а державі – встановлені податки та інші платежі. Для встановлення суперфіцію

необхідна була передача (*traditio*) згідно з договором. Припинявся суперфіцій так само, як і емфітевзис. Засоби захисту були ті ж, що і у власника. Крім того, існував ще спеціальний інтердикт для захисту суперфіція.

Узус (*usus*) – різновид особистого сервітуту. Полягав у наданні власником іншій особі права користування певною річчю (садом, худобою тощо) без права використання плодів, хіба що для споживання у необхідному для сім'ї обсязі. Користувач повинен був здійснювати своє право як дбайливий господар, не допускати погіршення стану речі, не перешкоджати власнику використовувати ту ж річ.

Узуфрукт (*usufructus*) – особистий сервітут, полягав у праві користування чужою річчю з витяганням і присвоєнням володільцем узуфрукта плодів без порушення суті (*substantia*) речі (Павло). Узуфруктуарій мав право *uti, frui*, не пошкоджуючи і не змінюючи самої речі. Узуфруктуарій повинен користуватися річчю, як личить доброму господарю, і ставав власником плодів з моменту їх збору. Власник речі втрачав право отримання доходів від неї й мав лише *nuda proprietatis*. Узуфруктуарій при укладенні договору міг приймати на себе зобов'язання – *stipulatio*. Він ніс всі витрати на річ, включаючи повинності й податки. Узуфрукт міг належати кільком особам в ідеальних частках, хоча можливо користування частиною узуфрукта при спільній власності на всі інші частини. У Дигестах також сказано, що користувач не має права погіршити становище власника речі, але може його поліпшити (Ульпіан). Узуфрукт нерідко надавався вдові за заповітом у довічне користування як легата, наприклад, виноградник, стадо худоби тощо. Після смерті користувача предмет узуфрукта повертався власнику.

Фідуція – це різновид прав на чужі речі, історично перша форма застави, коли при виникненні зобов'язаних

відносин заставна річ переходила у власність кредитора. Виникнення фідучії первісно ґрунтувалося на відносинах позики (*nexum*) й інших боргових зобов'язань. З метою надання гарантій виконання своїх боргових зобов'язань боржник шляхом манципації (*mancipatio*) або уступки права (*in iure cessio*) передавав право власності на належну йому річ іншій особі – кредитору. Тому фідучія характеризувалася не вигідним становищем боржника, який у разі невиконання або неналежного виконання свого зобов'язання міг втратити право власності на заставлене майно. Адже лише за умови належного виконання боржником зобов'язання, кредитор був зобов'язаний так би мовити «повернути» право власності на предмет застави боржнику.

Хабітаціо (*habitatio*) – особистий сервітут, який полягав у праві довічно проживати в чужому помешканні. Міг надаватися на підставі легата. По праву Юстиніана, володілець цього сервітуту міг здати будинок або його частину в оренду. Витрати на ремонт будинку ніс власник, якщо йому належали плоди (від присадибної ділянки, саду). Припинявся зі смертю володільця сервітуту.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Поняття, ознаки, види сервітутів у римському приватному праві.
2. Суперфіцій у римському цивільному праві та його рецепція у сучасному праві України.
3. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у цивільному праві України.
4. Особисті сервітуту у сучасному цивільному праві України.
5. Правова характеристика іпотеки в римському приватному праві.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Максимус мав встановлене сервітутом право на 30 відер води щодня з колодязя, що знаходився на сусідній ділянці. Після смерті його спадкоємцями стали три сина. Чи збережеться за синами право використання води? Якщо так, то яке матеріальне вираження воно матиме?

Завдання 2. На спадкоємця-сина, який успадкував за заповітом майно спадкодавця-батька, було покладено обов'язок надати житловий будинок в довічне користування старому другові заповідача. Якого він набуває статусу щодо даного майна сина спадкодавця: 1) предіального (міського) сервітуту, 2) предіального (сільського) сервітуту, 3) особистого сервітуту.

Завдання 3. Римський громадянин був узуфруктарієм отари овець. Чи має він право на вовну, молоко, ягнят?

Завдання 4. Негідій призначив своїм спадкоємцем сина – Нерона, а на користь дружини Юлії був встановлений сервітут на половину майна. Які юридичні наслідки мав заповіт? Чи буде Нерон повноправним власником всього майна свого батька? Якщо так, то коли?

Завдання 5. Чи зобов'язаний Марк притерпівати незручності в тому, що дощова вода стікає з сусіднього даху, вищого за розмірами, від його власного? Обґрунтуйте відповідь.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Гнеус продав свою земельну ділянку Люцію. Сусід по ділянці, Август, зазвичай брав воду з водоймища, розташованого на проданій ділянці. Люцій протестував проти цього і пред'явив позов про заборону Августу брати воду з його водойми. Відповідач заперечував проти позову, доводячи, що право користування водоймою було встановлено вже давно, ще при розподілі спільної власності на дані земельні ділянки.

Як буде вирішено суперечку? До якого виду позовів варто віднести позов Люція?

КАЗУС 2. Авл дозволив довічно користуватися своєю земельною ділянкою і проживати в будинку своєму другу Тиберію з правом вилучення з цих речей плодів. Після смерті Авла виникли розбіжності між Тиберієм і спадкоємцем: по-перше, спадкоємець посилаючись на своє право власності на землю і будинок, заявив, що відтепер Тиберій може користуватися тільки речами, а плоди повинен віддавати йому; по-друге, Тиберій, в свою чергу, зажадав, щоб спадкоємець виплачував податки за землю і будинок; по-третє, сперечальники не могли визначитися, хто з них повинен провести капітальний ремонт вже старого будинку; по-четверте, сторони перекладали один на одного обов'язок посадити нові дерева замість загиблих в результаті урагану. Вирішіть цю суперечку.

КАЗУС 3. Семпронія отримала за заповітом узуфрукт на раба Стіха і рабиню Афродіту. Раб виконував роботи на фермі, а рабиня – в будинку Семпронії. Через певний час раб отримав легат від третьої особи, а рабиня народила сина. Кому належать легат і дитина?

КАЗУС 4. За договором з власником річчї Туллій придбав на неї сервітут. Через деякий час річ була продана власником третій особі. Новий господар річчї заявив, що згідно договору він не обтяжений жодними забор'язаннями попереднього власника, а тому має право вимагати захисту від порушення свого права власності. Чи правомірною є ця вимога?

КАЗУС 5. У результаті зливових дощів єдина дорога до маєтку Луція, яка пролягала через сусідній маєток, стала непридатною. Луцій мав право проїзду цією дорогою (сервітут), тому вирішив, що має право вимагати від сусіда, щоб той відремонтував дорогу. Чи має правову підставу ця вимога?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У системі речових прав правом на чужі речі вважається...

- а) *dominium*;
- б) *jura in re aliena*;
- в) *possessio*;
- г) *proprietas*.

2. Римському праву відомі такі права на чужі речі...

- а) емфітевзис, манципація, іпотека;
- б) сервітут, емфітевзис, суперфіцій, застава;
- в) суперфіцій, манципація, панування;
- г) манципація, узурфрукт, узус.

3. Сервітут вважався...

- а) речовим правом користування чужим майном;
- б) правом власності;
- в) правом оперативного управління;
- г) правом користування земельною ділянкою.

4. Коли припинялася дія речового сервітуту?

- а) за давністю володіння;
- б) унаслідок придбання обслуговуючої ділянки власником пануючої ділянки;
- в) невикористання сервітуту впродовж 1 року;
- г) встановленням родинних відносин між власниками пануючої та обслуговуючої ділянок.

5. Які предіальні (земельні) сервітути відносяться до сільських?

- а) право проходу через сусідню ділянку;
- б) право проведення каналу для нечистот;
- в) право прогону худоби через сусідню ділянку;
- г) право опори на стіну сусіда.

6. Назвіть характерні риси предіальних сервітутів.

- а) особистий характер; б) речовий характер;
в) терміновість; г) безстроковість;

7. До числа особистих сервітутів не відносилися...

- а) *servitutes personarum*; б) *usus*; в) *usus fructus*; г) *habitation*.

8. Узуфрукт як особистий сервітут...

- а) міг відчувуватися;
б) був правом довічним (або на певний строк);
в) міг переходити на спадкоємців узуфруктарія;
г) не накладав обов'язок на узуфруктарія перед власником майна за навмисне чи необережне заподіяння шкоди.

9. Право користування чужою річчю і отримання від неї доходів при збереженні цілості субстанції, сутності речі називалося...

- а) манципація; б) узуфрукт;
в) емфітевзис; г) суперфіцій.

10. Яке із загальних правил не було характерним для сервітуту?

- а) зміст будь-якого сервітуту виражається в обмеженнях зобов'язаної особи;
б) не могло бути сервітуту на власну річ;
в) своя власна річ може служити тобі і по праву сервітуту;
г) сервітут не міг бути обтяжений іншим сервітутом.

11. Емфітевзис – це...

- а) речове право, що виникає в результаті зведення будинку або іншої споруди на чужій землі в місті;
б) речове право користування землею та її плодами в сільській місцевості зі зміною призначення, але без погіршення якості землі;

в) право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб на умовах короткострокової оренди;

г) довгострокове відчужуване й успадковане право користування чужою землею сільськогосподарського призначення.

12. Які відмінності емфітевзису від простої форми оренди?

- а) різний розмір орендної плати;
- б) відмінний статус орендованої землі;
- в) орендар наділявся правом застави та відчуження емфітевзису;
- г) право спадкування емфітевзису.

13. Право на забудову на чужій ділянці з правом безстрокового користування земельною ділянкою називається...

- а) емфітевзисом; б) суперфіцієм;
- в) наймом землі; г) прекарієм.

14. Які з названих правоздатностей становили зміст суперфіцію?

- а) право користування зведеною будовою;
- б) право користування зведеною будовою та земельною ділянкою;
- в) право застави і встановлення сервітуту;
- г) право передачі у спадщину.

15. Призначення заставного права полягало...

- а) у наданні права власності на річ, передану в заставу;
- б) у використанні застави в якості об'єкта купівлі-продажу;
- в) у забезпеченні виконання зобов'язання;
- г) у гарантії недоторканості речі.

16. Застава – це...

- а) тільки речове право (право на чужу річ),
- б) речове право та спосіб забезпечення виконання зобов'язання,
- в) тільки спосіб забезпечення виконання зобов'язання;
- г) вид реального договору.

17. *Fiducia* як форма застави передбачала...

- а) передачу заставодавцем речі у володіння заставодержателя,
- б) передачу заставодавцем речі у власність заставоутримувача,
- в) передачу заставодавцем речі у тримання заставодержателя,
- г) залишення речі у власності чи володінні заставодавця.

18. *Pignus* як форма застави передбачала...

- а) передачу заставодавцем речі у володіння заставодержателя,
- б) передачу заставодавцем речі у власність заставоутримувача,
- в) передачу заставодавцем речі у тримання заставодержателя,
- г) залишення речі у власності чи володінні заставодавця.

19. *Hypotheca* як форма застави передбачала...

- а) передачу заставодавцем речі у володіння заставодержателя,
- б) передачу заставодавцем речі у власність заставоутримувача,
- в) передачу заставодавцем речі у тримання заставодержателя,
- г) залишення речі у власності чи володінні заставодавця.

20. Заставне право продовжувалося в разі...

- а) знищення предмету застави;
- б) переходу речі у розряд речей, які вилучаються з цивільного обігу;
- в) невиконання зобов'язання, для забезпечення якого встановлювалася застава;
- г) поєднання в одній особі заставодержателя і заставодавця.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняттю «права на чужі речі».
2. Перелічіть підстави виникнення прав на чужі речі.
3. Укажіть види прав на чужі речі.
4. Що таке сервітут?
5. Що таке предіальний сервітут?
6. Назвіть відомі Вам види сільських та міських сервітутів.
7. Чим відрізнявся сільський предіальний сервітут від узурфрукту на земельну ділянку сусіда?
8. Чим узус відрізнявся від узурфрукту?
9. У чому полягає особливість квазіузурфрукту?
10. У чому полягало призначення *habitatio*?
11. Що розуміється під поняттям емфітевзис?
12. Що таке суперфіцій?
13. Яка відмінність земельних сервітутів від особистих?
14. У чому відмінність між узурфруктом та узусом?
15. Призначення заставного права.
16. Назвіть форми застави та розкрийте їх відмінні риси.
17. Яке значення має термін фідучія?
18. Яке значення має поняття пігнус?
19. Що означає *hypotheca*?
20. У чому полягає відмінність оренди від емфітевзису?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Буга В.В. Історичний розвиток речових прав на чуже майно в римському праві / В. В. Буга В.В., Г. С. Буга // Речові права в праві та законодавстві: розвиток і сьогодення : збірник матеріалів Інтернет-конференції. – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет ; Інститут національного та міжнародного права, 2015. – С.34–38.

2. Венедіктова І. Щодо речових прав на чуже майно / І. Венедіктова // Юридичний радник. – 2006. – №3 http://yurradnik.com.ua/zhurnalmen/avtori/stati_avtora/?term=author_415

3. Гай. Інституції. Книга 2, 1–97. Інституції Юстиніана. Книга 2, титули 1–9.

4. Гонгало Р. Ф. Суперфіцій у римському праві та його рецепція у сучасному цивільному праві України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська держ. юридична академія. – О., 2000. – 152 арк.

5. Гутьєва В. В. Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 19 с.

6. Дигесты. Книга первая, титул 7; книги с шестой по десятую; книга пятнадцатая.

7. Закорецька Л. Види прав на чужі речі: порівняльний аналіз за римським приватним правом та сучасним цивільним правом / Л. Закорецька // Право України. – 2007. – №8. – С.104–107.

8. Коссаk В. Рецепція положень римського права про іпотеку в законодавство України / В. Коссаk // Римське право та правова культура Європи. – Люблін: Вид. Люблінського католицького ун-ту. – 2009. – С. 63–67.

9. Кофанов Л. Л. Публичные сервитуты в Римской республике / Л. Л. Кофанов // Вестник древней истории. – 2008. – № 4. – С. 55–67.

10. Михайленко О. О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. О. Михайленко ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 225 арк.

11. Нагнибіда В. І. Деякі проблеми становлення та еволюції системи прав на чужі речі / В. І. Нагнибіда // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 85–92.

12. Павел. Сентенции. Книга первая, титулы 14–17.

13. Рогожа К. М. Фідуція в цивільних правовідносинах римського права і дореволюційної Росії / К. М. Рогожа // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 148–151.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 9

ТЕМА: ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

МЕТА: закріпити знання студентів про особливості виникнення зобов'язальних відносин; визначити порядок та способи виконання зобов'язань; з'ясувати наслідки невиконання або неналежного виконання зобов'язань.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: альтернативні зобов'язання, боржник, вина, відстрочка, делікт, договір, завдаток, залік, застава, збитки, зобов'язальна престація, зобов'язання, іпотечна наступність, казус (випадок), квазіделікт, квазі-контракт, контракт, кореальні зобов'язання, кредитор, належна пропозиція, реальні збитки, натуральні зобов'язання, необережність, непереборна сила, неустойка, новація, порука, регрес, упущена вигода, цедент, цесіонарій, цесія.

ЗМІСТ

1. Загальне вчення про зобов'язання.
2. Підстави виникнення зобов'язань та їх види.
3. Суб'єкти зобов'язання.
4. Порядок виконання зобов'язань.
5. Наслідки невиконання або неналежного виконання зобов'язань.
6. Способи забезпечення виконання зобов'язань.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Загальне вчення про зобов'язання

Зобов'язальне право небезпідставно вважають перлиною римського цивільного права, адже воно стало найдосконалішим його вченням. Римські юристи, уникаючи точних визначень юридичних понять та категорій в казуїстичному стилі перераховували й опрацьовували випадки, які **зобов'язань** (*obligatio*). В Інституціях Юстиніана дається наступне визначення зобов'язань: **«Зобов'язання – це правові зв'язки (кайдани), у силу яких ми зв'язані необхідністю що-небудь виконати згідно із правом нашої держави»**. Крім того, у Дигестах Юстиніана збережене й визначення змісту зобов'язальних відносин, приписуване відомому юристові Павлу: **«Сутність зобов'язання полягає не в тім, щоб зробити який-небудь тілесний предмет або який-небудь сервітут нашим, а щоб зв'язати іншого перед нами, щоб він що-небудь дав, або зробив, або надав»**.

До виникнення зобов'язання особа (боржник) з юридичної точки зору вважалася вільною. Вступивши в зобов'язання, вона певним чином обтяжує себе обіцянками, обмежує свободу, покладаючи на себе певні правові обов'язки. Саме тому у визначеннях зобов'язання римські юристи говорять про кайдани. Відповідно до Законів XII таблиць до недобросовісного боржника застосовувалися справжні кайдани. Таблиця III містить норму, відповідно до якої кредитор при невиконанні боржником свого зобов'язання має право забрати його в свій будинок і накласти на нього колодки або кайдани вагою не менше 15 фунтів.

Отже, зобов'язання – це складна юридична конструкція, правовідносини, сторонами якого є кредитор і боржник, а змістом – права і обов'язки сторін. Сторона, що має право вимагати, називається **кредитором** (*creditor*), а сторона, яка зобов'язана виконати вимогу кредитора, – **боржник** (*debitor*). Змістом вимоги кредитора є його право на певну поведінку боржника, яке може виражатися в будь-якій позитивній або

негативній дії. Отже, предметом зобов'язання завжди є дія, що має юридичне значення і породжує правові наслідки. Якщо дія не носить правового характеру, то воно не породжує юридично значущого зобов'язання.

Таким чином, сутність (зміст) зобов'язальних відносин містить у собі наступне:

а) зобов'язальні відносини існують між двома сторонами: між кредитором (*creditor*) і боржником (*debitor*);

б) на підставі цих відносин кредитор одержує право вимагати від боржника, щоб той що-небудь дав (*dare*), зробив (*facere*) або надав (*praestare*);

в) боржник під погрозою економічних санкцій був змушений виконати вимогу кредитора.

Іншими словами, римські юристи визначали **зобов'язальні відносини як майнові відносини між кредитором, уповноваженим вимагати яке-небудь *dare, facere* або *praestare* і боржником, який під погрозою санкцій повинен виконати обумовлену вимогу.**

Таким чином, привілей, який набуває кредитор в результаті виконання боржником зобов'язання, носить **нематеріальний характер** (*res in corporalibus*), а відносини між сторонами в зобов'язанні носять вольовий характер. Боржник вільний виконати зобов'язання і стає залежним від кредитора тільки в разі його невиконання. Боржник не підпорядкований кредитору, а має погоджуватися з наслідками, спричиненими зобов'язаннями та обтяженнями, що погіршують його становище на користь кредитора.

2. Підстави виникнення зобов'язань та їх види

В римському праві виділяються дві основні підстави виникнення зобов'язань:

1) **договірні зобов'язання**, оскільки виникали на договірній основі (контракту), тобто на основі законодавчо визнаної і схваленої сторонами угоди, укладеної з доброї волі (*bona fidae*);

2) деліктні зобов'язання, які виникали внаслідок делікту (правопорушення), тобто незаконного акту, що потягнув за собою виникнення зобов'язання.

У подальшій практиці виникали ситуації, що були схожими на договірні та деліктні, але не знайшли свого юридичного закріплення. Тому в Дигестах з'являється наступна фраза: «Зобов'язання виникають або з договору, або з правопорушення, або своєрідним чином з різних видів підстав» (D. 44. 7. 1).

Так виникли ще дві підстави виникнення зобов'язань:

1) ніби договірні (квазідоговірні) зобов'язання (*quasi ex contractu*), що виникали в разі укладення контракту, який не існував раніше і тому не підпадав за змістом ні під жоден відомий договір. У цьому випадку застосовували договір, який був найбільш схожим на укладений, і зобов'язання вважалося «як би договірним»;

2) ніби деліктні (квазіделіктні) зобов'язання (*quasi ex delicto*) – виникали внаслідок непередбачених ситуацій і не підпадали під жоден вид деліктів (правопорушень).

Квазідоговірні зобов'язання та квазіделіктні зобов'язання названі вперше в Інституціях Юстиніана, остаточно затвердивши розподіл зобов'язань на чотири види:

1) із договору; 2) із делікту; 3) ніби з договору; 4) ніби з делікту.

Натуральні зобов'язання (*obligationes naturales*) займають особливе місце серед інших видів зобов'язань, оскільки вони не мали правового захисту, тобто не могли стати предметом судової суперечки ні по цивільних, ні по преторських позовах. Відповідно до цього вони не були зобов'язальними відносинами в точному значенні слова (застосовувалися до осіб із чужим правом, рабів, недієздатних).

З розвитком римського права раби і підвладні особи, призначені домовладикою для управління маєтком, для обробітку земельних ділянок (пекулій), стали все частіше укладати угоди від імені свого господаря. Так як юридично вони не могли бути стороною зобов'язання, то їх роль зво-

дилася лише до фактичної, натуральної участі. Але укладені підвладними особами договори не могли стати предметом судового позову. Поступово розвинулося правило щодо «пасивної відповідальності» зазначених осіб, заснованої на справедливості, і закріпився термін натуральне (природне) зобов'язання. Прикладом такого зобов'язання може бути грошова позика, видана підвладній особі і повернута кредитору без дозволу господаря. В цьому випадку домовладика не міг вимагати сплаченого назад.

Основним правовим наслідком натуральних зобов'язань була добровільна виплата боргу. Крім того, натуральні (природні) зобов'язання могли бути оновлені (*novatio*), враховані при компенсації й могли слугувати підставою для встановлення персонального або реального забезпечення кредиторів.

У римському праві щодо зобов'язань застосовувалася наступна їх класифікація:

- 1) за підставою виникнення – з договорів, деліктів, квазі-договорів і квазіделіктів;
- 2) за системою права, що регулювала зобов'язання – цивільні і преторські;
- 3) за предметом зобов'язання – подільні та неподільні, альтернативні та факультативні, разові та постійні.

Цивільні зобов'язання протиставлялися натуральним. Дані зобов'язання виникали з угод, визнаних цивільним правом, і полягали в тому, що тільки в них визнавався сам факт, що зобов'язання слід виконати. Суддя не був зобов'язаний з'ясувати, чи досягли сторони мети (*causa*), заради якої була укладена угода. Він повинен був з'ясувати, чи була укладена угода і якими були вимоги кредитора (у грошовому вигляді). Суддя задовільняв позовну вимогу, якщо переконувався, що кредитор дійсно мав право вимагати від боржника суму, через яку судився. Якщо такого зобов'язання не існувало або кредитор вимагав понад те, що боржник був дійсно повинен, позовна вимога відхилялася. Коли виникав спір щодо якого-

небудь конкретного предмета, то суддя повинен був визначити його вартість в грошовому еквіваленті (оцінка позову).

Зовсім інакше діяли судді при винесенні вироків по **преторських зобов'язаннях** (*bonae fidei*). Потреби торгівельного обороту диктували потребу подолання формалізму та суворості давнього права, надаючи місце волі тлумачення й гнучкості в застосуванні правових норм. Саме тому вирок з приводу таких зобов'язань претори виносили не на підставі зовнішньої демонстрації волі сторін, а в кожному окремому випадку досліджували, чого в дійсності хотіли досягти сторони, вступаючи в зобов'язальні відносини, якими були їхні наміри, чи була в цьому випадку досягнута *causa* (правова мета) укладеної угоди, чи не було в цьому випадку **обману** (*dolus*), **примуса** (*vis ac metus*), **омани**, **компенсації** або **додаткових угод**. Суддя зобов'язувався продовжити розгляд, допоки цього вимагали сторони.

Зобов'язання вважаються **подільними**, коли предмет їх піддається діленню без шкоди для його цінності. Так, наприклад, зобов'язання сплатити 10 тис. сестерцій подільне; зобов'язання надати сервітут, наприклад право проїзду, або право проходу, або право прогону худоби, – неподільне (D. 45. 1. 2). Предметом **неподільних зобов'язань** була неподільна річ (раб). Так само неподільним є зобов'язання побудувати будинок, викопати рів (D. 45. 1. 72). Тому в разі смерті боржника вимога про виконання неподільного зобов'язання могла бути пред'явлена в повному обсязі до будь-якого із спадкоємців боржника; рівним чином кожен зі спадкоємців кредитора по неподільному зобов'язанню міг вимагати виконання в цілому аж до виконання зобов'язання (D. 8. 1. 17). Іншими словами, якщо в одному і тому ж зобов'язанні беруть участь декілька кредиторів або декілька боржників.

Альтернативним вважалось зобов'язання, в якому боржник був зобов'язаний вчинити одну з двох (або декількох) дій, наприклад надати раба Стіха або раба Памфіла. Обидва раби, хоча і альтернативно, але є предметом зобов'язання, проте ви-

конання передбачає передачу лише одного з них. Якщо в угоді не передбачено, кому надається право вибору, то має право вибрати ту чи іншу річ зобов'язана особа. Якщо при виникненні зобов'язання надання одного з предметів було неможливим, наприклад внаслідок його загибелі, то з самого початку зобов'язання вважалось простим, а не альтернативним. Якщо неможливість виконання одного предмета настала згодом, до того ж без провини, то зобов'язання зосереджується на другому предметі.

Факультативне зобов'язання – це можливість виконання зобов'язання замість обумовленого іншим предметом. В даному випадку предмет зобов'язання тільки один, але боржникові надається можливість замість основного предмета, що передбачений зобов'язанням, запропонувати інший, обумовлений договором. Це припускало, що при неможливості виконання основного предмета зобов'язання кредитор зосереджується на другому, факультативному предметі.

Разовими були зобов'язання, згідно яких виконання за угодою відбувалося один раз (одна дія, одноразова передача речі).

Постійні – це зобов'язання, за якими боржник зобов'язувався до постійного виконання (невиконання) обумовлених дій.

3. Суб'єкти зобов'язання

Суб'єкти зобов'язання – це особи на чью користь або в чий обов'язок встановлювалося зобов'язання, сторони зобов'язальних відносин.

Активні суб'єкти зобов'язання – це особи, на чью користь встановлювалися зобов'язання, тобто **кредитори**. Пасивні суб'єкти зобов'язання – це **боржники**, тобто особи, на яких лягав зобов'язальний тягар.

Характерними ознаками суб'єктів зобов'язань вважаються:

1. Повною активною й пасивною зобов'язальною здатністю володіли повністю дієздатні римські громадяни (*sui jures*).

Претори ввели так звані *actiones adjecticiae qualitatis* – позови, які кредитори могли висунути проти *pater familias* по вимогах, що виникли на підставі угод, укладених з особами *alieni juris* або рабами, яким *pater familias* довірив управління якою-небудь частиною свого майна або укладення певної угоди.

2. Тільки активну зобов'язальну здатність, тобто здатність бути кредиторами в зобов'язальних відносинах, мали неповнолітні особи *sui juris*, як й інші недієздатні громадяни.

3. Питання зобов'язальної здатності латинів і перегринів регулювалися особливими приписами їхнього правового становища.

4. Особи *alieni juris* і раби в зобов'язальному праві вважалися знаряддями волі *pater familias*. У цій якості вони могли укладати будь-які правові угоди по придбанню майна, тобто могли бути активними суб'єктами зобов'язальних відносин. Набуттями цих осіб безпосередньо користувався *pater familias*, що мав над ними батьківську владу. У вигляді винятку в осіб *alieni juris* і рабів визнавалася й пасивна зобов'язальна здатність.

5. Особи *alieni juris* і раби мали пасивну зобов'язальну здатність, якщо шляхом протиправних дій завдавали шкоди якій-небудь особі. Якщо ці особи допустили провину з відому *pater familias* або за його наказом, то він (домовладика) вважався винним й зобов'язувався відшкодувати збиток. Тим часом, якщо ці особи завинили без відому *pater familias* або проти його волі, то застосовувався принцип **ноксальної відповідальності**. За правилом ноксальної відповідальності *pater familias* мав альтернативу: або відшкодувати збиток, нанесений особами *alieni juris* або рабами, або видати порушників особам, яким був нанесений збиток, для відпрацьовування боргу.

Одне з основних правил римського зобов'язального права стверджувало: «*Alteri stipulari nemopotest*», тобто «Ніхто не може домовитися за іншого». Ніхто з тих, хто не брав участь при виникненні зобов'язань, не міг виступати ні кредитором, ні боржником. Між тим це було тільки споконвічною позицією римського права. У юридичній практиці це правило

обмежувалося вже Законами XII таблиць, по яких деліктні зобов'язання й вимоги осіб *alieni juris* і рабів уважалися боргами й вимогами самого *pater familias*.

Заміна сторін у зобов'язанні спочатку зовсім не допускалася. Римське право на ранніх стадіях було суворо особистим взаємовідношенням кредитора і боржника, що в умовах обмеженого цивільного обороту не викликало істотних незручностей. У старому римському праві також діяв принцип, по якому зобов'язання не могли передаватися сингулярним способом (частинами). У класичному праві був проведений поділ на зобов'язання, які можуть передаватися, і на зобов'язання без права передачі. Непередавані зобов'язання називалися *obligationes intuitu personae*, або **строго особисті зобов'язання**. Вони не могли передаватися іншим особам ні при житті, ні у випадку смерті сторін зобов'язальних відносин. Інші зобов'язання могли передаватися.

Уможливила заміну осіб в зобов'язанні **новація** (оновлення зобов'язання), за допомогою якої кредитор міг передати своє право вимоги іншій особі. За згодою боржника кредитор укладав з третьою особою договір, аналогічний початковому змісту зобов'язання. Новий договір відміняв старий, встановлюючи зобов'язально-правові відносини між тим же боржником і новим кредитором. Така форма заміни кредитора в зобов'язанні була досить громіздкою, складною і не могла задовольнити потреби стрімко набираючого темпів обороту. По-перше, для новації була потрібна згода боржника, якої він міг і не дати з певних міркувань. По-друге, укладення нового договору не просто скасовувало старий, але і припиняло різні форми забезпечення, встановлені для нього, що також ускладнювало становище нового кредитора.

На зміну новації прийшла досконаліша форма заміни кредитора, а потім і боржника відома як *cessio* або перенесення зобов'язань. **Активна цесія**, або передача вимог, полягала в зміні кредиторів зобов'язань. При цій цесії колишній кредитор передавав свої вимоги новому кредиторі (цесіонарію) і

одночасно зобов'язував боржника виконати колишню вимогу на користь цієї особи. **Пасивна цесія** зобов'язань, або узяття на себе чужого боргу (*delegatio debitoris*), була угодою між кредитором й особою, що за формою, запропонованою законом, погодилася виплатити чужий борг.

Для захисту інтересів цесіонарія йому пред'являвся спеціальний позов. Відбувалася цесія з волі кредитора, за судовим рішенням, а також на вимогу закону. Цесія не допускалася, якщо вимога носило суто особистий характер (наприклад, сплата аліментів).

Як правило, зобов'язальні відносини виникали між одним активним й одним пасивним суб'єктом зобов'язання, тобто між одним кредитором й одним боржником. Але були й випадки, коли в ті самі зобов'язальні відносини, з активної або пасивної сторони, втягувалася більша кількість осіб. У таких випадках виникали сукупні зобов'язання, або **сукупні зобов'язальні відносини**.

У випадку коли предметом сукупних зобов'язальних відносин була **подільна річ**, у силу вступала правова передумова (*presumptio juris*), що мала на увазі роздільні сукупні зобов'язальні відносини або зобов'язання більшого числа осіб, але з точно певними вимогами й боргами. У **роздільних сукупних зобов'язальних відносинах** кожен кредитор мав право одержати лише стільки, скільки йому належало, а кожен боржник повинен був виплатити стільки, скільки був винен.

Солідарні зобов'язання або **нероздільні сукупні зобов'язальні відносини** виникали, коли на стороні кредитора й на стороні боржника було більше число осіб, але при цьому який-небудь кредитор мав право одержати по всіх вимогах від імені всіх (**солідарних кредиторів**), відповідно хто-небудь із боржників повинен був виплатити весь борг, що також обтяжує всіх (**солідарні боржники**).

4. Порядок виконання зобов'язань

Будь-яке зобов'язання обмежувалося певним часовим проміжком. Нормальний спосіб його припинення – це виконання (**платіж**). До цього боржник зв'язаний зобов'язанням, а тому в певній мірі обмежений у своїй правовій свободі. Обмеженість, зв'язаність боржника припиняється виконанням зобов'язання, що звільняє його від зобов'язання.

Для цього необхідно дотримуватися низки вимог:

1. Зобов'язання має бути виконане в інтересах кредитора.

Воно визнається виконаним за умови, що його прийняв сам кредитор. Для цього він повинен бути здатним до прийняття виконання, тобто бути дієздатним. Виконання зобов'язання на користь інших осіб без згоди на те кредитора не допускалось і не визнавалось з усіма наступними наслідками.

Винятки:

1) Кредитор міг поступитися своїм правом вимоги іншим особам (цесія зобов'язання).

2) Якщо він був недієздатним або став таким, то виконання приймав його законний представник (опікун, повірений).

3) Кредитор міг доручити третій особі прийняти виконання за зобов'язанням.

4) Після смерті кредитора виконання зобов'язання мали право прийняти його спадкоємці.

2. Зобов'язання виконується боржником. Для кредитора не завжди мала значення його особистість; зобов'язання могло бути виконане будь-якою третьою особою за дорученням боржника. При цьому необхідно було дотримуватися правила: боржник повинен бути здатний до виконання, розпорядження своїм майном, тобто дієздатним. У разі його недієздатності виконання зобов'язання здійснює законний представник.

3. Місце виконання зобов'язання має важливе практичне значення, так як обумовлює момент переходу права власності на куплений товар, несення ризику його випадкової загибелі під час транспортування. У зв'язку з цим, місце виконання зобов'язання обумовлювалося договором, в іншому випадку

діяли загальні правила. Якщо предметом зобов'язання була нерухомість, то місцем його виконання було місце знаходження майна. Якщо місце виконання визначалося альтернативно, то право вибору місця виконання належало боржнику. В інших випадках місце виконання визначалося місцем можливого пред'явлення позову з даного зобов'язання. Таким місцем за загальним правилом вважалися місце проживання боржника або за принципом: «*Roma commbnis nostra patria est*» – «Рим наша спільна Вітчизна».

4. Час виконання зобов'язань, зазвичай, встановлювався сторонами в договорі. У позадоговірних зобов'язаннях він визначався законом. Коли термін платежу (виконання) не вказувався ні в договорі, ні в законі, то діяло правило: «У всіх зобов'язаннях, в яких строк не передбачений, борг виникає негайно», а також «*ubi pure quis stipulatus fuerit, et cessit et venit dies*» – «якщо договір укладено без терміну і умови, то момент виникнення зобов'язання і термін виконання збігаються». Строк нерідко встановлюється в інтересах обох сторін або в інтересах кредитора, тому дострокове виконання не завжди допускалося. Так, наприклад, були заборонені (в II ст.) мирові угоди, спрямовані на дострокову виплату майбутніх аліментних внесків, оскільки це могло привести до того, що «достроково виплачені гроші будуть проїдені».

Видами припинення зобов'язань, окрім виконання, вважалися:

1. Внесення предмета зобов'язання на зберігання (*depositio*). Виконання іноді виявлялося неможливим по незалежних від боржника обставинах, як то: кредитор відмовляється від прийняття або допускає зволікання в прийнятті; кредитор відсутній по державних справах. На такі випадки передбачалось прийняття платежу через його депонування.

2. Залік (*compensatio*) – це погашення зустрічних вимог, коли сторони є взаємно й боржниками, і кредиторами (взаємозалік).

3. Смерть однієї зі сторін по деліктним і строго особистих зобов'язаннях.

4. Збіг (*confusio*). Зобов'язання припиняється також у тих випадках, коли в зобов'язальному відношенні **кредитор і боржник зливаються в одній особі**. Цей випадок зветься *confusio* – злиття, збіг. Найчастіше це має місце, коли боржник стає спадкоємцем кредитора, і навпаки.

5. Звільнення від боргу (*remissio debiti*). Прощення боргу виступало в римському праві у двох формах: угода сторін про нестягнення (голий пакт) і *transactio* (мирова угода сторін про взаємні поступки).

6. Новація (відновлення). Новація складається в припиненні зобов'язання шляхом заміни його новим зобов'язанням.

7. Конкуренція підстав виникала тоді, коли зобов'язання припинялося з перенесенням права власності на річ.

8. Неможливість виконання: 1) неможливість фізична (загибелі предмета зобов'язання, індивідуальної речі (*species*) без вини боржника); 2) неможливість юридична (вилучення речі з цивільного обороту); 3) неможливість первісна (неможливо вичерпати воду з річки, змінити напрямок руху вітру).

5. Наслідки невиконання або неналежного виконання зобов'язань

При настанні терміну платежу (виконання), боржник **повинен** виконати зобов'язання. В іншому випадку має місце **прострочення виконання зобов'язання**.

Для визнання прострочення боржника були потрібні наступні умови:

- а) наявність захищається позовом із зобов'язання;
- б) настання терміну платежу (виконання), «зрілість» зобов'язання;
- в) наявність вини боржника в порушенні терміну;
- г) нагадування кредитора про настання терміну платежу.

Прострочення виконання несло такі негативні наслідки:

- а) кредитор мав право вимагати відшкодування всіх завданих простроченням збитків;
- б) ризик випадкової загибелі предмета зобов'язання переходив на винну у простроченні сторону;
- в) кредитор міг відмовитися від прийняття виконання, якщо воно втратило для нього інтерес.

У порушення терміну виконання зобов'язання міг бути винен і кредитор (наприклад, відмовився прийняти виконання без поважних причин).

Прострочення кредитора породжувало негативні наслідки:

- а) він зобов'язаний відшкодувати боржнику заподіяні неприйняттям виконання збитки;
- б) після прострочення кредитора боржник відповідає тільки за навмисне заподіяну шкоду, а не за просту вину;
- в) ризик випадкової загибелі речі переходить на кредитора, який прострочив.

Виконання повинно чітко відповідати змісту зобов'язання. Без згоди кредитора воно не може виконуватися частинами (якщо тільки це не передбачено договором), достроково, не допускається заміна предмета зобов'язання. Будь-які відхилення від змісту зобов'язання могли допускатися лише за згодою кредитора. Невиконання або неналежне виконання зобов'язання визнавалося порушенням умов договору.

Відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання наступала лише за наявності спеціальних умов – **вини і шкоди**. При відсутності хоча б однієї з цих умов відповідальність не наставала.

Римське право знало дві форми вини:

- а) **умисел** (*dolus*), коли боржник передбачає негативні результати своєї поведінки і бажає їх настання;
- б) **недбалість, необережність** (*culpa*), коли боржник не передбачає результатів своєї поведінки, але повинен був їх передбачити. Необережність виражалася в двох формах – **груба і легка**.

Груба необережність (*culpa lata*) – це неналежна дбайливість, увага, обережність, яку звичайно виявляють звичайні люди.

Легка вина (*culpa levis*) – це така поведінка боржника, в якій не виявлена міра дбайливості, властивому доброму хазяїнові, турботливому главі родини.

У розвиненому римському праві відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання наступала за тієї неодмінної умови, що неправомірна поведінка боржника заподіяла майнової шкоди кредитору.

6. Способи забезпечення виконання зобов'язань

Мета забезпечення зобов'язань полягала у спонуканні кредитором боржника під страхом невиконання для нього наслідків у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання до його своєчасного виконання.

Цій меті служили різні засоби, а саме: **завдаток, неустойка, поручительство, застава**.

Завдаток (*arra*) у класичну епоху задаток мав на меті підтвердити факт укладання договору. Це була грошова сума або цінна річ.

Неустойкою (*stipulatio poenae*) називається прийняте боржником зобов'язання сплатити певну суму у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Неустойка укладалася у формі стипуляції.

Поручительство (*adpromissio*) являє собою поруку, або договір, згідно якого третя особа з метою забезпечення кредитора приймає на себе відповідальність по зобов'язанню головного боржника.

Застава була в Римі розповсюдженою формою забезпечення зобов'язань. **Застава** дає кредиторові речове забезпечення його вимоги. Заставне право здійснювалося в трьох видах: фідучія, пігнус, іпотека.

При послідовній заставі однієї й тієї ж речі декільком особам діяло правило іпотечного старшинства: **хто раніше за часом, той сильніший у праві.**

ГЛОСАРІЙ

Боржник (*debitor*) – сторона в зобов'язанні, на яку покладається обов'язок щось дати, зробити, надати (останній термін розумівся в сенсі нести відповідальність: відшкодувати збитки, сплатити штраф) на користь іншої сторони кредитора. У Дигестах боржником визначається особа, від якої можна витребувати гроші поза її волю, тобто примусово.

Виконання зобов'язання – це вчинення боржником передбачених договором або законом дій. Належне виконання – це одночасно і припинення зобов'язання. Умови належного виконання договірною зобов'язання: 1) платіж (передача грошей, речі); 2) належним суб'єктом – боржником або іншою особою, яка допускається законом; 3) кредитору або іншій особі, якщо це не заборонялось характером зобов'язання; 4) в певному місці; 5) у визначений термін.

Делікт (*delictum*) – правопорушення, яке завдає шкоди особі або майну. Воно розумілося в найширшому сенсі. Сюди включалися особиста образа (образу, нанесення тілесних ушкоджень), крадіжка, неправомірне пошкодження або знищення чужого майна тощо. Майновими наслідками делікту були: відшкодування збитків, сплата штрафу.

Джерела зобов'язань (*підстави виникнення зобов'язань*) – дії, передбачені законом і які породжують юридичну зв'язок кредитора і боржника. У сфері зобов'язань такими джерелами були визнані: контракти, делікти, квазіконтракти, квазіделікти.

Договір (*contractus*) – це угода між двома або кількома особами, визнане цивільним правом і оснащений позовної захистом в разі його порушення. На відміну від більш широкого поняття угоди договір взаємного волевиявлення двох або декількох осіб, – це двостороння або багатостороння угода. Угода може бути односторонньою, наприклад заповіт.

Збитки – грошова оцінка заподіяної шкоди майну або особі. Збитки могли бути нанесені недотриманням умов договору, вчиненням правопорушення (підпал, крадіжка, потрава посівів). Поділялися на реальні збитки (позитивні втрати) і упущену вигоду. Наявність збитків – одна з найважливіших умов настання цивільної відповідальності, яка з часу видання закону Петелія (326 до н. е.) набула майнового характеру.

Завдаток (*arra*) – одна з форм забезпечення виконання зобов'язань. Це грошова сума (або інша цінність), що видається боржником при укладенні договору в рахунок майбутніх платежів і як доказ укладеного договору. Сторона, що дала завдаток і відмовилася виконати договір, втрачала його, а сторона, яка одержала завдаток і відмовилася виконати договір, зобов'язана повернути завдаток у подвійному розмірі.

Застава – один з реальних способів забезпечення виконання зобов'язань. Це особлива група прав на чужі речі. Сутність застави полягає у встановленні певного права (власності, тримання) кредитора на будь-яку річ боржника, яка в разі невиконання зобов'язання могла бути продана, і з вирученої суми кредитор отримував задоволення.

Зобов'язальна prestaція (предмет зобов'язання) – обов'язок боржника здійснити конкретні дії на користь кредитора: дати, зробити, надати (*dare, facere, praestare*). Prestaція повинна відповідати таким вимогам: 1) не повинна ображати моральні почуття і не суперечити добрим звичаям; 2) не повинна бути

протиправною або забороненою законом; 3) повинна бути можливою, здійсненою; 4) повинна бути певною або хоча б обумовленою (наприклад, що і скільки винен боржник); 5) повинна бути оцінена в грошовому вигляді.

Зобов'язальне право – частина майнових прав – предмет регулювання римського приватного права. Це сукупність норм, що регулюють правові зв'язки між кредитором і боржником або групою тих і інших. На відміну від речового права, зобов'язальне право – це зв'язок тимчасового характеру. Це право кредитора на поведінку іншої особи – боржника, який зобов'язаний що-небудь дати, зробити, надати кредитору. Після належного виконання зазначених дій зобов'язання припинялося.

Зобов'язання (*obligatio*) – визначалося в римському праві (Інституціях Юстиніана) як правові кайдани, які зв'язували необхідністю що-небудь виконати відповідно до закону. Інакше кажучи, це правовідносини, передбачений й врегульований законом зв'язок між кредитором і боржником, в силу якого боржник зобов'язаний що-небудь дати, зробити, надати (відшкодувати збитки, сплатити штраф) кредитору. Правові кайдани відображали реальну дійсність, тому що боржник, який не виконав зобов'язання, за Законами XII таблиць міг бути обернений в рабство з накладенням кайданів та навіть убитий.

Іпотечна наступність – це перехід першочерговості до особи, яка задовольнила вимогу першого заставоутримувача. Наступність виникала за умови, коли заставоутримувачу, який знаходився на останньому місці, було важливо здобути право вирішувати питання про продаж заставленої речі, щоб вибрати найбільш вигідний момент для її продажу. Такий заставоутримувач мав право запропонувати першому заставоутримувачу задовольнити його вимоги з тим, щоб зайняти його місце.

Казус (*casus*) – це факт реальної дійсності, який заподіяв шкоду, яку зобов'язана особа не передбачала і не повинна була передбачити, а тому не несе за неї відповідальності. В іншому сенсі під казусом розумівся спірний і складний випадок із судової практики, який слід було правильно вирішити. Такий казус – джерело різних суджень і творчих пошуків юристів, що сприяло виробленню нових правил, багато з яких включалися в черговий едикт претора.

Квазіделікт (*quasidelictum*) – правопорушення або створення небезпеки, які можуть заподіяти шкоду. Внаслідок консерватизму римського права їх не було включено в вичерпний перелік деліктів. До квазіделіктів відносилися правопорушення, які полягали у заподіянні шкоди (вилите або викинуте на вулицю з будинків, створення загрози падінням підвішених предметів (табличок, квітів в горщиках) або тих, які знаходилися на підвіконнях, карнизах. До квазіделікту відносилося заподіяння шкоди суддею в результаті винесення неправильного рішення через недбалість, несумлінність, некомпетентність. Суддя зобов'язаний був відшкодувати потерпілому збитки.

Квазіконтракт (*quasicontractus*) – діяльність, яка не обумовлювалась договором, але породжувала наслідки, подібні до договірних. Типовий квазіконтракт – ведення чужої справи без доручення, коли особа, не маючи доручення від господаря справи, за власною ініціативою, добровільно, безоплатно, веде його справу. Наприклад, сусід доглядає за садом, тваринами відсутнього господаря (який поїхав у терміновій справі, раптово захворів тощо). Наступне схвалення справи прирівнюється до доручення. До квазіконтрактів відносився помилковий платіж неіснуючого боргу, надання іншій особі грошей, майна з певною метою, яка не була досягнута. Такі факти вели до безпідставно збагачення.

Компенсація (*compensatio*) – це залік або погашення зустрічних однорідних вимог, одна з підстав припинення зобов'язання. У праві Юстиніана для компенсації були потрібні такі умови: 1) зустрічний характер зобов'язання; 2) дійсність з точки зору права; 3) однорідність вимог (зерно за зерно, гроші за гроші); 4) дозрілість вимог у розумінні настання терміну погашення.

Контракт (*contractus*) – це договір двох або декількох осіб про встановлення прав і обов'язків щодо передачі речей, виконання робіт, надання послуг. Це двостороння (або багатостороння) угода. У римському праві контракт – це передбачена правом формальна угода, яка, на відміну від неформальної угоди – пакту, користується позовним захистом в разі її порушення.

Кореальні зобов'язання – це зобов'язання за участю декількох суб'єктів як зі сторони кредитора, так і боржника. Кореальне зобов'язання виникало головним чином із договору або заповіту. Найбільш поширеною формою цієї угоди у римлян була так звана стипуляція, при якій кредитор запитував декількох боржників, а останні всі разом відповідали, або, наприклад, в заповіті вказувалося, що хто-небудь із спадкоємців зобов'язаний зробити що-небудь на користь третьої особи.

Кредитор (*creditor*) – це «той, кому хто-небудь що-небудь винен на підставі позову, або на підставі звинувачення... або в безумовному вигляді, або з терміном, або під умовою». Не будь-який суб'єктивний намір людини вважати себе тим, кому багато або всі винні, робить його кредитором, а тільки визнання обґрунтованості цієї вимоги з боку права і закону.

Натуральне зобов'язання (*obligationes naturales*) – це зобов'язання, що не користувалося позовним захистом,

але за яким сплачене не могло бути витребувано назад. Це зобов'язання, які укладали раби, або залежні від інших особи. Натуральні зобов'язання ґрунтувалися на добрій совісті учасників та справедливості, тому повинні бути виконаними.

Необережність (*culpa*) – це провина у вузькому розумінні цього слова, має місце, коли боржник не передбачає, але повинен був передбачити наслідки своєї дії чи бездіяльності. Необережність (*culpa*), в свою чергу, поділялася на грубу (*culpa lata*) і легку (*culpa levis*). Груба необережність – це надзвичайна недбалість, тобто нерозуміння того, що всі розуміють. Вона визначалася з позиції будь-якої особи (господаря), прирівнюючись до наміру. Наприклад, кожному зрозуміло, що небезпечно палити вогонь при сильному вітрі поблизу дерев'яних будівель, або залишення без нагляду малолітніх дітей близько глибокої ущелини. Легка недбалість мала місце тоді, коли не проявлена міра акуратності, передбачливості, дбайливості, притаманна гарному господареві.

Непереборна сила (*vis major*) – невідворотна подія (війна, стихійне лихо), яка слугувала підставою для звільнення від відповідальності при порушенні договору, здійсненні делікту. Найважливіша ознака непереборної сили – неможливість запобігання події ніякими заходами. Але в Дигестах сказано: якщо дії непереборної сили передувала вина боржника (наприклад, прострочення в поверненні речі), то відповідальність не виключалася. У джерелах римського права наводиться приклад: якщо з мого даху сильним вітром знесло черепицю, якою завдано шкоди сусідові, то відповідальності немає, але якщо покрівельна робота зроблена погано, то настає відповідальність за заподіяну шкоду.

Неустойка (*stipulatio poenae*) – це прийняте боржником зобов'язання сплатити певну суму в разі невиконання або

неналежного виконання зобов'язання. Неустойка існувала в формі стимуляції. Якщо основне зобов'язання не дійсне як таке, що суперечить добрим звичаям, то й умова про неустойку є не дійсною. Наприклад, не можна обумовити неустойку на випадок відмови вступу в шлюб з певною особою.

Новація (*novatio*) – це угода між кредитором і боржником, що припиняє колишнє зобов'язання і встановлює нове. Новація виникала за таких умов: а) нове зобов'язання встановлювалось з наміром погасити попереднє; б) поява нового елемента порівняно з попереднім зобов'язанням, наприклад нове зобов'язання змінювало підставу (борг з купівлі-продажу перетворювався у зобов'язання з позики), зміст (зобов'язання передати змінювалось зобов'язанням сплатити грошову суму).

Особиста відповідальність – найдавніший вид відповідальності за невиконання зобов'язання, наприклад, несплату боргу, коли боржник міг бути переданий кредитуру в кабалу. Після безрезультатного оголошення в ринкові дні протягом 60 днів про суму боргу (який за боржника мав право сплатити кожен), боржник міг бути проданий в рабство або убитий відповідно до Законів XII таблиць. Законом Петелія (326 до н.е.) було заборонено продаж в рабство і вбивство неплатоспроможного боржника. Стягнення відбувалося за рахунок майна боржника, а за його відсутності боржник зобов'язаний був відпрацювати борг на умовах особистого найму з кредитором.

Переведення боргу – це заміна в зобов'язанні боржника іншою особою, що означало оновлення зобов'язання (новацію), тобто укладення нової угоди. При цьому була потрібна згода кредитора, оскільки він не завжди був упевнений в платоспроможності нового боржника.

Порука (*adpromissio*) – це договір, за яким третя особа (поручитель), в цілях забезпечення виконання зобов'язання,

приймає на себе відповідальність перед кредитором за виконання зобов'язання боржника. Порука являла собою особисту гарантію, що надавалася не самим боржником, а третьою особою (поручителем). Зобов'язання поручителя має акцесорний характер, тобто є додатковим до основного зобов'язання головного боржника. Саме тому порука не могла існувати після припинення основного зобов'язання, а борг поручителя не міг бути більшим, ніж борг основного боржника. Поручитель зобов'язувався сплатити таку ж суму, що й основний боржник, або її частину.

Прострочення (*mora*) – факт невиконання зобов'язання з вини боржника в необхідний термін. Прострочення могло бути і з боку кредитора, коли він без достатніх підстав не приймає в необхідний термін від боржника виконання (гроші, речі, виконану роботу). У зобов'язаннях з невизначеним терміном виконання вимагалася нагадування. Боржник, який допустив прострочення, зобов'язаний відшкодувати збитки, ніс ризик випадкової загибелі (псування) речі під час прострочення. Після прострочення кредитора боржник відповідає за умисел і грубу необережність у разі загибелі (псування, пошкодження) речі. Ризик випадкової загибелі речі припадає на кредитора, який прострочив. Він зобов'язаний відшкодувати боржнику викликані простроченням збитки (наприклад, витрати на зберігання речі, догляд за худобою тощо).

Реальні збитки або **позитивні витрати** (*damnum emergens*) – фактичні майнові витрати, оцінені в грошовій сумі (втрата, пошкодження, псування, понесені витрати, витрати як результат порушення договору, здійснення делікту). Так, при пошкодженні здоров'я, нанесенні каліцтва потрібні витрати на ліки, реабілітацію. Нерідко реальні збитки тягнуть за собою упущену вигоду. Наприклад, псування готелю в результаті підпалу унеможлиблює отримання доходів його власником.

Ризик випадкової загибелі речі – це загроза, небезпека, можливість загибелі, втрати, пошкодження, псування майна без провини власника цього майна або сторін у зобов'язанні, на яких законом або договором покладається тягар майнових втрат від такої загибелі, втрати майна. Це не тільки загибель майна внаслідок непереборної сили, але й в результаті дій третіх осіб, чого не могли і не повинні були передбачити учасники зобов'язання. За загальним правилом, ризик випадкової загибелі майна несе його власник.

Солідарна відповідальність – це відповідальність декількох боржників, при якій кредитор має право вимагати від будь-якого боржника за принципом «один за всіх» виконання всього зобов'язання, наприклад, сплати в повному обсязі боргу. Виконання (*solutio*) одним з боржників припиняло зобов'язання по відношенню до всіх інших боржників. Солідарна відповідальність найчастіше виникала при неподільності предмета зобов'язання.

Способи забезпечення виконання зобов'язання – це передбачені законом заходи, що вживаються кредитором по відношенню до боржника з метою своєчасного і належного виконання договору. До них належали поручительство (особиста гарантія), застава, задаток, неустойка. Оскільки порушення зобов'язання тягло за собою не лише необхідність відшкодувати збитки, а ще й додаткові несприятливі майнові наслідки (позбавлення речі при заставі, сплата суми неустойки), то це стимулювало боржника до належного виконання зобов'язання.

Умисел (*dolus*) – передбачення боржником наслідків своїх дій або бездіяльності та бажання їх настання. Відповідальність за умисне невиконання зобов'язання наставала завжди. Це положення носило імперативний характер, тобто не могло змінюватися за домовленістю сторін. Отже, якщо продавець відчужує раба, що є предметом застави, то, хоча б і було

застереження про звільнення його від відповідальності, він буде відповідати за те, що діяв з умислом.

Упущена вигода (*lucrum cessans*) – оцінені в грошовій сумі неодержані доходи, прибуток, збільшення до майна, яке втрачено, пошкоджено, зіпсовано. Наприклад, при загибелі виноградника або фруктового саду упущена вигода полягає в неотриманих плодах. При заподіянні шкоди людині бралася до уваги втрачена можливість виконувати нею будь-яку роботу, отримувати винагороду.

Цедент – це той, хто передає свої права, наприклад, кредитору. Цедент не може передати більше прав, ніж, якими сам володіє. Якщо спеціальні умови не були висунуті, то згідно з договором переходять всі права, які пов'язані з вимогою пені, неустойки, штрафи. Цедент відповідальний за актуальність прав, які були передані, при цьому за неможливість стягнути борг цедент відповідальності не несе. Зазвичай не обов'язкова згода боржника для того, щоб передавати право вимоги третій особі боргу, але необхідно повідомити про цю передачу боржника, щоб запобігти виконанню вимог на користь права кредитора, яке передається.

Цесіонарій – це сторона, яка набуває прав в результаті їх переуступки. Кредитор, який поступається своїм цедентом (правом на борг), призначає цесіонарія (особу, якій він поступився своїм правом). Платіж, здійснений боржником початковому кредитору, вважався дійсним і припиняв саме зобов'язання, і право цесіонарія стягувати з боржника. У тому випадку, якщо боржник продовжував платити цеденту, його зобов'язання не погашалося, виплати не поверталися, а цесіонарій мав право витребувати платіж без урахування цих виплат. Якщо цедент відміняв доручення або вмирав, цесіонарій отримував самостійний позов. Такий порядок гарантував цесіонарію здійснення переданого цедентом права.

Цесія (*cessio*) – поступка права вимоги, тобто заміна кредитора в зобов'язанні. Спочатку заміна кредитора відбувалася у формі новації (оновлення зобов'язання), яка вимагала згоди боржника, якому не завжди був вигідний новий кредитор. У класичний період відступлення права вимоги стала проводитися в формі прямої поступки – цесії, при якій згоди боржника не потрібно, його лише повідомляли про заміну кредитора.

Часткова відповідальність – це відповідальність кожного в своїй частці боржника за наявності кількох боржників, коли предмет зобов'язання допускав поділ без порушення його господарського призначення. Типова часткова відповідальність виникає в грошових зобов'язаннях. Наприклад, кожен з трьох боржників, які взяли в борг 300 сестерцій, зобов'язаний повернути кредитору 100 сестерцій. Часткова відповідальність протиставляється солідарній відповідальності.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Підстави виникнення та класифікація зобов'язань у римському цивільному праві.
2. Поняття протрочення виконання зобов'язання та його наслідки.
3. Умови відповідальності боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання.
4. Новація зобов'язань у римському цивільному праві.
5. Римська цесія права в сучасній цивілістиці.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Поясніть зміст сентенції: «*Impossibilium nulla est obligatio*» («Зобов'язання не виникає, якщо його предмет неможливий»).

Завдання 2. «Позовом на річ ми витребуємо нашу річ, якою володіє інший; цей позов завжди спрямований проти того, хто цією річчю володіє. Особистий позов має місце, коли ми судимосся з тим, хто зобов'язаний щодо нас виконанням якої-небудь дії» (D. 44. 7. 25.). «Сутність зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити який-небудь предмет нашим..., але щоб зв'язати іншого перед нами...» (D. 44. 7. 7.). Вкажіть, про які позови говорить Ульпіан, і про відмінність яких прав (правовідносин) йдеться?

Завдання 3. Чи буде дійсною угода, пов'язана з передачею речі, якщо той, хто передавав уважав, що здійснює дарування, а той, хто приймав, був упевнений, що бере річ у тимчасове користування?

Завдання 4. Кого за матеріальним становищем можна вважати платоспроможним: (1) того, хто здатний виконати взяті зобов'язання; (2) того, хто обіцяє виконати обіцянку, якщо йому буде надана розстрочка; (3) того, хто обіцяє розплатитися, як тільки отримає очікувану спадщину; (4) того, хто обіцяє сплатити всю суму, але через деякий час.

Завдання 5. Римська класифікація зобов'язань виділяла: 1) *obligatio ex contractu*; 2) *obligatio ex delicti*; 3) *obligatio quasi ex contractu*; 4) *obligatio quasi ex delicto*.

До якої з названих груп можна віднести конкретні зобов'язання:

а) обов'язок боржника відшкодувати збитки кредитору, спричинені порушенням термінів передачі речі купленої кредитором;

б) обов'язок особи повернути видану іншою особою суму для певної мети, яка не була досягнута;

в) обов'язок особи сплатити подвійну суму штрафу за неправомірне виведення з дому господаря раба;

г) обов'язок господаря будинку виплатити подвійну суму збитку за каліцтво, заподіяне особі твариною, яку було «викинуто з будинку господаря».

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Децим взяв в оренду земельну ділянку у Марка на три роки. Після закінчення трьох років Децим ще рік продовжував користуватися орендованою ділянкою. Марк проти цього не заперечував. Але на п'ятий рік оренди він заявив про припинення договору і поставив вимогу Дециму звільнити землю. Децим стверджував, що договір продовжений в результаті мовчання Марка торік не на один, а на три роки; до того ж неправомірно вимагати припинення договору посеред сільськогосподарського сезону. Вирішіть спірну ситуацію.

КАЗУС 2. Тіт продав Марку браслет як золотий. Через кілька днів Марк виявив, що браслет мідний, і зажадав від Тіта повернути гроші на тій підставі, що договір недійсний. Тіт, вказавши, що він сумлінно помилявся, погодився знизити ціну браслета. Вирішіть казус. Чи зміниться рішення, якщо браслет виявився виготовленим із золота, але нижчої проби?

КАЗУС 3. Господар маєтку уклав із бригадою майстрів договір підряду про виконання будівельних робіт в певному місці, але згодом передумав і запропонував майстрам виконати ту ж саму роботу в іншому, не обумовленому контрактом місці. Робітники погодилися і виконали роботу. Коли ж вони прийшли за розрахунком, господар маєтку не тільки відмовився платити за роботу, але і, скориставшись неформальним характером угоди, заявив про те, що подасть позов про відшкодування матеріального збитку, який він нібито зазнав у результаті неналежного виконання. Чи буде прийнятий цей позов? Чи буде він задоволений, якщо кредитор доведе, що він дійсно зазнав збитків?

КАЗУС 4. Готуючи весілля сина, Авл Агерій попросив сусіда позичити йому десять амфор вина на місяць. Його сусід, Нумерій Негідія, погодився і дав йому десять амфор витриманого хіоського вина. Через місяць Агерій повернув сусідові борг у вигляді десяти амфор молодого фалернського вина. Негідій відмовився приймати це вино, сказавши що, хоча і цінова різниця є незначною, він завжди надавав перевагу грецькому вину. Агерій заперечував, оскільки угодою якість вина не було обумовлено, а лише його кількість. Чи законною є вимога Нумерія? Як вирішити спір?

КАЗУС 5. Корабель, який віз вантажі з Азії до Італії потрапив у шторм. Капітан корабля в цілях безпеки наказав викинути за борт частину найбільш габаритного вантажу. Після прибуття в Рим з'ясувалося, що викинутий був майже весь вантаж Авла Агерія (великогабаритні меблі і деревина) і Нумерія Негідія (вино і олія в амфорах), у той час як вантаж Квінта Флакка (ювелірні вироби) не постраждав. Купці, які зазнали збитків, звернулися до суду. Яким, на Вашу думку, буде вирішення цієї проблеми? Чи має значення той факт, що троє купців були випадковими супутниками або ж членами товариства, які спільно винайняли корабель для транспортування. Чи понесе будь-яку відповідальність капітан корабля, який віддав такий наказ?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Сутність зобов'язання полягає в тому, щоб...

- а) породити зв'язом між суб'єктом права й річчю;
- б) зв'язати між собою двох суб'єктів права;
- в) зв'язати перед нами іншого в тому відношенні, щоб він нам що-небудь дав, зробив або надав;
- г) спонукати іншого виконати обіцяне.

2. Підставами виникнення зобов'язань вважаються...

- а) контракти, квазіконтракти, делікти, квазіделікти;
- б) контракти, квазіконтракти, пакти, делікти;
- в) контракти, пакти, делікти, казуси;
- г) контракти, делікти, «голі» пакти, «одягнені» пакти.

3. До видів зобов'язань не належать...

- а) цивільні та натуральні; б) подільні та неподільні;
- в) особисті та речові; г) видові та родові.

4. Самостійно укладати угоди на встановлення зобов'язань не могли особи, які не досягли...

- а) 14 років; б) 16 років; в) 18 років; г) 25 років.

5. У Стародавньому Римі зобов'язання визнавалося натуральним, якщо...

- а) боржникові можна було пред'явити позов, але без примусового стягнення по ньому;
- б) платіж за зобов'язанням розглядався третейським судом;
- в) боржника можна було шляхом подачі позову і примусового стягнення змусити виконати зобов'язання;
- г) платіж за зобов'язанням вважався дійсним, але не допускалося зворотне витребування сплаченого.

6. Множинність осіб у зобов'язанні означає...

- а) наявність в зобов'язанні декількох кредиторів і одного боржника;
- б) наявність в зобов'язанні декількох боржників і одного кредитора;
- в) наявність в зобов'язанні одного або декількох кредиторів та одного або декількох боржників;
- г) наявність в зобов'язанні декількох боржників, кредиторів, посередників.

7. Яке значення мало місце виконання зобов'язання?

- а) воно повинно було обов'язково вказуватися в договорі;
- б) визначало виключну підсудність спору суду за місцем виконання;
- в) мало значення при оцінці предмета зобов'язання;
- г) не мало жодного значення для зобов'язання.

8. Що вважалось належним місцем виконання, якщо місце не було спеціально обумовлено договором?

- а) місце укладання угоди;
- б) місце проживання кредитора;
- в) місцезнаходження майна;
- г) місце, де можна було подати позов проти боржника.

9. Коли наставав термін виконання зобов'язання, якщо він не був зазначений в договорі?

- а) негайно;
- б) на вимогу кредитора;
- в) за бажанням боржника;
- г) після закінчення «розумного» проміжку часу, необхідного для виконання умов договору.

10. У чому полягає сутність новації зобов'язання?

- а) автоматичне припинення зобов'язання;
- б) один зі способів прощення боргу;
- б) припинення зобов'язання шляхом заміни його на нове;
- в) припинення зобов'язання внаслідок смерті боржника;
- г) припинення зобов'язання внаслідок смерті кредитора.

11. Що означає цесія зобов'язання?

- а) боржник за згоди кредитора передає виконання зобов'язання третій особі;
- б) кредитор на прохання боржника приймає виконання від третьої особи;

в) заміна кредитора шляхом передачі ним своїх прав іншій особі;

г) кредитор пробачає боржникові його борг.

12. Засобами забезпечення зобов'язань вважалися...

а) фідусія, пігнус, іпотека, стипуляція;

б) секвестрація, ціна, умова, тримання;

в) завдаток, неустойка, порука, застава;

г) час, місце, ціна, умова.

13. Контрактами в римському праві називалися...

а) нотаріально посвідчені договори;

б) законодавчо визнані договори;

в) господарські угоди між юридичними та фізичними особами;

г) договори, забезпечені позовним захистом.

14. Можливість віддати замість предмета зобов'язання іншу річ називається...

а) *procurator*; б) *in faciendo*;

в) *datio in solutum*; г) *locus solutionis*.

15. Римське право виділяло два види прострочення виконання:

а) *mora debendi*; б) *mora accipiendi*;

в) *mora interpellation*; г) *mora credo*.

16. Вина в римському праві існувала в двох формах:

а) *action*; б) *dolus*; в) *culpa*; г) *bonus*.

17. Випадок (казус) з погляду римського права...

а) визнавався непереборною силою;

б) не звільняв від відповідальності;

в) звільняв від відповідальності за певних обставин;

г) звільняв від відповідальності.

18. Основний спосіб припинення зобов'язання – це...

а) новація; б) його виконання; в) цесія; г) рішення суду.

19. Процедуру знищення прострочення називали...

а) *purgatiomoraе*; б) *credo*; в) *facere*; г) *dare*.

20. Обставиною, що звільняє від відповідальності в римському праві, була...

а) проста необережність (*culpa levis*);

б) недбалість (*culpa levissima*);

в) непереборна сила (*vis maior*);

г) груба необережність (*culpa lata*).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що є змістом зобов'язання?
2. Як латинською мовою позначають зобов'язання?
3. Роль зобов'язань у цивільному обороті.
4. Підстави виникнення та класифікація зобов'язань.
5. Назвіть критерії використані для поділу зобов'язань на види.
6. Сторони зобов'язання.
7. Заміна сторін у зобов'язанні.
8. Поясніть різницю між дольовими і солідарними зобов'язаннями.
9. Що є предметом зобов'язання?
10. Що закріпив Закон Петелія 326 р до н. е.?
11. Що таке цесія у зобов'язальному праві?
12. Чим цесія зобов'язання відрізнялася від новації?
13. Поняття та форми вини. Відповідальність за чужу вину.
14. Із яких елементів складався в римському праві збиток?
15. Хто ніс збитки, що виникли внаслідок випадку або непереборної сили?
16. Що означає особиста відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання?

17. Назвіть вимоги, яких треба було дотриматися, щоб зобов'язання вважалося виконаним.

18. Поняття прострочення виконання зобов'язання, його наслідки.

19. Звільнення боржника від відповідальності за невиконання зобов'язання.

20. Засоби забезпечення виконання зобов'язання.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Безклубий І. Зобов'язання з деліктів у Стародавньому Римі / І. Безклубий // Вісник Київського нац. університету ім. Т. Г. Шевченко. Сер.: Юридичні науки. – 01/2007. – Вип.74/76. – С. 115–117.

2. Гай. Інституції. Книга третья, 88–225.

3. Гринько С. Д. Ноксальна відповідальність за законодавством Франції, Німеччини та України: порівняльно-правовий аспект / С. Д. Гринько // Форум права. – 2009. – №1. – С. 117–121.

4. Ємельянова Л. В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. В. Ємельянова ; Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 175 арк.

5. Задорожний Ю. А. Становлення та розвиток інституту зобов'язання в римському праві / Ю. А. Задорожний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2007/

6. Інституції Юстиніана. Книга третья, титули 13–24; книга четвертая, титули 1–5. Дигести. Книги 13–14; 16–22.

7. Інституції Юстиніана. Книга третя, титули 13–24; книга четверта, титули 1–5.

8. Карнаух Б. П. Вина в римському праві / Б. П. Карнаух // Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права. – Х.: Право, 2013. – С.308–310.

9. Крисань Т. Є. Еволюція гарантування у римському праві / Т. Є. Крисань // Часопис Київського університету права. – 2013. – №1. – С.167–170.

10. Кутателадзе О. Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним цивільним законодавством України [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. Д. Кутателадзе ; Одеська національна юридична академія. – О., 2005. – 207 арк.

11. Продаєвич І. С. Припинення зобов'язання неможливістю виконання у римському приватному праві / І. С. Продаєвич // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць / Керівник авт.

кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: «Фенікс», 2009. – Вип. 37. – С. 155–164.

12. Пучкова Г. В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному праві України [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Г. В. Пучкова ; Одеська національна юридична академія. – О., 2007. – 198 арк.

13. Рибачок В.А. Становлення інституту іпотеки та механізму оформлення іпотечних договорів за часів римського права / В. А.Рибачок // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С.150–156.

14. Рогожа К. М. Фідуція в цивільних правовідносинах Римського права і дореволюційної Росії / К. М. Рогожа // Університетські наукові записки. – 2005. – №4(16). – С.148–151.

15. Русу С. Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського права в новому Цивільному кодексі України / С. Д. Русу // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – С. 66–73.

16. Федосєєв П. М. Інститут поруки за римським правом та його рецепція у цивільному праві України: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / П. М. Федосєєв. – Нац. ун-т внутр. справ. – Х.: 2003. – 19 с.

17. Федущак-Паславська Г. Становлення і розвиток правових конструкцій у Давньому Римі / Г. Федущак-Паславська // Вісник Львівського ун-ту. Серія: юридичні науки. – 2011. – Вип. 52. – С. 1201–26.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 10

ТЕМА: ДОГОВОРИ: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

МЕТА: закріпити знання студентів про види договорів у римському цивільному праві; набути вміння розрізняти договори в залежності від розподілу прав та обов'язків між сторонами (однобічні та синалагматичні (взаємні, двосторонні, багатосторонні); засвоїти структуру, зміст та процедуру укладання договору; визначити допоміжну роль пактів у договірних відносинах.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: акцепт, вербальні договори, «голі» пакти, договори «доброї совісті», договори строгого права, кауза договору, консенсуальні договори, контракти, літеральні договори, модус договору, обман, «одягнуті» пакти, оферта, пакти, помилка, представництво, приєднанні пакти, примус, реальні договори, стипуляція.

ЗМІСТ

1. Поняття та класифікація договорів.
2. Структура (елементи) договору.
3. Загальні умови дійсності договору.
4. Порядок укладання договору. Представництво.
5. Пакти та їх види.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Поняття та класифікація договорів

Договір – це взаємне волевиявлення (угода) двох або більше сторін, спрямоване на встановлення правового зв'язку, що становить зміст зобов'язання. Договір є зобов'язанням, що виникає в силу угоди сторін і користується позовним захистом. Від контракту слід відрізняти так званий **пакт** (*pactum*) – угоду, позбавлену позовного захисту. Іноді обидва ці поняття об'єднувалися загальнішим поняттям – угода.

Отже, договори в римському праві поділялися на контракти і пакти.

Контракти – договори, визнані цивільним правом і забезпечені позовним захистом. Контракти виділялися на чотири групи (виду): вербальні, літеральні, реальні і консенсуальні.

Вербальні контракти – договори, які отримують юридичну силу з проголошенням певних слів. Ці договори прийшли на зміну формальним договорами (наприклад, манципації) з розвитком в Римі товарно-грошових відносин. Від колишніх формальних договорів ця форма зберегла лише ритуальні вираження. Найважливішим видом вербального договору була стипуляція. Стипуляцією називався договір у вигляді запитань і відповідей. Відповідь буквально повинна була збігатися з питанням.

Літеральні контракти укладалися за допомогою запису в прибутково-видаткові книги (журнали), які велися римськими громадянами. У класичний період літеральний договір став оформлятися розпискою, що значно полегшило порядок настання такого договору. Якщо розписка викладалася від імені третьої особи (боржника), то вона йменувалася **сінграфом**, а якщо викладалася в першій особі самим боржником, то – **хірографом**. Розписка могла бути оскаржена протягом двох років від дня її видачі.

Реальні контракти з'явилися з активізацією діяльності господарських підприємств, коли словесні договори вичерпа-

ли себе. Для своєї дійсності реальні контракти вимагали простої передачі речі і виключали ритуальні вираження.

До реальних договорами відносилися:

1) позика, за якою одна сторона (позикодавець) передавала у власність другій стороні (позичальникові) грошову суму або речі, а інша сторона (позичальник) зобов'язувалася по закінченню терміну, зазначеного в договорі, повернути таку ж грошову суму або такі речі;

2) позичка, за якою одна сторона (позикодавець) передавала іншій стороні (позикоотримувачу) річ у тимчасове користування, а інша сторона (позикоотримувач) зобов'язана була по закінченню договору повернути ту ж саму річ у цілому та неушкодженою;

3) зберігання (поклажа), за яким одна сторона (зберігач) брала на себе зобов'язання зберігати передану їй іншою стороною (поклажедавцем) річ і повернути її в цілості й схоронності після закінчення терміну зберігання;

4) застава – супроводжувалася передачею речі, то між сторонами крім заставних відносин встановлювалися відносини договірною характеру. Форми договору застави: фідучія, пігнус, іпотека.

Консенсуальні контракти – останній вид контрактів, які засновувалися при досягненні взаємної згоди (консенсусу) сторін.

До консенсуальних договорів відносилися:

1) договір купівлі-продажу, за яким одна сторона (продавець) зобов'язується надати річ (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а інша сторона (покупець) зобов'язується прийняти цей товар і сплатити за нього продавцеві встановлену в договорі грошову суму;

2) договір найму, який включав в себе три види:

а) **договір найму речей**, за яким одна сторона (наймодавець) була зобов'язана надати іншій стороні (наймачеві) певну річ в користування, а інша сторона (наймач) була зобов'язана сплатити за це наймодавцеві певну винагороду (найману плату) і після закінчення договору повернути річ в цілості й схоронності;

б) **договір найму послуг**, за яким одна сторона (наймодавець) брала на себе зобов'язання виконати на користь іншої сторони (наймача) певні послуги, а інша сторона (наймач) зобов'язувалася сплатити ці послуги;

в) **договір підряду**, за яким одна сторона (підрядник) брала на себе зобов'язання виконати за завданням другої сторони (замовника) певну роботу, а замовник зобов'язувався прийняти результат роботи і сплатити за нього;

3) **договір доручення**, за яким одна особа (довіритель) доручав, а інша особа (повірений) безоплатно приймала на себе виконання будь-яких дій на користь довірителя. Винагорода, якщо виплачувалася, то у вигляді гонорару (винагороди);

4) **договір товариства**, за яким двоє або декілька осіб (товаришів) об'єднували свої вклади для досягнення будь-якої спільної мети (результату).

Число контрактів, що входять до кожної з перерахованих груп, було постійним і не могло бути розширено. Зважаючи на це нові контракти, що з'явилися після того, як склалася контрактна система, утворили групу так званих **безіменних контрактів** (*contractus innominati*).

Окрім формальних угод, суспільні відносини в Римі регулювалися за допомогою неформальних угод – пактів. **Пакти** (*pacta*) – неформальні угоди, які не користувалися позовним захистом. Згодом деякі з пактів отримали позовну захист.

Договори були двосторонніми угодами. Разом з тим в залежності від того, на кого вони накладали обов'язки: на одну або дві сторони, вони ділилися на **односторонні** і **двосторонні**. Наприклад, договір позики був одностороннім, так як обов'язки по ньому ніс лише позичальник. На відміну від нього договір найму двосторонній, бо обов'язки покладаються не тільки на наймача, а й на наймодавця. Наймач повинен своєчасно вносити найману плату і після закінчення договору повернути річ, а наймодавець зобов'язаний надати річ наймачеві.

Двосторонні договори, в свою чергу, відрізнялися один від одного. Ця відмінність стосувалося рівноцінності обов'яз-

ків для сторін. В одних договорах учасники несли рівноцінні обов'язки. Так, за договором купівлі-продажу обов'язки продавця передати річ відповідала обов'язок покупця сплатити покупну ціну. Ці обов'язки рівнозначні. Такі договори, де мали місце рівнозначні, зустрічні обов'язки, називалися **синалагматичними**.

В інших договорах основному обов'язку однієї зі сторін відповідав другорядний обов'язок іншої сторони. Наприклад, в договорі позики позикоодержувач мав обов'язок повернути взятую в позику річ. Позикодавець ніс обов'язок лише тоді, коли передана річ з його вини заподіює шкоду майну позикоодержувачу.

У римському праві розрізняли також **договори суворого права і договори, засновані на добрій совісті**. **Договори суворого права** – це такі договори, в яких пріоритет при укладанні надавався зовнішній формі договору, а не його буквальному змісту. Звідси, сторона не могла вкласти в договір зміст, який відрізнявся від буквального тексту закону.

З часом почався відхід від формального тлумачення змісту договору до його буквального змісту. Такі угоди стали називати **договорами «з доброї совісті»**. У договорах *bonae fidei* обидві сторони зобов'язуються виконати все те, що вимагає добросовісність незалежно від того, виражено це ясно, чи ні. Такі договори завжди зобов'язують сторони до дбайливості передбачливої людини і до повного відшкодування збитків у випадку часткового, несвоєчасно здійсненого або нездійсненого зобов'язання.

Розрізняли також договори **оплатні**, коли майнову вигоду мають обидві сторони (наприклад, при купівлі-продажу), і **безоплатні**, коли вигоду має тільки одна сторона (наприклад, безпроцентна позика, позичка).

2. Структура (елементи) договору

Будь-який договір складається з певних елементів, які в своїй сукупності створюють його структуру. Усі елементи договору римляни поділяли на дві групи: **істотні** (необхідні), без яких договір не мав юридичної сили, та **другорядні** (випадко-

ві), без яких договір може існувати, і з'являються вони в договорі лише за бажанням обох контрагентів.

До істотних елементів договору римські джерела відносять:

- а) згоду сторін, які вступають у договір;
- б) предмет договору;
- в) правову основу або мету договору.

Під час укладення договору **воля** сторін повинна бути взаємною, спрямованою на досягнення певної мети. Для виникнення договору необхідний зовнішній вираз волі, причому доступний для правильного сприйняття і розуміння оточуючими. Воля укласти договір може бути виражена усно, письмово, певною поведінкою, а в деяких випадках мовчанням або за допомогою конклюдентних дій (рукопотискання, кивання головою).

Другим суттєвим елементом договору є його **предмет**. Предмет договору – це той об'єкт, з приводу якого він укладений. У зв'язку з тим, що договори були одним з видів зобов'язань, їх предметом могли бути будь-які **речі**: речі родові і індивідуально-визначені, матеріальні та нематеріальні; а також особливий об'єкт зобов'язання – гроші і відсотки. Дія, що становить предмет договору, має бути певною (наприклад, надати гроші в певній сумі). Однак в договорі могло мати місце й альтернативне зобов'язання, тобто пов'язане з вибором (наприклад, боржник міг обирати між річчю або певну суму грошей).

Якщо предмет договору становила **дія**, то вона мала бути можливою. Римські юристи вважали, що немає договору і немає зобов'язання, якщо предмет неможливий. Неможливість могла бути фізичною (продаж неіснуючої речі); юридичної (продаж речі, вилученої з обігу); моральною, тобто суперечила моралі або релігії (зобов'язання продати викрадене). Така неможливість могла настати після укладення договору (наприклад, річ знищувалася в результаті пожежі, не потрапивши до набувача). В даному випадку дійсність зобов'язання залежала від того, чи ніс боржник відповідальність за настання обставини, що призвело до неможливості виконання. Це визначалося або законом, або договором.

Роль істотного елемента виконує також **правова основа** договору (*causa*).

Підставою (метою) договору є суб'єктивний мотив або матеріальний інтерес, що спонукає сторони брати на себе ті чи інші обов'язки. Мета повинна бути законною, тобто не мала суперечити закону. Якщо *causa* протиправна, то вона не породжувала договору. Так само, мета не повинна бути аморальною. У римському праві мали місце договори, в яких не визначалася кауза. Це, однак, не робило такі договори нікчемними. Такі договори називалися абстрактними. Їх прикладом служить стипуляція, цесія.

Здатність учасників вступати в договірні відносини визначалася правоздатність і дієздатність суб'єктів зобов'язальних відносин.

Випадкові елементи договору, на відміну від істотних не відносяться до числа необхідних. Без них договір може існувати, і якщо вони з'являються в договорі, то лише за бажанням обох сторін. Різні варіанти використання випадкових елементів були узагальнені римськими юристами, які піддали їх певній класифікації. В цілому можна виділити шість видів випадкових елементів, які нерідко вводили у договір не для того, щоб його визнати дійсним, а тому, що потребу в них відчували самі учасники договору. Це, зокрема, строк дії договору, умова договору, місце виконання та спосіб виконання договору, доповнення до договору, штрафна стипуляція.

Про строк і місце виконання договору вже була мова в розділі про виконання зобов'язання, тому зупинимося на чотирьох інших другорядних елементах договору.

1. Умова виконання договору. Умову (*conditio*), так само як строк, вводили в договір для того, щоб з нею пов'язати припинення дії договору. В той же час умова суттєво відрізняється від строків. Якщо строк визначався як календарною датою, так і подією, то значення умови може бути надано тільки події, при цьому лише ймовірній події, а не обов'язковій. Подія може бути позитивною (якщо корабель прибуде з Африки) і

негативною (якщо корабель не прибуде з Африки). Не дозволялося вводити у договір протиправної умови, а також події, які не можуть бути здійснені або аморальні. Крім того, подія повинна бути віднесена до майбутнього, а не до минулого.

2. Спосіб виконання договору (*modus*). Цей вид елементів вводили тоді, коли звичайно прийнятий порядок виконання договору необхідно було дещо змінити. Зокрема, така зміна пов'язана з альтернативним виконанням договору. До неї вдавалися в зобов'язаннях, встановлених з приводу двох або декількох предметів, але врешті виконувалися тільки одним з них, обраним боржником або наділеним правом вибору кредитором. Наприклад, за згодою про продаж одного з двох рабів обмежене певним строком право вибору було надане покупцю. Якщо до настання цього строку обидва раби були живі, покупець міг вибрати будь-кого з них. У випадку загибелі того раба, якого вибрав покупець, договір припинявся через неможливість його виконання. Проте покупець міг вибрати іншого раба, тоді договір підлягав виконанню.

3. Доповнення (*accessio*). Застосовувалося зрідка і використовувалося з метою зобов'язати боржника виконати укладений договір, але не безпосередньо кредитору, а вказаний в договорі третій особі. Наприклад, продавець зобов'язаний доставити предмет покупцеві, але за спеціально укладеним договором він доручив доставку предмета власникові транспортних засобів. У цьому випадку учасниками договору залишалися кредитор і боржник (покупець і продавець), а не третя особа, і всі стосунки зводилися до них, а не до третьої особи: Це доповнення в договорі не передбачалося.

4. Штрафна стимуляція. Її мета встановити розмір грошової суми, яку боржник зобов'язувався сплатити кредитору на випадок невиконання договору. Сторона, яка порушила договір і заподіяла тим самим збитки іншій стороні, повинна була цю втрату повернути. Часто розмір такої втрати було дуже важко визначити. Завдяки штрафній стипуляції сума можливих збитків визначалася ще до того, як один з контрагентів

допускав порушення своїх договірних зобов'язань. Оформлялась штрафна стипуляція, як і всяка інша, за допомогою запитання з однієї сторони і стверджуючої відповіді – з іншої.

При всій життєвій значущості розглянутих додаткових, елементів без них цілком можна було укласти різні конкретні договори. Тому лише внесені в договір сторонами вони набували значення юридичного обов'язку. Щодо юридичної сили договору, то вона не перебувала в будь-якій залежності від випадкових договірних елементів. Незважаючи на їх відсутність, юридична сила договору виявилася повною мірою, спираючись на сукупність невід'ємних від договору істотних його елементів.

3. Загальні умови дійсності договору

Для виникнення зобов'язання при укладанні договору була потрібна наявність кількох умов, без яких договір не міг існувати. Ці умови називалися **істотними** або **необхідними**.

До таких умов відносилися:

- 1) згода сторін і волевиявлення;
- 2) наявність предмета договору;
- 3) підстава (мета) договору;
- 4) здатність суб'єктів укласти договір.

Детально зупинимося на першій умові, оскільки про решту говорилося у попередньому питанні.

Як зазначалося вище, договір повинен був ґрунтуватися на узгодженому **волевиявленні сторін**. У давньому праві (*jus civile*) вважалося, що згода особи на угоду, виражена публічно, є підтвердженням дійсної волі особи укласти угоду. Для цивільного права не було важливо, що має на увазі особа, погоджуючись на це, і чи дійсно воля є вільною.

Протиріччя між словами і наміром сторін виникло в період розвитку преторського права і з появою договорів «доброї волі». Для того щоб договір був чинним, сторони мали довести свою зацікавленість в його укладанні та наслідках та своє дійсне волевиявлення.

Види розбіжності волі (вади угоди) – це розбіжність між вираженою волею й внутрішнім наміром сторони (сторін).

Розбіжності волі спостерігалися у випадку приховання намірів, симуляції, помилки, омани, обману, насильства й погрози.

1. Приховання намірів (*reservatio mentalis*) мало місце, коли сторони свідомо уклали договір за узгодженим волевиявленням, хоча бажання укласти його у них не було, але вони не могли заявити про це, тому що зобов'язані були зберігати професійну таємницю.

2. Симуляція (*simulatio*) – це підтвердження сторін про укладення угоди, в той час як в дійсності сторони не були зацікавлені у виконанні угоди, а бажали досягнення будь-якої іншої правової або неправової мети.

Симуляція могла бути: **абсолютною** – коли сторони взагалі не хотіли укладати договір, але намагалися викликати в третіх осіб враження, що договір укладений (блеф); **відносною** – коли сторони для видимості уклали один договір, а в дійсності прагнули укласти зовсім інший;

3. Помилка (*error*) – це неправильне уявлення однієї сторони договору про виявлену зовні волю іншої сторони, яка спонукала останню на певне волевиявлення. Помилка була пов'язана не із незнанням права, а незнанням фактів (обставин справи). Правові наслідки помилки залежали від того чи була ця помилка **істотною** (помилка щодо характеру договору, його предмету, особи контрагента) або **неістотною** (помилка щодо мотиву). Тільки істотна помилка могла бути підставою для визнання договору недійсним.

Під час укладання угоди могли виникнути такі помилки:

1) помилка в сутності і характері угоди (*error in negotio*) – якщо одна сторона думала, що продає річ, а інша вважала, що її дарують, то виникала помилка в характері угоди. Воля сторін з приводу характеру угоди повинна бути однаковою, інакше – угода визнавалася недійсною;

2) помилка в предметі угоди (*error in re, error in corpore*) веде до її недійсності, як і у випадку помилки по суті угоди.

Якщо немає угоди в якій вказується об'єкт, то така угода не може створювати зобов'язання;

3) помилка про сутність предмета (*error substantial*) – це помилка про матеріал, з якого зроблений предмет. Наприклад, сторона вважала, що куплено золоту прикрасу, а виявилось, що воно тільки позолочене.

4) помилка в особі контрагента (*error in persona*) найчастіше відбувалася в актах спадкового і шлюбного права, а також угодах, в яких виникнення зобов'язання пов'язувалося з конкретною особою (наприклад, договір товариства).

4. Обман (*dolus*) полягав у тому, що одна сторона навмисно схиляла іншу до укладення договору, який був для неї збитковим. При обмані мова йшла не про розбіжності між вираженням волі і дійсною волею особи. У наведеному визначенні обману слід звернути увагу на слово «навмисний». Термін «*dolus*» позначав як обман, недобросовісність, так і умисел. Злий умисел називався *dolus malus*.

Позов, який пред'являється до сторони, що схилила до укладення договору шляхом обману, був введений преторським едиктом за часів правління Цицерона. Цей позов застосовувався особами, що зазнали обману (позивач) з боку контрагента по угоді (відповідач), в наступних випадках:

- 1) якщо не міг застосовуватися інший засіб захисту;
- 2) позов подавався протягом одного року з дня укладення угоди під впливом обману;
- 3) для подання позову була потрібна оцінка обставин кожної конкретної справи.

За результатами розгляду справи та в разі підтвердження вини відповідача він засуджувався до відновлення початкового положення (арбітражний позов). В іншому випадку відповідач призивався до відшкодування збитку на користь обманутої особи і оголошувався збезчещеним (*infamia*).

5. Насильство і погрози.

Насильство (*vis*) – це протиправна дія однієї сторони угоди по відношенню до іншої сторони з метою примусити її до

укладення договору. Такий договір не був вигідний контрагенту і укладався тільки через застосування насильства.

Насильство могло бути: **публічним** (*vis publica*); **приватним** (*vis privata*); **абсолютним** (*vis absoluta*). Якщо з'ясувалося, що угода укладена з застосуванням насильства, то вона не вважалася дійсною, а сторона, яка застосувала його, піддавалася покаранню.

Погроза (*metus*) – це протиправне залякування з метою схилити особу до укладення угоди, яку вона не хоче укладати. Термін «*metus*» в буквальному перекладі означає «страх, залякування». Угода, укладена під впливом погрози, не ставала недійсною автоматично, але претор надавав «відновлення в первісному положенні» (*restitutio in integrum*), а також позов *actio metus causa*. За допомогою цього позову особа, що уклала угоду під загрозою, могла вимагати відшкодування збитку в чотириразовому розмірі протягом одного року з моменту укладення договору, якщо відновлення в первісному положенні не відбулося. Протягом наступного року відшкодування давалося тільки в однократному розмірі. Можливо було і заперечення з боку відповідача позивачеві у разі, якщо відповідач опинявся потерпілою стороною.

4. Порядок укладання договору. Представництво

Протягом усієї історії Стародавнього Риму процес укладання договору не був однаковим. Зміни в процесі укладення договорів залежали від виду договору. Наприклад, такий важливий вербальний контракт, як стипуляція, передбачав, що необхідною умовою визнання його дійсності була ініціатива, яка виходила від кредитора у формі запитання до боржника: «Чи обіцяєш заплатити мені 100 асів?» Після стверджувальної відповіді боржника договір вважався укладеним. В інших видах договорів процес їх укладання може починатися як з боку кредитора, так і боржника.

Укладання договору починається переважно з оголошення сторони, яка бажає укласти певний договір, про свій намір

вступити в зобов'язально-правові відносини з іншою особою для досягнення якоїсь мети. Така пропозиція укласти договір називається **офертою** (*propositio*).

Оферта могла бути здійснена найрізноманітнішими способами, але з умовою, щоб друга сторона її правильно сприйняла. Це можна було зробити пропозицією іншій стороні, оголошенням, рекламою, виставкою товарів на ринку тощо.

Проте для того, щоб договір відбувся, однієї оферти було не досить. Потрібно, щоб оферту прийняла зацікавлена особа, тобто, щоб вона була акцептована. Звідси прийняття пропозиції укласти договір називається акцептом. У консенсуальних договорах акцептування оферти і свідчило про досягнення згоди, тобто було укладенням договору. Однак, якщо договір не був консенсуальним, то крім досягнутої таким шляхом згоди сторін потрібно було ще виконати необхідну форму (письмовий контракт) або у крайньому разі (у випадку реальних контрактів) передати річ, яка була предметом договору.

Отже, згода вважалася такою, що відбулася, коли пропозиція укласти договір, яка виходила від однієї особи, приймалася іншою. Переговори про укладання договору могли вестися їх учасниками як безпосередньо, так і через представника. Слід, однак, зазначити, що навіть у розвинутому праві не було відоме як загальне правило те, що в сучасному праві називають укладанням договору за допомогою представника. Рабство заважало широкому розвитку представництва в Римі і тому питання про представництво недостатньо розроблене в джерелах римського права.

У зв'язку з розвитком Римської держави, перетворенням її у великий торговий центр дедалі гостріше відчувається потреба в інституті представництва під час укладання договорів. Під представництвом розуміли такі відносини, коли наслідки правочинів, здійснених однією особою від імені іншої, безпосередньо переносилися на цю особу. Представники бувають прямі і непрямі. Прямий представник діє від імені і за рахунок господаря. Непрямий представник діє за рахунок

господаря, але від власного імені. Усі наслідки при цьому переносили на нього.

Пряме представництво було можливе:

- а) за статутом юридичної особи;
- б) за дорученням, яке виходило з посади або від державної влади;
- в) за дорученням приватної особи.

Представництво могло бути **загальним і спеціальним**.

У разі безпосередньої участі сторін в укладенні договору він набував юридичної сили відразу після досягнутої згоди. Якщо переговори про укладання договору не велися безпосередньо сторонами майбутньої угоди, то така угода не набувала юридичної сили лише тоді, коли представник був відкликаний до її остаточного укладення.

5. Пакти та їх види

Пакти (*pactum*) – це неформальні договори, які не регулювалися нормами права та, як правило, не забезпечувалися позовним захистом. З часом за деякими пактами була визнана сила контрактів, відповідно їм був наданий позовний захист.

Існувало дві категорії пактів:

- 1) «голі» пакти (*pacta nuda*) – пакти, які не одержали позовного захисту;
- 2) «одягнені» пакти (*pacta vestita*) – пакти, забезпечені позовним захистом.

Pacta vestita поділялися на три види:

- а) *pacta adjecta* – пакти, приєднані до договору, додаткові пакти;
- б) *pacta praetoria* – преторські пакти;
- в) *pacta legitima* – законні пакти.

Приєднані (додаткові) пакти – це угоди, за допомогою яких вносилися зміни в раніше укладений договір. Пакт міг бути оформлений як безпосередньо при укладанні договору у вигляді додаткової угоди, так і через деякий час після його

укладання. Приєднаний до договору пакт мав юридичну силу тільки в тому випадку, якщо він полегшував становище боржника. Наприклад, сторони домовлялися про відстрочку повернення позики.

Преторські пакти – це пакти, що одержали позовний захист у преторських едиктах.

Розрізнялися три види преторських пактів:

а) *jus – jurandum*, присяга – угода кредитора з боржником про те, що кредитор не буде стягувати борг, якщо боржник присягне, що нічого не винен;

б) *constitutum* – підтвердження свого або чужого боргу;

в) *recertum* – це прийняття певного зобов'язання, угоди різного роду.

Прийняття зобов'язання виражалося в трьох формах:

а) угода з хазяями кораблів, готелів, трактирів і стаєнь про схоронність речей проїжджих та постояльців;

б) угода банкіра про сплату за клієнта боргу третій особі;

в) угода про виконання ролі третейського судді.

Законні (імператорські) пакти – це пакти, що одержали позовний захист в імператорському законодавстві.

Види імператорських пактів:

а) угода про дарування (*donatio*). Дарування – це договір, по якому одна сторона (дарувальник) безоплатно надавала іншій стороні (обдарованому) яке-небудь майно. Часто даруванню передувала дарча обіцянка. Така обіцянка мала юридичну силу, тільки якщо її було зроблено у формі стипуляції. Надалі обіцянку необхідно було проголосити в суді й занести до спеціального реєстру. При Юстиніані дарча обіцянка стала визнаватися дійсною, навіть якщо вона була зроблена без будь-яких формальностей. Дарування між подружжям вважалося недійсним, проте якщо обдарований пережив дарувальника, дарування залишалося в силі. Допускалося однобічне скасування дарування. Зокрема, це було можливо, якщо обдарований допустив явну зневагу до дарувальника (наприклад, наніс особисту образу, звів наклеп). Дарувальник відповідав за не-

доліки речі, які завдали шкоди обдарованому, тільки при намірі або грубій необережності.

б) передача розгляду суперечки на розсуд третейському судді (*compromissum*). Той, хто приймав на себе обов'язки третейського судді, повинен був їх виконувати; причому в разі невиконання його примушували це робити заходами адміністративної влади (*receptum arbitrii*).

в) клятвенна обіцянка передачі приданого – *dotis pollicitatio*. Така неформальна угода давала право чоловікові вимагати обіцяного приданого; дарувальна обіцянка (*Pactum donationis*), могла бути здійснена найрізноманітнішими способами.

ГЛОСАРІЙ

Акцепт (*acceptus*) – це прийняття пропозиції укласти договір. У консенсуальних договорах акцептування оферти вважалось досягненням угоди, тобто укладенням договору. В інших видах договорів, окрім акцептування оферти, для укладення договору вимагалось виконання певних формальностей (додержання форми, передачі речі тощо). Для укладення договору вимагалась особиста присутність сторін, оскільки зобов'язання трактувалось як суворо особисті відносини між певними особами. Юридичні наслідки, що випливали із зобов'язання, поширювалися тільки на осіб, що брали участь в його установленні. Тому спочатку не допускалося встановлення зобов'язання через представника. Лише з розвитком обігу почали практикувати укладення договорів через представника, чому сприяло лояльне ставлення преторів, які визнавали чинність таких контрактів.

Вада волі – невідповідність, розбіжність між внутрішнім бажанням, наміром, спонуканням особи укласти угоду і зовнішнім проявом волі – волевиявленням. Римському праву були вже відомі чотири пороку волі: обман, погроза, насильство, омана.

Вербальні договори – це найдавніші усні договори, укладені за допомогою проголошення певних фраз, які містили в собі формальну урочисту обіцянку що-небудь дати, зробити, виконати, сплатити, а тому породжували зобов'язання. Типовим усним договором була стипуляція (*stipulatio*), яка, виникнувши в Римі, набула великої популярності в провінціях. Найдавнішим видом вербальної угоди була *sponsio* – священна клятва у відповідь на запитання контрагента, де найчастіше вживався дієслово *spondere* (обіцяти): «Чи обіцяєш дати 100? – Обіцяю дати 100».

Воля (*animus*) – це внутрішній намір, бажання, спонукання особи, що продиктовані потребами, інтересами, необхідністю вчинити певні дії, найчастіше укласти угоду. Волевиявлення в угоді – це зовнішній прояв волі, що виражається в проголошенні слів, в письмовій формі, вчинення певних дій, з яких слід зробити висновок про згоду особи, навіть у мовчазний спосіб або ж конклюдентними діями (киванням голови, потисканням рук, кліпанням очей). Волевиявлення має бути добровільним, вільним від будь-яких вад (обману, погрози, насильства, омани).

Вина (*culpa*) – це суб'єктивне, психічне ставлення особи до протиправної поведінки та її наслідків у формі умислу або необережності. Вина в римському праві частіше визначалася з об'єктивних позицій. Немає провини, якщо дотримано все, що було потрібно – йдеться в Дигестах. Але в джерелах римського права можна виявити судження, з яких видно, що вина розумілася і як психічна категорія. Так в Дигестах сказано про відсутність провини у божевільного, оскільки він не при своєму розумі; про невинність того, хто змушений підкорятися – збитки несе той, за чийм наказом це робиться (Павло). Гай в Інституціях також говорить про усвідомлення свого злочину.

Випадкові елементи договору – це такі елементи, які не є обов'язковими чи звичайними для даного виду договору,

але включені у конкретний договір за бажанням його сторін. До таких елементів відносилися умови (*condicio*) і строки (*dies*), з якими пов'язувалися певні правові наслідки.

«Голі» пакти (*pacta nuda*) – це пакти, які не отримали позовного захисту, неформальні угоди, не передбачені законом. Хоча при виникненні спору захист допускався за допомогою ексцепції в формулярному процесі. Ульпіан говорить: голий пакт не породжує зобов'язання, але породжує позовне заперечення (*exceptio*). Таке заперечення полягало в доведенні наявної між сторонами неформальної угоди – пакту. Цей факт суддя брав до уваги при винесенні рішення. Прикладом «голоного» пакту може бути неформальна угода без укладення спеціальної стипуляції про продовження терміну виплати боргу.

Договір – це домовленість (узгоджене вираження волі) двох або більше сторін, спрямована на досягнення певного правового результату, а саме: виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків.

Договори «доброї совісті» – це договори, які виникли з розвитком економіки, з появою нових видів виробничих відносин. Розуміння культури букви закону стало відходити в минуле. Відтепер при тлумаченні закону перестали сліпо й формально дотримуватися букви закону, а стали вникати в його зміст. Згодом у договорах на букву стали дивитися як на засіб виразити відому думку і відповідно до цього стали виходити не стільки з того, *quod dictum est* (що сказано), а й з того, *quod actum est* (до чого була спрямована воля осіб (що зроблено)). Паралельно з відходом від формального тлумачення договору за його буквальним змістом, при спорах, що виникали з договорів, допускали посилання на такі обставини, які робили вимогу з договору формально правильною по суті, але не заслуговуючою захисту через очевидну несумлінність позивача.

Договори «строгого права» – це договори давньоримського права, які характеризувались суворим формалізмом. Він був притаманний не тільки процедурі укладення, але й тлумачення змісту укладеного договору та його застосування. Це конкретно виражалося в культурі буквального тексту договору подібно до того, як і при тлумаченні закону. При тлумаченні і закону, і договору основне значення надавалося не тим думкам, які вкладав законодавець у дану норму, або які хотіли висловити сторони в своєму договорі, а букві закону або договору. У цьому сенсі договори давньоримського права носили назву *negotia stricti juris*, або угоди суворого права.

Істотні елементи договору – це такі елементи без яких він не міг існувати. Для кожного виду договору визначаються власні істотні елементи, зокрема, для договору купівлі-продажу (*emptio-venditio*) істотними є предмет договору (товар) та його ціна; для договору товариства (*societas*) – спільна мета і розмір вкладів у товариство. Погодження сторонами істотних елементів та включення їх до змісту договору є достатнім для укладення останнього.

Звичайні елементи договору – це такі елементи, які не є обов'язковими, тобто їх відсутність не впливає на чинність договору. Однак, як правило, ці елементи включаються до договорів певного виду. Наприклад, у договорі найму (*locatio-conductio*) зазвичай вказується строк (періодичність) внесення орендної плати (*merces*).

Кауза (*causa*) договору – юридично значима мета угоди. Угоди, в яких названа конкретна мета (передача речі у власність, в оплатне або безоплатне користування), називаються каузальними, на відміну від абстрактних, які є незалежними від каузи (стипуляція). Прикладом каузальної угоди є традиція. Ця угода має одну юридичну мету – перенесення права власності на набувача речі.

Консенсуальні договори – це група договорів, що укладаються з допомогою простої угоди (*consensus*), що не вимагає, на відміну від реальних договорів, передачі речі (*res*). Вони виникли в «праві народів». До них відносилися: купівля-продаж, найм, доручення, товариство.

Контракт (*contractus*) – це передбачена правом формальна угода, яка, на відміну від неформальної угоди – пакту, користується позовним захистом в разі її порушення.

Літеральні договори (*contractus litteris*) – це договори, які уклалися в письмовій формі. Але це не тільки письмово складений договір, але й різного роду розписки про отримання в борг грошей, речей (визначених родовими ознаками). Як форма письмового контракту – записи в прибутково-видаткових книгах, що були в заможних римських сім'ях. За угодою з боржником кредитор записував передану суму в витрати, а боржник – в дохід. У посткласичну епоху став складатися письмовий документ (*instrumentum*).

Модус договору – це розпорядження кредитора до актів *inter vivos* і *mortis causa* про те, що боржник повинен виконати особливу prestaцію (крім основного зобов'язання), тобто це додаткова prestaція боржника.

Мотив в угоді – міркування, привід до укладання угоди. Відповідає на запитання: чому? Мотив не впливає на дійсність угоди, але має правове значення, якщо включений у її зміст як умова.

Насильство (*vis*) – неправомірний фізичний вплив на особу з метою примусити зробити які-небудь дії, найчастіше укласти небажану для неї угоду, зокрема, скласти заповіт на користь осіб, яким за нормальних обставин особа не залишила б спадок. Класичні юристи насильство розуміли більш тонко,

визначаючи його як душевний трепет перед справжньою або майбутньою небезпекою.

Обман (*dolus*) – один з пороків (дефектів) волі, розбіжність між внутрішньою волею особи та її зовнішнім виразом. Це навмисне введення особи в оману за допомогою хитрості, помилкового уявлення фактів, що переслідує певну вигоду. При укладанні угоди, яка супроводжувалася обманом, вона могла бути визнана недійсною. Для захисту потерпілих надавався позов про обман (*actio doli*). У формулярному процесі в формулу включалася екцепція про обман (*exceptio doli*). У пізньореспубліканський період в таких випадках став використовуватися особливий засіб преторського захисту – реституція.

«Одягнені» пакти (*pacta vestita*) – це неформальні угоди, які не отримали позовний захист в різні періоди розвитку римського права. Ділилися на три групи: додаткові або приєднані до контракту, найчастіше до купівлі-продажу (наприклад, угода про зворотний продаж речі, про використання протягом деякого часу купленої речі); преторські, які отримали захист за допомогою преторських едиктів; імператорські. У Дигестах наводиться зміст преторського пакту: я дам захист пактів, укладеними не зі злого наміру, не всупереч законам і не на шкоду їм. До преторських пактів відносилися, наприклад, угоди про зберігання речей, які укладають із господарями готелів та заїжджих дворів. Імператорські пакти отримали захист в конституціях імператорів, зокрема, угоди про дарування.

Омана – це помилка в діях (розумінні) контрагента, її наслідки залежать від вини особи, яка висловила свою волю. Види омани: помилка в характері угоди (сторони помиляються у визначенні самої суті договору); помилка в предметі договору; помилка в особі контрагента (наприклад, мова йде про менш талановитого однофамільця); помилка в мотивах укла-

дення угоди; помилка в праві (діє загальне правило – незнання закону не виступає виправданням, незнання факту виступає виправданням).

Оферта – це оголошення стороною, що бажає вступити в договірні відносини, про свій намір укласти відповідну угоду для досягнення відповідної мети. Оферта могла бути висловлена в будь-якій формі та в будь-який спосіб, але так, щоб її було доведено до певного або невизначеного кола осіб і правильно ними сприйнято. Це може бути пряма пропозиція майбутнього боржника або кредитора іншій особі або невизначеному колу осіб вступити в договірні відносини, або оголошення, зроблене в доступній формі, виставка товарів на базарі, в лавці, інших місцях. Кожний договір або група договорів мали свій тип оферти. Наприклад, для стипуляції вона могла мати форму постановки запитання майбутнього кредитора: «Обіцяєш дати мені 100?», на що майбутній боржник повинен висловити свою згоду або незгоду укласти договір також у певному формулюванні. Сама по собі оферта договору не породжувала.

Пакт (*pactum*) – це неформальна угода, не передбачена нормами права, що породжувала лише натуральні зобов'язання. Пакти в разі їх порушення захищалися за допомогою позовних заперечень – ексцепції. Пакти протиставляються контрактами – формальним угодами, передбачених правом і мають в разі їх порушення позовний захист.

Погроза (*metus*) – неправомірний психічний вплив на особу з метою примусити її вчинити будь-яку дію, наприклад укласти угоду. Погроза повинна бути реальною, тобто здійсненою, заподіюючи значне зло. У класичний період угода, укладена під впливом погрози, визнавалася недійсною. Наданий в таких випадках претором захист полягав в поверненні сторін в початкове положення (*restitutio*).

Помилка (*error*) – це вада волі, тобто розбіжність, невідповідність між внутрішньою волею, наміром і зовнішнім виразом-волевиявленням особи при укладанні угоди, яка внаслідок цього могла бути визнана недійсною. Помилка полягає в неправильному, помилковому уявленні учасника угоди про факти, що відносяться до угоди. Юридичне значення мала лише істотні омани: ними визнавалося хибне уявлення про сутність угоди, контрагента, предмет угоди. У пізньореспубліканський період захист потерпілих став проводитися за допомогою особливого засобу преторського захисту – реституції.

Представництво – це правовідносини, які виникли на основі вчинення дій одними особами щодо інших з метою дати можливість брати участь у цивільному обігу тим особам, які внаслідок неповної правоздатності, віку, стану здоров'я не могли самостійно набувати прав та обов'язків і реалізовувати їх. З розвитком суспільства сфера застосування представництва охопила широке коло як майнових, так і немайнових інтересів. Значення цього інституту в суспільному житті зумовлено тим, що він дає можливість оптимізації та активізації придбання та реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, а для недієздатних громадян є основним засобом їх участі у правовідносинах. Воно відігравало провідну роль та мало місце лише серед осіб, що перебували у відносинах влади, підпорядкування (*potestas*) щодо таких членів римської сім'ї, як діти та раби, жінки. У Стародавньому Римі пори пізньої Республіки і Принципату формується вже й вільне (добровільне) представництво, яке здійснюється на підставі договору сторін, а також ще один правовий інститут, що має своєю сутністю захист інтересів іншої особи шляхом укладення угод в її інтересах та здійснення різноманітних дій – діяльність без доручення (*negotiorum gestio*). Так, на підставі договору доручення (*mandatum*) мандатарій (повірений) в інтересах другої особи (довірителя) укладав угоди, виконував необхідні процесуальні дії тощо. При цьому своїм предметом воно могло мати як інтереси одного довірителя, так

і однієї третьої особи або сумісні інтереси обох чи одного з них та повіреного. Первісно він був безоплатним, і тільки згодом римське право стало припускати у договорі доручення гононар, а ще пізніше навіть умову про винагороду.

Приєднанні пакти (*pacta adjecta*) – це угоди, приєднані до основного договору. При цьому треба розрізняти приєднані пакти до договору в момент його укладання і після укладення. У першому випадку вони становлять частину головного договору і можуть забезпечуватися позовом з цього договору. Наприклад, під час продажу була домовленість, що в разі, коли покупець в свою чергу зажадає продати річ, то він найперше повинен запропонувати її продавцю (право переважної купівлі). У випадку невиконання цієї домовленості продавець може пред'явити виндикаційний позов. Інакше виглядатиме справа, якщо пакт буде приєднано до вже укладеного договору. Значення такого пакту визнаватиметься тільки тоді, коли його метою є полегшення становища боржника. Прикладом пакту такого роду може слугувати угода про відстрочку чи несплату боргу взагалі.

Реальні договори – це угоди, для виникнення яких недостатньо однієї лише згоди (*consensus*), але потрібна також передача речі (*res*). До них належать: позика (*mutuum*); позичка (*commodatum*); поклада (*depositum*); договір застави (*pignus*).

Стипуляція (*stipulatio*) – односторонній, абстрактний, формальний контракт. Кредитор мав право, боржник – обов'язок. Абстрактний характер означає, що зі змісту стипуляції не вбачається підстава контракту. Формалізм полягає в необхідності проголошення строго визначених слів. Потрібна була присутність сторін. У форму стипуляції можна було втілити будь-яку угоду, тому вона стала популярна не тільки в Римі, але і в провінціях.

Термін (*dies*) – період або проміжок часу, визначений або невизначений між фактами, що мають юридичне значення

для тих чи інших суб'єктів. Важливе значення мав в договірному праві, оскільки зобов'язальні відносини мають строковий характер на відміну від прав речових. Термін може бути певним – заздалегідь твердо зафіксованим, наприклад, при укладенні договору позики, оренди, підряду та ін. Невизначений термін в угоді відрізнявся від умови тим, що обумовлена подія неодмінно настане, хоча невідомо коли (наприклад, смерть).

Тлумачення закону, договору – з'ясування істинної сутності закону, договору, щоб уникнути непорозумінь та інших несприятливих наслідків. У цивільному праві панував культ слова: закони і договори тлумачилися по їх буквальному тексту (буквальне тлумачення). Важливе значення надавалося формі викладу, а не намірам, думкам сторін. Договори періоду панування цивільного права отримали назву договори «суворого права». Знайомство з грецькою філософією і культурою спонукало римських юристів віддавати перевагу при тлумаченні закону або договору його змісту, тому, що законодавець або сторона договору мали на увазі (сміслові тлумачення). Зі слів Аристотеля про те, що потрібно звертати увагу не на слова, а на намір, римські юристи зробили висновок про те, що важливіше слів і промов справжні наміри. Римському юристу Цельсу належить відомий вислів: знання законів не в тому полягає, щоб дотримуватися їх слова, а розуміти силу і значення (сенс). Папініан визнавав важливим при укладанні договорів звертати увагу більше на волю сторін, ніж на слова. Таким чином, пріоритет був наданий смислому тлумаченню.

Умисел (*dolus*) – це форма провини, яка полягає в передбаченні, усвідомленні своєї протиправної поведінки та її шкідливих наслідків, а також бажання їх настання. Наприклад, крадіжка або грабіж завжди відбуваються з наміром. За умисне правопорушення відповідальність наступала завжди.

Умовна угода – це угода, що містить застереження про настання чи настання в майбутньому певних фактів (подій або дій), від яких залежить дія угоди – її настання або припинення. Умова відрізняється невизначеністю настання обумовлених подій або дій. Умови поділялися на відкладальні і скасувальні. При відкладальній умові дія угоди відкладалася на невизначений термін. Наприклад, я продам маєток, якщо почнеться війна і я буду призваний до війська. При скасувальній умові угода припинялася при настанні умови. Наприклад, укладений договір оренди будинку буде припинений, якщо з провінції приїде моя сім'я.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Класифікація договорів в римському приватному праві та цивільному праві України: порівняльна характеристика.
2. Умови дійсності договорів в римському приватному праві.
3. Еволюція каузи договору в римському праві.
4. Вплив вад договору на їхню юридичну силу.
5. Правова характеристика помилки при укладенні договору та її юридичні наслідки.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Співвіднесіть назви груп договорів з їхнім визначенням:

- 1) консенсуальні; 2) літеральні; 3) вербальні; 4) реальні.
- а) письмові контракти; б) усні контракти;
- в) контракти, які вважаються укладеними з моменту досягнення угоди;
- г) юридична сила контрактів настає в момент передачі речі.

Завдання 2. З якої причини згода, отримана внаслідок помилки, є недійсною: а) угода виявилася явно збитковою,

б) суперечить доброму сумлінню і справедливості, в) відсутня воля сторони на здійснення угоди.

Завдання 3. Що з нижченаведеного слід вважати помилкою, що ганьбить договір: (1) в угоді сказано не те, що хотіли контрагенти; (2) думав, що подарунок, а виявилася купівля-продаж; (3) думав, що допустимо, а виявилось заборонено законом; (4) забув найважливішу умову; (5) контрагенти помилялися щодо предмета угоди; (6) була допущена помилка в назві; (7) контрагенти неправильно визначили сутність речі; (8) виконання зобов'язання ставилося в залежність від дій третьої сторони.

Завдання 4. Чи можна віднести до нечесних контрагентів того, хто: а) прагне сплатити менше належного, б) не платити тому, що не знає, кому і скільки він повинен сплатити, в) відтягує сплату боргу, керуючись своєю вигодою.

Завдання 5. Грубу необережність допускає той, «хто не передбачає того, що передбачає будь-яка середня людина» (1); легку недбалість характеризує поведінка, «яку не допустив би хороший турботливий господар» (2). Яке з даних видів поведінки характеризує провину: а) *culpa lata* і б) *culpa levis*.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. «Один чоловік, що страждає внаслідок катаракти повною сліпотою на обидва ока, зважився на операцію і домовився з лікарем, який взявся його прооперувати за винагороду в 500 систерцій. Одне око було прооперовано з повним успіхом, але коли лікар зібрався оперувати друге око, хворий заявив, що він досить добре бачить одним оком і подальшої операції не потребує. Тому він погодився оплатити половину вказаної ціни. Лікар в свою чергу вимагав сплати всієї суми». Вирішіть суперечку.

КАЗУС 2. Маній запропонував Тиберію купити у нього кілька глечиків гарного вина, які йому привезуть наступного тиж-

ня з маєтку. Тиберій погодився і сплатив продавцю частину вартості вина. Коли ж покупцеві принесли через кілька днів глечики, в них виявився оцет. Тиберій зажадав повернення грошей, дорікнувши Манія в обмані. Продавець виправдовувався тим, що оцет – теж вино, тільки скисле, і погоджувався знизити ціну. Тиберій же наполягав на визнанні договору недійсним. Чи має значення, коли скисло вино: до або після укладення договору? Ваше рішення.

КАЗУС 3. Марк купив у Вопіска ділянку землі на березі річки, оплатив його вартість і пообіцяв вступити у володіння нею через два місяці, коли повернеться з подорожі. За цей час річка намила значну ділянку землі до купленого. Вопіск зажадав збільшити покупну ціну. Марк відмовився. Якщо б річка зміла половину купленої ділянки і Марк зажадав повернути половину виплачених грошей? Чи законними є вимоги одного й іншого? Ваше рішення.

КАЗУС 4. Втративши інтерес до угоди, контрагент робить все можливе для того, щоб умова, обумовлена в договорі, настала якомога пізніше. Виявивши цю обставину, кредитор подав позов на боржника в суд. Які правові наслідки для боржника настануть у випадку, якщо кредитор дійсно доведе, що боржник перешкоджає своєчасному настанню умови?

КАЗУС 5. Батько наказав синові одружитися з донькою свого друга, не цікавлячись думкою сина і погрожуючи тим, що в разі незгоди, позбавить сина спадщини. Син одружився на некоханій ним жінці, проте після смерті батька, оскільки ставлення його до неї анітрохи не змінилося, звернувся до суду з проханням визнати шлюбний договір недійсним, посиляючись на те, що угода укладена під впливом насильства. Яке рішення винесе суд з цього питання? Чи буде залежати рішення суду від того, як ставиться до цього чоловіка його дружина?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Домовленість двох чи більше осіб, спрямована на досягнення певного правового результату, яким є виникнення, зміна або припинення правовідносин, – це...

а) пакт; б) зобов'язання; в) договір; г) делікт.

2. Договори поділялися на дві групи:

а) едикти; б) пакти; в) контракти; г) рескрипти.

3. Контракти, що вважалися укладеними з моменту досягнення домовленості між сторонами, називаються...

а) реальні; б) консенсуальні; в) вербальні; г) літеральні.

4. Контракти, що уклалися в усній формі, називаються...

а) реальні; б) консенсуальні; в) вербальні; г) літеральні.

5. Контракти, що вимагали письмової форми їхнього укладання, називали...

а) реальними; б) консенсуальними;
в) вербальними; г) літеральними.

6. Контракти, юридична сила яких наставала в момент передачі речі, носили назву...

а) реальних; б) консенсуальних;
в) вербальних; г) літеральних.

7. Словесна угода у формі запитання та відповіді називалася...

а) *contractus*; б) *nexum*; в) *stipulation*; г) *litteris*.

8. Різновид контракту, який виникав у випадку проголошення вільновідпущеником клятви надавати послуги патрону, називали...

а) *jus jurandum liberti*; б) *dotisdictio*; в) *instrumentum*; г) *causa*.

9. Як називався двосторонній договір з рівноцінними права та обов'язками?

- а) *mutuum*; б) *nexum*; в) *stihulatio*; г) *sinallagma*.

10. *Transactio* – це...

- а) мирова угода;
б) добросовістність;
в) сумління;
г) прощення боргу.

11. Обман, насильство, примус, погроза – це...

- а) вади договору; б) розбіжність волі;
в) порушення волевиявлення; г) помилка.

12. Подія, яка неминуче настане в майбутньому, позначається терміном....

- а) *dies*; б) *essentalia*; в) *naturalia*; г) *accidentalialia*.

13. Залежно від правових наслідків, які пов'язувалися з настанням умови або строку, останні поділялись на:

- а) визначенні; б) невизначені;
в) відкладальні; г) скасувальні.

14. Залежно від можливості встановлення *causa* та її юридичного значення для дійсності договору, останні поділялись на:

- а) визначенні; б) невизначені;
в) казуальні; г) абстрактні.

15. Застереження в договорі за допомогою якого юридичні наслідки договору ставляться в залежність від настання у майбутньому певної події, відносно якої невідомо настане вона чи ні іменувалося...

- а) *facere*; б) *essentalia*;
в) *condictio*; г) *accidentalialia*.

16. До істотних елементів договору римське право не відносить...

- а) згоду сторін, які вступають у договір;
- б) предмет договору;
- в) правову основу або мету договору;
- г) дія договору.

17. Який із термінів не стосувався назви трьох груп елементів договору?

- а) *facere*; б) *essentia*;
- в) *naturalia*; г) *accidentalia*.

18. Який із термінів не є видом розходження волі за римським правом?

- а) *error*; б) *culpa*; в) *dolus*; г) *metus*.

19. Обман – це...

- а) навмисне введення особи в оману за допомогою хитрості, помилкового уявлення фактів, що переслідує певну вигоду;
- б) помилка в діях (розумінні) контрагента, її наслідки залежать від вини особи, яка висловила свою волю;
- в) ненавмисне хибне уявлення про будь-який факт, базоване на незнанні;
- г) протиправна дія по відношенню до контрагента з метою схилити його до укладання договору.

20. Під оманною розуміли...

- а) навмисне введення особи в оману за допомогою хитрості, помилкового уявлення фактів, що переслідує певну вигоду;
- б) помилку в діях (розумінні) контрагента, її наслідки залежать від вини особи, яка висловила свою волю;
- в) ненавмисне хибне уявлення про будь-який факт, базоване на незнанні;
- г) протиправну дію по відношенню до контрагента з метою схилити його до укладання договору.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення договору в римському праві.
2. Сформулюйте поняття договору (contractus).
3. Перелічіть групи контрактів.
4. Чому вербальні контракти вважаються договорами «строного права»?
5. Яка форма літерального контракту існувала в ранньому римському праві?
6. Що представляли собою синграфи і хірографи?
7. З якого моменту реальний договір вступає в силу?
8. У чому полягає особливість консенсуального договору?
9. Контракти та пакти: відмінність понять.
10. Хто такі контрагенти?
11. Умови дійсності договору в римському приватному праві.
12. Що таке відкладальні та скасувальні умови договору?
13. Стадії укладення договору.
14. З якою метою виникає представництво при укладанні договорів?
15. Які елементи складають зміст договору?
16. Які елементи договору є суттєвими, звичайними та випадковими?
17. Що означає оферта та акцепт при укладенні договору?
18. Що вважають вадами договору?
19. Чим абсолютна симуляція відрізняється від відносної?
20. В чому полягає відмінність між обманом і оманною?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. Г. Бабич; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2006. – 22 с.
2. Безклубий І. Causa правочину в римському праві / І. Безклубий, Ю. Кошиль // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2007. – Вип. 74–76. – С. 59–63 [Елек-

тронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2007_74-76_17

3. Гай. Інституції. Книга третья, 88–225.

4. Гайдулін О. О. Інтерпретаційна практика в Стародавньому Римі та виникнення інституту договорів доброї совісті (*bonae fidei contractus*) / О. О. Гайдулін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/7740/%C3>

5. Гончаренко В. О. Договір позички за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. О. Гончаренко ; Одеська національна юридична академія. – О., 2005. – 200 арк.

6. Гончаренко В. О. Система договорів римського права та деякі питання її рецепції в сучасному цивільному законодавстві України / В. О. Гончаренко // Університетські наукові записки. – 2005. – №3(15). – С.121–125.

7. Гужва А. М. Інтерес у договірних зобов'язаннях за римським правом і сучасним цивільним правом України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. М. Гужва ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 18 с.

8. Інституції Юстиніана. Книга третья, титулы 13–24; книга четвертая, титулы 1–5. Дигесты. Книги 13–14; 16–22.

9. Олійник О. С. Договір як підстава виникнення зобов'язальних правовідносин Стародавнього Риму / О. С. Олійник // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2012. – Вип. 30. – С. 111–123 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2012_30_15

10. Савельев В. А. Дарение в римском праве и в современном законодательстве / В. А. Савельев // Журнал российского права. – 2007. – № 3. – С. 41–48.

11. Северова Є. С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Є. С. Северова ; Одеська національна юридична академія. – О., 2004. – 194 арк.

12. Смілянець І. П. Умови дійсності договору за римським правом / І. П. Смілянець // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 42. – С. 152–156 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_27

13. Шаркова І. М. Принцип добросовісності в римському приватному праві: історія та сучасність [Текст] : монографія / І. М. Шаркова ; за наук. ред. В. Ф. Опришка ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. – К. : КНЕУ, 2011. – 246 с.

14. Яворська О. С. Реальні договори в цивільному праві України / О. С. Яворська // Актуальні проблеми держави і права. – 2013. – Вип. 70. – С. 169–175 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2013_70_28

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 11

ТЕМА: КОНТРАКТИ ТА ЇХ ВИДИ

МЕТА: закріпити знання про характерні ознаки певного виду договорів, які належать до римської договірної системи; вдосконалити навички аналізувати договори, відповідно до їхньої мети та призначення; навчитися співвідносити римські та сучасні види договорів.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: депонент, депозитарій, довіритель, договір, дарування, доручення, застава, іррегулярне зберігання, контракт, контрагенти, купівля-продаж, міна, найм, оціночний договір, підряд, позика, позичка, зберігання (депозит), представництво, повірений, покупець, продавець, секвестр, синграфи, стипуляція, товариство, хірографи, ціна.

ЗМІСТ

1. Вербальні контракти: поняття, види.
2. Поняття та види літеральних контрактів.
3. Реальні контракти та їхні особливості.
4. Консесуальні контракти: ознаки, види.
5. Інномінальні (безіменні) контракти.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Вербальні контракти: поняття, види

Вербальні контракти (*obligationes verbis contractae*) – це контракти, які укладаються в словесній, усній формі. Вони відомі вже за Законами XII таблиць, так як вже в той час примі рівнялася така форма вербального контракту як *sponsio*.

Вербальна форма застосовувалася з метою спрощення процесу встановлення законного зобов'язання між сторонами. Зі введенням вербальних договорів перестали застосовуватися символічні жести, публічні заяви, але збереглася необхідність в усних ритуальних виразах. Боржнику необхідно було висловити згоду з тим, що він приймає на себе певне зобов'язання. Вербальне зобов'язання виникає за допомогою питання і відповіді, наприклад: – Обіцяєш дати? – Обіцяю!

– Повернеш? – Поверну!

Найбільш поширеними вербальними договорами були: **стипуляція** (*stipulatio*), **обіцянка надати посаг** (*dotis dictio*), **обіцянка вільновідпущеника виконати певні зобов'язання на користь господаря** (*iusiurandum liberti* або *promissio iurata liberti*).

Стипуляція (*stipulatio*) була загальною назвою для вербальних контрактів, що укладаються в формі проголошення урочистих слів. Це односторонній контракт, оскільки зобов'язання виникало в особи, яка дала обіцянку, а кредитором була особа, яка отримала обіцянку. У Стародавньому Римі стипуляція укладалася тільки в формі *sponsio* і тільки римськими громадянами. Однак навіть для них існували фізичні обмеження на укладення стипуляції в зв'язку з тим, що вона була усним договором, а тому не була доступна глухоніми.

Стипуляція могла також укладатися не тільки між кредитором і боржником, але й з третіми особами, гарантами однієї зі сторін. В такому випадку встановлювалося поручительство, тобто обов'язок третьої особи за виконання боржником даного зобов'язання. Порука було поширеною формою забезпечення зобов'язань.

Предметом стипуляції могло бути будь-який дозволене виконання – **грошова сума або речі**. Важливим був сам порядок укладання стипуляції, оскільки зобов'язання виникало незалежно від того, яка матеріальна підстава спонукала сторони до укладення договору, яку господарську мету вони переслідували і чи була досягнута мета.

Види стипуляції (залежно від предмету договору):

1) боржник брав на себе зобов'язання виплатити певну суму грошей кредитору. Воно виникало на основі здійсненої покупки (договір купівлі-продажу), оренди (орендна плата), позики, відшкодування збитків тощо;

2) якщо предметом договору виступали індивідуально-визначені речі або якась кількість родових речей;

3) коли боржник зобов'язувався зробити, здійснити що-небудь на користь кредитора.

Стипуляція була строго формалізованою. Боржник визнавався таким, що взяв на себе зобов'язання, тільки тоді, коли сам підтвердив даний факт. Тому, наприклад, якщо гинула річ, яка була предметом зобов'язання, то боржник вважався звільненим від його виконання (за умови, що річ загинула не з його вини, а з огляду на непередбачені, форс-мажорні обставини). Кредитор мав право вимагати виконання взятого боржником зобов'язання через суд. Він також міг спробувати довести вину боржника у загибелі речі (*culpa infaciendo*). Якщо вина боржника в загибелі речі була доведена, то позов подавався на тих же підставах, як якщо б річ була ціла. Позови, які пред'являлися до суду, були **абстрактними** – не було важливо, в зв'язку з чим виникла стипуляція, мав значення лише сам факт її існування. Позов міг бути пред'явлений протягом **двох років** з дня укладання стипуляції.

Специфічним різновидом вербальних договорів є **призначення приданого** (*dictio dotis*). Спочатку це було спеціальне волевиявлення, яке оприлюднювалося під час заручин у формі *sponsio* і називалося *sponsalia*. З тих пір як договір заручення не був забезпечений позовним захистом, обіцянка надати

придане набула самостійного значення, як окрема форма усного договору. На відміну від стипуляції *dotis dictio* не містила в собі питання і відповіді, а робилась усна заява – обіцянка надати придане і висловлення згоди з боку того, на чю користь вона давалася.

Існувала й така форма усного договору, як **обіцянка послуг з боку вільновідпущеника** по відношенню до його патрона (*jurata operaram promissio*). Власне кажучи, на вільновідпущеника покладался обов'язок виявляти відданість та надавати послуги своєму патрону (*operae officiales*). Цей обов'язок набував юридичного та позовного характеру за умови, що вільновідпущеник брав на себе зобов'язання, яке скріплювалося присягою або клятвою. Це дозволяло патрону експлуатувати вільновідпущеника, а за невиконання обов'язку – повернути його в рабство.

2. Поняття та види літеральних контрактів

Літеральний договір (*contractus litteris*) – це договір, укладений у письмовій формі. Письмова форма для них була обов'язковою. Вважалось, що договір укладений і зобов'язання встановлено, якщо складено письмовий документ. Така форма письмового договору виникла в практиці римського права в III–II ст. до н. е., проте в Римі не прижилася і пов'язувалася тільки з діяльністю господарських підприємств, які вимагали обліку зобов'язань для полегшення здійснення своєї діяльності. Облік грошових операцій підприємства проводився в прибутково-видаткових книгах кредитора і боржника, в яких робилися записи позиченої суми боржником – в книзі кредитора та отриманої від кредитора – в книзі боржника. У цьому відповідно і виражалось їх угоду.

Найдавнішим видом літерального договору був *expensilatio* або *nomina transcriptia*, при якому зобов'язання фіксувалося шляхом занесення його в прибутково-видаткові книги. Вимоги по літеральних контрактах захищалися позовами. Як вже

було сказано вище, записи в видатковій книзі кредитора повинні співпадати із записами в прибутковій книзі боржника. Тільки в цьому випадку запис кредитора ставала доказом боргу. До кінця класичного періоду літеральні контракти вийшли з ужитку, злившись з письмовою стипуляцією.

Синграфи (*syngrapha*) представляли собою документ, який складають в третій особі (наприклад: Тіцій винен Авлу 200 систерцій). Цей документ складався в присутності свідків, які підписували його після імені того, від кого він складався. Ця форма письмових зобов'язань отримала дуже велике поширення вже в кінці республіки на ґрунті процентних позик, що укладалися між римськими лихварями і провінціалами.

В імперський період *syngrapha* стали менш вживаним видом письмового зобов'язання; на перший план виступили **хірографи** (*chirographa*). Це був документ, який складався в першій особі (наприклад: Я, Тіцій, винен Авлу 200 систерцій) і підписувався боржником. Спочатку це був документ, який мав тільки значення доказу, але потім він набув значення джерела самостійного зобов'язання.

Втім, в практиці нерідко в хірографи включалася застереження про попередню стимуляцію, тобто в ньому поєднувалася усна та письмова форма договору. За допомогою цих документів встановлювалися зобов'язання незалежно від того, чи була фактично передана та сума, яку зобов'язується сплатити той, хто підписав розписку, і не бралася до уваги підстава (*causa*), за якою така розписка видавалася боржником.

3. Реальні контракти та їхні особливості

Реальні контракти – це договори, що набували чинності з моменту фактичної передачі речі. Ця група договорів відрізняється від інших передусім простотою порядку свого здійснення. Щоб їх укласти, ніяких формальностей не було потрібно: достатньо угоди і одночасної передачі речі одним контрагентом іншому. Друга відмінна риса реальних контрактів: вони не

можу бути абстрактними і дійсні лише за умови, що мають під собою певне підґрунтя.

У складі реальних контрактів римського права самостійного значення мали 4 договори – **позика, позичка, зберігання, застава**. Всі вони отримують позовну силу, тобто з передачею майна кредитором боржнику угода зобов'язує боржника повернути кредитору або ті ж речі, які він отримав від кредитора при укладанні договору, або ж таку суму подібних речей. Таким чином, реальні договори – це договори, в яких угода сторін супроводжувалася передачею речі.

I. Позика (*mutuum*) – договір, відповідно до якого одна сторона (**позикодавець**) передавала у власність іншій стороні (**позичальникові**) грошову суму чи інші речі, які визначаються родовими ознаками, а позичальник протягом зазначеного в договорі терміну зобов'язаний був повернути таку ж грошову суму або таку ж кількість речей того ж роду.

Договір позики характеризують такі особливості:

1) договір набував юридичної сили з моменту передачі речі, якій передувала досягнута між сторонами угода;

2) за цим договором передавалися речі, що мають родові ознаки, тобто ті, які обчислюються вагою, мірою, кількістю;

3) позикодавець передавав позичальникові річ у власність, що надавати можливість останньому вільно розпоряджатися нею;

4) договір укладався або на точно визначений термін, або на невизначений час. В останньому випадку боржник повинен був повернути річ на вимогу кредитора.

Договір позики – **односторонній контракт**: зобов'язання, породжене договором, покладалося лише на боржника. Що стосується позикодавця, то він мав право вимагати від позичальника взяті в борг речі. Позика не встановлювала відсотків зі взяті суми. Однак на практиці сторони уклали вербальний договір про відсотки. Розмір відсотків був різний: в класичний період – 12%, при Юстиніані – 6% річних. Заборонялося нарахування відсотків на відсотки (анатоцизм).

Ризик випадкової загибелі отриманої в позику речі лежав на позичальникові. Це впливало з того, що предмет позики переходив у його власність. Тому якщо річ загинула в результаті стихійного лиха, то позичальник не звільнявся від виконання обов'язку щодо повернення речі.

Зазвичай боржник давав розписку в отриманні позики і передавав її кредитору. Траплялося, що розписка передавалася кредитору до отримання предмета позики. Це призводило до того, що позикодавець не передавав предмет позики, але вимагав повернення грошей або речей. Коли такі факти стали носити масовий характер, то на допомогу боржнику проти недобросовісного кредитора прийшло преторське право. Так, якщо недобросовісний кредитор пред'являв позов, вимагаючи повернення грошей, яких він насправді не давав, відповідачу давалося право заперечення (*exceptio doli*), що означало звинувачення в несумлінності. Крім того, право надало боржникові першим пред'явити позов проти недобросовісного кредитора про повернення йому розписки. Це був кондикційний позов про витребування від відповідача безпідставного збагачення.

II. Договір позички (*commodatum*) полягає в тому, що одна сторона (**позикодавець**) передає іншій стороні (**позикоодержувачеві, користувачеві**) індивідуально-визначену річ для тимчасового безоплатного користування із зобов'язанням цієї сторони повернути після закінчення користування в цілості й схоронності ту ж саму річ.

Подібно позиці, договір позички також є реальним контрактом, тобто зобов'язання з цього договору виникає лише тоді, коли відбулася передача речі позикоодержувачеві (користувачеві). Не кожна річ може бути предметом позики: нею може бути тільки індивідуально-визначена, незамінна і неспоживча річ. Договір позики укладався так само, як і будь-який інший реальний договір, – за допомогою передачі речі. Позикоодержувач отримував право користуватися річчю на свій розсуд, із вилученням з неї доходів, проте він не міг передавати предмет позички третім особам.

У позикоодержувача не було жодних прав стосовно позикодавця, але був обов'язок повернути майно у встановлений строк. Строк не був істотною умовою договору позички, тому договір міг бути укладений як на певний період, так і без строку. У безстроковому договорі позикодавець міг зажадати повернення речі в будь-який момент. Оскільки позикоодержувач користувався річчю безоплатно, то він відповідав за схоронність речі, у тому числі й за легку недбалість. Тільки випадкова шкода (казус) звільняв позикоодержувача за збиток, заподіяний речі. Якщо позикоодержувач не повертав у встановлений строк річ, то позикодавець мав право, як власник, пред'явити йому віндикаційний позов. Якщо речі був заподіяний збиток, то позикодавець був також вправі вимагати відшкодування збитків. Позов позикодавця до позикоодержувача, зважаючи на наявність у другого лише обов'язків, називався **основним (прямим) позовом з договору позички**.

У позикодавця після передачі майна були усі права, але зобов'язання могли виникнути або ні. Обов'язки у нього могли виникнути тільки випадково, за його власною провиною (наприклад, передана річ виявилася несправною, що заподіяло позикоодержувачеві збитки. Позикодавець, укладаючи договір позички, не мав ніякої вигоди, тому він ніс обмежену відповідальність (відповідав за казус). Якщо позикодавець передав позикоодержувачеві в користування неякісну річ, від якої в останнього виникли збитки, то він мав право пред'явити так званий **зворотний або зустрічний позов з договору позички**.

III. Зберігання або поклажа (*depositum*) – договір, відповідно до якого одна сторона (**поклажеприймач, зберігач, депозитарій**) отримувала від іншої сторони (**поклажедавця, депонента**) індивідуально-визначену річ і зобов'язувалася безоплатно зберігати її протягом певного терміну або до запитання і після закінчення зберігання повернути її в цілості й схоронності стороні, яка передала річ на зберігання.

Оскільки предметом договору була індивідуально-певна річ, ця ж річ після закінчення договору зберігання повинна

була бути повернута поклажедавцеві. У зв'язку з тим, що зберігач виконував свої обов'язки безоплатно, його відповідальність носила обмежений характер – він відповідав тільки за намір і грубу необережність. Легка недбалість (*culpa levis*) не тягла відповідальності для нього. Зберігати річ пропонувалося так, як зберігає її дбайливий господар. Якщо зберігач без згоди з поклажедавцем користувався річчю або не повертав її в строк, то другий мав право пред'явити до зберігача **прямий позов зі зберігання**. Задоволення даного позову закінчувалося накладанням *infamia* (безчестя).

Поклажеодавач зобов'язаний був забезпечити, щоб його річ не заподіяла збитку зберігачеві, а також попередити його про особливі її властивості. У протилежному випадку зберігач мав право пред'явити **зворотний позов зі зберігання**.

Існували й інші види договору зберігання:

1) іррегулярне, незвичайне зберігання (*depositum irregulare*), яке виникало у разі поклажі речей, означених родовими ознаками. У цьому випадку боржник зобов'язаний був відшкодувати будь-які збитки, яких було завдано речам під час зберігання (зменшення кількості зерна, погіршення якості олії). Якщо на зберігання передавалися незапечатані гроші, то вони переходили у власність до поклажеприймачу, а поклажедавець набував право вимоги грошової суми з відсотками;

2) сумна або вимушена поклажа (*depositum miserabile*) виникала в нестандартних обставинах, при стихійних лихах, коли поклажедавець був змушений вдатися до допомоги зберігача через складні умови, або неможливість самостійно зберігати річ. Якщо поклажеприймач наносив речі будь-які збитки, то вони відшкодовувалися від недбайливого зберігання в подвійному розмірі (тоді як у звичайній ситуації – в одинарному розмірі). Якщо ж зберігач відмовлявся повернути річ, отриману у подібній ситуації, то річ витребувалася за допомогою позову, а він визнавався збезчещеним.

3) секвестрація (*sequestrum*) – це особливий вид поклажі, коли на зберігання здавали річ відразу декілька осіб одночас-

но, а поверталася річ, залежно від обставин, одній з цих осіб. Секвестрацією користувалися при суперечках про власність, якщо продавець і покупець хотіли убезпечити себе від обману один з боку іншого, то річ могла віддаватися на зберігання аж до передачі грошей. Якщо майно передавалося на тривалий термін, то хранитель міг отримати право не тільки зберегти, але й управляти цим майном. Секвестор міг бути встановлений не тільки за згодою сторін, але й за рішенням суду.

IV. Застава – це договір, який супроводжувався передачею якої-небудь незалежної речі як гарантії виконання зобов'язання. **Предметом** договору були індивідуально-визначені, неспоживчі речі. **Сторони** договору: боржник – заставаприймач, кредитор – заставник.

Відомо про три форми договору застави: **фідуція, пігнус, іпотека.**

Найдавнішою формою договору застави була **фідуція**, при якій закладене майно переходило у власність кредитора, і при цьому на кредиторі лежав лише моральний обов'язок повернути річ у випадку виконання боржником свого зобов'язання.

При заставі у формі **пігнусу** річ переходила не у власність, а лише у володіння заставаутримувачеві, і боржник мав право вимагати її повернення назад.

Основні обов'язки заставаприймача:

- 1) при виконанні зобов'язання зберігав річ і повинен був повернути її неушкодженою;
- 2) при невиконанні зобов'язань – володів річчю й міг навіть її продати.

Специфікою договору було існування двох груп прав й обов'язків:

1) зобов'язальна група: по взятому зобов'язанню боржник у договорі пігнусу виступає як кредитор-заставник, а заставаприймач (або боржник за договором пігнусу) у зобов'язанні є кредитором;

2) речова група (на користь кредитора): кредитор із зобов'язання володіє предметом пігнусу у силу його акцессорності.

Обидві сторони відповідали за будь-яку несумлінність стосовно речі. Заставник ніс відповідальність, якщо передана ним річ заподіяла шкоду заставоприймачу, а заставоприймач – якщо не повертав річ або псував її.

Іпотека (*hypotheca*) з'явилася як окремий вид заставних договорів. Сутність іпотеки полягала в тому, що боржник зберігав не тільки право власності на річ, але й володіння нею. **Предметом** іпотеки могли бути як окремі рухомі або нерухомі речі. Предмет застави не передавався заставодержателю (кредитору за основним зобов'язанням). Це було особливо зручно для боржника, який міг обробляти землю, яка була в той час найпоширенішим предметом іпотечних відносин. Боржник не втрачав надію своєчасно виконати свої зобов'язання на користь кредитора і залишити собі предмет іпотеки. Спочатку іпотека виникала на підставі простої усної домовленості між боржником і кредитором, а згодом набула письмової форми.

У зв'язку з тим, що іпотека мала характер акцесорного права, вона, як правило, припинялася з моменту належного виконання забезпеченого іпотечним майном основного зобов'язання. Підставами припинення іпотечних відносин визнавалися також випадкова загибель предмета іпотеки, відмова іпотечного кредитора від належних йому прав на заставлене майно тощо.

4. Консенсуальні контракти: ознаки, види

Консенсуальний договір – це договір, що виникав на основі погодженої волі сторін (контрагентів), іноді без передачі речі. Консенсуальні договори з'явилися пізніше інших, приблизно в III ст. до н. е. Вони характеризувалися більшою простотою, ніж реальні контракти. Консенсуальні договори могли укладатися безпосередньо сторонами або через посередників.

Предметом контракту повинні були бути речі, що представляють собою товар і знаходяться в комерційному обороті (*res in commercio*). Якщо консенсусний договір не виконувався, то

передбачалися наступні позови: *actio empti* (для захисту покупця) і *actio venditi* (для захисту продавця).

Римське право розрізняло чотири види консенсуальних договорів: **купівлю-продаж, найм, доручення, товариство**. Всі вони укладалися простою згодою сторін щодо найважливіших пунктів договору.

I. Купівля-продаж (*emptio-vendito*) – це двосторонній контракт, за яким продавець (*venditor*), приймає на себе обов'язок передати річ (*res*) або товар (*merx*) у власність покупця (*emptor*), а покупець приймає на себе зобов'язання сплатити за це обумовлену ціну в грошах (*pretium*).

Предмет договору: конкретний товар і його ціна.

Товар – будь-які речі, що перебувають в обороті, у вигляді матеріальних речей (*res corporales*), нематеріальних прав (*res in corporates*), а також майбутніх речей.

Завдяки цьому було можливо укласти **договори з відкладальною умовою**, тобто зобов'язання з даного договору виникало не з моменту його укладання, а лише тоді, коли наставала обставина, обговорена сторонами (наприклад, дозрівання врожаю в полі). Потрібна була також **індивідуалізація** речей за певними родовими ознаками. Вона досягалася шляхом вказівки на місце зберігання даних речей, особливих ознак речі тощо.

Ціна була другою істотною умовою договору купівлі-продажу.

Ціна повинна була:

а) виражатися тільки в грошовій сумі, бо інакше це був би не договір купівлі-продажу, а договір міни;

б) бути певною, оскільки визначеність ціни означала, що обидві сторони правильно оцінюють її розмір та виражають свою згоду;

в) бути дійсною, а не удаваною, бо під видом такого продажу відбувалося дарування в обхід установлені процедури;

г) бути реальною та справедливою, тобто відповідною загальним правилам визначення нормальної вартості аналогічного товару, що продається на ринку.

Договір купівлі-продажу – **синалагматичний договір**, тобто встановлював зустрічні рівні зобов'язання: права продавця були обов'язками покупця, а права покупця – обов'язками продавця.

Обов'язки продавця:

1) гарантувати покупцю відсутність евікції (правових недоліків речі), тобто передати товар покупцеві вільним від прав будь-яких третіх осіб, у тому числі дійсного власника (у протилежному випадку продавець за вилучену судом річ відшкодував покупцеві її подвійну вартість);

2) поставити товар належної якості або попередити покупця про наявні недоліки речі, і, в першу чергу, про приховані недоліки, які не можуть бути виявлені при простому огляді.

Продавець був зобов'язаний гарантувати, що він має право продавати річ, тобто є її власником або представником власника. Якщо ж річ виявлялася такою, що не належить продавцю на праві власності, то покупець, до якого власник пред'являв віндикаційний позов, в свою чергу, мав право вимагати від продавця дворазового відшкодування понесених ним збитків (вартості речі).

При недотриманні продавцем обов'язку гарантувати якість речі покупець міг **вимагати:**

а) реституції (відновлення первісного становища), тобто розірвання договору і повернення йому грошей; цей позов міг бути пред'явлений протягом шести місяців з моменту здійснення операції;

б) зменшення ціни відповідно виявленим недолікам товару; цей позов можна було пред'являти протягом року.

Обов'язки покупця:

1) вчасно сплатити ціну продавцеві (у певний час та у визначеному місці або разом з поставкою товару); особливістю договору купівлі-продажу було те, що покупець залишався зобов'язаним оплатити товар навіть у тому випадку, якщо товар випадково загинув ще до його передачі;

2) нести ризик випадкової загибелі проданої речі в період від укладання договору до передачі речі (що було винятком із

загального правила, відповідно до якого ризик випадкової загибелі речі завжди ніс тільки її власник);

прийняти товар.

II. Договір найму (*locatio-conductio*) полягав у тому, що одна особа (**наймодавець, орендодавець**) зобов'язується надати іншій (**наймачеві, орендареві**) свої речі або працю, за що останній зобов'язується сплатити винагороду (*merx*). Розрізняються три види найму:

1. Наймання речі (*locatio-conductio rei*) – це наймання однією особою в іншій однієї або декількох речей у тимчасове користування на певний термін і за певну плату.

Предметом найму могли бути рухомі речі, які не належать до числа споживчих, а також нерухомі речі. Віддавати в оренду можна було як свою власну річ, так і річ, що належить третій особі. Крім матеріальних речей в оренду могли здаватися і нематеріальні речі, наприклад узурфрукт. Разом з річчю передавалися її приналежності.

Договір найму вважався дійсним з моменту угоди, і обов'язки сторін визначалися також з моменту угоди: навіть якщо виконана робота знищиться або не відбудеться без вини підрядчика, наймач зобов'язаний оплатити її повністю у відповідності з початковою угодою.

Обов'язком орендодавця було забезпечення безперешкодного користування річчю. На відміну від договору позики, наймання речей не зобов'язує наймодавця нести витрати по утриманню речі, оскільки підтримання речі в нормальному стані – обов'язок наймача. З іншого боку, наймач зобов'язаний був використовувати річ належно і відповідати за її збереження. Наймач речі не ніс відповідальності за незмінність фізичного стану речі: сенс договору полягав у використанні, що передбачало можливість зношування. У процесі найму допускалося зміна умов найму на користь наймача на його односторонню вимогу; зміна на користь наймодавця не допускалася. Наймач міг віддати найняту річ в піднайм, якщо наймодавець не заперечував. Відповідальність за річ залишається у

наймача, він відповідає за її збереження і повернення наймодавцю. Піднаймач в свою чергу відповідає перед наймачем.

Термін найму речі не був обов'язковим елементом договору, тому сторони могли в будь-який момент відійти від контракту. Якщо ініціатором розірвання договору є одна сторона, то вона повинна була враховувати думку контрагента, щоб не відбулося заподіяння значної шкоди. Якщо після закінчення встановленого терміну дії договору жодна зі сторін не проявляла бажання припинити відносини з найму, то договір вважався продовженим.

2. Договір підряду (*locatio-conductio operis*) – це договір, за яким одна сторона (підрядник – *locator*) зобов'язується виконати певну роботу (*opus*) за завданням другої сторони (наймач, замовник – *conductor*), а замовник зобов'язується оплатити виконану роботу. Таким чином, договір підряду полягав у виконання певної роботи, метою якої було отримання закінченого результату роботи.

Підрядник, виконуючи певну роботу, не повинен відступати від того, що було передбачено договором. Робота могла полягати в обробці землі, створення якої-небудь речі, руйнуванні певної будівлі. Головна умова, якої слід бути дотримуватися при виконанні роботи, – це досягнення кінцевого результату. Річ могла виготовлятися як з матеріалу замовника, так і з власного матеріалу підрядника.

Підряд укладався на певний термін, якщо ж строк не був встановлений, то вважалось, що робота повинна бути виконана в розумний термін, який зазвичай необхідний для виконання такої роботи. Оплата за роботу здійснювалася в момент передачі замовнику готового виробу. Винагорода зазвичай становила обумовлену грошову суму, в натуральному вигляді (тобто будь-якими речами).

У разі загибелі речі до передачі замовнику відповідальність лягає на підрядника, якщо ж він уже передав річ – на замовника.

3. Договір найму послуг (*locatio-conductio operarum*) – це договір між найманим працівником і наймачем, за яким робіт-

ник надає робочу силу, а роботодавець використовує її, оплачуючи робочий час.

Це був терміновий договір. Так само як і інші договори найму, він автоматично продовжувався, якщо сторони після закінчення строку договору не проявляли бажання розірвати його. Оплата за договором могла здійснюватися як після виконання роботи, так і через певні проміжки часу (наприклад, щодня). Найманий робітник не відповідав за простій, викликаний провиною наймача. Якщо наймач не міг ефективно використовувати робочу силу, то він повинен був сплатити працівникові за простій. Якщо ж найнятий працівник з особистих причин (хвороба, інші обставини) не міг виконувати роботу, для якої його найняли, то він не отримував оплати за пропущений час.

Найманий працівник міг захищати свої права за допомогою *actio locati*, а наймач – за допомогою *actio conducti*.

Такий договір не набув широкого застосування, оскільки в Римі практично у кожній вільній людини в розпорядженні були свої раби, і не було сенсу замовляти роботу стороннім особам.

III. Договір товариства (*societas*) – договір, відповідно до якого двоє або декілька осіб об'єднували свої майнові внески або особисту діяльність (або те й інше) для здійснення спільної господарської мети, що не суперечить праву і моральності.

Основним елементом договору товариства було досягнення спільної господарської мети, до якої прагнули товариші. Залежно від мети, яку переслідували члени товариства, ці товариства були **наступних видів:**

1) **товариства по спільному проживанню та діяльності (*societas omnium bonorum*)** – цей вид товариств припускав встановлення права спільної власності всіх товаришів на теперішнє, майбутнє і випадково придбане майно;

2) **виробничі, або дохідні товариства (*societas gaudens*)** – це такі товариства, члени яких об'єднували майно, призначене для виробничої діяльності, а також всі прибутки, одержувані в ході відповідної діяльності;

3) **виробничі, або товариства якоїсь справи** (*societas negotiationis*) – ці товариства виникали тоді, коли члени товариства вносили частину свого майна, необхідного для заняття певним видом господарської діяльності (наприклад, доставкою вантажів, будівництвом житлових об'єктів). При цій формі діяльності об'єднувалося майно, необхідне для досягнення виробничої мети, а також все одержане в ході діяльності;

4) **виробничі, або товариства однієї справи** (*societas unius rei*) – такі товариства створювалися для одноразового досягнення певної мети, наприклад, будівництва окремого об'єкта. Угода товаришів передбачала виділення частини майна, необхідного для виконання роботи з метою отримання спільних прибутків.

Всі види договору товариства включали угоду про внески товаришів. Вклади могли бути грошові, майнові чи у вигляді послуг (професійного вміння). Рівність внесків не була необхідним. При відсутності в договорі посилання на розмір внесків вони передбачалися рівними.

Однією з важливих частин договору була участь товаришів у доходах і витратах. Якщо в договорі не містилося положень про доходи та витрати, то вони розподілялися в рівних частках. Міг також укладатися договір на умовах, коли один з учасників отримує більшу частину прибутків і несе меншу частку витрат, або навпаки: один має меншу частину доходів, зате несе більшу частку витрат. Разом з тим, римське право визнавало, що є неприпустимим є договір товариства, в силу якого один з учасників бере участь тільки в отриманні доходів та не несе ніяких витрат.

Ризик випадкової загибелі речей – вкладів за договором товариства лягав на всіх учасників договору: щодо індивідуальних речей – з моменту укладення договору, щодо речей, визначених родовими ознаками – з моменту їх передачі. Це стосується й речей, які були набуті (примножені) під час спільної господарської діяльності.

Товариство не було самостійним суб'єктом права, тобто юридичною особою. Суб'єктами права були товариші. Кожен з них діяв від свого імені, мав права і ніс обов'язки.

Обов'язки товаришів зводилися до наступного:

- 1) внесення в товариство всього майна (для товариства зі спільним проживанням і діяльністю) або частини майна (для товариства іншого виду);
- 2) господарська і дбайлива участь в управлінні і виробничій діяльності товариства. Товариші відповідав один перед одним за будь-яку ступінь провини, в тому числі за легку недбалість;
- 3) надання в розпорядження інших товаришів свого доходу;
- 4) спільна участь у витратах.

Товариші наділялися такими права:

- 1) вимагати від інших товаришів внесення в товариство договірною майна;
- 2) брати участь в управлінні та господарській діяльності товариства;
- 3) отримувати доходи і відшкодовувати витрати товариства.

Договори товариства припинялися:

- 1) зі смертю одного з товаришів, якщо решта учасників договору не уклали нового договору товариства;
- 2) у результаті загибелі всього майна товариства;
- 3) внаслідок розрізнених дій товаришів;
- 4) за судовим рішенням;
- 5) за згодою всіх учасників товариства;
- 6) при досягненні господарської мети;
- 7) при односторонній відмові товариша від договору.

При реалізації своїх прав кожен з товаришів по відношенню до інших товаришів мав право подавати позов, що супроводжувався безчестям для присудженого.

Договори товариства могли бути постійні, термінові і обумовлені. Термінові і обумовлені договори припинялися після закінчення терміну або по виконанню умов.

IV. Договір доручення (*mandatum*) – двосторонньо-нерівний контракт, за яким одна особа (**довіритель, мандат**) доручала, а інша особа (**повірений, мандатарій**) безоплатно приймала на себе виконання яких-небудь дій на користь довірителя.

Предметом договору були як юридичні дії, так і будь-які послуги. Такі дії і послуги не повинні були протизаконними (наприклад, доручення скоїти крадіжку, помститися жінці). Найчастіше договір доручення полягав для управління майном довірителя, з метою певних одноразових дій, наприклад дати в борг третій особі, в цьому випадку довіритель зазвичай виступав в якості гаранта.

Термін договору доручення міг бути певним або на невизначений час. Якщо строк не було визначено, то довіритель мав право скасувати доручення, а повірений – відмовитися від виконання доручення в будь-який час. **Обов'язком повіреного** було виконати дане йому доручення повністю і відповідно до вказівок довірителя. У деяких випадках повіреному давалося право відступати в інтересах довірителя від його вказівок. Повірений міг виконати доручення як особисто, так і попросивши про це третю особу. **Повірений зобов'язаний** був передати довірителю результати виконання, якщо такі були, і відзвітувати перед ним.

Довіритель відшкодував повіреному понесені ним витрати і забезпечував засобами, необхідними для виконання доручення. Відшкодувалися навіть збитки, яких зазнав повірений з вини самого довірителя.

Припинявся договір доручення у випадках:

- 1) виконання доручення повіреним;
- 2) відмови повіреного від виконання договору;
- 3) смерті однієї зі сторін (довірителя або повіреного).

Для захисту прав як довірителя, так і повіреного застосовувався позов *actio mandati*. Для довірителя цей позов називався *actio mandati directa*, а для повіреного – *actio mandati contraria*. Якщо по *actio mandati directa* повірений визнана винним, то він оголошувався збезчещеним.

5. Інномінальні (безіменні) контракти

Безіменні контракти – це контракти, які виникли пізніше інших видів договорів, а тому не входили в жодну з відомих тоді груп або видів договорів. Утворивши самостійну групу договорів, безіменні контракти застосовувалися в різноманітних ситуаціях.

Безіменні контракти виникали на основі **зобов'язальних prestaцій**.

Різноманітні випадки безіменних контрактів у Дигестах Юстиніана були зведені до чотирьох основних типів:

1) *do ut des*: я передаю тобі право власності на річ, для того, щоб ти передав мені право власності на іншу річ;

2) *do ut facias*: я передаю тобі право власності на річ, для того, щоб ти вчинив певну дію;

3) *facia ut des*: я вчиняю для тебе певну дію, для того, щоб ти передав мені право власності на іншу річ;

4) *facia ut facias*: я вчиняю для тебе певну дію, для того, щоб і ти вчинив для мене якусь дію.

Отже, безіменні контракти виникали тоді, коли одна особа передавала у власність іншій яку-небудь річ або виконувала дію, для того, щоб інша особа надала іншу річ або виконала яку-небудь дію. Юридичну силу ці контракти здобували з того моменту, як тільки одна сторона виконала дію або передала річ.

Особливість безіменних контрактів полягала в тому, що сторона, що виконала своє зобов'язання, але не одержала задоволення від іншої сторони, зберігала право відступитися від договору за допомогою кондикційного позову про повернення виконаного як безпідставного збагачення. Для захисту вимог по цих контрактах застосовувалися цивільний і преторський позови.

Основними видами безіменних контрактів були:

1) **договір міни** (*permutatio*) – це безіменний контракт, згідно якого відбувався обмін однієї речі на іншу. Предметом договору не могли бути гроші, тому що в цьому випадку міна перетворювалася б у купівлю-продаж. Договір міни вважався

ув'язненим з моменту передачі хоча б одного з обмінюваних предметів. Обмін міг бути нееквівалентним. Якщо перша сторона передала річ, що їй у дійсності не належала й надалі була ким-небудь відсуджена в другій сторони, договір визнавався **неукладеним**;

2) **оціночний договір** (*aestimatum*) – це такий договір, за яким певна річ передавалася одній зі сторін іншою для продажу за ціною, не меншою установленної оцінки. Інша сторона повинна була продати дану річ за ціною не меншою тієї, котра була зазначена, і передати їй всі гроші або повернути річ, якщо продати її не вдавалося. Якщо річ вдавалося продати за більшою ціною, ніж вказувалося в оцінці, то продавець міг залишити різницю (надлишок) собі;

3) **договір одержання землі в безстрокове користування** (*precarium*), який юридично закріплював передачу речі однією особою в безоплатне користування іншої, яка зобов'язувалася її повернути на першу ж вимогу того, хто передав;

4) **договір дарування з умовою** (*donatio sub modo*) – дарування з покладенням на обдаровуваного обов'язку що-небудь виконати. Невиконання такого наказу дає дарувальнику альтернативне право вимагати його виконання або повернення дарунку;

5) **мирова угода** (*transactio*) – безіменний реальний договір, установлюваний відмовою від якої-небудь вимоги на користь боржника, який також обіцяв відмовитися від чого-небудь, або зробити що-небудь інше.

ГЛОСАРІЙ

Безіменні контракти (*contractus reales innominati*) – нетипові договори, які не отримали своєї назви, оскільки з'явилися дещо пізніше й не увійшли до римської договірної системи. В таких договорах одна сторона вже виконала своє зобов'язання і очікувала від іншої зустрічного виконання. У пост

класичному праві ця група угод позначалася різним поєднанням дієслів дати (*dare*) і зробити (*facere*).

Дарування (*donatio*) – пакт, який отримав позовний захист в імперський період. Істотним в даруванні було прояв щедрості по відношенню до обдарованого: це волевиявлення, спрямоване на безоплатне відчуження власності, платежу грошової суми, відмова від стягнення боргу. У класичний період обіцянка дарування була дійсною, якщо відбувалася в формі стипуляції. У праві Юстиніана допускалася скасування дарування, зокрема, в разі невдячності обдарованого відносно дарувальника (заподіяння значної майнової шкоди, образа).

Доручення (*mandatum*) – консенсусний договір, відповідно до якого довіритель доручає повіреному вчинити безоплатно певні дії (найчастіше угоди) на користь довірителя і за його рахунок, наприклад, що-небудь продати, купити, управляти маєтком тощо. При укладанні договору нерідко складалася довіреність – документ, в якому вказувався обсяг доручених дій (повноваження) повіреного.

Застава (*pignus*) – це реальний двосторонній договір, який підтверджував факт передачі якої-небудь незамінної речі як гарантії виконання зобов'язання. Ранні форми римської застави (*fiducia, pignus*) полягали саме у передачі предмета застави іншій стороні. Наприклад, при *fiducia* обов'язок заставодержателя повернути заставу боржнику після погашення ним зобов'язань спочатку мав винятково моральний характер. При *pignus* (ручній заставі) заставодержатель мав і певні обов'язки. Він повинен був ставитися до предмета застави дбайливо, як добрий господар, і повернути річ після погашення зобов'язання. Обов'язок у заставодавця виникав тоді, коли він передавав у заставу річ, яка могла завдати майнової шкоди заставодержателю. Тоді він був зобов'язаний відшкодувати заподіяні збитки.

Зберігання (*depositum*) – реальний контракт, відповідно до якого зберігач зобов'язаний зберегти передану річ зі стягненням витрат за зберігання і повернути її поклажедавцеві на першу вимогу або після закінчення терміну. Договір був безоплатний і зазвичай укладався між знайомими, друзями, родичами. Зберігач відповідав за умисел і грубу необережність у разі втрати, псування або пошкодження речі.

Купівля-продаж (*emptio-venditio*) – найдавніша угода, яка згадується в Законах XII таблиць, сутність якої полягає в передачі права власності на річ за певну плату. Відповідно до Законів XII таблиць, право власності на передану річ виникало після сплати ціни (або надання забезпечення, наприклад застави). Як консенсусний договір купівля-продаж виникла в праві народів. Відповідно до договору права і обов'язки виникали в момент досягнення угоди (*consensus*). Право власності переходило до покупця в цей же момент, хоча фактично річ могла бути не передана. З цим періодом пов'язувався і ризик випадкової загибелі речі.

Найм (*locatio-conductio*) – консенсусний контракт, відповідно до якого одна сторона – наймодавець зобов'язується надати іншій стороні – наймачу певну річ з умовою повернення або надати послугу, або виконати роботу (поспіль), а наймач (замовник в договорі підряду) зобов'язується сплатити винагороду. Договір найму поділено на три види: найм речей (оренда), найм особистих послуг (згодом трудовий договір), найм робіт (підряд).

Нексум (*nexum*) – найдавніша ритуальна процедура, за допомогою якої певна річ надавалася позику, і тому виникало зобов'язання. Вона відбувалася за допомогою ваг і міді в присутності сторін (позичальника і позикодавця) та п'яти свідків. При поверненні боргу проводилася аналогічна церемонія в урочистій формі за допомогою міді і ваг, присутності п'яти свідків, коли боржник заявляв кредитору про сплату боргу та

звільнення від зобов'язання. У разі несплати боргу позичальник потрапляв в боргову кабалу (з накладенням кайданів) до кредитора для відпрацювання боргу.

Оренда або майновий найм (*locatio-conductio*) – угода, в силу якого наймодавець зобов'язується передати у тимчасове користування за плату орендарю (наймачу) певну неспоживчу річ. Виникає в момент досягнення угоди, відноситься до консенсуальних контрактів.

Позика (*mutuum*) – найдавніший вид реальних договорів, які були різновидом кредиту. Кредиторами за договором позики, як правило, були люди заможні. Боржниками, навпаки, майже завжди виступали представники найбідніших верств вільного населення. Договір позики – це реальний односторонній контракт, за яким одна сторона (позикодавець) передає іншій стороні (позичальнику) певну суму грошей або родових речей у власність, а позичальник зобов'язаний повернути позикодавцю таку суму грошей або таку саму кількість родових речей. Такий договір є порівняно пізньою формою позики, якій передували більш ранні: *nexum* і *stipulatio*.

Позичка (*commodatum*) – реальний двохсторонній договір, відповідно до якого позикодавець передає позикоодержувачу в безоплатне користування індивідуально певну неспоживчу річ з умовою повернення. Від оренди відрізняється часом виникнення договору (в момент передачі речі) і безоплатним характером. Зазвичай укладався з приводу рухомих речей між знайомими, друзями, родичами. Момент довіри відіграв важливу роль. Той, хто отримав в позику річ, зобов'язаний ставитися до неї з дбайливістю хорошого господаря і відповідав за всяку провину при псуванні речі.

Секвестр, або секвестрація – особливий вид зберігання. Кілька осіб передавали на зберігання яку-небудь річ за певної

умови. Найпоширенішим видом секвестру була передача на зберігання третій особі речі, з приводу якої виник спір. Сторони, що не довіряли одна одній, могли передати спірну річ на зберігання обраній ними третій нейтральній особі до розв'язування спору, аби потім передати її особі, яку буде визнано її власником.

Синграф (*syngrapha*) – назва боргової розписки в Стародавньому Римі, складеної в двох примірниках від третьої особи. Була свого роду векселем і безумовним платіжним документом, дозволеним не тільки римлянам, але й переселенцям. Синграфу підписував боржник, а слідом за ним – свідки угоди. Запис синграфи виглядав наступним чином: «Така-то особа винна такій-то особі 100 сестерцій».

Товариство (*societas*) – консенсусний договір, відповідно до якого два або кілька громадян-товаришів об'єднуються для досягнення певної господарської мети. Товариші вносили паї-вклади, які могли складатися з майна, грошових сум, послуг. На відміну від корпорації (колегії) при виході з союзу товариш міг забрати свій пай. Вихід з товариства і смерть товариша припиняли діяльність союзу.

Хірограф (*chirographa*) – це односторонній документ, виданий і підписаний боржником від власного імені, який засвідчував факт отримання ним від кредитора певної грошової суми. Запис хірографи виглядав наступним чином: «Я такий-то винен такому-то 100 сестерцій».

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Розвиток римського договірного права в історичній ретроспективі.
2. Загальна характеристика окремих видів договорів.
3. Договір купівлі-продажу: особливості римської традиції та проблеми застосування в цивільному обороті України.
4. Розширення діапазону римських договорів у Цивільному кодексі України: порівняльна характеристика.
5. Оціночний договір в римському приватному праві.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Які вимоги ставляться до ціни як до обов'язкової умови договору купівлі-продажу? Чи можливо визнати договір недійсним на підставі його невідповідності для продавця або покупця?

Завдання 2. Чи матиме місце договір найму, якщо громадянин віддав свою золоту каблучку в ремонт і пообіцяв заплатити за роботу стільки, скільки призначить по її закінченню ювелір?

Завдання 3. Порівняйте договори позики і позички: предмет, мета, права й обов'язки, ризик випадкової загибелі речі, відповідальність сторін.

Завдання 4. Мельник позичив у селянина зерно. Селянин дав йому зіпсовану пшеницю, не попередивши про це мельника. Коли мельник змішав позичене зерно зі своїм, то зіпсувалося все. Чи можна за допомогою правових засобів вимагати покриття збитків?

Завдання 5. Узгодьте назву безіменного контракту з його прикладом:

а) *do ut des*; б) *do ut facias*; в) *facio ut des*; г) *facio ut facias*.

1) виготовляю для тебе коштовний перстень, щоб ти намалював мені картину;

- 2) відпускаю раба на волю, щоб ти дав мені певну грошову суму;
- 3) передаю тобі у власність коня, щоб твій раб виготовив для мене мармурові статуетки;
- 4) передаю тобі право власності на воза, щоб ти передав мені у власність 20 амфор.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

Задача 1. Авл тривалий час благав Гая купити у нього статуетку за 20 сестерціїв. Одного разу Гай дізнався, що Тиберій шукає саме таку річ. Тоді він взяв статуетку у Авла, показав її Тиберію, тут же уклав з ним договір про її продаж за 30 сестерціїв і отримав гроші. Авлу ж Гай передав 20 сестерціїв, сказавши, що купує у нього статуетку. Через деякий час Тиберій довідався про дії Гая і зажадав визнання договору недійсним і повернення йому грошей на тій підставі, що Гай продав чужу річ, адже в момент укладення договору він не був власником статуетки. Як вирішити суперечку?

Задача 2. Негідій позичив у Ліпіда 500 сестерцій в срібних монетах, а повернув борг у міді. Кредитор відмовився приймати платіж, аргументуючи свій вчинок тим, що борг повертається в монетах тих же номіналів, в яких і позичався. Чи правий кредитор?

Задача 3. Луцій уклав з Сервієм договір про продаж йому крісла. Сервій одразу передав половину вартості речі і пообіцяв на наступний день принести решту суми й забрати крісло. Але вночі злодії зламали двері і викрали деякі речі Луція, в тому числі крісло. Сервій зажадав повернення грошей, а Луцій, стверджуючи, що річ пропала не з його вини, наполягав на тому, щоб покупець доплатив решту суми. Ваше рішення у справі.

Задача 4. Маній і Тит уклали договір товариства з метою покупки в провінціях і продажу в Римі зерна з умовою рівного розподілу прибутку і збитків. Через місяць Тит, не повідомивши Манія, включив в товариство свого племінника Сервія. Той

виявився сумлінним і старанним, але через недосвідченість в доручених йому операціях зазнав збитків. Коли Маній дізнався про підсумки діяльності Сервія, то відмовився брати участь у відшкодуванні збитків, вказавши, що він не укладав з Сервієм договору про товариство. Чи правий він? Чи правильним буде рішення про покладання на Сервія всіх понесених в результаті його діяльності збитків?

Задача 5. Аррій купив у Авла рабиню, за словами продавця, хорошу ткалю. Повернувшись через 5 місяців з війни, Аррій виявив, що таланти рабині як ткалі були явно перебільшені; не втішило його і те, що рабиня народила дитину. Аррій зажадав від Авла забрати рабиню і повернути виплачену суму плюс ті доходи, які він сподівався отримати за роботу «майстрині». Авл погодився прийняти рабиню назад, повернути отриману за неї суму, але відмовився відшкодувати неотриманий дохід і зажадав віддати йому народжену дитину. Як вирішити суперечку?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Різновид вербального контракту, який виникав у тому випадку, коли на усну заяву особи, яка призначала придане, наречений давав згоду називався...

- а) *jus jurandumliberti*;
- б) *dotis diction*;
- в) *instrumentum*;
- г) *causa*.

2. Стипуляція – це...

- а) письмовий договір;
- б) усний контракт, укладений у присутності свідків;
- в) усний контракт, укладений у ритуальні формі у вигляді запитань-відповідей;
- г) контракт, укладання якого супроводжувалося передачею речі.

3. Nexum – це договір, який укладався...

- а) письмово;
- б) усно;
- в) у обрядовій формі *per aes et libram*;
- г) без дотримання вимог.

4. Літеральні контракти не існували у вигляді...

- а) синграфи (від імені 3 особи);
- б) синграфи (від імені 1 особи);
- в) хірографи (від імені 3 особи);
- г) хірографи (від імені 1 особи).

5. Письмовий документ, який фіксував факт передачі кредитором певної суми грошей боржникові, записувався від третьої особи називався...

- а) *jus jurandumliberti*;
- б) *dotisdictio*;
- в) *instrumentum*;
- г) *syngrapha*.

6. До переліку реальних контрактів не входило(а)...

- а) позику;
- б) позика;
- в) наймання;
- г) зберігання.

7. Договір, за яким позикодавець мав право вимагати повернення грошової суми, а за певних умов й з відсотками називався...

- а) *mutuum*;
- б) *nexum*;
- в) *stihulatio*;
- г) *litteris*.

8. Яка з ознак не була характерною для позички?

- а) реальний двосторонній договір;
- б) предмет договору: родові, споживчі речі;
- в) предмет договору: індивідуально-визначені, незамінні речі;
- г) річ передавалася в безоплатне і тимчасове користування.

9. Договір зберігання (*depositum*) – це договір...

- а) консенсуальний односторонній;
- б) реальний двохсторонній;
- в) оплатний літеральний;
- г) односторонній безоплатний.

10. Формою договору застави не вважався(лась)...

- а) фідучія;
- б) пігнулус;
- в) прекарій;
- г) іпотека.

11. До консенсуальних контрактів не належало(а)...

- а) купівля-продаж; б) наймання; в) підряд; г) доручення.

12. Договір купівлі-продажу (*emptio-venditio*) вважався укладеним ...

- а) з моменту досягнення угоди про наміри;
- б) з моменту досягнення угоди про предмет і ціну;
- в) з моменту передачі речі;
- г) в момент його підписання.

13. У договорі купівлі-продажу ціна повинна бути ...

- а) чітко визначеною;
- б) конкретно, реальною, вираженою в грошах;
- в) певною, реальною, вираженою в грошах, справедливою;
- г) вказаною в грошовій сумі або іншому натуральному вигляді.

14. Договір найму (*locatio-conductio*)...

- а) реальний оплатний синалагматичний контракт;
- б) належав до групи літеральних контрактів;
- в) включав в себе три види: наймання речей, наймання послуг і наймання робіт (підряд);
- г) на практиці застосовувався вкрай рідко.

15. Оберіть ознаки, характерні для договору доручення (*mandatum*).

- а) двосторонній консенсуальний безоплатний;
- б) односторонній реальний лукративний;
- в) двосторонній усний оплатний;
- г) двосторонньо-нерівний літеральний безоплатний.

16. Договір товариства припинявся в разі...

- а) досягнення поставленої мети;
- б) різного розміру внесків товаришів;
- в) коли при різних розмірах внесків прибуток розподілявся порівну;
- г) не обумовленості терміну його дії.

17. Безіменні контракти отримали свою назву завдяки тому, що...

- а) підпадали під певні типи, але не мали конкретного назви;
- б) за своїми ознаками не увійшли до сформованої системи контрактів;
- в) не мали конкретної назви;
- г) з'явилися пізніше інших видів договорів і не увійшли в жодну з груп (вербальні, літеральні, реальні, консенсуальні).

18. До переліку *contractus innominati* не відносився...

- а) договір міни; б) приєднаний договір;
- в) прекарій; г) оціночний договір.

19. ... – це різноманітні неформальні угоди, які не забезпечувалися позовним захистом.

- а) едикти; б) пакти; в) контракти; г) сервітути.

20. До видів пактів не належали...

- а) «голі» пакти; б) законні пакти;
- в) безіменні пакти; г) приєднані пакти.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Який критерій було покладено в основу класифікації договорів, що складають систему контрактів?
2. Як називається п'ята група договорів, що доповнює відому систему контрактів у римському приватному праві?
3. Поясніть зміст права евікції.
4. Назвіть найпоширеніші види безіменних договорів.
5. Коли виникають зобов'язання при укладенні вербального контракту?
6. Коли виникають зобов'язання при укладенні літерального контракту?
7. Коли виникають зобов'язання при укладенні реального контракту?
8. Коли виникають зобов'язання при укладенні консенсуального контракту?
9. Договір позики – це реальний контракт, за яким...
10. Договір позички – це реальний контракт, за яким...
11. Договір купівлі – продажу – це контракт, за яким...
12. Договір найму – це контракт, за яким...
13. Договір найму послуг – це консенсуальний контракт, за яким...
14. Договір підряду – це консенсуальний контракт, за яким...
15. Договір доручення – це консенсуальний контракт, за яким...
16. Договір товариства – це консенсуальний контракт, за яким...
17. Поняття пактів та їх види.
18. Чим відрізняються «одягнені» пакти від «голих»?
19. Преторські пакти: поняття та види.
20. Поняття та види імператорських або законних пактів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобуїок І. А. Договір поруки в римському приватному праві [Електронний ресурс] / І. А. Бобуїок // Право і суспільство. – 2013. – № 6. – С. 90–93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6_22
2. Гончаренко В. О. Договір позички за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному законодавстві України [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. О. Гончаренко ; Одеська національна юридична академія. – О., 2005. – 200 арк.
3. Гончаренко В. О. Система договорів римського права та деякі питання її рецепції в сучасному цивільному законодавстві України / В. О. Гончаренко // Університетські наукові записки. – 2005. – №3(15). – С.121–125.
4. Гужва А. М. Формули «quod interest», «qanti interest» у договорі найму за римським правом / А. М. Гужва // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 51. – С.19–24.
5. Гужва А. М. Роль і місце категорії інтересу у договірних зобов'язаннях / А. М. Гужва // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – С.267–274.
6. Дихта Н. М. Поняття та характерні риси договору доручення за римським приватним правом [Електронний ресурс] / Н. М. Дихта // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 51. – С. 25–32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_51_5
7. Институции Юстиниана. Книга третья, титулы 13–24; книга четвертая, титулы 1–5. Дигесты. Книги 13–14; 16–22.
8. Коссак В. Рецепція положень римського права про іпотеку в законодавство України / В. Коссак // Римське право та правова культура Європи. – Люблін: Вид. Люблінського католицького ун-ту. – 2009. – С. 63–67. Малков А. Д. Сущность договора в римском праве / А. Д. Малков // Древнее право. – 1999. – № I (4). – С. 180–187.
9. Лукавецька О. М. Заміна сторін договору за римським приватним правом / О. М. Лукавецька // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 42. – С. 129–132 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_23
10. Миньо М. Договір найму за римським правом як консенсуальний контракт / М. Миньо // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 60. – С. 91–96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2014_60_14
11. Онофрейчук В. Д. Прекарій у римському праві [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. Д. Онофрейчук ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 146 арк.

12. Северова Є. С. Представництво за римським приватним правом та його рецепція у сучасному цивільному праві України [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Є. С. Северова ; Одеська національна юридична академія. – О., 2004. – 194 арк.

13. Скрейпек М. Римське коріння договору схову в чеському праві / М. Скрейпек // Римське право та правова культура Європи. – Люблін: Вид. Люблінського католицького ун-ту. – 2009. – С. 68–76.

14. Яворська О. С. Реальні договори в цивільному праві України / О. С. Яворська // Актуальні проблеми держави і права. – 2013. – Вип. 70. – С. 169–175 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2013_70_28

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 12

ТЕМА: ПОЗАДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ. ДЕЛІКТИ ТА КВАЗІДЕЛІКТИ

МЕТА: закріпити вміння визначати характерні риси деліктів; конкретизувати знання про види квазіконтрактів та квазіделіктів.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: безпідставне збагачення, безчестя, ведення чужих справ без доручення, гестор, грабіж, делікт, квазіделікт, квазіконтракт, кондикційний позов, крадіжка, ноксальна відповідальність, особиста образа, публічні делікти, приватні делікти.

ЗМІСТ

1. Поняття та види зобов'язань ніби з контракту.
2. Правова характеристика окремих видів квазіконтрактів (ведення чужих справ без доручення, безпідставне збагачення).
3. Поняття та види деліктів. Публічні та приватні делікти.
4. Правова характеристика зобов'язань ніби з деліктів.

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Поняття та види зобов'язань ніби з контракту

Оскільки суспільне життя Стародавнього Риму урізноманітнювалося, то з часом з'ясувалося, що зобов'язання між особами виникають не лише в разі укладення договору чи вчинення правопорушення, але й з інших підстав. Серед них можна було виділити зобов'язання, які за своїм характером і змістом мали певні спільні риси з договорами, у зв'язку з чим нагадували їх.

Вважається, що **поняття квазіконтракту** було введено лише в Інституціях Юстиніана. Їх особливість, порівняно з контрактами, полягала в тому, що для того, щоб одна особа визнавалася кредитором, а інша – боржником, згода між ними не була потрібною. Підставою виникнення квазіконтрактів були події або дії однієї зі сторін. Останні за своїм характером могли бути як правомірними (ведення чужих справ без доручення), так і не завжди правомірними (безпідставне збагачення).

Хоча в Давньому Римі було відсутнє чітке визначення поняття квазіконтракту, на підставі аналізу віднесених до нього зобов'язань можна запропонувати таке визначення. **Квазіконтракти** (*quasi ex contractu*) – це зобов'язання, які виникають на підставі події або дії однієї зі сторін і мають спільні риси з певними договорами.

У даному випадку зобов'язання виникають або з односторонніх угод або деяких інших фактів, які не є ні договором, ні недозволеною дією. Даючи цим зобов'язанням таке найменування, римські юристи роблять практичні висновки про те що, спірні питання про умови і межі відповідальності сторін, які виникають в такого роду випадках, вирішуються аналогічно тому, як вони вирішуються стосовно до відповідних договорів.

До квазідоговорних зобов'язань застосовувалося становище того договору, що найбільшою мірою відповідав характеру виниклого зобов'язання.

Основними видами квазідоговорів були:

- 1) ведення чужих справ без доручення;
- 2) безпідставне збагачення.

До квазідоговорів також відносили:

- 1) випадкове співтовариство (спадщина або дарування з умовою, у результаті змішування речей, випадкові товариші);
- 2) між спадкоємцем і легатарієм, фідейкомісаром;
- 3) між опікуном, піклувальником і підопічним.

2. Правова характеристика окремих видів квазіконтрактів (ведення чужих справ без доручення, безпідставне збагачення)

Основними видами зобов'язань з квазіконтрактів були ведення чужих справ без доручення і зобов'язання з безпідставного збагачення.

Ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*) – один з видів квазідоговорів, який полягає в тому, що хтось береться за ведення чужих справ без доручення з боку їхнього господаря. З цього виникають взаємні зобов'язання між **господарем** справ і особою, яка взялася за їхнього ведення (**гестором**). Господар може вимагати, щоб гестор, взявшись за його справи, вів їх з дбайливістю гарного господаря і відповідав за всяку недбалість зі свого боку, а гестор може вимагати від господаря справи (*dominus*), в свою чергу, відшкодування всіх витрат, яких він зазнав, керуючись інтересами господаря справи. Ці взаємні зобов'язання виникають при повній відсутності попередньої згоди між господарем справи і гестором, і тому не відносяться до числа зобов'язань з контракту.

Таким чином, необхідними умовами виникнення зобов'язань були:

- 1) справа, виконувана гестором, має бути чужим, тобто являти собою розпорядження не своїми, а чужими правами (ремонт чужого будинку);
- 2) здійснення особою будь-яких дій на користь іншої особи повинно мати місце за власною ініціативою виконавця, без попереднього узгодження з господарем справи. При цьому не мали значення мотиви, якими керувалася особа, яка вела

чужу справу: громадянський обов'язок, моральні чи особисті міркування;

3) дії, що здійснюються гестором, повинні здійснюватися для користі з боку іншої сторони (господаря справи).

Ці дії поширювалися на майно і права осіб, які були відсутні в місці знаходження майна або нездатних в силу тих чи інших перешкод подбати про себе.

Якщо дії гестора не можна було визнати доцільними і внаслідок їх вчинення господар відмовився їх схвалити, то гестор втрачав право не тільки на одержання компенсації, але й був зобов'язаний відновити те становище, що існувало до здійснення ним своїх дій. Особа не могла безпідставно відмовити в схваленні дій гестора, якщо вони були доцільними.

Якщо особа схвалила дії гестора, то надалі відносини між ними регулювалися по тим же правилам, що й при договорі доручення. По прямому позові зацікавленої особи гестор був зобов'язаний компенсувати збитки, викликані неправильним веденням справ. По зворотному позові гестор міг стягнути із зацікавленої особи зроблені ним витрати.

У римському класичному праві була розроблена теорія **безпідставного збагачення** (*negotiorum gestio*). Зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення виникало в тому випадку, коли яка-небудь особа (**набувач**) без установлених законом або угодою підстав придбала або присвоїла майно за рахунок іншої особи (**потерпілого**). Таким чином, характерними ознаками цих зобов'язань є: придбання з чужого майна і безпідставність придбання.

Безпідставне збагачення породжувало *condictio* – особистий позов про повернення збагачення. Він бере свій початок від *legis actio per condictioem*, є абстрактним позовом *stricti juris*. У ньому не вказувалася підстава, з якої виник обов'язок відповідача. Позови з безпідставного збагачення – це так звані кондікції (*condictiones sine causa*), які мають своїм предметом повернення безпідставного збагачення за чужий рахунок. При таких умовах збагачення має бути повернуто, для чого по-

терпілий може пред'явити в залежності від обставин до того, хто отримав збагачення позов. Римська юриспруденція поступово встановила такі випадки безпідставного збагачення:

1. *Condictio indebiti* – позов про повернення неіснуючого боргу. Цей позов існував для захисту особи, яка сплатила неіснуючий борг, внаслідок помилки, омані. Особа, що збагатилася (одержувач) не повинно знати про його оман, в іншому випадку – це *furtum*. Одержувач повинен був повернути збагачення і всі прибутки. Ризик випадкової загибелі лежав на платникові.

2. *Condictio causa data causa non secuta* – позов про повернення надання, мета якого не була досягнута. Ця вимога про повернення речі особі, яка дала її кому-небудь, зобов'язавши його що-небудь дати або щось зробити (безіменні контракти), але ним це зобов'язання не було виконано. Поверненню підлягала надана річ з усіма плодами і приростами, а також відшкодовувалися завдані збитки.

3. *Condictio (ex causa) furtiva* – позов про повернення отриманого за допомогою крадіжки. Позов подавався для захисту осіб, у яких що-небудь було вкрадено. Позивач – **власник**, відповідачем міг бути тільки **зłodій**. Відповідач повинен був повернути вкрадене майно, а в разі його випадкової втрати – відшкодувати найвищу ціну речі за час між викраденням і присудженням. Поверталися не тільки фактично отримані плоди, але і все те, що власник міг отримати, якби він володів річчю.

Кондікція, незважаючи на наявність інших засобів захисту (деліктного або віндикаційного позову), була необхідна. Застосувати віндикацію можна було тільки щодо індивідуально-визначеної речі, а кондикція могла бути застосована по відношенню до родових речей незалежно від того, де перебувала річ, і навіть, якщо вона загинула без вини порушника.

4. *Condictio ob turpem vel ob injustam causam* – позов про повернення переданого для мети, забороненої законом, або для мети, яка суперечить моральності (*causa turpis*, але *turpitude* – аморальність не повинна стосуватися надавача). Наприклад,

позика в малолітнього. У цьому випадку винна особа зобов'язана було повністю відшкодувати заподіяну шкоду, а не тільки повернути незаконно отримане.

3. Поняття та види деліктів. Публічні та приватні делікти

Під **деліктом** (*delictum*) розуміється будь-яке правопорушення, що заподіює шкоду окремій особі, його сім'ї або майну, будь-яке порушення права або заборони. В результаті делікту виникають нові права і нові правові обов'язки (*obligationes ex delicto*).

У римському праві за санкціями та за природою збитку розрізняли два види деліктів: публічні (*crimina*) і приватні.

У найдавніший період делікти носили виключно приватно-правовий характер. Це означає, що винного переслідує не держава, не органи влади, а сам потерпілий. Потерпілим пред'являються позови з правопорушень (*actiones ex delicto*). У 287 р. до н.е. закон Аквілія встановив відповідальність за знищення та пошкодження чужих речей. Причому не мало значення, яким саме способом річ була знищена або пошкоджена: зіпсована, спалена, зруйнована, зламана, розірвана, розбита, розлита. За цим законом, якщо хтось протизаконно вбив чужого раба або чужу тварину, то він зобов'язувався сплатити господареві вищу ціну, ніж вона коштувала протягом останнього року. А якщо хтось поранив чужого раба, або тварину, або знищив будь-яку іншу річ, то він зобов'язаний відшкодувати власникові вищу ціну від тієї, яку вона коштувала упродовж останнього місяця. Відповідальність за цим законом наступала як в разі умисних дій (*dolus*), так і в разі легкої необережності (*culpa levis*) з боку заподіювача.

У період пізньої республіки і імперії зобов'язання, що виникають з правопорушень, зазнали ряд змін. Якщо по цивільному праву, як впливає з Законів XII таблиць, всяке заподіяння шкоди, незалежно від того, скоєно воно з вини або без вини, мало потягти за собою відповідальність, то тепер на перше

місце висувається поняття умислу (*dolus*), тобто лише завдана шкода тягла за собою обов'язок відшкодування. За певних випадків відповідальність наставала і за необережності (*culpa*).

Змінюються межі між **публічними** (*delicta publica*) і **приватними** (*delicta privata*) деліктами. Поступово деякі приватні делікти переходять в публічні. Колишні категорії (крадіжка, образа, заподіяння шкоди, обман) стали поширюватися на нові відносини. Іншими словами, виникають нові види деліктів, а отже, і нові види позовів.

Підстава відповідальності така: відповідальність виникала, якщо передбачався відповідний позов. **Немає позову – немає делікту.** Головний наслідок делікту – це **грошовий штраф** (*poena*), що накладається на заподіювача. Штраф сприймався не інакше як засіб відшкодування майнової шкоди. Розмір штрафу став визначатися розміром збитку, понесеного потерпілим. Згодом стали комбінувати штраф і відшкодування збитку. За загальним правилом, зобов'язання з деліктів не входило до складу спадщини.

До головних деліктів цивільного права відносилися: крадіжка (*furtum*), образа (*injuria*), пошкодження або знищення чужого майна (*damnum injuria datum*).

Під **крадіжкою** (*furtum*) в римському праві розуміли корисливе зазіхання на чужу річ, розкрадання чужих речей з наміром створити для себе майнову вигоду.

Крадіжкою як приватним деліктом у давньому праві вважалися:

1) відкрита крадіжка (покарання – нічного злодія вбивали на місці, рабів скидали з Тарпейської скелі, вільних бичували й віддавали в рабство, малолітніх карали тілесно);

2) таємна крадіжка (накладався штраф у подвійному розмірі).

Згодом поняття **крадіжки** поширюється на нові випадки – воно стає не тільки приватним, але і публічним деліктом. Відповідальність за крадіжку посилюється. На неї юристи починають дивитися як на свідому дію, виділяючи певні види: викрадення речі (*furtum rei*), неправомірне користування чужою

рiччю (*furtum usus*), викрадення володiння (*furtum possessions*). Вiдповiдальнiсть за крадiжку набуває нового вигляду. З III ст. до н. е. злодiя не вiддають потерпiлому, а збiльшують грошове стягнення, яке доходило до чотирьохкратного розмiру вiд вартостi речi. Однак збереглося тiлесне покарання злодiя. Присудження до штрафу за крадiжку тягло за собою безчестя (*infamia*) винного. Потерпiлий мав право витребувати рiч або її вартiсть у злодiя чи у його спадкоємцiв. Коли в перiод iмперiї злодiйство перетворилося в публiчний злочин, то потерпiлий мiг, замисть пред'явлення до злодiя позову, порушити проти нього кримiнальне переслiдування.

У 76 р. до н.е. е. iз категорiї крадiжки виокремлюється поняття **грабiж** (*rapina*) i перетворюється в особливу категорiю публiчних делiктiв. Вiдповiдальнiсть за грабiж – вiдшкодування у чотирьохкратному розмiрi вiд заподiяної шкоди або чотирьохкратна вартiсть викраденої речi. Для застосування цих санкцiй позов повинен бути пред'явлений упродовж року. У перiод iмперiї грабiж беззастережно вважався публiчним делiктом.

Особиста образа (*injuria*) як вид приватного делiкту – це будь-яке навмисне й протиправне нанесення однiєю особою iншiй особистiй образи, що розумiлася дуже широко й фактично вклучала всi правопорушення, спрямованi проти особистостi. Образа могла бути нанесена як фiзичною дiєю (наприклад, тiлесне ушкодження), так i словом чи справою (наприклад, публiчне звинувачення). Вже в Законах XII таблиць згадуються основнi види образи (кривди): членушкодження (ушкодження кiнцiвок людського тiла), а також iншi особистi образи дiєю (нанесення побоїв без поранень, образливих ударiв).

Якщо образу заподiяли божевiльний або неповнолiтнiй, то вони вiдповiдальностi не пiдлягали. Але якщо їм самим хтось завдав образу, то кривдник нiс вiдповiдальнiсть. Чоловiк мав право порушити переслiдування за образу, нанесену дружинi; батько – за образу дочки. Якщо образа нанесена рабу, то вважалося, що образений його пан.

В окрему групу відокремилися тяжкі образи, оголошені публічними: образа нанесена магістрату, батькам, патрону; нанесена публічно; у вигляді ран. У I ст. до н. е. кримінально караними стали побої і вторгнення в чуже житло. У період пізньої імперії потерпілий від образи міг у всіх випадках порушити переслідування в кримінальному порядку. При цьому приватний спосіб переслідування зберігався.

Зникають конкретні розміри штрафів, що накладалися при образі (від 25 до 300 асів). В кінці республіканського періоду встановилося правило, що в разі тяжкої образи, розмір штрафу в кожному окремому випадку встановлювався претором, який враховував конкретні особливості справи. В період імперії розмір штрафу став визначатися суддею. На величину штрафу могли впливати, наприклад, тяжкі наслідки посягання, суспільне становище скривдженого і інші особливості. Образа також спричиняла безчестя.

Разом з поняття *injuria* у 286 р. до н.е. законом Аквілія вводиться поняття *damnum injuria datum* – **протиправне знищення або ушкодження чужого майна** без отримання майнової вигоди для деліквента. Важливою була умовою було заподіяння збитку: *damnum corpore corpori datum* – фізичним предметом і тілесним зв'язком.

Під нього стали підводити будь-який збиток, заподіяний майну третіх осіб. За цим законом відповідав, наприклад, той, хто позбавив чужого раба свободи, внаслідок чого раб помер з голоду; той, хто скоїв таємне пошкодження чужих дерев, хто завдав рани вільній людині. Відповідальність за законом Аквілія наставала не тільки у випадках умисного заподіяння шкоди, але й за будь-якої необережності (*culpa*) в тому числі при найлегшій вині (*culpa levissima*). У післякласичному та юстиніанівському приватному праві спостерігається подальше розширення правової бази для відшкодування шкоди.

У випадках незаконних діянь, які не були віднесені законом до деліктів, претори давали штрафні позови за своїм розумінням.

До основних преторських деліктів належали:

- 1) *dolus* – обман контрагентів при укладанні контракту, вимагання, шахрайство;
- 2) *metus* – застосування погрози, насильства;
- 3) *fraus creditorum* – несумлінність боржника, обман кредитора.

Обман як вид делікту з'являється в 66 р. до н. е. завдяки претору відомому юристу Галлу Аквілію. Під **обманом** (*dolus*) розуміється будь-яка зловмисна дія, злий умисел при невиконанні зобов'язання. Це означає, що особа своїми свідомими діями ввела в оману іншу сторону, внаслідок чого остання зазнала збитків. Мається на увазі явне пошкодження майна. Позов на підставі обману (*actio doli*) мав на меті відшкодувати завдані збитки в однократному розмірі. Якщо в результаті обману укладено договір, то внаслідок позову по *doli* цей договір визнається недійсним. Якщо обманщик пред'явить позов, що впливає з укладеного договору, то потерпілий від обману може заперечувати проти позову посиланням на те, що він був введений в оману (*exceptio doli*). Засудження за обман тягло за собою безчестя.

У I ст. до н. е. претор Октавій встановив правило, що не визнається дійсним договір, вчинений під впливом **насильства** і **погроз** (*metus*). Потерпілий має право стягнути вартість, заподіяної йому шкоди у чотирьохкратному розмірі, в тому випадку, якщо особа, яка вчинила насильство, або вдалася до погроз, не поверне речі, отриманої внаслідок примусу.

Заподіяння шкоди кредиторам (*fraus creditorum*) мало місце у випадку, коли відповідно судового рішення майно боржника відсуджувалося на користь кредитора(ів). Тому претор постановив, що якщо боржник відчужив своє майно на шкоду кредиторам, то вони могли вимагати визнання недійсними дій боржника, яка завдала їм збитки, і повернутися до старого стану (*restitutio in integrum*). Наприклад, хтось відпустив на волю рабів, що зменшило майно боржника, а це завдало шкоди кредиторам. Позов міг бути пред'явлений кредиторами боржника і його спільникам – стороннім особам, яким боржник передав майно безоплатно (фіктивна передача).

Для пред'явлення позову було необхідно, щоб дії боржника задовольняли **наступним вимогам:**

- 1) боржник повинен був усвідомлювати, що його дії по відчуженню майна завдадуть шкоди кредитору;
- 2) дії боржника повинні були зменшувати його майно;
- 3) контрагент по угоді з боржником також повинен був усвідомлювати, що кредитору їх договір завдає шкоди, і в цьому випадку позов подавався до даного контрагента.

Окрім найбільш важливих деліктів, санкціонованих як джерела зобов'язань в преторських едиктах, існували й інші позови, слугуючі для захисту приватних інтересів окремих громадян, рішення по яких присуджували *poena private*.

Серед цих позовів існували:

1) *actio adversus mensorem qui falsum modum tuberit*, або позов проти землемірів при наданні ними неправдивих даних про величину ділянок;

2) *actio adversus publicanos*, або позов проти осіб, які стягують податки за допомогою скоєних ними зловживань;

3) *actio propter alienationem iudici mutandi causa*, або позов проти осіб, які вчинили будь-які дії для продовження *rei vindicatio*;

4) *actio servi corrupti*, або позов проти осіб, які впливають на чужих рабів таким чином, щоб у тих погіршилися професійні чи моральні якості;

5) *actio sepulchri violati*, або позов через осквернення могил.

Деякі делікти, як зазначалося раніше, тягли за собою безчестя (*infamia*). Для заподіювача шкоди безчестя породжувало обмеження правоздатності. Таке обмеження наставало або в силу закону, або за розпорядженням вищого магістрату. Після накладення безчестя могли наставати такі наслідки: виключення з сенату, втрата права бути обраним до магістрату. У менш серйозних випадках, коли безчестя накладалося претором, винній особі заборонялося ведення чужих судових справ і призначення судового представника.

4. Правова характеристика зобов'язань ніби з деліктів

Зобов'язання могли виникати і в силу дій, вчинених без наміру, з необережності. У цьому випадку говорять про «зобов'язання ніби з правопорушень» (*obligationes quasi ex delicto*). Тут особа несе відповідальність в силу закону або едикту. Відповідає той, хто заподіяв шкоду через недбалість.

До квазіделіктів відносяться:

а) відповідальність судді за неналежне виконання своїх обов'язків, за невірно винесене рішення, наприклад, внаслідок недосвідченості, за помилку при веденні процесу. Суддя зобов'язаний був відшкодувати заподіяний збиток у повному обсязі;

б) відповідальність за викинуте і вилите (*actio de effusis et deiectis*). Якщо будь-що було викинуто або вилито з вікна приміщення, житла, квартири в місце, де ходить або проїжджає публіка, на вулицю або площу, то за шкоду, заподіяну перехожим, відповідає господар помешкання, будинки, хоча б він і не був безпосереднім винуватцем (збиток могли нанести мешканці будинку, тобто раби, діти, гості). Збиток міг бути заподіяний здоров'ю вільної людини або навіть спричинити її смерть. В останньому випадку штраф за позовом будь-якого громадянина міг сягати до 50 тис. сестерційв;

в) відповідальність за поставлене і підвішене (*actio de positis et suspensis*) означала, що якщо у будинку щось поставлено або підвішене так, що воно може впасти, наприклад вивіска, і завдати будь-кому шкоди, то на господаря міг бути поданий позов, навіть якщо річ і не впала. Отже, відповідальність наставала за саму можливість заподіяння шкоди. Призначений у розмірі до 10 тис. сестерцій штраф, накладений за цим позовом на відповідача, йшов на користь позивача;

г) ноксальна відповідальність *pater familias* за збиток, заподіяний його підвладними (включаючи рабів і тварин). Наближеним до цього квазіделікту було утримання диких тварин в такому місці, де могли знаходитися люди. Якщо тварина заподіяла смерть вільному, то накладався штраф до 200 тис.

сестерціїв. Заподіяння тілесного ушкодження тягло за собою відшкодування всіх збитків. Заподіяння іншого збитку тягло за собою стягнення збитків у подвійному розмірі;

г) відповідальність господарів кораблів (*nautae*), готелів (*caupones*), заїжджих дворів (*stabularh*). Якщо на кораблі, в готелі, на заїжджому дворі що-небудь буде вкрадено у постояльця або проїжджого, то відповідають: капітан корабля, власник готелю, утримувач заїжджого двору. Відповідальність настала і за пошкодження речей. Всі ці особи відповідають в подвійному розмірі за обман або злодійство, вчинені їх слугами щодо проїжджих. В основу цієї відповідальності було покладено міркування, що господар повинен бути обачним у виборі своїх службовців (*culpa in eligendo*).

ГЛОСАРІЙ

Аналогія – застосування закону до відносин, подібним до тих, які зазначені в законі, але, в силу прогалини, нерегульованих спеціальними нормами права. Так, поширеними в Римі були позови за аналогією при застосуванні закону Аквілія в разі заподіяння шкоди бездіяльністю, оскільки закон Аквілія передбачав відповідальність за шкоду, заподіяну дією (*corpore corpori*) – фізичним предметом і тілесним зв'язком. Наприклад, орендар не годував чужих тварин і вони загинули. В такому випадку був можливий позов наймодавця за аналогією на підставі закону Аквілія.

Безпідставне збагачення – прибуток особи або збереження майна без законних підстав. Це випадки примноження майна особи або будь-яких матеріальних благ (речей, грошей), або збереження частини майна, що підлягає передачі іншій особі. Факт безпідставного збагачення породжував зобов'язання, що входить до групи квазіконтрактів. Збагачений був зобов'язаний повернути потерпілому суму безпідставного збагачення

або речі. Прикладом безпідставного збагачення є помилковий платіж неіснуючого боргу. Захист потерпілих здійснювалася за допомогою кондикційного позову (*condictio*).

Безчестя (*infamia*) – це ганьба, погана репутація, яких зазнавали внаслідок засудження за кримінальний злочин, порушення договору доручення, товариства, зберігання, де вимагалася надзвичайна чесність; в результаті порушення деяких правових норм, наприклад, якщо вдова вступала в новий шлюб, не дотримавшись одного року жалоби. *Infamia* зазнавали в результаті преторського едикту або судового рішення. Особа, яка зазнала *infamia*, позбавлялася права бути обраною на громадські посади (наприклад, у місцеві декуріони), права опікунства, виступати в суді як представник за інших тощо.

Ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*) – правовідносини, в яких одна сторона (гестор) виявляла піклування про майновий інтерес іншої особи (господаря) без будь-якого доручення з боку останньої. Неодмінною умовою виникнення цього зобов'язання є вияв турботи про чуже майно без доручення, за власною ініціативою і волевиявленням. Найчастіше мотивом ведення чужої справи без доручень було прагнення гестора запобігти негативним майновим наслідкам для іншої особи (наприклад, за її відсутності, безпорадного стану чи збігу обставин, за яких сам господар не може подбати про своє майно). Гестор, який узявся за ведення чужої справи без доручення, зобов'язаний був виконати її старанно і ретельно, як свою власну. Він відповідав за будь-яку провину, у тому числі за незначну необережність. Крім того, якщо дії гестора не будуть визнані доцільними і схвалені господарем, він зобов'язаний відновити попередній стан майна, в якому воно було до початку ведення справи.

Гестор (*gestor*) – особа, яка вела чужу будь-яку справу без доручення. Піклування гестора могло бути виражено у найріз-

номанітніших формах: надання юридичної чи фізичної послуги, управління майном, годування тварин чи рабів, охорона майна тощо. Наприклад, господар раптово виїхав і залишив без догляду худобу чи рабів. Його сусід за власною ініціативою вживає заходів щодо охорони їх, годівлі, догляду тощо. Після завершення справи гестор зобов'язаний повністю прозвітувати перед господарем і передати йому все набуте у ході справи. При схваленні дій гестора господар зобов'язаний прийняти звіт. Якщо суд визнає дії гестора доцільними, господар зобов'язаний відшкодувати йому витрати, пов'язані з веденням справ без доручення.

Грабіж (*rapina*) – це делікт, який в бурхливі часи громадянських воєн був відділений від змісту *furtum manifestum* (крадіжки). За едиктом претора Теренція Лукулла за *rapina* (грабіж) каралося всяке відібрання чужих речей, вчинене бандою деліквентів або зі зброєю в руках (*homines coacti vel armati*). Проти грабіжників застосовувався *actio vi bonorum raptorum*, за яким могло бути винесено рішення про штраф у чотириохкратному розмірі вартості відібраної або пошкодженої речі.

Делікт (*delictum*) – це неправомірна дія; безчесність, аморальний поступок, злочин. Тобто тлумачення делікту пов'язується не тільки з правопорушенням у буквальному розумінні цього слова, але й з аморальністю поведінки певної особи. Деколи суть поняття «делікт» розглядається в широкому і вузькому значенні цього слова. У широкому розумінні делікт розглядається як «правопорушення, проступок», а у вузькому – як «суперечлива нормам цивільного законодавства дія, за яку передбачена кара у формі матеріальної (майнової) відповідальності, що є підставою відшкодування завданої деліктом шкоди». У доктрині римського права категорія делікт ототожнюється з правопорушенням. Якщо договірні зобов'язання породжуються правомірними діями, то зобов'язання із деліктів супроводжуються діями протиправними, якими один

із учасників відносин завдає шкоди іншому. Відповідно до цього відбувається і розподіл прав та обов'язків між суб'єктами деліктного зобов'язання: потерпілий уповноважений на компенсацію завданої йому шкоди, а порушник зобов'язаний надати відповідну компенсацію потерпілому.

Закон Аквілія (*lex Aquilia de damno*) – це один із римських плебісцитів про відповідальність за знищення та пошкодження чужих речей. Свою назву цей закон дістав від імені його ініціатора – плебейського трибуна Аквілія, який захищав інтереси нижчих прошарків населення. Ульпіан зазначав, що закон Аквілія скасував усі закони, що були видані раніше, в яких передбачалися норми, присвячені правовим наслідкам протиправно завданих збитків (D. 9. 2. 1). Закон складався із трьох глав. Основна ідея першої із них фактично була відтворена в Інституціях Гая, а потім і в юстиніанівських Дигестах. Вона зводилася до того, що якщо хтось протиправно вбив чужого раба або чужу рабину, або тварину, то хай буде він присуджений дати власникові стільки міді, скільки становила найвища вартість цього раба у даному році (D. 9. 2. 2). Друга глава цього закону активного застосування не набула, однак слід зазначити, що вона присвячувалася визначенню правових наслідків незаконного звільнення основного боржника від боргів. Третя глава Аквілієвого закону містила норми, відповідно до яких регулювалися відносини, пов'язані із завданням шкоди пораненням чужого раба чи тварини, та відносини, пов'язані з протиправним знищенням або пошкодженням чужої речі.

Квazіделікт (*quasi ex delicto*) – це правопорушення, які не підпадали під ознаки делікту, але носили зобов'язальний характер. Серед досить широкого переліку дій, що охоплювались поняттям «квazіделікт», найпоширенішими є такі: квazіделікт, за який встановлювалась відповідальність судді за неналежне здійснення судового провадження, відповідальність за викинуте або вилите із помешкання на вулицю, відповідальність за

небезпечно для оточення виставлене, підвішене або вивішене майно, відповідальність власників готелів, заїжджих дворів, судновласників за шкоду, завдану майну постояльців або пасажирів тощо. Позов до відповідального за зазначений делікт міг бути пред'явлений будь-яким громадянином. Розмір відшкодування дорівнював подвійній сумі заподіяної шкоди. Від відповідальності за завдану шкоду звільнявся тільки той, хто вчинив такі дії у разі непереборної сили.

Квазіконтракт (*quasi ex contractu*) – це зобов'язання, які виникають на підставі події або дії однієї з сторін і мають спільні риси з певними договорами. Віднесення до зазначеної групи досить різнорідних зобов'язань було обумовлено існуванням на думку римлян схожих рис з уже існуючими договорами. Звідси робили практичний висновок: якщо між сторонами квазіконтракту виникали спірні питання, то їх можна було вирішити аналогічним чином як і за схожим договором (наприклад, стосовно умов і меж відповідальності). Виділяють два основні види квазіконтрактів: 1) ведення чужих справ без доручення (хоча термін «*negotiorum gestio*», який вживався римськими юристами для цього виду квазіконтрактів, означає «ведення чужих справ, турбота про чужу справу», для більшої чіткості при відмежуванні від договорів до існуючого терміну в подальшій літературі добавили слова «без доручення»); 2) безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої (*condicti sine causa*).

Кондикційний позов (*condictio*) – це особистий позов про передачу боржником у власність кредитора грошової суми або певної речі. За допомогою цього позову можна було захистити права у відносинах, які ґрунтувались на договорі чи інших юридичних фактах, і з якими право пов'язувало виникнення окремих видів зобов'язань. Так, наприклад, кондикція давалася позикодавцю для повернення грошей або речей тієї ж кількості, роду і якості, які були передані позичальнику на

підставі договору позики. Кондикція дозволяла витребувати назад те, що було передане за відсутності правових підстав для виконання, або коли виконання помилково було здійснене не кредитуру, а іншій особі.

Крадіжка (*furtum*) – одне з правопорушень (деліктів). У Дигестах Павлом дано таке визначення крадіжки: це навмисне з метою створення для себе вигоди присвоєння речі, а також користування, або володіння нею. Річ має бути рухомою. Потрібно, щоб мав місце умисел – усвідомлення правопорушником того, що він діє проти волі власника речі, вилучаючи річ і привласнюючи її. Навіть використання зберігачем речі визнавалося крадіжкою, це стосувалося й привласнення знахідки.

Ноксальна відповідальність – це відповідальність домовладки за шкоду, заподіяну діями підвладних осіб, рабів, тварин, яка випливала із пред'явленого потерпілим позову. Гай називав ноксальними ті позови, що подаються не на підставі контракту, а на підставі шкоди, завданої рабами (D. 9. 4. 1). Якщо на час пред'явлення ноксального позову раб або тварина, що завдали шкоди, змінили свого патрона, то позов адресується новому власнику. Особливість застосування ноксального позову полягала в наслідках та його значенні. Так, по-перше, відповідальною особою за цим позовом був господар раба на момент вчинення делікту (як добросовісний, так і недобросовісний); по-друге, суть вимоги позивача полягала у видачі раба його господарем; по-третє, таку вимогу суддя задовольняв за умови, що раб учинив делікт без відома свого господаря, тобто останній не міг заборонити здійснення протиправної дії; а якщо з відома господаря, – то останній ніс відповідальність у повному обсязі, так як вважалося, що делікт вчинив він. Таким чином, ноксальну відповідальність було запроваджено з єдиною метою – незалежно від того, ким завдано шкоди, вона має бути відшкодована, крім випадків передбачених законом (непереборна сила, випадок, умисел потерпілого).

Особиста образа (*injuria*) – один з видів приватних деліктів, будь-яке фізичне ушкодження, завдане окремім фізичній особі (каліцтво, наклеп тощо). Висловлюючись мовою сучасного права континентальної Європи, у тому числі мовою сучасного вітчизняного приватного (цивільного) права, терміном *injuria* позначалася будь-яка завдана потерпілому моральна шкода, тобто правопорушення, вчинене проти особистих немайнових прав особистості. Поняття *injuria* в римському праві охоплювало делікти саме у вигляді особистої образи потерпілого, за яку, наприклад, Закони XII таблиць передбачали штраф у розмірі 25 асів. Поняття *injuria* також включало й такі делікти, які своїм наслідком мали наприклад, членушкодження. Преторська практика істотно розширила обсяг деліктів, охоплюваних поняттям *injuria*. *Injuria* вважалася тяжкою за діями, якщо хтось, наприклад, був кимось поранений, висічений або побитий палицями, або з урахуванням місця завдання образи (у театрі, на площі); тяжкою вважалася також *injuria*, завдана магістрату, чи кривда, завдана сенатору простою людиною, тобто людиною низького походження (Gai. 3. 225). Відповідно до Законів XII таблиць за особисту образу наступала штрафна відповідальність. Штраф диференційовані залежно від тяжкості образи, соціального становища потерпілого. У разі членушкодження допускалася саморозправа за принципом таліона. Із розвитком римської юриспруденції делікти під назвою *injuria* набули ознак публічно-правових, тобто ознак кримінальних злочинів, за які імператорське законодавство встановлювало кримінальну відповідальність.

Приватні делікти (*delicta privata*) – це посягання на права приватних осіб, що тягнуть за собою відшкодування збитків. Спочатку в Законах XII таблиць визначалося три види деліктів, які протиставлялися державним злочинам, а саме: образа, крадіжка, протиправне знищення чи неправомірне пошкодження чужого майна. Пізніше (286 р. до н. е.) приватні делікти були упорядковані в Аквілієвому законі про шкоду (*lex Aquilia*

de damno). Свою назву цей закон дістав від імені його ініціатора – плебейського трибуна Аквілія, який захищав інтереси нижчих прошарків населення. Ульпіан зазначав, що закон Аквілія скасував усі закони, що були видані раніше, в яких передбачалися норми, присвячені правовим наслідкам протиправно завданих збитків (D. 9. 2. 1).

Протиправність – протиріччя закону, іншого обов'язкового до виконання акту. Протиправним визнавалося і порушення договору, бо право може бути створено угодою, – сказано в Дигестах (Модестін). У Дигестах наводяться положення, що відносяться до поняття протиправності: йде проти закону той, хто вчиняє заборонене; йде в обхід закону той, хто, зберігаючи слова закону, обходить його сенс (Павло). Якщо дію скоєно під впливом безумовної необхідності, то вона не може вважатися протиправною. Ульпіан, посилаючись на Цельса, наводить приклад, коли особа під час пожежі, керуючись ґрунтовним страхом, розбирає сусідню будівлю, щоб не допустити вогонь до себе, то вона не несе відповідальності за збитки. Дозволено було також відвертати силу силою в разі неправомірного нападу на особу або майно.

Публічні делікти (*delicta publica*) – це правопорушення, які посягали на публічні інтереси. Це, наприклад, злочини проти народу та його безпеки (D. 48. 4. 1. 1); висунення неправдивих звинувачень чи неповідомлення про дійсно вчинений злочин (D. 48. 16. 1. 1) тощо. Особливості деліктів цієї категорії полягали в наступному. По-перше, санкції за такі правопорушення були звернені переважно проти особи – порушника публічного порядку. По-друге, в тих випадках, коли за публічний делікт до правопорушника застосовувалися майнові санкції, відповідні стягнення здійснювалися на суспільні потреби або в державну скарбницю, а не на користь особи, яка потерпіла від правопорушення. По-третє, справи стосовно публічних деліктів були підвідомчими особливим кримінальним судам і розглядалися за спеціальними правилами судочинства.

Штраф (*poena*) – одне з покарань майнового характеру за вчинене правопорушення, що обчислюються у вигляді твердої суми, або у кратному розмірі від суми збитку. Наприклад, Закони XII таблиць передбачали тверді розміри штрафів за різні види особистої образи. У кратному розмірі від вартості вкраденого майна штраф стягувався з злодія. Так, захоплений на місці злочину злодій міг бути присуджений до сплати штрафу в 4-кратному розмірі вартості вкраденої речі, а не захоплений на місці злочину – в 2-кратному розмірі вартості речі.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Позадовірні зобов'язання в римському приватному праві та сучасному цивільному праві України.

2. Вчинення дій в чужому майновому інтересі за римським приватним правом та сучасним цивільним правом: порівняльна характеристика.

2. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному законодавстві України.

3. Приватні та публічні делікти: спільне та особливе.

4. Відповідальність за законом Аквілія.

5. Рецепція ноксальних зобов'язань у сучасні цивільно-правові відносини.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. Чи буде відповідати лікар, якщо він на прохання смертельно хворої людини, на яку чекала болісна смерть, дав їй ліки, від яких настає безболісна смерть? Чи можна вважати такий вчинок деліктом?

Завдання 2. Рабиня власника готелю викинула на вулицю з вікна залишки фруктів. По тротуару проходив чоловік, який

підсковзнувся на кісточках і при падінні переламав ногу, на лікування якої він потратив суму в розмірі 54 аси. До кого він може пред'явити вимогу про відшкодування завданої йому шкоди?

Завдання 3. Серед ночі в будинок Марка увірвався сусід Лоллій і почав ображати його словесно. Через деякий час Лоллій заспокоївся і залишив чуже помешкання. Марк близько двох тижнів розмірковував про те, що сталося, а потім вирішив подати позов на Лоллія за образу. Але претор йому відмовив. Поясніть, чому?

Завдання 4. В Ульпіана є таке висловлювання: «Якщо особа прийняла зобов'язання, маючи на увазі певну підставу, і ця підстава не здійснилася, то слід визнати, що має місце кондикція». Про який квазіконтракт йде мова? Що означає кондикція про повернення надання, мета якого не була досягнута?

Завдання 5. Встановіть відповідність між латинськими назвами деліктів та їхнім значенням.

а) *injuria*; б) *damnum injuria datum*; в) *furtum*; г) *rapina*; г) *dolus*; д) *fraus creditorum*.

1) обман; 2) особиста образа; 3) грабіж; 4) обман кредиторів (дію проти них на зло); 5) неправомірне пошкодження або знищення майна; 6) крадіжка.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Тит, перебуваючи в стані сп'яніння, жорстоко побив раба Сервія. Раб Стіх входив до складу циркової трупи, яка приносила Сервію щомісячний дохід 100 сестерційв. Тому господар не пошкодував коштів на тримісячне лікування раба. Як би ви порадили Сервію визначити розмір нанесених йому збитків?

КАЗУС 2. У мастку Тіція півроку жив поранений ведмідь. Потім ведмідь втік і напав на Луцилія, завдавши йому тілесні ушкодження і розірвавши одяг. Луцилій пред'явив Тіцію по-

зов про відшкодування шкоди. Чи буде він задоволений? Якби Луцилій вбив ведмедя, то чи міг би Тіцій вимагати передачі йому шкури звіра на тій підставі, що він був його господарем?

КАЗУС 3. Під час пожежі, викликаной грозою, Авл, побоюючись, що вогонь дійде до його будинку, погасив вогонь, який охопив сарай його сусіда. В сараї зберігалось зерно та інші речі, контакт яких з водою веде до їхнього псування. Сусід пред'явив Авлу позов на підставі Закону Аквілія про відшкодування збитку. Чи має значення той факт, що вогонь не дійшов до місця, на якому стояв сусідський сарай? Чи буде Авл відшкодовувати збитки?

КАЗУС 4. Тіцій доручив ювеліру зробити золоту каблучку, пообіцявши надати матеріал, а також деревне вугілля, необхідне для процесу її виготовлення. Посланий Тіцієм раб пішов в ліс, зрубав дерево, підпалив його, і, коли дерево згоріло, приготував вугілля, яке він за наказом свого пана приніс ювеліру в будинок. Ювелір, вважаючи, що вугілля приготовлене належно, велів рабові скласти його біля стіни свого будинку, де він зазвичай його зберігав. Але, з огляду на те, що через явну недбалість раба вугілля не було погашене в повному обсязі, воно через деякий час почало тліти, після чого виникла пожежа і будинок ювеліра вщент згорів. Чи породжує ця ситуація деліктне зобов'язання Тіція на користь ювеліра?

КАЗУС 5. Луцій програв Вару в кістки 20 000 сестерцій. Він віддав Вару 10 000, а решту віддавати відмовився. Вар пригрозив йому стягнути борг через суд. У відповідь на це Луцій сам подав проти Вара кондикційний позов. Яким має бути результат справи?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. До зобов'язань ніби з договору відносилися...

- а) особиста образа;
- б) ведення чужих справ без доручення;
- в) угода про встановлення грошового боргу;
- г) відповідальність судді за несправедливий вирок.

2. До числа зобов'язань з квазідоговорів (*quasi ex contractu*) можна віднести...

- а) *negotiorum gestio*; б) *furtum*;
- в) *conditio sine causa*; г) *fraus creditorum*.

3. Не належить до правових ознак ведення чужих справ без доручення:

- а) оплатність виконаної роботи;
- б) турбота про чужу справу, як про власну;
- в) здійснення гестором дій з власних міркувань;
- г) факт ведення чужих справ.

4. Після схвалення дій гестора в судовому порядку господар...

- а) був зобов'язаний прийняти звіт і відшкодувати понесені витрати;
- б) міг подати апеляцію;
- в) мав право вимагати застосування реституції;
- г) мав право вимагати повного звіту і передачі йому одержаного (збереженого).

5. Не належав до кондиційних позовів позов про...

- а) повернення не заборгованого;
- б) повернення краденого;
- в) повернення одержаного несправедливо або за неправильною підставою;
- г) повернення з чужого незаконного володіння.

6. Делікт як підстава виникнення зобов'язання характеризується трьома ознаками:

- а) наявністю шкоди;
- б) наявністю провини;
- в) причинного зв'язку;
- г) віднесення дії особи до числа приватних деліктів, передбачених законом.

7. Що таке приватний делікт?

- а) проступок, за вчинення якого застосовувалися адміністративні санкції;
- б) правопорушення, яке породжувало зобов'язання в особі, яка його вчинила, сплатити потерпілому штраф або відшкодувати збиток;
- в) злочин, за вчинення якого наставало кримінальне покарання;
- г) сукупність обставин, в рівній мірі важливих для визнання дії злочинним.

8. Для визнання дії приватним деліктом необхідна була наявність такого елемента, як...

- а) вина особи, яка заподіяла шкоду;
- б) особиста образа потерпілого;
- в) недієздатність особи, яка заподіяла шкоду;
- г) об'єктивна шкода, заподіяна протизаконною дією однієї особи іншій.

9. Ноксальна відповідальність в римському праві наставляла у ...

- а) домовладки за шкоду, нанесену підвладними особами та рабами;
- б) підвладних осіб за наслідки їхніх протиправних дій;
- в) осіб з неповною дієздатністю за майнову шкоду іншим особам;
- г) неповнолітніх осіб за нанесену ними особисту образу.

10. У разі нанесення особистої образи збиток...

- а) не відшкодувався, а особа, що її спричинила притягувалася до публічної відповідальності;
- б) відшкодувався у вигляді стягнення штрафу на користь потерпілого;
- в) відшкодувався в залежності від втрати потерпілим працездатності;
- г) не відшкодувався, але винний мав публічно вибачитися.

11. Крадіжка, привласнення, розтрата, шахрайство – ці поняття у римському праві позначалися терміном...

- а) *injuria*;
- б) *furtum*;
- в) *metus*;
- г) *delictum*.

12. Спійманий на місці під час крадіжки злодій присуджувався до...

- а) сплати штрафу у розмірі чотирикратної вартості краденої речі;
- б) сплати штрафу у розмірі трикратної вартості краденої речі;
- в) сплати штрафу у розмірі подвійної вартості краденої речі;
- г) повернення речі з усім її приростом.

13. Термін *damnum injuria datum* розумівся як...

- а) майнові збитки, нанесені особі;
- б) протиправне знищення або пошкодження чужого майна;
- в) моральна шкода, якої зазнала фізична або юридична особа;
- г) особиста образа з упущеною вигодою.

14. Поява квазіделіктних зобов'язань була зумовлена...

- 1) вимогами закону;
- 2) вичерпним переліком приватних деліктів;
- 3) похідністю їх від деліктів;
- 4) необхідністю розширити перелік деліктів.

15. До переліку квазіделіктних зобов'язань римське право не відносило...

- а) відповідальність за поставлене або повішене;
- б) відповідальність за неприбране або невимите;
- в) відповідальність судді за неналежне здійснення судочинства;
- г) відповідальність власників суден та заїжджих дворів за майнову шкоду, навмисно нанесену їх слугами.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення зобов'язанням з квазіконтракту (*quasi ex contractu*).
2. Чи відповідає гестор за казус?
3. Які виникають зобов'язання з безпідставного збагачення?
4. Який зміст укладався у квазідоговір «ведення чужих справ без доручення»?
5. Що таке кондикційний позов?
6. Які види кондикційних позовів Вам відомі?
7. Суть позову про повернення певної грошової суми.
8. Суть позову про повернення певної речі.
9. Суть позову про повернення іншого збагачення.
10. Суть позову про повернення неналежно сплаченого.
11. Суть позову про повернення отриманого з певною метою, якщо вона не досягнута.
12. Суть позову про повернення отриманого внаслідок крадіжки.
13. Поняття та види приватного делікту.
14. Який перелік приватних деліктів визначив закон?
15. Які особливості зобов'язань ніби-то з деліктів?
16. Особиста образа: поняття, види, відповідальність.
17. Крадіжка: поняття, види, відповідальність.
18. Грабіж: поняття і відповідальність.
19. Протиправне нанесення шкоди: поняття, відповідальність.
20. Загроза, обман і дії на шкоду кредиторам: поняття і відповідальність.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Безклубий І. Зобов'язання з деліктів у Стародавньому Римі / І. Безклубий // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – Випуск 74–76. – 2007. – С. 115–117.

2. Гринько С. Д. Концептуальні засади визначення підстави та умов виникнення деліктних зобов'язань за правом Стародавнього Риму // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – №4. – С. 64– 68 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/4_2015/16.pdf

3. Гринько С. Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права : поняття, система, рецепція: Монографія / С. Д. Гринько; за наук. ред. Є.О. Харитонова. – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. – 724 с.

4. Гринько С. Д. Значення вини в деліктних зобов'язаннях / С. Д. Гринько // Університетські наукові записки. – 2009. – № 2. – С. 51–57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2009_2_10

5. Гринько С. Д. Ноксальна відповідальність за законодавством Франції, Німеччини та України: порівняльно-правовий аспект / С. Д. Гринько // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 117–122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_1_20

6. Заїка Ю. О. Зобов'язання, які виникають при створенні загрози життю, здоров'ю або майну, в системі недоговірних зобов'язань / Ю. О. Заїка // Юридична наука. – 2014. – № 7. – С. 20–28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_7_4

7. Отрадна О. О. Деліктна відповідальність: поняття, сутність та співвідношення із деліктним зобов'язанням / О. О. Отрадна // Університетські наукові записки. – 2013. – № 3. – С. 152–158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_3_24

8. Плахіна І. В. Зобов'язання із заподіяння шкоди в праві ФРН, Франції, Англії та США / І. В. Плахіна. // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_4_17

9. Пучкова Г. В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом та їх рецепція в у цивільному законодавстві України / Г. В. Пучкова. – Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Одеса. 2007. – 20 с.

10. Трошенко І. О. Інститут недоговірних зобов'язань у європейській правовій системі від часів римського права до регламенту Рим II // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. – 2015. – №5. – С.5–21.

11. Чепис О. І. Правова природа зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення / О. І. Чепис // Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». – Том 1. – №41. – С.144–147 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/index.php/archiv?id=131>

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 13

ТЕМА: СПАДКОВЕ ПРАВО

МЕТА: закріпити основні поняття спадкового права; простежити істотні зміни, що відбувалися в інституті спадкування за *jus civile*, за *jus praetorium*, за законодавством Юстиніана; з'ясувати суть двох форм спадкування: універсальної та сингулярної сукцесії; вивчити підстави та принципи спадкування; розглянути зміст заповідальних відказів та їх види; ознайомитися зі способами захисту прав спадкоємців від порушень з боку третіх осіб.

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ: виморочена спадщина, заповідальний відказ, заповіт, кодцил, легат, «лежача спадщина», обов'язкова частка постум, право представлення, сингулярне правонаступництво, спадкова маса, спадкова трансмісія, спадкова трансмісія, спадкове право, спадкодавець, спадкоємець, спадкування за законом, спадкування, субституція, універсальне правонаступництво, фальцидієва чверть, фідеїкоміс, черги спадкування.

ЗМІСТ

1. Основні поняття та характеристика спадкового права.
2. Етапи розвитку римського спадкового права та їхні особливості.
3. Спадкування за заповітом (*testamentum*).
4. Спадкування за законом. Черговість спадкування.
5. Відкриття спадщини та порядок її прийняття.
6. Сингулярне правонаступництво. Заповідальні відкази (легати, фідеїкоміси).

ТЕМАТИЧНИЙ КОНСПЕКТ

1. Основні поняття та характеристика спадкового права

Інститут спадкування виник після виникнення держави і розвивався одночасно з розвитком права власності, коли в руках окремих глав сім'ї стало накопичуватися майно, права та обов'язки, які необхідно було комусь передати після їхньої смерті.

Спадкування – перехід майна, прав та обов'язків особи в зв'язку з її смертю до однієї або декількох осіб. «*Hereditas nihil aliud est, quam successio in universum jus quod defunctus habuerit*» – «Спадкування є не що інше, як спадкоємність у всій сукупності прав, які мав померлий» (D. 50. 17. 62).

Спадщина (*hereditas*) – це сукупність прав і обов'язків померлого, яка визначається на момент смерті спадкодавця. Отже, до складу спадщини належать як майнові права, так і обов'язки (актив і пасив).

Суб'єкти спадкового права: спадкодавець і спадкоємець(ці).

Спадкодавець (*defunctus*) – це особа «свого права», яка за життя була носієм спадкових прав і обов'язків. Цей статус фізична особа отримувала в момент смерті (деляції).

Не могли бути спадкодавцями: юридичні особи, латини, особи «чужого права», приватні раби.

Спадкоємець (*Heres*) – фізична або юридична особа, яка мала право прийняти спадок.

Особи, які могли набути статусу спадкоємця:

1) фізичні особи, які була живими на момент деяції та постуми (особи, зачаті за життя, але народжені після смерті спадкодавця);

2) юридичні особи (корпорації, муніципії, колегії);

3) церква (в період імперії).

Спадкові відносини виникали за наступних умов:

1) спадкодавець мав бути повністю дієздатним (активна заповідальна здатність);

2) спадкоємець повинен бути здатним прийняти спадщину (пасивна заповідальна здатність);

- 3) предметом спадщини могли бути речі;
- 4) спадкоємець мав заявити про прийняття спадщини.

Види спадкування:

- 1) універсальне або сингулярне;
- 2) за цивільним (*jus civile*) або преторським правом (*jus praetorium*);
- 3) за законом і за заповітом.

У результаті спадкування відбувалося універсальне правонаступництво (**універсальна сукцесія**), тобто коли майно померлої особи в повному обсязі переходило до спадкоємців. Римському праву було відоме й **сингулярне правонаступництво** – перехід спадкоємцеві не всіх, а лише окремих речей (прав) спадкодавця (легати, фідейкоміси).

Римське спадкове право не допускало отримання спадщини двома підставами: за **заповітом і законом**. Це означало неможливість того, щоб частина майна була передана за заповітом, а інша – за законом: «*Nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest*» – «Спадкування за заповітом несумісне зі спадкуванням за законом в майні однієї і тієї ж особи» (D. 50. 17. 7).

Отже, особливості римського спадкування полягали в наступному:

1. Спадкування можливо було або за законом, або за заповітом.
2. Успадкувати майнові права та обов'язки можна було в повному обсязі, або частково.
3. Римське право розрізняло поняття відкриття спадщини і вступ в спадщину.
4. Відкриття спадщини відбувається в момент смерті спадкодавця.
5. З моменту відкриття спадщини в спадкоємців виникає право на її отримання.
6. Прийняття спадщини – це вираз бажання прийняти спадщину.
7. Спадкоємець ставав власником успадкованого майна не в момент відкриття спадщини, а тільки після його прийняття.

Права спадкоємців в цивільному праві захищались спеціальними позовами *action hereditarie*. З часом претор нада-

вав судовий захист особам, які за старими законами не мали права успадковувати, і одночасно визнавав заповіти, складені без особливих формальностей. В колізії прав перевагу мав цивільний спадкоємець (перед преторським). В період принципату претор став захищати спадкоємця незалежно від його статусу. В епоху домінації стара цивільна система спадкування і преторська практично злились.

2. Етапи розвитку римського спадкового права та їхні особливості

В історії римського спадкового права слід виділити чотири етапи: спадкування за давнім цивільним правом; спадкування за преторським правом; спадкування за імператорським законодавством; спадкування за правом Юстиніана.

І етап – цивільне спадкування, або спадкування за давнім цивільним правом.

Після смерті домовладки (*pater familias*) все майно в силу закону автоматично залишалося в родині **агнатів**. За цивільним спадкуванням (*hereditas*) еманциповані діти, тобто ті, які вийшли з-під батьківської влади, не могли бути спадкоємцями після смерті батька. Так, наприклад, єдина дочка, що вийшла заміж і перейшла на постійне проживання до чоловіка, переставала бути агнаткою батька і право на спадщину після його смерті втрачала.

У силу сімейного характеру власності давнього періоду основним видом спадкування було все ж спадкування за законом. Вважалося цілком нормальним після смерті глави сім'ї залишати майно його сім'ї, оскільки воно створювалося і примножувалося в результаті спільної праці всіх її членів. Спадкове майно розподілялося між ними в рівних частках.

За Законами XII таблиць уже передбачалося спадкування **за законом і за заповітом**. Закони також встановлювали черговість спадкоємців. При цьому спадкування за заповітом визнають переважаючою формою спадкування. Утвердився

принцип свободи заповіту. При їх укладанні кровна спорідненість ще не стала визначальною, а тому спадкування за законом жодним чином не обмежувало утвердження свободи заповіту.

II етап – спадкування за нормами преторського права.

Істотні зміни в спадкове право внесли преторські едикти і практика їх застосування. Преторські реформи спадкового права розпочалися ще в період ранньої республіки і були особливо активними в період принципату. Ослаблення сімейного характеру приватної власності, розкладання агнатської спорідненості, обмеження батьківської влади як результат зміни виробничих відносин і розвитку товарообігу зумовили потребу істотних змін спадкового права.

Преторська система успадкування розширила коло спадкоємців за законом, все більше пов'язуючи їх когнатською спорідненістю, тому спостерігається певне обмеження свободи заповіту на користь найближчих кровних родичів. Претор пішов по шляху значного ослаблення формалізму при складанні заповітів. В одному з преторських едиктів було оголошено, що він (претор) буде визнавати заповіти, складені з відступом від жорстких формальних вимог давнього часу. Важливим нововведенням преторів була також практика визнання спадкового наступництва за особами, які за цивільним правом до спадкування не закликалися, визнаючи, таким чином, спадкоємство черг.

Цивільне спадкування не скасовувалося, проте когнати отримали право на спадкування за законом тільки за положеннями преторського права, яке вважало несправедливим позбавлення права спадкування найближчих родичів померлого. Оскільки за нормами цивільного права еманципована дочка не могла успадковувати, він претор вводить її в фактичне володіння спадщиною (*bonorum possessio*). У разі якщо інших претендентів на спадщину не було, то вона залишалася їй. Пізніше претор визнає право на спадщину за такими спадкоємцями і в разі, коли спадщина заперечується іншими особами, які не мають, на думку претора, достатніх правових підстав на

її отримання. Так паралельно з цивільним спадкуванням виникає і розвивається преторське.

III етап – успадкування за імператорським законодавством.

У період принципату дані дві системи спадкового права – *hereditas* і *bonorum possessio* – існували паралельно, взаємозбагачуючись і проникаючи одна в іншу. У процесі взаємного злиття стверджувалися прогресивніші ідеї преторського спадкового права, відповідаючи новим соціально-економічним умовам та характеру виробничих відносин. Окрім преторів, важливий вплив на удосконалення спадкового права мала практика центумвіральних судів, які розглядали спори щодо спадкування. Варто зауважити, що в практиці судів були вироблені правила про необхідне (імперативне) спадкування, визначене коло осіб, які мають право на обов'язкову частку. Було вироблене чітке визначення поняття обов'язкової частки, її розмір та способи закріплення. Практика суду сформувала підстави позбавлення обов'язкової частки та інші положення необхідного спадкування.

Юстиніан розподілив усіх родичів померлого на 5 класів (черг) в залежності від ступеня споріднення. При цьому до спадкування могли закликатися всі родичі без обмеження ступеня споріднення. Не варто забувати, що важливим нововведенням Юстиніана було встановлення черговості закликання спадкоємців за класами. Раніше при відсутності у спадкодавця найближчих родичів спадщина визнавалася відумерлою і переходила до держави. У праві Юстиніана при відсутності спадкоємців першої черги до спадкування призивалися спадкоємці другої черги і т. д.

Римське спадкове право, реформоване Юстиніаном, увібрало в себе багатовіковий досвід народних традицій і звичаїв, законодавчої діяльності, що стосувалася спадкування, і особливо плідної преторської практики. В результаті був створений чіткий порядок спадкового наступництва, який лежить в основі сучасного спадкового права.

IV етап – спадкування за новелами Юстиніана.

Дещо пізніше, в 542 р. Новела 115 приводить інститут спадкування в чіткішу систему, зокрема уточнюються особливос-

ті спадкування за заповітом, особливо в частині необхідного спадкування. У 543 р. Новелою 118, а в 548 р. Новелою 127 реформується спадкування за законом. Про спадкування подружжя новели не згадують. Припускають, що воно продовжувало регулюватися нормами преторського права. При введеній Юстиніаном системі це означало, що чоловік, який дружину, успадковував тільки при відсутності яких би то не було, навіть найвіддаленіших бічних родичів. Але для незаможної вдови Юстиніан встановив правило: вдова, що не мала ні приданого (*dos*), ні жіночого майна (*parapheta*) успадковувала одночасно з будь-яким зі спадкоємців, отримуючи 1/4 спадщини, але не більше 100 фунтів золотом. Наслідуючи разом зі своїми дітьми від шлюбу з померлим, вона отримувала належну їй частку в узуфрукті. При відсутності будь-яких спадкоємців, майно померлого визнавалося відумерлим. Виморочене майно надходило до фіску, а іноді до монастирів, церков тощо.

3. Спадкування за заповітом (*testamentum*)

Заповіт (*testamentum*) – це односторонній акт спадкодавця у вигляді особистого, формального волевиявлення, що містить призначення спадкоємця(ів) та розподіл майна у випадку його смерті. Воля відігравала в заповіті найбільшу роль, оскільки останнє волевиявлення особи було остаточним.

Спадкування за заповітом здійснювали тільки дієздатні римські громадяни, які мали заповідальну здатність.

Заповідальна правоздатність – це здатність складати заповіту та виступати в якості спадкоємця за заповітом. Заповідальна правоздатність була активною і пасивною.

Активна заповідальна правоздатність (*testamente factio activa*) – це здатність складати заповіт. Нею володіли тільки повнолітні повноправні римські громадяни, які визнавалися особами *sui juris*, а також не зазнали обмеження в правах: не могли укладати заповітів марнотратники, божевільні (тобто перебуваючі під опікою чи піклуванням), позбавлені права

бути свідком (в якості публічного обмеження в правах). Обмеженою заповідальною здатністю володіли жінки (була потрібна згода опікуна; в більш пізньому римському праві жінки стали володіти майже повною свободою заповіту у відношенні особистого майна, але ніяких інших прав та обов'язків спадок по жіночій лінії не передавало). Державні раби могли розпоряджатися половиною свого майна. Сини, котрі володіли пекулієм, також могли розпоряджатися по Ловіна пекулія. Позбавлялися права робити заповіти еретики; звинувачені в злочинах «образи величі» народу чи монарха; особи, перебуваючі в незаконному шлюбі; наклепники; засуджені на політичну смерть.

Пасивна заповідальна правоздатність (*testamenti factio passiva*) – це здатність бути спадкоємцем, легатарієм, та опікуном за заповітом. У римському праві її мало широке коло осіб. З деякими обмеженнями нею володіли й жінки, і станом неповноправні суб'єкти. Якщо раб за заповітом звільнявся з рабства, він міг успадковувати майно. Допускалося робити заповіту на користь дітей спадкодавця, ще не народжених (*postumi*), але їх заповідальна здатність була, по-перше, короткостроковою (не пізнішою 10 місяців з дня смерті батька), по-друге, обставлялася цілою низкою умов про законність шлюбу. Спадкоємцями за заповітом могли бути і юридичні особи – але тільки суб'єкти публічного права (колегій, установ, громад). Зберігалися всі обмеження на прийняття за заповітом для осіб, звинувачених у державних чи релігійних злочинах.

Для юридичної чинності заповіту вимагалася низка умов:

1) офіційною мовою для складання заповіту була латина, а з часом стала використовуватися й грецька мова;

2) він повинен був містити призначення певного спадкоємця (*institutio heredis*) із зазначенням його імені (немає імені спадкоємця – заповіт недійсний);

3) потрібно було дотримуватись форми заповіту (публічний, приватний, секретний, спеціальний);

4) заповідач (тестатор) повинен був мати активну заповідальну здатність (особи старші 12(14) років, дієздатні римські

громадяни, не підвладні; не душевнохворі, не марнотрати, не раби, не глухонімі, не засуджені за державні злочини);

5) спадкоємець повинен мати пасивну заповідальну здатність (не перегрін, не позбавлений честі, не ділова корпорація);

6) заповіт можна було змінити, скасувати (однобічний акт) за життя спадкодавця.

За законом Августа про боротьбу з безшлюбністю й бездітністю неодружені чоловіки 25–60 років і незаміжні жінки 20–50 років могли одержати спадщину за заповітом тільки після найближчих родичів за умови, якщо протягом 100 днів після діляції вони одружувалися.

Варто також додати, що за часів Августа з'явилася можливість вже після складання заповіту з вказівкою спадкоємця (ів) у спеціальному додатку до нього – **кодіцилі**.

Підпризначення спадкоємців допускалося в таких формах:

1) **вульгарна (звичайна) субституція** (*substitution vulgaris*) – вказівка в заповіті додаткового спадкоємця (*substitutes*) на випадок, якщо основний (*institutus*) помре або відмовиться від спадщини;

2) **пупілярна субституція** (*substitution pupillaris*) – якщо субститутусом призначався малолітній, котрий не хотів або не міг стати відразу спадкоємцем або, ставши спадкоємцем, не встиг скласти свій заповіт;

3) **квазіпупілярна субституція** – за умови, якщо субститутусом була повнолітня, але недієздатна особа;

4) **фідейкомісарна субституція** – передача спадщини після смерті першого спадкоємця іншій особі, яка не належала до їхньої сім'ї.

У давньому римському праві існували **дві форми публічних заповітів**: перед народними зборами та перед військом, яке вирушало в похід.

1. Публічний акт заповіту відбувався **на народних зборах по куріях**, які скликалися два рази на рік. Заповідач усно висловлював свою волю, попередньо призначивши собі спадкоємця, та міг розпорядитися про видачу спадкоємцем лега-

тів, міг призначити опікуна дружині та неповнолітнім дітям. Потім він звертався до народу з подібним проханням: «Так, я передаю майно, відмовляю, заповідаю, і ви, квіріти, засвідчіть це». Згодом таке звернення стало простою формальністю.

2. Другою формою найдавнішого заповіту був **наказ *in procinctu*** (*procinctus* – це готове до походу озброєне військо – *expeditus et armatus exercitus*) (GAI. 2. 101).

Обидві форми заповіту мали ряд недоліків: по-перше, обидві форми супроводжувалися гласністю заповідальних розпоряджень, яка не завжди відповідала інтересам заповідача; по-друге заповіт *comitiis calatis* міг відбуватися тільки двічі на рік в певні дні, а заповіт *in procinctu* був недоступним особам, які не входили до складу війська, зокрема людям похилого віку і хворим, тобто тим, хто був особливо зацікавлений в складанні заповітів.

Практика знайшла спосіб задовольнити відповідні інтереси, використавши манципацію. Заповідач передавав **за допомогою манципації** все своє майно довірений особі (*familiae emptor*), яка зобов'язувалася виконати розпорядження заповідача. Тримаючи в руках злиток металу, в присутності п'яти свідків, скарбника і довіреної особи спадкодавець вимовляв спеціальну формулу манципації. Після заповідач викладав свої розпорядження і звертався до свідків з проханням, подібним до того, з яким зверталися до народних зборів. Усні розпорядження заповідача становили урочисту обіцянку і приєднувалися до манципації. Ця форма заповіту могла бути використана в будь-який час. Але, як і найдавніші його форми, вона робила заповіт публічним.

Щоб уникнути такого недоліку, була введена **письмова форма заповіту**: після процедури манципації заповідач передавав довірений особі спеціальні таблички (*tabulae testamenti*), на яких була викладена воля заповідача. Таблички зав'язувалися шнурком і скріплювалися печатками і підписами як заповідача, так і всіх присутніх при здійсненні акту семи осіб: довіреної особи, п'яти свідків і скарбника.

У класичному праві з'являються були **нормальні** (приватні та публічні) та спеціальні заповіти:

1) приватні нормальні (зі строгими формальностями, але без участі державних органів):

– **нункупативний заповіт** (*testamentum nuncupativum*) – усний заповіт із сімома свідками;

– **письмові заповіти** – написані власноручно або під диктування, з особистим підписом і печатками семи свідків; ім'я спадкоємця могло не вказуватися, воно зазначалося в спеціальному таємному розпорядженні (*testamentum mysticum*);

2) публічні нормальні заповіти (із формальностями та за участю державних органів):

– **письмовий заповіт**, що зберігається в суді (із занесенням до протоколу суду) або в міському магістраті (преторський заповіт у тому числі) – (*testamentum apud acta conditum*);

– **письмовий заповіт**, що зберігається в канцелярії імператора – (*testamentum principii oblatum*);

3) спеціальні заповіти (для надзвичайних обставин, без семи свідків):

– заповіт під час чуми (*unitas actus*);

– заповіт, складений у селі;

– заповіт, за яким спадкоємцями стають діти спадкодавця;

– заповіт для воїнів (*testamentum militis*);

– заповіт для людей з фізичними вадами (сліпих, глухонімих, без кінцівок – містив найбільше формальностей).

У давню епоху заповідач користувався **необмеженою свободою** розпоряджатися спадковим майном, проте згодом простежується її законодавче обмеження. Заповідач у змісті заповіту повинен був поіменно згадувати всіх підвладних осіб (або призначати їх спадкоємцями або позбавляти спадщини – без вказівки причини). Сини позбавлялися спадщини поіменно. Дочки і внуки могли бути виключені загальною фразою. Ухилення від цієї формальності за квіритським правом щодо синів робило заповіт недійсним і відкривало спадкування за законом. При замовчуванні щодо інших осіб вони

призивалися до спадкування разом з тими, хто був вказаний в заповідальному розпорядженні.

Подальший розвиток спадкового права характеризувався подальшим обмеженням свободи заповідальних розпоряджень. Уже в період пізньої республіки заповідач був зобов'язаний заповідати найближчим родичам **обов'язкову частку** (*portio debita*).

Обов'язкова частка – це частина спадкового майна, яка переходила до певних спадкоємців незалежно від волі спадкодавця і змісту заповіту.

Особливості обов'язкової частки:

1) в найдавніший час обов'язкова частка не передбачалась, що часто призводило до того, що вся спадщина діставалась випадковим людям, а майнові інтереси найближчих родичів (когнатів) виявлялися не задоволеними;

2) для вирівняння подібної несправедливості римське право стало обмежувати свободу заповідального розпорядження;

3) на початку практика судів визнала право на обов'язкову частку за «своїми» спадкоємцями заповідача – його дітьми;

4) преторська практика поширила дане правило і на емансипованих дітей;

5) в класичний період право на обов'язкову частку отримали всі родичі за подача по низхідній і висхідній лінії;

6) розмір обов'язкової частки становив $\frac{1}{4}$ того, що отримала б дана особа при відсутності заповіту (за законом); п

7) право Юстиніана збільшило розмір обов'язкової частки з $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$, що належить кожному спадкоємцеві за законом, якщо ця частка була менше $\frac{1}{4}$ усієї спадщини, і $\frac{1}{3}$ законної частки, якщо вона була більшою $\frac{1}{4}$ усієї спадщини;

8) спадкоємці могли бути позбавлені обов'язкової частки тільки в тому випадку, якщо у заповідача була на те поважна причина;

9) в класичний період поважність причини встановлювала-ся судом;

10) право Юстиніана дало вичерпний перелік підстав для позбавлення права на обов'язкову частку (наприклад, ство-

рення загрози життю заповідача, вступ спадкоємців в шлюб всупереч волі батька);

11) якщо заповідач безпідставно позбавив спадкоємців права на обов'язкову частку, то спочатку такий заповіт міг бути визнано повністю недійсним;

12) у класичний період заповіт міг визнаватися недійсним вже не повністю, а тільки в тій частині, в якій це було необхідно для задоволення вимог заявника про отримання ним обов'язкової частки.

4. Спадкування за законом. Черговість спадкування

Спадкування за законом наставало у наступних випадках:

- 1) якщо померлий не залишив після себе заповіту;
- 2) у разі недійсності заповіту;
- 3) коли спадкоємці за заповітом відмовлялися прийняти спадщину.

Умовою відкриття спадщини для спадкування за законом було остаточне з'ясування питання стосовно того, що спадкування за заповітом не настане. Тому спадкування за законом не відкривалося, поки закликаний за заповітом спадкоємець не вирішував, чи прийме він спадок чи відмовиться. Коли з'ясовувалося, що спадкування за заповітом не настає, то до спадщини закликався найближчий спадкоємець за законом, яким вважався той, хто опинявся першим в установленому законом порядку спадкоємців за законом в момент відкриття спадщини. Якщо найближчий спадкоємець за законом не прийме спадщини, то спадщина відкривалася наступному за ним по порядку спадкоємцю.

Порядок, за яким спадкоємці за законом закликалися до спадкування, був різний в різні епохи розвитку римського права.

I. Спадкування за Законами XII таблиць.

У Стародавньому Римі порядок спадкування за законом ґрунтувався на агнатській спорідненості. Заповіти, якщо й укладалися, то радше були винятком, аніж правилом. Зако-

ни XII таблиць визначали порядок спадкування наступним чином: «Якщо хто-небудь помре без заповіту і при відсутності спадкоємців розряду *sui*, нехай прийме спадщину найближчий агнат. Якщо немає і агнатів, спадок дістається членам роду» (Закони XII таблиць, 5-я таблиця).

Таким чином, спадкування за законом здійснювалося за наступними ступенями спорідненості:

1-а черга спадкування – підвладні, що проживали разом з главою сім'ї, які в момент його смерті з осіб, які перебувають під «чужою» владою ставали правоздатними особами (діти, внуки померлих дітей);

2-а черга (за відсутності першої черги) – найближчі агнатські родичі;

3-тя черга – члени одного роду зі спадкодавцем (*gentiles*).

Неприйняття спадщини першою з наявних черг відразу робило спадок «лежачим» (при відмові від спадщини 1-ї черги 2-я не отримувала нічого).

II. Спадкування за преторським правом.

Преторське право змінило порядок спадкування в зв'язку з тим, що потрібні були суттєві зміни в регулюванні спадкових відносин. Проблему дозволила вирішити преторська фікція (*bonorum possessio*), згідно з якою якщо претор закликав до спадкування осіб, які не були спадкоємцями по цивільному праву, і надавав їм право володіння майном спадкодавця, то вони визнавалися спадкоємцями.

Преторське право, порівняно з цивільним, внесло наступні зміни в інститут спадкування:

1) претор постановив, що в разі неприйняття спадщини найближчим спадкоємцем за законом вона має переходити до наступного за ним по порядку;

2) претор вперше надав значення при спадкуванні поряд з агнатською спорідненістю когнатській.

Черговість спадкування набуває наступного вигляду:

1-а черга (*unde liberi*) – діти спадкодавця (законні, узаконені, усиновлені); особи, звільнені з-під влади глави сім'ї за його

життя (емансиповані діти зобов'язувалися при спадкуванні вносити в спадкову масу все своє майно, що приєднувалося до спадкової маси);

2-а черга (*unde legitimi*) – агнатські родичі спадкодавця;

3-тя черга (*unde cognati*) – кровні родичі до шостого ступеня включно, як виняток, і до сьомого ступеня споріднення успадковували після двох попередніх черг. Саме в цій черзі успадковують діти після матері і мати після дітей;

4-а черга (*unde vir et uxor*) – той із подружжя, хто пережив померлого (чоловік після дружини, дружина після чоловіка) успадковував останнім.

Спадщина ставала «лежачою» тільки при відсутності або відмові від спадщини всіх черг.

III. Спадкування за правом Юстиніана.

Законодавство періоду імперії продовжувало тенденції преторського права: поступове витіснення агнатського спорідненості когнатським. Низка правових положень поліпшила становище жінки: матері дозволялося успадковувати після дітей, а дітям після матері. Також розширюються права дітей на спадкування після родичів по материнській лінії. Незважаючи на це, система спадкування за законом була надзвичайно заплутана.

Юстиніан прийняв рішення спростити систему успадкування, остаточно затвердивши когнатську спорідненість як домінуючу при спадкуванні за законом. Цей принцип був закріплений Новелою 118 (543 р.) та змінюючою її Новелою 127 (548 р.).

Таким чином, склалися наступні 5 черг спадкування спадкоємців:

1) перша черга – найближчі родичі по низхідній лінії (синами, доньки, внуки) Смерть спадкоємця до вступу в спадщину супроводжувалася розподілом його частки вже між його законними спадкоємцями протягом року з дня, коли померлому стало відомо про смерть першого спадкодавця (право представлення);

2) друга черга – родичі по висхідній лінії споріднення, повнорідні брати і сестри. Спадкоємці цього розряду ділять спадщину

порівну, проте діти раніше померлих братів і сестер отримують частку, яка належала б їх померлому батьку. Якщо успадковують одні родичі по висхідній лінії, то спадщина ділиться наступним чином: одна половина йде родичам по висхідній лінії по батьківській лінії, інша – по материнській лінії;

3) третя черга – неповнорідні брати і сестри, тобто ті, які походять від одного батька, але від різних матерів, або від однієї матері, але від різних батьків, а також діти неповнорідних братів і сестер, які отримують частку, яка належала б їх батькові;

4) четверта черга – бічні кровні родичі по порядку близькості ступенів без будь-якого обмеження до нескінченності. Найближча ступінь усуває наступну; всі ділять спадщину порівну;

5) п'ята черга – дружина (чоловік) померлої(го). Для незаможної вдови (*uxor indotata*) Юстиніан встановив правило: вдова, яка не мала ні приданого, ні майна, що не входило до складу приданого, успадковувала одночасно з будь-яким із спадкоємців, отримуючи 1/4 спадщини, і в будь-якому випадку не більше 100 фунтів золотом. Наслідуючи разом зі своїми дітьми від шлюбу з померлим, вона отримувала належну їй частку у вигляді узуфрукту.

У «праві Юстиніана» суворо витримувався **принцип** (крім випадків спадкування за правом представлення): одночасне закликання до спадкування спадкоємців різних класів і ступенів не допускалося. Першими до спадкування за законом закликалися спадкоємці першого класу (черги). Ніхто із спадкоємців другого та наступних класів за наявності спадкоємців першого до спадкування не закликалися.

Закликання до спадкування спадкоємців другого класу могло мати місце лише у разі, якщо:

а) спадкоємців першого класу на момент відкриття спадщини не виявилось;

б) спадкоємці першого класу відмовилися від прийняття спадщини.

Якщо ж спадкоємців другого класу не було чи вони відмовилися прийняти спадщину, до спадкування закликалися спад-

коемці третього класу. В разі відсутності останніх чи їх відмови прийняти спадщину до спадкування закликалися спадкоємці четвертого класу. Якщо ж не було спадкоємців четвертого класу або вони відмовилися прийняти спадщину, до спадкування закликався той з подружжя, хто пережив спадкодавця.

5. Відкриття спадщини та порядок її прийняття

Деляція – це час відкриття спадщини, який настає в момент фізичної смерті спадкодавця. Після відкриття спадщини майно не переходило автоматично у власність спадкоємців. Для цього вони повинні були прийняти спадщину. **Прийняття спадщини** – це одностороння дія спадкоємця(ів), що означає його бажання й можливість вступити в спадщину.

Момент, який вважався відправною точкою у спадкуванні і порядок його настання не був однаковий для різних категорій спадкоємців. Для обов'язкових спадкоємців і призначених спадкоємцями за заповітом рабів спадкодавця момент відкриття спадщини (*delatio hereditatis*) вважався і моментом виникнення спадкування. Більш того, за цивільним правом вони не мали права відмовитися від відкриття для них спадщини, оскільки вважалися **необхідними спадкоємцями**. Це пояснювалося тим, що вони не стільки успадковували, як вступали в управління своїм майном.

Зрозуміло, що таке обов'язкове спадкування було вельми обтяжливо для спадкоємця в випадках, коли спадщина була переобтяжена боргами, за які спадкоємець, в силу римської концепції універсального спадкоємства, відповідав не тільки майном спадкової маси, але й своїм майном. Зважаючи на це претор надавав наступникам право утриматися від спадщини, в силу якого він відмовляв у позові кредиторів проти цивільних спадкоємців, яким не переходили обов'язки спадкодавця. Він пропонував *bonorum possessio* наступній за ними категорії спадкоємців, а якщо й серед них не знаходилося бажаючих прийняти спадщину, то з метою задоволення вимог кредиторів щодо спадкового майна оголошувався конкурс.

Решта спадкоємців відносилася до **добровільних (сторонніх)** (*heredes voluntarii*). Для них відкриття спадщини означало лише право на її прийняття. Прийняття спадщини відбувалося при здійсненні усного урочистого акту, який називався *cretio*. Існувала досить формалізована форма проведення *cretio*, що супроводжувалася вимовлянням встановлених фраз типу «вступаю і приймаю». Поступово форма спростилася, і достатньо було неформального волевиявлення про прийняття або фактичний вступ в спадщину.

Цивільне право не встановлювало **точного терміну** для прийняття спадщини. Однак спадкодавець, призначаючи спадкоємця, міг зробити припис щодо здійснення цього акту в певний строк (здебільшого упродовж 100 днів). У преторському праві спадкоємець повинен був попросити у претора введення у володіння спадковим майном, що пов'язувалося з певними **строками**: для низхідних і висхідних родичів спадкодавця – 1 рік, для інших спадкоємців – 100 днів. Якщо спадкоємець пропустив строк, то спадщина переходила до спадкоємців наступної черги. Як бачимо з викладеного, часто з моменту смерті спадкодавця до набуття спадщини спадкоємцями іноді проходить досить значний проміжок часу.

Але кредитори спадкодавця, зацікавлені в якнайшвидшому задоволенні їх вимог, могли вимагати від спадкоємця відповіді (*an heres sit*) щодо перспектив прийняття спадщини. На прохання спадкоємця в судовому порядку йому міг бути призначений термін для вирішення питання щодо прийняття спадщини. Після його закінчення спадкоємець, який не дав відповіді, вважався: за преторським правом – таким, що відмовився від прийняття, а за правом Юстиніана – прийняв спадщину.

Відмова від спадщини мала місце тоді, коли особа прямо заявила про неприйняття спадщини у встановлений термін і належний спосіб.

Відмова від прийняття спадщини приводила до наступних наслідків:

1) спадщина переходила до підпризначеного спадкоємця (субститута);

- 2) спадщина могла перейти до спадкоємців тієї ж черги, а при їхній відсутності – до іншої;
- 3) спадщина могла перейти до спадкоємців за законом;
- 4) при відсутності інших спадкоємців майно ставало вимороченим.

Якщо не було ні одного зі спадкоємців за законом (і за заповітом) або всі вони (маючі хоча б одну дитину) відмовилися від спадщини, спадщина ставала **відумерлою**.

«**Лежача**» спадщина (*hereditas iacens*) виникала за відсутності спадкоємців за заповітом і за законом. Це могло статися, якщо спадкоємці ще не з'явилися або якщо відмовилися від прийняття спадщини.

Правовий режим «лежачої» спадщини полягав у наступному:

- 1) у давньому праві за відсутності спадкоємців майно могло бути захоплено кожним бажаним, оскільки вважалося таким, що нікому не належить;
- 2) у класичному періоді «лежачу» спадщину вважали такою, що належить померлому, без права посягань на неї;
- 3) у період принципату таке майно переходило державі;
- 4) у посткласичний період «лежача» спадщину переходить до держави, але перевага надавалась муніципії, церкві, монастирю, якщо спадкодавець був їх учасником.

Римському спадковому праву було відомо поняття спадкової трансмісії, яке з'явилося внаслідок преторської правотворчості. **Спадкова трансмісія** (*transmissio delationis*) – це перехід права прийняти спадщину до спадкоємців особи, яка не встигла прийняти спадщину спадок внаслідок своєї смерті.

За найдавніших часів спадкова трансмісія була неможлива: якщо спадкоємець, закликаний до спадкування за законом, не приймав спадщини, то вона визнавалася відумерлою (виморочене майно). Право прийняти спадщину розглядалося як особисте право спадкоємця, яке не переходить до його спадкоємців. Проте згодом претор допустив, що якщо спадкоємець помер, не встигнувши без своєї провини прийняти спадщину,

то його спадкоємцям в порядку *restitutio in integrum* (відновлення в первісному положенні) може бути надано право прийняти спадщину. У праві Юстиніана це правило набуло узагальненості: якщо смерть спадкоємця настала протягом року з дня, коли він дізнався про відкриття спадщини, то право прийняти спадщину переходить до його спадкоємців, які можуть здійснити це право протягом терміну, що залишився до прийняття спадщини на загальних підставах.

Із прийняттям спадщини на спадкоємця переходили всі права і обов'язки спадкодавця, за винятком особистих прав і обов'язків. Крім того, всі успадковане майно приєднувалося до майна спадкоємця. Тому якщо спадкоємець був обтяжений боргами, то злиття було не вигідно кредиторам спадкодавця, які повинні були при задоволенні їхніх претензій притерпівати конкуренцію кредиторів спадкоємця. Зважаючи на це претор став надавати кредиторам особливу пільгу – **пільгу відділення** (*beneficium separationis*), в силу якої спадкова маса зливалася з майном спадкоємця лише після того, як з неї будуть покриті претензії кредиторів спадкодавця. Необхідність відповідати своїм майном за борги спадкодавця була не вигідною для спадкоємця, тому за Юстиніана з'являється нова **пільга** (*beneficium inventarii*), завдяки якій спадкоємець, який протягом 30 днів з дня відкриття спадщини в присутності нотаріуса та свідків почав складати опис спадкового майна і закінчив його в наступні 60 днів, відповідав за боргами спадкодавця лише в межах описаної спадщини (*intra vires hereditatis*).

При множинності спадкоємців, які ставали власниками речей, що належали на праві власності спадкодавцеві, кожен відповідав у розмірі своєї спадкової частки. Вимоги та борги, предмет яких був неподільний, також розпадалися на відповідні частки. Неподільні вимоги і борги створювали солідарні права і солідарну відповідальність спадкоємців.

6. Сингулярне правонаступництво. Правове регулювання заповідальних відказів (легати, фідейкоміси)

Поряд з універсальним спадкове право Риму знало й сингулярне правонаступництво (*successio singularis*). Його сутність полягає в наданні особі окремих прав, без покладення на неї обов'язків. Це правонаступництво здійснювалося у двох історичних формах: цивільна форма сингулярного наступництва, яка називалася **легат** (*legatum*), і загальнонародна форма – **фідейкоміс** (*fideicommissum*). Сутність обох цих форм складає розпорядження спадкодавця, яке вигідне для третьої особи і належить обов'язковому виконанню спадкоємцем. У праві Юстиніана ці дві форми злилися.

Легат (заповідальний відказ) – це заповідальне розпорядження спадкодавця спадкоємцю, за яким надавалася будь-яка майнова вигода за рахунок спадкового майна третій особі – відказоодержувачу (легатарію). Легат виник ще в період застосування Законів XII таблиць. Його початковим призначенням було забезпечити майновий інтерес дружини і дітей, які були виключені з правонаступництва в спадкуванні.

Легатарій міг розраховувати лише на частину активів спадщини, а не на якусь частку спадщини. Легатарій через віндикаційний позов мав право вимагати передачі йому конкретної речі або ж пред'являв окремий позов про виконання волі заповідача. Якщо легатарій помирав, не отримавши легата, то він переходив до його спадкоємців.

Характерні ознаки легата:

- 1) легат мав бути прямо вказаний в заповіті;
- 2) легат не можна було покласти на спадкоємців за законом;
- 3) легат приводив до сингулярного правонаступництва, тобто наступник отримував не все, а лише окремі права спадкодавця і тому не відповідав за його боргами.

Види легатів:

- 1) *legatum per vindicationem* – встановлював власність легатарія на певну річ в складі спадкової маси (або легат з речовою дією) – захищався віндикаційним позовом;

2) *legatum per praeceptionem* – найчастіше вважається різновидом віндикаційного легата, за яким відказувалося тільки майно спадкодавця;

3) *legatum per damnationem* – зобов'язував спадкоємця передати легатарію певну річ без виникнення речових прав щодо неї (легат із зобов'язальною дією);

4) *legatum sinendi modo* – його предметом могли бути речі як спадкодавця, так і спадкоємця та третіх осіб.

Етапи придбання легатів:

Перший етап виникав після смерті спадкодавця. Його значення полягало в тому, що якщо легатарій пережив спадкодавця, то він набував право на отримання легата. Але якщо легатарій помирав, не встигнувши отримати легата, то його право переходило до його спадкоємців.

Другий етап – це момент прийняття спадщини спадкоємцями. З цього моменту легатарій або його спадкоємці отримували право вимоги щодо здійснення своїх прав через віндикаційний позов і позов про виконання заповіту.

У зв'язку з тим, що легати в Римі набули широкого застосування, і нерідко заповідачі встановлювали стільки легатів, що спадкоємцям зі спадкового майна майже нічого не залишалося, в інтересах спадкоємців були введені обмеження свободи легатів.

Зміст обмежень полягала в наступному:

1) заборонялося призначати легати розміром понад 1000 асів (один ас = 109,12 г міді) кожен, тому жоден легатарій не повинен був отримати більше, ніж спадкоємець;

2) у зв'язку з тим, що спадкове майно могло бути істотно зменшено шляхом призначення значної кількості числа дрібних легатів за законом Фальцидія (I століття до н. е.) спадкоємець набув право не видавати в якості легатів більше трьох чвертей отриманої ним спадщини. Чверть спадщини, що залишалася після погашення боргів спадкодавця, повинна була перейти спадкоємцю (так звана Фальцідієва чверть).

3) згодом легат заборонили поширювати на майно, що представляло для сім'ї або спадкоємців особливу цінність. Обходом подібних обмежень став давньоримський фідейкоміс.

Фідейкоміси («доручення доброї совісті») – це усні або письмові прохання, з якими спадкодавець звертався до спадкоємця щодо виконання будь-якого доручення або надання третій особі частини спадщини. Такі прохання нерідко робилися в заповіті, складеному без дотримання належної форми, або в звичайному заповіті, але адресованому спадкоємцям за законом. Слід зауважити, що на відміну від звичайного легата, за яким передавалася певна річ, по фідейкомісах передавалася частина спадщини.

Особливості фідейкоміса:

1) фідейкоміс виникав у тому випадку, коли легат був складений з порушенням норм римського права, а тому не мав юридичної сили (наприклад, легат покладався на спадкоємця за законом);

2) в епоху республіки подібні розпорядження, на відміну від легатів, не користувалися правовим захистом, і тому їхнє виконання цілковито залежало від доброї волі спадкоємця;

3) згодом фідейкоміси отримали позовний захист і стали збігатися з легатами;

4) фідейкоміс, як і легат, приводив до сингулярного правонаступництва;

5) з часом фідейкоміси набули статусу універсального правонаступництва (переходили не тільки права, але й обов'язки).

Переваги фідейкомісів перед легатами:

1) фідейкоміс міг бути покладено не тільки на спадкоємця за заповітом, а й на спадкоємця за законом;

2) фідейкоміс міг бути встановлений в будь-якій формі і не обов'язково в самому заповіті (наприклад, у вигляді листа, додатку до заповіту, особистого прохання);

3) фідейкоміс міг бути встановлений раніше або пізніше самого заповіту.

У республіканський період захист фідейкомісів був відсутній, і тому спадкоємець сам вирішував передавати чи ні части-

ну спадщини. Позовний захист фідеїкомісів з'явився тільки в період принципату. При Юстиніані (531 р.) сингулярні фідеїкоміси були зрівняні з легатами.

ГЛОСАРІЙ

Активна заповітна правоздатність – це здатність бути спадкодавцем. Нею наділялися особи, які володіли загальною право- та дієздатністю у сфері майнових відносин.

Бонітарні спадкоємці – це спадкоємці, які отримали захист претора. У праві *jus civile* спадкоємцями за законом були особи, які перебували під владою домовладки – спадкодавця (агнати), тому вони називалися цивільними спадкоємцями. Визнавши це положення несправедливим, претор в едикті надав право першості успадковувати майно когнатам – рідним дітям (еманципований син, заміжня донька) спадкоємця. Вони також отримали право на позовний захист.

Виморочена спадщина – це спадщина, яка не знайшла свого спадкоємця (ні за заповітом, ні за законом). У найдавнішому праві таке майно вважалося нічийим і могло бути захоплено кожним бажаючим. Починаючи з періоду принципату, виморочене майно передавалося державі, яка брала на себе відповідальність за борги спадкодавця і за його легати. В період абсолютної монархії з такого порядку було встановлено виключення, згідно якого за муніципальним сенатом, церквою, монастирем визнавалося переважне право на отримання відумерлої спадщини після осіб, які належали до даних організацій.

Відкриття спадщини – момент смерті громадянина. Юридичне значення відкриття спадщини полягає у визначенні в цей момент кола спадкоємців, що закликаються до спадщини, а також складу спадкового майна.

Деляція – це момент фізичної смерті спадкодавця, з якого відкривалася спадщина.

Законна частка – це частина спадкового майна померлого, яка належала кожному спадкоємцеві за законом (разом з боргами). Частки визнавалися рівними. Законна частка – вихідна величина для обчислення обов'язкової частки, яка належала до спадкування за заповітом.

Законні спадкоємці (*legitimi*) – наступники в правах і обов'язках померлого. Перелік законних спадкоємців вказувався в законі, звідси їхня назва. У давній період – це родичі за агнатським спорідненням, а згодом – кровні родичі (когнати). За новелами Юстиніана – це прямі спадні (діти, онуки), висхідні (батьки, дід, бабуся), бічні родичі. Вони наслідували в рівних частках в порядку черговості.

Заповіт (*testamentum*) – це правомірне волевиявлення, зроблене урочисто для того, щоб воно діяло після нашої смерті (Ульпіан). Інакше кажучи, це розпорядження особи (спадкодавця) щодо долі її майна на випадок смерті з призначенням спадкоємця. Призначення спадкоємця, за висловом Гая, – основа заповіту, без цього він недійсний. За класичним правом вимагалось, щоб таке призначення було зроблено на початку заповіту. Якщо у розпорядженні, зробленому на випадок смерті, є навіть вичерпні вказівки, кому і у яких частках повинно перейти майно після смерті даної особи, але ніхто не вказаний в цьому розпорядженні у якості спадкоємця (нікому не дане ім'я спадкоємця (*nomen heredis*), заповіт вважався недійсним. Спочатку вимагалось призначення спадкоємців в урочистій формі, а з 339 р. – у будь-яких формах. У визначенні Ульпіана підкреслюється волевиявлення заповідача. Заповіт мав юридичну силу при наявності сукупності певних умов: а) укладення у встановленій формі; б) активна заповідальна правоздатність заповідача (*testamenti factio activa*); в) призна-

чення спадкоємцем особи, яка має пасивну заповідальну правоздатність (*testamenti factio passiva*). До змісту заповіту могли також включатися інші розпорядження: відкази (легати), призначення опікунів для малолітніх спадкоємців тощо. Форма заповіту, надзвичайно громіздка у стародавні часи, поступово спрощувалася, але все ж таки і в юстиніанівський період була достатньо складною. Існували приватні та публічні заповіти.

Кодіцил (*codicilli*) – додана до заповіту приписка, виконана на табличці, пергаменті, папірусі, що містила неформальне прохання заповідача до спадкоємця щось передати з спадщини або зробити для третіх осіб. При Августі (I ст.) кодіцили отримали юридичне визнання.

Коморієнти – особи, які мали право успадковувати один після одного, але померли в один і той же день, а тому (в силу закону) не могли успадковувати одна після одної.

Легат (*legatum*) – це заповідальний відказ (доручення) заповідача, адресоване спадкоємцю, про передачу частини спадкового майна іншим особам або здійснення на їх користь будь-яких дій (робіт, послуг). Це один з випадків сингулярного правонаступництва: власники легата не відповідали за борги заповідача. Легат виключає будь-яку частину спадкової маси з решти майна, яке переходить спадкоємцям.

«Лежача спадщина» (*hereditas iacens*) – тимчасово безхазяйне спадкове майно в період між відкриттям спадщини (з моменту смерті) до прийняття спадщини. Воно вважалося таким, що не належить нікому. В давній період його можна було окупувати, а в класичний припускалося (фікція), що воно належить померлому, що дозволяло виключити будь-які посягання щодо нього.

Необхідне спадкування (*hereditas necessarius*) – успадкування найближчими родичами (необхідними спадкоємцями)

заповідача певної (обов'язкової) частки спадщини при наявності заповіту, складеного на користь сторонніх осіб. Ідея про необхідному успадкуванні виникла в практиці центумвіральний суду. Суд став визнавати, що заповіт, в якому без ґрунтовних причин нічого не залишено близьким родичам, очевидно скоєно не зовсім в здоровому глузді, а тому має бути позбавлене сили. Потім була встановлена обов'язкова частка для кожного необхідного спадкоємця.

Обов'язкова частка (*portio debita*) у спадкуванні – це право прямих спадкоємців, які не були вказані в заповіті, на частину спадщини. У класичний період право на обов'язкову частку належало низхідним та висхідним родичам заповідача завжди, а також повнорідним та єдинокровним братам і сестрам заповідача, за умови, якщо спадкоємцем у заповіті призначена негідна особа (*persona turpis*). Розмір обов'язкової частки не повинен бути меншим 1/4 частки, яку отримала б особа при спадкуванні за законом, з відрахуванням боргових зобов'язань заповідача. Поважність причин позбавлення права на обов'язкову частку розглядав суд. Імператор Юстиніан своїми новелами впорядкував систему спадкування, внісши декілька змін. Зокрема, у 18 Новелі він підвищив розмір обов'язкової частки до 1/2 законної частки, якщо остання становила менше ніж 1/4 всієї спадщини. А якщо законна частка становила не менше ніж 1/4 всієї спадщини, то розмір обов'язкової частки дорівнював 1/3 до цієї законної частки. У праві Юстиніана також давався вичерпний перелік підстав для позбавлення обов'язкової частки, наприклад, замах на життя заповідача, укладання шлюбу без дозволу батьків тощо. Якщо заповідач частково позбавляв свого найближчого спадкоємця обов'язкової частки, тобто призначав її не у повному обсязі, заінтересований спадкоємець міг звернутися з позовом про її доповнення. Той, хто був позбавлений спадщини поіменно, не отримував навіть і обов'язкової частки.

Пасивна заповітна правоздатність – це здатність бути спадкоємцем. За правом Юстиніана, пасивної заповітної правоздатності не мали раби, перегрини (вони могли заповідати за своїм правом), віровідступники і деякі єретики, душевно хворі, неповнолітні (навіть за згодою опікуна), глухонімі від народження.

Підстави (способи) успадкування – юридичні факти, з настанням яких особа стає спадкоємцем. У римському праві такими підставами визнавалися заповіт і припис закону, в якому вказувалися категорії спадкоємців у разі відсутності заповіту, його недійсність, неприйняття спадкоємцем спадщини.

Постум (*postumus*) – діти, народжені після смерті їхнього батька. Будучи ще не народженими в момент смерті батька, вони, в разі благополучного народження, отримували права законних спадкоємців; до їхнього народження права могли бути під охороною особливого піклувальника (*curator ventris*), і спадок вважався таким, що перейшов до них в момент смерті спадкодавця.

Право представлення (*hereditas jus repraesentationis*) – це право дітей на отримання частки спадщини, яка б належала їхнім померлим батькам. Частка розподілялася порівну між усіма дітьми.

Прийняття спадщини – урочиста заява спадкоємця про прийняття спадщини, яка виражається в поведінці, про яку можна зробити висновок, що спадкоємець виявив намір прийняти спадщину. Це, зокрема, демонстрація повноважень, характерна для господаря – утримання, ремонт будинку, догляд за худобою, садом, виноградником.

Сингулярне правонаступництво (*successio singularis*) – це вид правонаступництва, сутність якого полягає в наданні

особі окремих прав, без покладення на неї обов'язків. Це правонаступництво здійснювалося у двох історичних формах: цивільна форма сингулярного наступництва, яка називалася легат (*legatum*), і загальнонародна форма – фідейкоміс (*fideicommissum*). Сутність обох цих форм полягала в розпорядженні спадкодавця на користь третьої особи і належала обов'язковому виконанню спадкоємцем. У праві Юстиніана ці форми були об'єднані у окремий інститут.

Спадкова маса або спадщина (*hereditas*) – комплекс речей померлого, його майнових прав (спадковий актив) і боргових зобов'язань (спадковий пасив).

Спадкова трансмісія (*transmissio*) – перехід спадщини від померлого спадкоємця, який не встиг прийняти спадщину, до його спадкоємців. Наприклад, після смерті батька його спадкоємець-син помер, не встигнувши прийняти спадщину. У сина єдина спадкоємиця – дружина. Вона і успадковує після чоловіка в порядку спадкової трансмісії, отримуючи спадок чоловіка і його батька.

Спадкове право – це сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майнових прав і обов'язків померлої особи до її правонаступників.

Спадкодавець (*defunctus*) – особа, після смерті якої залишилося майно. Ним може бути лише фізична особа. Юридична особа не може вмерти, її діяльність припиняється, але в цьому випадку права спадкування в неї не настає.

Спадкоємець (*heres*) – особа, до якої переходить у встановленому порядку майно померлого. Ним може бути як фізична, так і юридична особа.

Спадкування (*hereditas*) – правонаступництво або перехід прав та обов'язків від померлого до інших осіб – спадкоємців

за заповітом або за законом при відсутності заповіту або визнання його недійсним. За загальним правилом спадкування носило характер універсального правонаступництва.

Спадкування за законом – це перехід прав та обов’язків померлого до його родичів, зазначених у законі, за відсутності заповіту або визнання його недійсним. Законом визначалися коло спадкоємців, їх черговість, рівність часток. Законодавство про спадкування за законом постійно змінювалося.

Субституція – це ситуація, коли призначений спадкоємець з будь-яких причин не одержував спадщину, а спадкодавець з метою попередити спадкування за законом міг умовно призначити іншого спадкоємця (субститута).

Універсальне правонаступництво (*successio per universitatem, in universum jus*) – це перехід до спадкоємця при вступі в спадщину всього майна спадкодавця або певної його частки як єдиного цілого. При такому спадкуванні до спадкоємця переходили відразу права та обов’язки, що входять до складу спадщини, а також права та обов’язки, про існування яких спадкоємці не знали. При універсальному правонаступництві спадкоємці отримували всі вигоди, пільги, обтяження, права та обов’язки спадкодавця, займали те ж правове становище, що було у спадкодавця до моменту його смерті.

Фальцидієва чверть – Законом Фальцидія (*lex Falcidia*) у 40 р. до н. е. встановлювалося, що спадкоємцю, призначеного в заповіті, в будь-якому разі повинна бути залишеною без обтяження її легатами 1/4 спадщини, так звана *quarta Falcidia*.

Фідеїкоміс (*fideicommissum*) – це неформальне словесне або письмове прохання, з яким спадкодавець нерідко в момент смерті, звертався до спадкоємця, виконати що-небудь або видати що-небудь будь-якій особі. Спочатку такі прохан-

ня не мали юридичної сили, спадкодавець звертався тільки до *fides*, тобто честі спадкоємця, але з часів Августа особа, якій що-небудь було передано в формі такого *fideicommissum*, отримувала право в екстраординарному порядку пред'являти *fideicommissi persecutio*. Фідеїкоміс мав ряд значних переваг в порівнянні з легатом: він міг бути покладено і на спадкоємця за законом, міг бути встановлений і раніше, і пізніше заповіту, як додаток до нього. Ніякої обов'язкової форми для нього спочатку не було. Найчастіше він встановлювався за допомогою кодіцилу.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОЕКТИ

1. Еволюція спадкових відносин у римському праві.
2. Поняття та зміст інституту спадкування в римському приватному праві.
3. Юридичні наслідки прийняття спадщини в римському приватному праві.
4. Види та особливості процедури укладення заповітів в римському приватному праві.
5. Рецепція норм римського спадкового права у спадковому праві України.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Завдання 1. У Марка Корнелія було три сини: Тулій, Волузій та Гай. У своєму заповіті Марк вказав, що всім синам належить однакова частка спадку. Волузій не встиг прийняти свою частку, оскільки повертаючись з Афін він сильно застудився і помер в дорозі. Яка частка належала кожному із синів Марка? Кому перейде частка спадщини Волузія, якщо він: а) був неодружений і не мав дітей; б) мав двох дітей, народжених у законному шлюбі.

Завдання 2. Після смерті спадкодавця Юлія Гортензія, який не залишив заповіту, на спадщину стали претендувати його колишній підвладний родич і емансипований син. Кому надасть перевагу претор? Обґрунтуйте Вашу думку, використовуючи одне з першоджерел.

Завдання 3. «Батько призначив свого емансипованого сина єдиним спадкоємцем і розпорядився, щоб в разі, якщо син не стане спадкоємцем, ним став раб, який отримав свободу. Син, зіславшись на божевілля батька, зажадав володіння спадковим майном за законом і вступив, таким чином, у спадок» (D. 29. 2. 60). Чи може раб пред'явити вимогу на спадщину?

Завдання 4. Порівняйте черги спадкування за римським правом та сучасним спадковим правом України (складіть логічну схему або порівняльну таблицю).

Завдання 5. Поясніть відмінність між обов'язковою часткою, спадковою трансмісією та правом представлення.

ЗАДАЧІ-КАЗУСИ

КАЗУС 1. Луцій, не маючи власних дітей, вирішив усиновити свого внучатого племінника і призначив його в заповіті спадкоємцем всього майна. Однак незабаром після смерті Луція його дружина народила сина. Чи має новонароджений які-небудь права на майно свого батька? Хто і в яких частках буде спадкоємцем?

КАЗУС 2. Трибоніан зробив замовлення майстрові Лукрецію на виготовлення дорогого крісла, для чого надав свій матеріал. Майстер виконав замовлення, проте коли він прийшов додому до замовника, з'ясувалося, що той напередодні помер. Лукрецій намагався продати крісло, але безуспішно. Не знайшовши покупців на крісло, майстер звернувся до спадкоємців свого покійного замовника з проханням придбати крісло і оплатити замовлення, тим більше що матеріал був наданий самим замовником. Чи повинні спадкоємці оплатити роботу?

Чи матимуть місце правові наслідки, якщо вони відмовляться це зробити?

КАЗУС 3. Севтоній призначив спадкоємцем свого емансипованого сина, який давно жив окремо, з умовою, що той одружиться і обзаведеться дітьми. Коли батько помер, син вступив до успадкування його майном, так як інших дітей у батька не було. Однак він не виконав умову заповіту і не обзавівся сім'єю. З цієї причини його дядько Квінт, брат батька, зажадав собі майно померлого, мотивуючи свою вимогу тим, що син емансипований і до того ж ще й не виконав умову заповіту, а він, будучи братом, є агнатом покійного і, маючи дітей, забезпечить продовження їхнього роду. Хто переможе в цьому спорі?

КАЗУС 4. Квінт вирішив заповісти майно всім членам своєї великої родини. До її складу входили його діти, дружина, дві незаміжні сестри і кілька рабів. У заповіті він призначив спадкоємцями синів, вказавши, що залишає їм та їхній матері 3/4 майна. Залишилася 1/4 частина майна, якою він спеціально не розпорядився, вважаючи, що вона дістанеться сестрам як його законним спадкоємцям. Чи вірно він висловив свою волю?

КАЗУС 5. Марій придбав золоту чашу у Юлія, який, будучи спадкоємцем за законом, отримав її в якості спадщини. Через два місяці чаша у Марія була вкрадена, а ще через два місяці він побачив її виставленою на продаж в крамниці Корнелія. Як з'ясувалося, останній придбав її у проїжджого торгівця. Чи може Марій витребувати чашу позовним порядком, якщо в момент подачі позову виявилось, що є заповіт, відповідно до якого померлий спадкодавець позбавляв спадкоємця за законом, який і продав чашу Марію, всіх прав на спадщину і заповів все своє майно третій особі?

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. У розвитку римського спадкового права прийнято виділяти такі періоди:

- а) цивільне та преторське спадкування;
- б) спадкування за преторським едиктом та імператорським законом;
- в) докласичний, класичний, посткласичний, юстиніанівський;
- г) спадкування за *jus civile*, преторським едиктом, імператорським законодавством та законодавством Юстиніана.

2. Найвідомішим принципом римського спадкового права вважається:

- а) принцип універсальності спадкового правонаступництва та свободи заповіту;
- б) принцип забезпечення прав і законних інтересів необхідних спадкоємців;
- в) принцип неможливості одночасного спадкування за законом і заповітом однієї і тієї ж спадщини;
- г) принцип рівності часток при спадкуванні за законом.

3. Яке з чотирьох запропонованих визначень найточніше відображає зміст поняття спадкування?

- а) перехід майна після смерті його власника до інших осіб;
- б) передача майна спадкоємцям на підставі заповіту;
- в) перехід майна від спадкодавця до спадкоємців на підставі закону або заповіту;
- г) отримання майна спадкоємцями від спадкодавця.

4. Спадкування за римським приватним правом вважалось...

- а) універсальним правонаступництвом;
- б) сингулярним правонаступництвом;
- в) універсальним та сингулярним правонаступництвом;
- г) інтестатним правонаступництвом.

5. Спадкодавець – це...

- а) особа, після смерті якої здійснюється правонаступництво;
- б) особа, яка має майно;
- в) особа, яка за життя мала спадкові права та обов'язки;
- г) особа, після смерті якої залишилося майно.

6. Спадкодавцями можуть бути:

- а) фізичні, юридичні особи, держава;
- б) фізичні і юридичні особи;
- в) фізичні особи «свого» і «чужого» права;
- г) фізичні особи «свого» права.

7. Спадкоємець – це...

- а) особа, яка закликається до спадкування у зв'язку зі смертю спадкодавця;
- б) кровні родичі спадкодавця;
- в) найближчі родичі спадкодавця, юридичні особи, держава;
- г) фізичні та юридичні особи, до яких у встановленому порядку переходить майно померлого.

8. Спадкування за законом в римському праві...

- а) виникло раніше спадкування за заповітом;
- б) виникло пізніше спадкування за заповітом;
- в) виникло одночасно зі спадкуванням за заповітом;
- г) точні відомості відсутні.

9. Яке з наведених тверджень є хибним?

- а) заповіт – це двосторонній правочин, який породжує взаємні права та обов'язки сторін;
- б) жінки, перегрини, раби не мали активної заповідальної здатності;
- в) у римському праві діяв принцип свободи заповітів обмежений правилом про обов'язкову частку;
- г) у заповіті спадкодавець мав поіменно вказати спадкоємців, бо інакше він не мав юридичної сили.

10. До умов дійсності заповіту не належала:

- а) наявність сімейного статусу;
- б) наявність у заповідача активної заповідальної здатності;
- в) призначення конкретних осіб спадкоємцями;
- г) дотримання належної форми заповіту.

11. Право на обов'язкову частку у спадщині мали:

- а) той із подружжя, що пережив іншого;
- б) всі родичі агнатського споріднення;
- в) діти спадкодавця, у тому числі емансиповані;
- г) нисхідні та висхідні родичі, підвладні та емансиповані діти, повнорідних та неповнорідних братів і сестер.

12. Розмір обов'язкової частки згідно Закону Фальцидія становив...

- а) не менше $\frac{1}{4}$ спадщини;
- б) не менше $\frac{1}{4}$ частки, передбачених при спадкуванні за законом;
- в) не менше $\frac{1}{4}$ частки, що належить за заповітом;
- г) не менше $\frac{1}{2}$ частки від спадкового майна.

13. Яка із перелічених форм заповіту в період *jus civile* не мала юридичної сили?

- а) проголошення волі заповідача на народних зборах;
- б) проголошення волі заповідача перед судом;
- в) заповіт воїна, публічно оголошений перед боєм;
- г) заповіт за допомогою манципації.

14. На етапі преторського права заповіт оформлювався...

- а) за допомогою процедури манципації;
- б) за допомогою публічної заяви перед сімома свідками;
- в) за допомогою запису в офіційних книгах міської влади;
- г) у тій формі, яку обирав заповідач.

15. В яких випадках кількість свідків, що засвідчують заповіт, мало збільшуватися?

- а) коли спадкодавець призначає своїми спадкоємцями всіх своїх законних спадкоємців, але не в рівних частках;
- б) при заповіт укладався особами з фізичними вадами (сліпими, глухими, німими);
- в) під час епідемії або стихійного лиха;
- г) в умовах війни або надзвичайного стану.

16. Яка з ознак, не є характерною для легата?

- а) на спадкоємця покладається обов'язок вчинити певну дію на користь третьої особи;
- б) він породжує сингулярне правонаступництво;
- в) він можливий лише за заповітом;
- г) виконання легатів не забезпечувалося позовним захистом.

17. Неформальне розпорядження, яким обтяжувалися спадкоємці за законом або за заповітом на користь третьої особи, називалося...

- а) легатом;
- б) фідейкомісом;
- в) кодцилом;
- г) постумом.

18. Універсальний фідейкоміс – це такий вид правонаступництва, коли...

- а) уся спадщина передавалася фідейкомісарію;
- б) на спадкоємця покладався обов'язок передати третій особі всю спадщину;
- в) спадкоємець зобов'язувався передати третій особі майнові права, залишаючи за собою лише обов'язки;
- г) в одній особі зливаються фідучіарій та фідейкомісарій.

19. Обмеження легатів полягало в тому, що...

- а) легатарій почав нести відповідальність за борги спадкодавця;
- б) встановлювалася заборона на подібні заповідальні відкази;
- в) спадкоємцю за заповітом гарантувалося залишення без обтяження легатами не менше $\frac{1}{2}$ спадкової маси;
- г) спадкоємцю за заповітом гарантувалося залишення без обтяження легатами $\frac{1}{4}$ спадкової маси.

20. До дій, які свідчили про фактичне прийняття спадщини, не відносять:

- а) фактичний вступ у володіння або управління спадковим майном;
- б) вжиття заходів щодо збереження спадкового майна;
- в) оплата за свій рахунок боргів спадкодавця;
- г) здійснення за рахунок власних витрат поховання спадкодавця.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Перелічіть підстави виникнення та етапи розвитку спадкового права в Римі.
2. Назвіть принципи римського спадкового права.
3. Дайте поняття спадкування. Який вид правонаступництва лежить в основі наслідування?
4. Розкрийте елементи спадкового правонаступництва: об'єкт, суб'єкти, юридичні факти.
5. Що означає термін «деляція»?
6. Назвіть підстави (види) спадкування.
7. Відкриття спадщини: поняття та правові наслідки.
8. Які особи мали право надзвичайного спадкування?
9. Спадкування за законом: поняття та види.
10. Що таке «лежача спадщина»? Який її правовий статус?
11. Поняття виморочного майна та його права доля.
12. Спадкування за заповітом: поняття, зміст, умови дійсності, форми.

13. Необхідні спадкоємці та обов'язкова частка за римським спадковим правом.

14. У чому полягає різниця спадкування за правом представлення та спадковою трансмісією?

15. Легат: поняття, види, оформлення за римським правом.

16. Фідеїкоміси: поняття, ознаки. Універсальний фідеїкоміс.

17. Що таке кодіцил?

18. Обмеження легатів і фідеїкомісів.

19. Прийняття спадщини: поняття, способи, строки та правові наслідки.

20. Відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця і захист прав спадкоємців.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильченко В. В. Рецепція римського спадкового права в сучасному спадковому праві України [Текст] : Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Васильченко Віталій Васильович ; Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1997. – 175 с.

2. Вірченко В. В. Еволюція спадкового права в Римській імперії [Електронний ресурс] / В. В. Вірченко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія : Право та державне управління. – 2013. – № 1. – С. 18–23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_pdu_2013_1_5

3. Гай. Інституції. Книга друга, 98–289; книга друга, 1–87.

4. Гончарова А. В. Порівняльний аналіз історії виникнення та сучасних норм спадкового права України та Німеччини / А. В. Гончарова, Н. Ю. Заїка // Право і суспільство. – 2013. – № 6.2. – С. 55–59 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6.2_15

5. Желіховська Ю. В. Поняття та юридична природа «спадкового представлення» / Ю. В. Желіховська // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Том 26 (65). – 2013. – № 2–1 (Ч. 1). – С. 261–265.

6. Інституції Юстиніана. Книга друга, титули 10–25; книга третя, титули 1–4.

7. Оксанюк Н. М. Свобода заповіту як одна з основних ідей спадкового права [Електронний ресурс] / Н. М. Оксанюк // Університетські наукові записки. – 2012. – № 3. – С. 189–192 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_3_29

8. Оксанюк Н. Отдельный аспекты формирования и развития принципов наследственного права / Н. Оксанюк // LEGEA SI VIATA. – 2014. – №8/2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2014/8-2/28.pdf>

9. Римське спадкове право як джерело сучасного спадкового права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/law/9792/>

10. Ульпіан. Фрагменти 1, 17–18, 20–28.

11. Федущак-Паславська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом / Г. Федущак-Паславська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні / Редкол. П. М. Рабінович та ін. – Л., 2004. – С.69–70.

12. Фомічова Н. В. Історичні аспекти становлення спадкового права / Н. В. Фомічова // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 45. – 2009. – С. 270–274.

13. Юлій Павло. Сентенції, книга третя, титули 4–8; книга четверта, титули 1–14.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ЗАКОНИ XII ТАБЛИЦЬ

ТАБЛИЦЯ I

1. Якщо викликають будь-кого на судововлення, хай викликаний іде. Якщо він не йде, то хай той, що викликав, підтвердить свій виклик при свідках, а потім веде його силою.

2. Якщо той, кого викликали, відшукує підстави, щоб не з'явитися, хай той, що його викликав, накладе на нього руку.

3. Якщо перешкодою для прибуття того, кого викликали на судововлення буде його хвороба або старість, хай той, хто викликав, надасть йому тяглову худобу Візка, якщо не схоче, надавати не зобов'язаний.

4. Хай поручителем на судововленні за того, хто живе своїм коштом, буде тільки той, хто має своє господарство. За безмаєтного громадянина поручителем буде той, хто побажає.

5. *Nex foreti, sanates*¹.

6. Відносно чого домовляться, про те хай позивач і клопочеться на судововленні.

7. Якщо учасники позову не дійдуть згоди, хай вони до опівдня зійдуться для позову на форумі або на коміціумі². Хай обидві сторони по черзі захищають своє діло.

8. Після опівдня магістрат затвердить вимогу тієї сторони, котра є присутньою при судововленні.

9. Якщо на судововленні присутні обидві сторони, хай захід сонця буде остаточною терміном судововлення.

ТАБЛИЦЯ II

1. (Гай. Інституції. IV. 14). За позовами у 1000 і більше асів стягувалася до каси понтифіків судова застава (500 асів), за позовами на меншу суму – 50 асів, так було встановлено Законом XII таблиць. Якщо суперечка стосувалася волі будь-якої людини, то, хоча б ціна її була найвищою, однак тим же законом передбачалось, щоби суперечка йшла про заставу за людину, щодо волі якої існував спір усього лише у розмірі 50 асів.

¹ Джерела не мають даних для відновлення змісту уривка.

² Коміціум – спеціальне місце на форумі, де проходили народні збори, здійснювалось правосуддя і виконувались судові вирок.

2. Якщо одна з таких причин, як тяжка хвороба або збіг дня судового розгляду з днем, призначеним для звинувачення будь-кого у зраді, буде перешкоджати судді, третейському посереднику або стороні, що позивається з'явитися на судовий розгляд, то таке має бути перенесеним на наступний день.

3. Хай такий, що позивається, котрому не вистачає свідчень свідків, йде до воріт дому свідка, що не з'явився на судовий розгляд і протягом трьох днів прилюдно звертається до нього.

ТАБЛИЦЯ III

1. Хай будуть надані боржнику 30 пільгових днів після визнання ним боргу або після постанови проти нього судового рішення.

2. Після закінчення вказаного терміну хай позивач накладе руку на боржника. Хай веде його на судомовлення для виконання ухвали.

3. Якщо боржник не виконав добровільно судової ухвали і ніхто не звільнив його від відповідальності при судомовленні, хай позивач веде його до себе і накладе на нього кайдани вагою не менше, а якщо забажає, то й більше, ніж 15 фунтів.

4. Під час перебування в ув'язненні боржник, якщо хоче, може годуватися за власний рахунок. Якщо ж він не в змозі себе утримувати, то хай той, хто утримує його у в'язниці, дає йому фунт борошна в день, а при бажанні може давати й більше.

5. (Авл Геллій. Аттичні ночі. XX. 1. 46). Тим часом, тобто поки боржник був в ув'язненні, він мав право примиритися з позивачем, але якщо сторони не примирилися, то такі боржники лишались в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх тричі поспіль у ринкові дні приводили до претора на коміціум і при цьому оголошувалась присуджена з них сума грошей. На третій ринковий день вони каралися на горло або поступали на продаж за кордон, за Тібр.

6. На третій базарний день нехай розрубають боржника на шматки. Якщо відітнуть більше чи менше, то нехай це не буде поставлено їм в провину³.

7. Нехай зберігає свою силу навіки позов проти зрадника.

ТАБЛИЦЯ IV

1. (Ціцерон. Про закони. III. 8. 19). Так само легко позбавили життя, як, за XII таблицями, немовля, що було надто потворне.

2. Якщо батько тричі продасть сина, то хай син буде вільним від влади батька.

3. (Ціцерон. Філіппіки. II. 28. 69). Користуючись постановою XII таблиць, наказав своїй дружині зібрати речі, що їй належать, відібрав у неї ключа та вигнав її.

4. (Авл Геллій. Аттичні ночі. III. 16. 12). Мені відомо, що коли жінка народила на одинадцятому місяці по смерті чоловіка, то з цього виникала справа, начебто вона зачала після того, як помер її чоловік, бо децемвіри написали, що людина народжується на десятому, а не одинадцятому місяці.

³ (Авл Геллій. Аттичні ночі. XX. 1. 48) «Якщо суд віддавав боржника кільком кредиторам, то децемвіри дозволяли їм, коли того захочуть, порубати й поділити на шматки тіло даної їм людини. Проте я не читав і не чув, щоб за старих часів хто-небудь був порубаний на шматки».

ТАБЛИЦЯ V

1. (Гай. Інституції. I. 144-145). Предки наші стверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок властивої їм легковажності мають бути під опікою Виняток склали лише дівчата-весталки, котрих стародавні римляни звільнювали з-під опіки на знак поваги до їх сану жерців. Так було встановлено Законом XII таблиць.

2. (Гай. Інституції. II. 47). Законом XII таблиць було визначено, що *res mancipi*⁴, які належали жінці, що була під опікою агнатів⁵, не підлягали давності. Крім того випадку, коли сама жінка передавала ці речі за згодою опікуна.

3. Хто яке розпорядження дасть на випадок своєї смерті відносно майна або опіки над підвладними йому особами, те розпорядження хай буде непорушним.

4. Якщо будь-хто, в кого немає підвладних йому осіб, помре, не залишивши розпоряджень про спадкоємця, то хай його господарство візьме собі найближчий агнат.

5. Якщо у померлого немає агнатів, то нехай господарство після нього візьмуть його родичі.

6. (Гай. Інституції. I. 155). За Законом XII таблиць опікунами над особами, яким не було призначено опікуна за заповітом, є їх агнати.

7а. Якщо людина стала божевільною, то хай владу над ним самим і його майном візьмуть його агнати і родичі.

7б. (Ульпіан. D. XXVII. I. 1. 10. пр.). Згідно із Законом XII таблиць марнотратнику заборонялось управління майном, що йому належало (Ульпіан. *Lib. sind. regularum*. XXII. 2.). Закон XII таблиць велить божевільному і марнотратникові, на майно яких накладено заборону, бути під опікою їх агнатів.

8а. (Ульпіан. *Lib. sind. regularum*. XXXX. 1). Закон XII таблиць передавав патрону спадок після римського громадянина з вільновідпущених в тому випадку, коли останній, не маючи підвладних йому осіб, помирав, не лишивши заповіту.

8б. (Ульпіан. D. L. 16. I. 195. §1). Говорячи про відносини між патроном і вільновідпущеником, закон XII таблиць вказує, що майно вільновідпущеника переходить з тієї сім'ї в цю сім'ю, причому в даному разі закон говорить про сім'ю, як сукупність окремих осіб⁶.

9а. (Гордіан. I. 6. С. III. 36). За Законом XII таблиць майно, що складається з боргових вимог померлого до інших осіб, безпосередньо, тобто без виконання будь-яких юридичних формальностей, розподіляється поміж спадкоємцями в залежності від їх спадкової долі.

9б. (Діоклетіан. 1. 26. С. II. 3). Згідно із Законом XII таблиць борги померлого безпосередньо розподіляються поміж його спадкоємцями в залежності від розміру отриманих ними долей у спадку.

10. (Гай. D. X. 2. I. 1. пр.). Позов про поділ спадщини ґрунтується на постанові закону XII таблиць.

4 Під *res mancipi* джерела розуміли майнові об'єкти – земля на території Італії, раби, в'ючні і запряжні тварини (бики, коні, осли та мули) і так звані сільські сервітути, тобто права на чужі речі, пов'язані з власністю на земельну ділянку (право проходу, прогону худоби і т. д.)

5 Агнатами в Римі називались особи, які знаходились під владою одного домовладки (*pater familias*).

6 Фохт вважав, що «коли вільновідпущеник, який не мав підвладних йому осіб, умирав без заповіту, то рухоме майно з його господарства переходило в господарство його патрона».

ТАБЛИЦЯ VI

1. Якщо хтось укладає угоду самозакладу⁷ або відчуження речі в присутності 5 свідків і комірника, хай слова, що при цьому виголошуються, будуть непорушними.

2. (Ціцерон. Про обов'язки. III. 16). За Законом XII таблиць вважалось достатнім надати докази того, що виголошувалось при укладанні угоди, а той, хто відмовиться від своїх слів, підлягав подвійному штрафу.

3. (Ціцерон. Тор. IV. 23). Давність володіння по відношенню до земельної ділянки встановлювалась в два роки, по відношенню до усіх інших речей – в один рік.

4. (Гай. Інституції. I. 3). Законом XII таблиць було визначено, що жінка, яка не бажає встановлення над собою влади чоловіка фактом давності співжиття, повинна була щорічно відлучатися з свого будинку на три ночі і таким чином переривати річне давннє володіння нею.

5а. (Авл Геллій. Аттичні ночі. XX. 17. 7. 8). Власноручно відстояти свою річ на судововленні це означає накласти руку на ту річ, про яку іде спір на судововленні, тобто інакше кажучи змагаючись з противником, ухопитися рукою за спірну річ і в урочистих висловах відстоювати право на неї. Накладення руки на річ відбувалось в певному місці в присутності претора на основі XII таблиць, де було написано: «Якщо хто-небудь власноручно відстоює свою річ на судововленні».

5б. (Павло. Fragm. Vat. 50). Закон XII таблиць затвердив відчуження речі шляхом угоди, яка укладається в присутності 5 свідків і комірника, а також шляхом відмови від права власності на цю річ при судововленні перед претором.

6. (Тіт Лівій. III. 44). Захисники Вергінії вимагають, щоб Аппій Клавій, у згоді з законом, ним же самим проведеним, дав попереднє розпорядження відносно дівчини, сприятливе для її свободи.

7. Нехай власник не займає і не відбирає належної йому колоди або жердини, використаних іншою людиною на спорудження будинку чи для посадки виноградника.

8. (Ульпіан. D. XLVII. 3. I. 1. рг.). Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність вкрадені колоди чи жердини, використані для будівництва чи садіння виноградника, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості цих матеріалів проти того, хто звинувачувався в їх використанні.

9. Коли ж виноград буде зрізаний, поки жердини не прибрані⁸

ТАБЛИЦЯ VII

1. (Фест. De verborum significatu. 4). Обхід, тобто незабудоване місце кругом будинку, має бути завширшки в два з половиною фути.

2. (Гай. D. X. 1. I. 13). Слід зауважити, що при позові про розмежування ділянок необхідно враховувати вказівку Закону XII таблиць, встановлену начебто за прикладом такого законодавчого правила, котре приписують Солону – якщо вздовж сусідньої ділянки копали рів, то не можна було порушувати межу, якщо

⁷ На думку Варрона, «пехус – це вільна людина, яка віддавала себе в рабство за гроші, що їх вона була винна, до того часу, поки не сплатить цього боргу».

⁸ Фохт вважав, що зміст даної постанови полягає в тому, що коли після збирання винограду жердини були витягнуті з землі, власник міг заявити на них своє право власності.

ставили огорожу, то мали відступити від сусідньої ділянки на один фут, якщо будинок для житла, то відступити на два фути

3. (Пліній. Природознавство. 19. 4. 50). У XII таблицях не вживалося зовсім слово «хутір» *villa*, а для позначення його користування часто словом *hortus* «відгороджене місце», надаючи цьому значення батьківського майна.

4. (Ціцерон. Про закони. I. 21. 55). XII таблиць забороняли придбання за давністю межі шириною в 5 футів.

5. (Ціцерон. Про закони. I. 21. 55). Згідно з постановою XII таблиць, коли виникає спір за межу, то ми провадимо розмежування за участю 3 посередників.

6. (Гай. D. VIII. 3. 1. 8). За Законом XII таблиць ширина шляху у прямому напрямку визначалась у 8 футів, а на поворотах – у 16 футів.

7. Хай власники ділянок біля шляху ставлять огорожу, якщо не прибирають її камінням, то нехай ідуть тягловою худобою там, де забажають.

8а. Якщо дощова вода заподіює шкоду

8б. (Павло. D. XLIII. 8. 1. 5). Якщо струмок, що протікає громадською землею або водопровід заподіяв шкоду приватному володінню, власнику останнього надався позов на підставі Закону XII таблиць про відшкодування збитків.

9а. (Ульпіан. D. XLIII. 27. I. 1. § 8). Закон XII таблиць наказував вживати заходів для того, щоб дерева на висоті 15 футів навколо обрізались для того, щоб їхня тінь не причиняла шкоди сусідній ділянці.

9б. (Помпіній. D. XLIII. 27. I. 2). Якщо дерево з сусідньої ділянки вітер схилив на твою ділянку, ти на основі закону XII таблиць можеш вчинити позов про те, щоб його забрали.

10. (Пліній. Природознавство. XVI. 5. 15). Законом XII таблиць дозволялось збирати жолуді, що падають з сусідньої ділянки.

11. (Юстиніан. I. 41. I. II. 1). Продані та передані речі стають власністю покупця лише у тому випадку, коли він уплатить продавцю продажну ціну або забезпечить йому будь-яким чином задоволення його вимог, наприклад, надасть повіреного або дасть що-небудь у вигляді застави. Так було встановлено Законом XII таблиць.

12. (Ульпіан. *Lib. sing. Regularum*. II. 4). Якщо спадкодавець робив таке розпорядження: відпускаю раба на волю з умовою, що він заплатить моему спадкоємцеві 10000 сестенціїв, то хоч би цей раб був відчуждений від спадкоємця, він все-таки має дістати волю, сплативши покупцеві зазначену суму. Так було встановлено законом XII таблиць.

ТАБЛИЦЯ VIII

1а. Хто лиху пісню співає⁹.

1б. (Ціцерон. Про державу. IV. 10. 12). XII таблиць встановили смертну кару за невеликий перелік злочинних діянь і в тому числі вважали за необхідне застосовувати її у випадку, коли будь-хто склав або буде співати пісню, що містить у собі наклеп або ганьбити іншого.

⁹ Законами XII таблиць постановлялось карати палицями за привселюдну лайку. Сенека говорить: «І у нас в XII таблицях наказувалося не заклинати чужих плодів (тобто врожаю на деревах)». Зміст цього фрагменту міг мати інше значення. Малась на увазі велич римського народу, держави. Тому заклики до непокори владі, до повстання (у вигляді памфлетів, підбурюючих пісень) кваліфікувались як злочини.

2. Якщо вчинить членопошкодження і не примириться з потерпілим, то хай і йому самому буде вчинено те ж саме.

3. Якщо рукою або палицею зламає кістку вільній людині, хай заплатить штраф у 300 асів, якщо рабу – 150 асів.

4. Якщо завдасть образи, хай штраф буде 25 асів.

5. Зламає, нехай відшкодує.

6. (Ульпіан. D. IX. 1. I. 1. pr.). Якщо хто поскаржиться, що свійська тварина вчинила збиток, то Закон XII таблиць велів або віддати потерпілому тварину, що вчинила збитки, або відшкодувати вартість збитку, що вчинено.

7. (Ульпіан. D. XIX. 5. I. 14. § 3). Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я випасав худобу і згодував жолуді худобі, то за Законом XII таблиць ти не міг заявити позов ні про потрапу, бо не на твоїй ділянці паслась худоба, ні про шкоду, вчинену твариною, ні про збитки, вчинені неправомірним діянням.

8а. Хто заворожить посіви

8б. Хай не переманює на свою ділянку чужого врожаю.

9. (Плій. Природознавство. 18. 3. 12). За XII таблицями смертним гріхом для дорослого було отравити або зжати в нічний час врожай з обробленого плугом поля. XII таблиць приписували таку приречену богині Церері людину карати на горло. Неповнолітнього, що винний у такому ж злочині, на розсуд претора або карали батогами, або присуджували до відшкодування заподіяної шкоди у подвійному розмірі.

10. (Гай. Інституції. D. XLVII. 9. 1. 9). Закони XII таблиць веліли надівати кайдани і після покарання батогами страчувати того, хто підпалював будівлі або складені біля них скирти хліба, якщо винний вчинив це навмисно. Якщо ж пожежа виникла випадково, тобто з необережності, то закон приписував винному відшкодувати шкоду, а за його неспроможністю зробити це, він підлягав більш легкому покаранню.

11. (Плій. Природознавство. 17. 1. 7). В XII таблицях приписувалось, що за злісну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево.

12. Якщо вбито на місці злочину людину, що скоїла крадіжку в нічний час, це ббивство буде вважатись правомірним.

13. При світлі дня якщо чинить опір зі зброєю в руках, склич людей.

14. (Авл Геллій. Аттичні ночі. XI. 18. 8). Децемвіри приписували вільних людей, яких піймали на крадіжці, піддавати тілесній карі і видавати головою тому, в кого вкрадено. Рабів же карати батогами і скидати зі скелі, але по відношенню до неповнолітніх було встановлено таке – або піддавати їх на розсуд претора тілесним покаранням, або стягувати з них вчинені збитки.

15а. (Гай. Інституції. III. 191). За Законом XII таблиць було встановлено штраф у потрійному розмірі вартості речей у випадку, коли ці речі було знайдено у будь-кого при формальному обшуку, або тоді, коли вони були принесені до укриття і знайдені у нього.

15б. (Гай. Інституції. III. 192). Закон XII таблиць приписує, щоб при проведенні обшуку той, кого обшукують, не мав на собі одягу, крім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу.

16. Коли вчинявся позов про крадіжку, якщо злодій не був спійманий з краденим, нехай суд вирішує спір присудженням подвійної вартості речі.

17. (Гай. Інституції. II. 45). Законом XII таблиць забороняється придбання краденої речі за давністю.

18а. (Тацит. Аналі. VI. 16). Вперше XII таблицями було встановлено, щоб ніхто не брав більше одного відсотка на місяць, в той час як до цього бралось за бажанням багатих.

18б. (Катон. Про землеробство. Передмова. 1). Пращури наші мали за звичай і закріпили в законах присуджувати крадія до уплати подвійної вартості речі, що вкрадено, ляхваря – до стягнення у чотирикратному розмірі отриманих відсотків.

19. (Павло. Libri V sentiarum. II. 12. 11). За Законом XII таблиць за рік, яку здано на збереження, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

20а. (Ульпіан. D. XXVI. 10. I. 1. § 2). Слід зазначити, що обвинувачення опікуна в несумлінному виконанні своїх обов'язків впливає з закону XII таблиць.

20б. (Тріфоніан. D. XXVI. 7. I. I.1. § 55). В разі розкрадення опікунами майна їх підопічного, слід встановити, чи не допустимий щодо кожного з цих опікунів окремо той позов у подвійному розмірі, який було встановлено в XII таблицях проти опікунів.

21. Хай буде відданий богам підземним (тобто прокльону) той патрон, котрий вчиняє збиток своєму клієнтові.

22. Якщо будь-хто приймав участь в укладенні угоди в якості свідка або комірника, а потім відмовлявся це засвідчити, то хай його буде визнано зганьбленим, і він втратить право бути свідком.

23. (Авл Геллій. Аттичні ночі. XX. 1. 23). За Законом XII таблиць викритого у лжесвідченні скидали з Тарпейської скелі.

24а. Якщо кинутий рукою спис полетить далі, ніж цілив, нехай принесе в жертву барана.

24б. (Пліній. Природознавство. XVIII. 3. 12. 8-9). За XII таблицями. За таємне зниження врожаю призначалась смертна кара тяжча, ніж за убивство людини.

25. (Гай. D. L. 16. 1. 236. рг.). Якщо хто-небудь говорить про отруту, то повинен додати, чи шкідлива вона, чи корисна для здоров'я, бо і ліки є отрутою.

26. (Порцій. Lampo. Decl. in Catil. 19). У XII таблицях приписувалось, щоб ніхто не влаштував у місті нічних зборищ.

27. (Гай. D. XLVII. 22. 1. 4). Закон XII таблиць надавав членам колегій (спілок) право укладати між собою будь-які угоди, аби тільки цим не порушували будь-якої постанови, що стосується громадського порядку. Закон цей, очевидно, був запозичений із законодавства Солона.

ТАБЛИЦЯ ІХ

1-2. (Ціцерон. Про закони. III. 4. 11. 19. 44). Привілеїв, тобто відступів від закону на свою користь, хай не вимагають. Вироки про смертну кару римського громадянина хай виносять не інакше, як в центуриатних коміціях Преславні Закони XII таблиць містили два положення, одне з яких знищувало будь-які відступи від закону на користь окремих осіб, а друге забороняло виносити вирок про покарання на горло римського громадянина не інакше, як в центуриатних коміціях.

3. (Авл Геллій. Аттичні ночі. XX. 17). Невже ти вважатимеш за суворе покарання положення закону, яке карає на горло того суддю або посередника, котрих було призначено при судовому розгляді справи і яких було викрито в тому, що взяли хабар за цю справу.

4. (Помпоній. D. 1. 2. 1. 2. §23). Квестори, присутні при виконанні смертних вироків, називалися карними квесторами, про них згадувалось навіть в законі XXII таблиць.

5. (Марціан. D. XLVIII. 4. 1. 3). Закон XII таблиць велить карати на горло того, хто підбурює ворога до нападу на Римську державу, або того, хто передає ворогові римського громадянина.

6. (Сальвіан. Про правління боже. VIII. 5). Положення XII таблиць забороняли позбавляти життя будь-якої людини поза судом.

ТАБЛИЦЯ X

1. Нехай мерця не ховають і не спалюють в місті.

2. Більше за це хай не роблять. Дров для похоронного вогнища хай сокирою не обтісують.

3. (Ціцерон. Про закони. II. 23. 59). Обмеживши видатки на поховання трьома саванами, однією пурпуровою тунікою і десятьма флейтистами, закон XII таблиць заборонив також і голосіння за померлими.

4. Нехай на похороні жінки щік не дряпають і за померлими не голосять.

5. (Ціцерон. Про закони. II. 23. 59). Нехай кісток мерця не збирають, щоб потім зробити поховання крім того випадку, коли смерть спіткала на полі битви або на чужині.

6а. (Ціцерон. Про закони. II. 23. 59). Крім того, в законах встановлюються ще такі правила: скасовується бальзамування умазування рабів і пиття кругової чаші. «Без пишного скроплення, без довгих гірлянд, без курильниць».

6б. (Фест. De verb. signif. 154). В XII таблицях постановлено не ставити перед померлими напоїв з міррою.

7. Якщо хто-небудь був нагороджений вінком чи сам особисто, чи за своїх копей і рабів, що виступали на іграх, або якщо вінок був даний йому за його доблесть, то при його смерті не заборонялось покласти вінок на померлого як у нього дома, так і на форумі, так само його рідним дозволялось бути на похороні у вінках.

8. А також золота з покійником хай не кладуть. Але якщо у померлого зуби були скріплені золотом, то не забороняється поховати або спалити його з цим золотом.

9. (Ціцерон. Про закони. II. 24. 61). Закон забороняє без згоди власника робити похоронне вогнище або могилу на відстані ближче ніж 60 футів від його будинку.

10. (Ціцерон. Про закони. II. 24. 61). Закон забороняє придбання за давністю місця поховання, а також і місця спалення трупа.

ТАБЛИЦЯ XI

1. (Ціцерон. Про державу. II. 36. 36). Децемвіри другого скликання додали дві таблиці несправедливих законів, між іншим, санкціонували самим нелюдським законом заборону шлюбів між плебеями і патриціями.

2. (Макробій. Sat. I. 13. 21). Децемвіри, які додали дві таблиці, пропонували народів затвердити виправлення календаря.

ТАБЛИЦЯ XII

1. (Гай. Інституції. IV. 28). Законом був запроваджений захват речі з метою забезпечення боргу, і за законом XII таблиць це було допущено проти того, хто, придбавши тварину для принесення жертви, не сплатив за неї купівельної ціни, а також і проти того, хто не дасть плати за віддану йому в найми в'ючну тварину, з тією умовою, щоб плата за користування була вжита ним на жертвний бенкет.

2а. Якщо раб вчинить крадіжку або заподіє шкоду.

2б. (Гай. Інституції. IV. 75. 76). Злочини, скоєні підвладними особами або рабами, породжували позови про збитки, за якими домовласнику або власнику раба надавалось право або відшкодувати шкоду, або видати головою винного Ці позови встановлені або законами, або едиктом претора. До позовів, встановлених законами, належить, наприклад, позов про крадіжку, створений законом XII таблиць.

3. (Фест. De verb. signif. 174). Якщо приносить на судомовлення підроблену річ або заперечує самий факт судомовлення, нехай претор призначить трьох посередників і за їх рішенням нехай відшкодує збитки в розмірі подвійного прибутку від спірної речі.

4. Законом XII таблиць заборонялось жертвувати храмам ту річ, що була предметом судового розгляду, в іншому разі стягується штраф у розмірі подвійної вартості речі, однак не встановлено, має бути цей штраф сплачений державі або ж тій особі, котра претендує на дану річ.

5. Закони XII таблиць містили положення про те, що надалі будь-яке рішення народних зборів повинно мати силу закону.

Джерело використання:

Хрестоматія з історії Стародавнього Світу

/ За ред. академіка В. В. Струве. – Том III. – К., 1955. – С. 20-30;

Хрестоматія по історії Древнього Рима

/ Под ред. С. Л. Утченко. – М., 1962. – С. 62-67.

ДОДАТОК 2

ГАЙ. ІНСТИТУЦІЇ

(витяги)

КНИГА ПЕРША

ПРО ОСІБ

ПРО ПРАВА ЦИВІЛЬНІ І ПРИРОДНІ

1. Усі народи, що керуються законами і звичаями, користуються частково своїм власним правом, частково загальним правом усіх людей: отже, те право, що кожний народ сам для себе встановив, є його власне право і називається правом цивільним, як би власним правом, властивим самим громадянам. А те право, що між усіма людьми встановив природний розум, застосовується і захищається однаково у всіх народів і називається правом загальнонародним, як би правом, яким користуються всі народи. У такий спосіб і римський народ користується почасти своїм власним правом, почасти правом, мигальним усім людям.

2. Цивільне право римського народу складається із законів, рішень плебеїв, постанов сенату, указів імператорів, едиктів тих сановників, що мають право видавати розпорядження, і з відповідей юристів.

17. Саме особа, що задовольняє такі три умови: якщо вона старша тридцяти років, була власністю господаря за квіритським правом й одержала свободу внаслідок законного відпущення на волю, тобто або за допомогою *vindicta* (на підставі юридичного акту), або внаслідок занесення до цензорського списку, або в силу заповіту, то така особа визнається римським громадянином. У випадку, якщо однієї з цих умов бракує, то вона буде латином.

18. Умова певного віку раба була введена законом Елія Сенція. За цим законом тільки в тому випадку раби, відпущені на волю у віці, меншому за тридцять років, можуть стати повноправними громадянами, коли вони будуть звільнені за допомогою *vindicta* після дослідження перед радою законної причини відпущення.

21. Крім того, раб, молодший тридцяти років, будучи відпущений на волю, може стати римським громадянином у тому випадку, коли піп у заповіті одержує свободу і призначається спадкоємцем свого господаря, неспроможного боржника, якщо тільки інший раб не стає раніше спадкоємцем з визнанням свободи або хто-небудь інший в силу цього заповіту.

36. Не кожен бажаючий може відпустити раба на волю.

37. Відпущення раба на волю на шкоду кредиторам чи патронові не має значення.

38. Так само за тим же самим законом господар, якому менше двадцяти років, тільки тоді може відпустити на волю, коли відпущення відбувається за допомогою суду і коли законна підстава відпущення доведена перед радою.

41. Якби господар, якому менше двадцяти років, захотів зробити раба тільки латином, то він, усе ж таки, повинен клопотати про схвалення з боку ради і потім відпустити раба на волю між друзями.

42. Крім того, закон Фуфія Канінія встановив певні межі при відпущенні рабів на волю за заповідальним оголошенням.

43. Отже, тому, у кого більше двох і не більше десяти рабів, дозволяється відпускати на волю половину цього числа; тому ж, у кого буде більше 10 і не більше тридцяти рабів, дозволяється відпускати на волю не більш третини цього. Той, хто має знову від 30 до 100 рабів, може за власним розсудом відпустити на волю четверту частину рабів. Нарешті тому, хто володіє від ста до п'ятисот рабів, дозволяється звільнити п'яту частину рабів. Більше число не береться в розрахунок, але закон наказує, щоб ніхто не мав права відпускати на волю більше сотні, а якщо хто має лише одного чи двох рабів, то закон стосовно нього нічого не визначає, і внаслідок цього йому надається можливість відпускати на власний розсуд на волю.

48. Існує інший розподіл у праві осіб саме одні особи самовладні, інші – підлеглі чужому праву.

49. З підвладних знову одні перебувають під владою батька, інші під владою чоловіка, треті – в кабальній залежності від іншого.

50. Розглянемо спершу тих, котрі підлеглі чужому праву, тому що, якщо ми довідаємося, що це за особи, то разом з тим зрозуміємо, які особи самовладні.

52. Отже, під владою господарів перебувають раби; ця влада над рабами є інститут загальнонародного права, тому що у всіх взагалі народів ми можемо помітити, що господарі мають над рабами право життя і смерті і що усе, що здобувається рабом, здобувається господарю.

55. Так само під нашою владою перебувають наші діти, народжені в законному шлюбі; право це є особливість (виняткове надбання) римських громадян, тому що немає майже інших народів, що мали б над дітьми таку владу, яку ми маємо.

56. Римські громадяни тоді вступають у законний та дійсний шлюб і мають над народженими в них дітьми владу, коли вони одружені з римськими громадянками, або навіть латинками та іноземками, з якими існувало *ius connubii* (тобто визнана за особою здатність до вступу в римський шлюб з усіма юридичними наслідками); а тому, що *connubium* надає право дітям успадковувати стан свого батька, то вони не лише стають римськими громадянами, але перебувають також під владою батька.

59. Справді, шлюб не може укладатись між тими особами, що перебувають в родинному зв'язку і не мають *ius connubii*, як, наприклад, між батьком і дочкою, між сином і матір'ю чи дідом і внучкою; і якщо такі особи поєднуються, то шлюб, ними укладений, вважається злочинним і кровозмісним. І за цим такий суворий нагляд, що, хоча б вони стали один до одного у відношення висхідних і низхідних через усиновлення – вони не можуть поєднуватись шлюбом, так що навіть після припинення усиновлення існує та ж заборона. Таким чином, ми не можемо одружитися на тій, яка в силу усиновлення стала нашою дочкою чи внучкою, хоча б ми звільнили її з-під батьківської влади.

60. Щось подібне, хоча не в настільки великій мірі, спостерігається між тими, особами, які поєднані узами побічного споріднення.

61. Справді, шлюб між братом і сестрою безумовно заборонений, чи народжені вони від того самого батька й однієї й тієї ж матері, чи від одного з них. Але, якщо яка-небудь жінка через усиновлення пробиться моєю сестрою, то, поки усиновлення існує, звичайно, не може бути шлюбу між мною і нею; коли ж через звільнення з-під батьківської влади усиновлення припиниться, то я можу на ній одружитися; але й у тому випадку, коли і я буду звільнений з-під батьківської влади, немає перешкоди до шлюбу.

62. Брат може одружитися на дочці брата; це стало звичаєм з тих нір, як блаженної пам'яті Клавдій одружився з Агрипиною, дочкою свого брата. Не дозволяється, однак, одружуватись з дочкою сестри: так постановляють укази імператорів. Так само заборонено одружуватись з тіткою по батьку і з сестрою матері.

63. Не можна також одружуватись з тою, що була твоєю тещею, невісткою, падчеркою, мачухою. Ми сказали «була», тому що, коли існують ті шлюбні відносини, внаслідок яких виникла така властивість, шлюб, безумовно, неможливий уже з тієї причини, що та сама жінка не може бути у шлюбі за двома і чоловік не може мати разом двох дружин.

75. Зі сказаного видно, що чи одружується римлянин з іноземкою або іноземець з римською громадянкою, син їх народиться іноземцем; але, якщо такий шлюб укладений помилково, то на підставі сенатської постанови можна помилку цю виправити згідно з тим, що ми раніше сказали. Якщо ж не було жодної помилки, і ті, що уклали шлюб, добре знали свій стан, то ні в якому разі хиба цієї шлюбної спілки не може бути виправлена.

76. Не підлягає сумніву, що шлюб, укладений між римським громадянином і такою іноземкою, з котрою існувало *jus connubii*, як ми це і раніше сказали, вважається законним, і тоді дитя від цього шлюбу було римським громадянином і знаходилось під владою батька.

82. З цим узгоджується і те, що від рабині і вільного за загальнонародним правом походить раб і, навпаки, від вільної і раба народжується вільне дитя.

88. Але якщо рабиня зачне від римського громадянина, а потім у силу відпущення на волю стає римською громадянкою і народить, то народжений, хоча він римський громадянин, як його батько, усе-таки не переходить під владу свого батька, тому що він незаконно зачатий, і немає сенатської постанови, яка б вважала такий зв'язок законним.

97. Однак не лише рідні діти, згідно з тим, що ми сказали, перебувають у владі нашій, але й ті, яких ми усиновляємо.

98. Акт же усиновлення відбувається у два способи: або владою народу, або за наказом вищого сановника, наприклад претора.

99. Владою народу можна усиновляти тих, котрі мають правову незалежність; цей вид усиновлення називається *agrogatio*, тому що і того, хто усиновляє, запитують, чи бажає він того, кого має намір усиновити, вважати законним сином, і того, хто усиновлюється, запитують, чи бажає він цьому піддатися; запитують і народ, чи схвалює він це усиновлення. Владою сановника усиновляємо тих, котрі перебувають під батьківською владою, усе рівно, чи займають вони перший ступінь низхідних, якими є син і дочка, чи подальший, якими є онук і внучка, правнук і правнучка.

104. Жінки ж у жодному випадку не можуть усиновляти, тому що вони і рідних дітей не мають у своїй владі.

108. Тепер поговоримо про тих осіб, що перебувають під владою чоловіків; це право притаманне теж тільки римським громадянам.

109. Під владою батька звичайно бувають і чоловіки, і жінки, сімейній же владі чоловіка підкоряються тільки жінки.

110. Отже, раніше цей перехід під владу чоловіка відбувався трьома способами: давністю, жертвним хлібом і купівлею.

111. Через давніше співжиття підпадала під владу чоловіка та жінка, яка протягом цілого року залишалася безперервно дружиною; ставши внаслідок річного володіння начебто власністю чоловіка, вона вступала в його родину і посідала місце дочки. Тому Законами XII таблиць ухвалено, що якщо яка-небудь жінка не захоче в такий спосіб вступити під владу чоловіка, то вона повинна щорічно відлучатися зі свого будинку на три ночі підряд й у такий спосіб переривати щорічне давніше володіння

112. Конфареаційним способом жінки підпадають під владу чоловіка через певного роду священнодійство, що здійснюється нареченою і при якому вживається пшеничний хліб, – чому цей урочистий обряд шлюбу називають також *confarreatio*. Більше того, для зміцнення цих правовідносин відбувається і робиться дуже багато чого у супроводі певних урочистих слів і в присутності 10 свідків

113. Що стосується «купівлі», то на підставі її жінки підпадають під владу чоловіка шляхом манципації, тобто на підставі символічного продажу в присутності не менш ніж 5 свідків з повнолітніх римських громадян, а також вагаря, купує дружину той, під чию владу вона переходить.

119. Манципація полягає, як ми вище сказали, в удаваному (уявному) продажі. Ця форма придбання власності властива теж римським громадянам і здійснюється в такий спосіб. Запросивши не менше п'яти повнолітніх римських громадян як свідків і крім того ще одну особу того ж стану, що тримала б у руках мідні терези і мала назву «вагар», покупець, ще тримаючи мідь, говорить так: «Стверджую, що цей раб за квіритським правом належить мені, і що він повинен вважатися купленим мною за цей метал і за допомогою цих мідних терезів»; потім він ударає цим металом об терези і передає його як купівельну суму тому, від кого здобуває річ шляхом купівлі.

120. Цим способом манципуються раби й особи вільного стану, а також тварини, що зараховуються до *res mancipi*, як наприклад, бики, коні, мули, осли; тим же самим способом звичайно манципуються земельні ділянки, як сільські, так і міські, приналежні самі по собі до *res mancipi*, як, наприклад, італійські.

124. Розглянемо тепер, яким чином підвладні звільняються від цієї влади.

127. Ті ж, що перебувають під владою батька (висхідного), стають самовладними по його смерті. Але це припускає відмінності: саме, зі смертю батька сини або дочки у всякому разі стають самовладними, а по смерті діда онуки чи онучки не завжди стають самовладними, але лише в тому випадку, якщо вони по смерті діда не підпадають під владу свого бацька.

128. Оскільки той, хто за який-небудь злочин за Корнелієвим законом виганяється з меж батьківщини, втрачає права римського громадянства, то з цього випливає, що діти перестають бути в його владі, так немовби він помер

129. Тому, якщо висхідний потрапив у полон до ворога, то хоча він тимчасово стає рабом, однак влада над дітьми припиняється в силу *jus postliminii*, за яким ті, хто повернувся на батьківщину з ворожого полону, набувають усіх колишніх прав (на підставі юридичної фікції, начебто б вони ніколи не втрачали свободи). Тому той, хто повернувся, матиме дітей у владі, а якщо він у полоні помер, то діти, щоправда, будуть самовладними, але можна сумніватися – чи з того часу, коли помер висхідний у ворогів, чи з того, коли він був захоплений у полон. Якщо сам син чи онук буде узятий у полон ворогами, то ми також скажемо, що влада батька через *jus postliminii* припиняється.

130. Крім того, виходять з батьківської влади діти чоловічої статі, якщо вони висвячуються у фламینی Юпітера, і жіночої статі, якщо призначаються весталками.

132. Крім того, діти перестають бути під владою висхідних унаслідок еманципації (звільнення з-під батьківської влади). Але син тільки після трикратної еманципації. Закон XII таблиць тільки стосовно сина згадує про трикратну еманципацію такими словами: якщо батько продає сина в кабалу тричі, то хай буде син вільний.

136. Жінка, що перейшла під владу чоловіка, не завжди звільняється від батьківської влади, за винятком того випадку, коли вона одружується шляхом удаваної купівлі. Ті, однак, жінки, що за допомогою символічної купівлі переходять у владу чоловіка, звільняються від батьківської влади; і все рівно, чи перебувають вони у владі свого чоловіка, чи у владі сторонньої особи, хоча місце дочки посідають тільки ті, котрі знаходяться в подружній владі.

137. Жінки, що перебувають в подружній владі, подібно до того, як і дочки, що залишаються під батьківською владою, звільняються від цієї залежності або внаслідок смерті того, у владі якого вони знаходяться, або після вигнання його з меж батьківщини.

144. Отже, батькам (висхідним) дозволено призначати за заповітом опікунів дітям, яких вони мають у своїй владі: чоловічої статі неповнолітнім, а жіночої як неповнолітнім, так і повнолітнім. Тому що древні римляни бажали, щоб жінки, внаслідок їхньої легковажності, перебували під наглядом, хоча б вони досягли повного віку.

155. Кому за заповітом опікун не призначений, для тих за Законом XII таблиць опікунами служать агнати, що і називаються законними.

156. Агнати суть родичі, поєднані кривністю через осіб чоловічої статі, тобто мов когнати з боку батька, якими є, наприклад, брат, народжений від того ж батька, син брата чи онук від нього, так само дядько і син дядька, і онук від нього. Але ті, котрі поєднані кривністю через осіб жіночої статі, не суть агнати, а перебувають між собою в іншому родинному зв'язку, що ґрунтується на природному праві. Таким чином, між братом матері і сином сестри існує не агнатська кривність, а когнатство.

158. Право агнатства ліквідується переміною чи зменшенням правоздатності; право ж когнатства в такий спосіб не змінюється, тому що цивільний закон може зліквідувати цивільні права, природних же зліквідувати не може.

159. Зменшення правоздатності є зміна попереднього стану: воно трапляється трьома способами, саме *capitis deminutio* буває або найбільшим, або меншим, котре деякі називають середнім, або ж найменшим.

160. Найбільше буває тоді, коли хто-небудь втрачає одночасно і цивільні права, і свободу. Це трапляється, наприклад, з тими, кого продають до чужої країни за те, що вони або не внесли свого майна її цензорські списки, або ухилилися від військової служби, так само і з тими, котрі, дозволивши продати себе на батьківщині в рабство, стають на підставі сенатської постанови рабами тих, на шкоду яких вони мали намір діяти. Цьому ж виду позбавлення свободи підлягають і вільнонароджені жінки, що, відповідно до сенатської постанови Клавдія, стають рабинями тих господарів, проти волі і заборони яких вони вступили в зносини з рабами.

161. Менша чи середня зміна правоздатності буває тоді, коли втрачається право громадянства, та зберігається свобода. Це трапляється з тим, кого виганяють за межі батьківщини.

162. Найменше применшення правоздатності має місце тоді, коли зберігається і громадянство, і свобода, але змінюється стан людини. Це трапляється з тими, котрі усиновлюються, а також з тими жінками, що підпадають під владу чоловіка за допомогою коемпції, і з тими, котрі віддаються кому в кабалу і які відпускаються на волю і муніципії

189. За правом майже всіх держав малолітні перебувають під опікою, тому що згідно з природним правом, щоб той, хто не досягнув повного віку, був під заступництвом іншої особи. І немає майже жодної держави, в якій не дозволялося б батькам (агнатичним висхідним) призначати заповітом опікуна своїм неповнолітнім дітям, хоча, як ми вище сказали, здавалося б, що тільки одні римські громадяни мають дітей у своїй батьківській владі.

190. Але здається, що призначення опіки над жінками, що досягли новоліття, не має справедливої підстави, тому що, за загальною думкою, жінки перебувають під опікою лише тому, що, через свою легковажність, піддаються здебільшого обману, а тому було б справедливим, щоб вони залишалися під наглядом опікунів. Останній аргумент, однак, уявляється скоріше удаваним, ніж дійсним; адже жінки, що досягли повноліття, самі займаються своїми справами, а в окремих випадках опікун лише для форми висловлює свою згоду; часто опікун навіть проти своєї волі примушується претором давати згоду.

194. Вільнонароджені жінки звільняються від опіки тоді, коли троє дітей, а вільновідпущені, що перебувають під законною опікою патрона чи його дітей, звільняються тоді, якщо мають дітей; інші жінки, що мають опікунів іншого роду, звільняються з-під опіки, якщо троє дітей.

196. Діти чоловічої статі звільняються від опіки, коли досягають змужнілості; притім Сабін, Кассій та інші прихильники нашої школи вважають змужнілим того, котрий виявляє статеву зрілість, тобто який може творити потомство; але прихильники інших шкіл думають, що змужнілість варто визначати роками, тобто вони вважають того змужнілим, кому сповнилося 14 років.

КНИГА ДРУГА

ПРО РЕЧІ

1. У попередній книзі ми говорили про особисті права; тепер розглянемо речі, що або перебувають в нашій власності, або поза нашим приватним володінням.

2. Отже, головний розподіл речей охоплює собою дві частини, саме, одні речі суть божественного права, інші – людського.

3. До категорії речей божественного права належать речі, присвячені божеству і речі зі священним значенням.

5. Священною стає річ лише внаслідок затвердження і визнання з боку римського народу, наприклад, на підставі закону, на цей випадок виданого, або сенатською постановою.

6. Релігійною робимо ми річ за нашим власним бажанням, ховаючи померлого в місце, нам приналежне, якщо тільки поховання небіжчика залежить від нас.

8. Речі зі священним значенням, як, наприклад, міські стіни і ворота, теж належать певною мірою до категорії речей божественного права.

10. Ті ж речі, що належать до категорії речей людського права, складають власність або держави, або приватних осіб.

11. Те, що належить державі чи громадам, не складає, очевидно, нічого приватної власності, оскільки державне майно належить усьому суспільству громадян. Приватне ж майно – це те, що належить окремим особам.

12. Крім того, деякі речі суть тілесні, фізичні, інші – безтілесні, ідеальні.

13. Фізичні речі – це ті, що можуть бути відчутні, а саме: земля, раб, одяг, золото, срібло і, нарешті, численні інші речі.

14. Безтілесні – це ті, що не можуть бути відчутні; до таких належать ті, що полягають в праві, наприклад, спадщина, узуфрукт, зобов'язання. В тому ж числі перебувають права міських та сільських маєтків, що називаються також сервітутами.

14а. Крім того, існує розподіл речей на два розряди: на *res mancipii* res *pec mancipii*.

14b. До *res mancipii* належать раби, бики, коні, осли, мули і землі, далі – будівлі на італійській землі; до *res pec mancipii* зараховують також сервітуту

15. До рухомих речей і тих, що починають рухатися власного силою, належать як *res mancipii*: раби, рабині, чотириногі і приборкані людиною свійські тварини, як, наприклад, бики, коні, мули й осли

16. З іншого боку, дикі звірі, наприклад, ведмеді і леви, зараховуються до категорії *res pec mancipii*; точно так і ті тварини, що вважаються майже звірами, наприклад, слони, верблюди, і тому байдужа та обставина, що ці тварини звичайно стають теж ручними під ярмом чи у вузді

17. Так само майже все те, що належить до розряду безтілесних речей, зараховується до *res pec mancipii*, за винятком сільських сервітутів, що, як відомо, вважаються *res mancipii*, хоча належать до числа речей безтілесних.

18. Велика, однак ж, різниця між речами *mancipii* *pec mancipii*.

19. А саме, *res pec mancipii* переходять у власність іншої особи внаслідок простої передачі, якщо тільки речі ці фізичні і внаслідок цього допускають передачу.

22. *Res mancipii* – це ті, що переходять до іншої особи за допомогою манципації; от чому ці речі й названі *mancipii*. Яке значення і яку силу має манципація, таку ж саму силу має форма придбання прав, названа *in jure cessio*.

24. Угода *in jure cessio* відбувається в такий спосіб: перед магістратом римського народу, що відправляє суд, наприклад, перед претором чи намісником провінції, той, кому річ переуступається, тримаючи її, вимовляє: «Я стверджую, що ця людина – моя по праву квіритів». Потім, після того, як він заявив таку вїндікацію, претор запитує того, який відчужує, чи не має він якої-небудь претензії (стосовно спірного предмета)? Коли цей останній скаже, що ні, чи мовчить, тоді претор присуджує предмет тому, хто вїндікує (набуває); ця форма, яку можна здійснювати також у провінціях перед намісником, називається – *legis actio*.

29. Міські сервітуту можна переуступати тільки перед претором, що судить; сільські ж сервітуту можуть бути також предметом манципації.

30. Користування допускає тільки форму передачі перед магістратом; власник обтяженого предмета може *in jure* уступити іншому узуфрукт, а сам він утримує за собою тільки право власності. У випадку, якщо узуфруктуарій уступає пе-

ред магістратом право володіння і користування власнику цієї речі, то узурфрукт знищується і (повне) право власності поновлюється; але якщо узурфруктуарій робить таку передачу сторонній особі, то він, проте, зберігає за собою це право, тому що цей акт вважається недійсним.

41. Якщо речі, що належить до *res mancipi*, я ані манципую, ані уступаю тобі перед претором, що судить, і тільки передаю її тобі, то ти будеш річчю просто володіти, а я буду її квіритським власником доти, поки ти не набудеш власності на підставі давнісного володіння, тому що раз сплив строк давнини, річ стає твоєю повною власністю, не тільки бонітарною, але й квіритського, як немовби вона була передана іншій особі манципацією чи *цесією*.

42. За законами XII таблиць строк давнини для речей рухомих – річний, для нерухомих – дворічний.

43. Втім, ми можемо придбати давниною речі, передані нам не їх власником, усе рівно, чи будуть це речі, що належать до числа *res mancipi* чи *res mancipi*, якщо тільки ми одержали такі в добрій вірі, вважаючи, що той, хто передавав, мав право на відчуження даної речі.

44. Це, очевидно, уведене для того, щоб правовідносини власності не залишалися занадто тривалий час невизначеними, тому що для власника достатньо річного чи дворічного строку для того, щоб він устиг вчасно захистити своє право, строк, що надавався власнику для придбання власності давниною.

45. Але іноді той, хто володіє чужою річчю в добрій вірі, не може послатися на право давнини, як, наприклад, якщо хто володіє краденою чи насильно захопленою річчю

47. Так само раніше речі *mancipi*, що належали жінці, що перебувала під опікою агнатів, не підлягали давнині, крім того випадку, коли жінка передала їх з участю і за згодою опікуна; так визначено було законом XII таблиць.

51. Також володіння чужою поземельною ділянкою може хто-небудь придбати без насильства, коли маєток або внаслідок недбалства хазяїна залишається без володільця, або тому, що хазяїн був відсутній протягом торивалого часу. Добросовісний володілець, одержавши у володіння чужий маєток, може придбати і власність шляхом давнини, і хоча особа, що придбала безхазяйне володіння, довідається, що маєток чужий, але все-таки це анітрошки не заважає добросовісному володільцю користатися давниною, тому що відкинута думка юристів, які допускали можливість крадіжки нерухомоті.

62. Іноді трапляється, що власник речі не може відчужувати її, і, навпаки, невластник має владу відчужувати річ.

63. Справді, за Юлієвим законом забороняється чоловікові відчужувати придане нерухоме майно проти волі дружини, хоча це майно складає його власність, або на підставі того, що манциповане йому як придане, або відступлено перед магістратом, що судить, або ж иридбане за допомогою давнини.

64. З іншого боку, агнат як піклувальник душевнохворого, може, за законом XII таблиць, відчужувати майно душевнохворого. Так само може відчужувати за цивільним правом повірник, що керував усіма справами відсутнього; далі кредитор може відчужувати за договором заставу, хоча закладена річ – не його власність. Але це останнє має місце, як здається, тому що відчуження закладеної речі відбувається наче за бажанням заставника, що при укладанні договору умовився, що кредитор може продати закладений предмет, якщо він вчасно не буде вдоволений.

65. Отже, з того, що нами сказано, виявляється, що одні предмети ми одержуємо у власність за природним правом, наприклад, предмети, відчужувані за допомогою простої передачі, інші – за цивільним правом; манципація, переуступка перед магістратом, давність – усе це способи придбання, властиві праву римських громадян.

66. І не тільки те, що стає нашою власністю за допомогою передачі, належить нам за природним правом, але також і те, що ми здобуваємо шляхом заволодіння, тому що речі ці були безхазайними, як, наприклад, ті, що захоплюються на землі (дикі звірі), у морі (риби) чи в повітряному просторі (птахи).

67. Отже, якщо ми піймаємо дикого звіра, птаха чи рибу, то піймана нами тварина доти визнається нашою, доки ми тримаємо її в нашій владі. Коли ж вона піде з-під нашого нагляду й одержить знову природну свободу, то знову стає власністю першого, що нею заволодіє, оскільки вона перестала нам належати. Природної свободи тварина, очевидно, досягає тоді, коли вона або зникне з наших очей, або, хоча і залишається перед нашими очима, але переслідування її є важким.

68. Щодо тих тварин, що мають звичку летіти і знову прилітати, наприклад, щодо голубів і бджіл, так само щодо оленів, що звичайно їдуть у лісі і повертаються, прийняте таке правило: якщо тварини ці втрачають схильність до повернення, то разом з тим перестають бути нашими і стають власністю особи, що заволоділа ними; схильність же до повернення зникає в них, очевидно, тоді, коли вони залишають звичку повертатися.

69. За загальнонародним правом нам належить також і те, що ми захоплюємо у ворогів.

70. Однак і те, що додається нам «за допомогою наносу», стає нашою власністю в силу того ж самого права; при цьому за допомогою наносу додається, мабуть, те, що ріка додає до нашого поля помалу, так що ми не в змозі визначити, скільки додається щохвилини: саме про це і виражаються звичайно, що, очевидно, воно додається «за допомогою наносу», тому що додається до того потроху, що непомітно для наших очей.

71. Таким чином, якщо ріка відірве яку-небудь частину прибережної землі від твоєї ділянки і принесе її до моєї, то ця відірвана частина залишається твоєю.

72. Але якщо посередині ріки утвориться новий острів, то він складає загальну власність усіх тих, котрі по обидва береги ріки мають прибережні володіння; якщо ж острів виникає не посередині ріки, то він визнається власністю тих, котрі на найближчому березі володіють прибережними ділянками землі.

73. Крім того, будівля, споруджена ким-небудь на нашій землі, хоча б хто-небудь побудував її для себе, стає за природним правом нашою, оскільки побудована на поверхні належить власнику землі.

74. У багатьох більшій мірі застосовується те ж саме до рослини, яку хто-небудь посадив на моїй землі, якщо тільки рослина пустила в неї коріння.

75. Те ж саме стає і з хлібом, що хто-небудь посіє на моїй землі.

76. Але якщо ми віддикуємо від нього землю чи будівлю і не хочемо його винагородити за витрачене на будівлю, розсадник і посів, то йому надається проти нас заперечення злого наміру, якщо тільки він був добросовісним володільцем.

77. З тієї ж причини прийнято правило, що, якщо хто-небудь напише на моєму папері чи на моєму пергамені, хоча б навіть золотими буквами, то все-таки написане – моє, на тій підставі, що букви поступають паперу чи пергамену.

Отже, якщо я зажадаю книг і пергаменів і не заплачу витрат написання, то моя претензія може бути усунута за допомогою заперечення про обман.

78. Але якщо хто-небудь намалює на моїй дошці, наприклад картину, то застосовується інше правило; саме в цьому випадку прийнято більшістю, що дошка щодо картини є побічна річ

79. Правила природного права можна також застосувати до інших відносин. Так, якщо ти з моїх виноградних ягід, маслин або колосся приготуєш вино, або олію, або вимолотиш хліб, то постає питання, чи буде це вино, чи олія, чи хліб – моїм чи твоїм? Так само, якщо ти зробиш посуд з мого золота чи срібла, чи з моїх дошок побудуєш корабель, шафу чи ослін, так само, якщо з вовни, мені приналежної, зробиш плаття, чи з мого вина чи меду приготуєш напій, чи з моїх лікарських матеріалів складеш (цілющий) пластир чи мазь, то постає питання, чи твоє буде те, що ти з мого матеріалу виготовив, чи воно буде моїм. Деякі юристи вважають, що варто визнати істотним речовину і матеріал, тобто, на їхню думку, новий вид речі належить власнику матеріалу, з якого вона зроблена; такої думки дотримувались, головним чином, Сабін і Кассій. Інші ж думають, що (нова) річ повинна належати тому, хто її зробив; так дивилися на справу прихильники протилежної школи. Але (колишній) хазяїн матеріалу має позов про крадіжку проти того, хто викрав, а разом з тим проти тієї ж самої особи він може користуватися особистим позовом, тому що, хоча знищені предмети не можуть назад вимагатись, однак вони можуть бути переслідувані через кондикцію проти злодіїв і всіх інших власників.

80. Тепер нам слід знати, що ні жінка, ні малолітній без згоди опікуна відчувувати річ мансіріне може, що річ, що належить до розряду пес мансірі, жінка може відчувувати, а малолітній не може.

83. Але, з іншого боку, всі речі, як мансірі, так і пес мансірі, можуть жінки і малолітні одержувати без бажання опікуна, тому що їм надається можливість без бажання опікуна поліпшити свій стан.

86. Ми набуваємо не лише самі, але також і через тих, котрих ми маємо в нашій батьківській і подружній владі або в кабалі; ми набуваємо так само за допомогою тих рабів, якими ми володіємо на підставі узуфрукту, і через вільних людей, і чужих рабів, якими добросовісно володіємо.

88. Ми повинні, однак, знати, що, якщо раб є власністю одного за преторським правом, а іншого – за квіритським, то за всіма законними підставами через цього раба набувається тільки для того, кому він належить за преторським правом (хто користується боні-тарним володінням).

91. Що ж до тих рабів, якими ми користуємося за правом узуфрукта, ухвалено так: усе те, що вони набудуть за допомогою наших речей чи своїх власних робіт і праці, – усе це йде в нашу користь, а те, що вони одержать всякими іншими способами набутку, належить хазяїну власності. Отже, якщо такий раб буде призначений спадкоємцем чи що-небудь буде йому відказане, то він набуває не для мене, а для хазяїна речі.

96. Взагалі слід знати, що тим, які перебувають в нашій батьківській чи подружній владі, чи в кабалі, нічого перед магістратом, що відправляє суд, уступати не можна, а тому що в цих осіб власного майна бути не може, то звичайно вони не можуть віндикувати що-небудь позовним порядком як власність.

98. Якщо ми стали спадкоємцями когось або будемо домагатися володіння спадкоємним майном (на підставі преторського едикту) чи коли ми придбали

шляхом купівлі чужий маєток, чи коли ми кого-небудь усиновили, чи підкорили яку-небудь жінку нашій подружній владі, то майно цих осіб переходить до нас.

99. Спочатку розглянемо про спадщини. Властивість їхня двояка: спадщини переходять до нас або за заповітом, або за законом.

100. Спочатку поговоримо про ті, що переходять до нас за заповітом.

101. Спочатку були в ужитку два роди заповітів: заповіт або складали перед лицем всього народу в куріальних зборах, що скликались для цієї мети двічі на рік, або перед виступом у похід, тобто тоді, коли для війни бралися за зброю і мали намір йти в бій.

102. Пізніше узвичаївся третій рід заповітів – за допомогою терезів та міді. Якщо хтось не склав заповіту ні в куріальних зборах, ні на полі бою, то у випадку, якщо йому зненацька стала загрожувати смерть, він передавав у манципаційній формі другові (сторонній особі) своє сімейство, тобто своє майно і просив його розподілити маєток відповідно до його останньої волі. Цей вид заповіту називається заповітом за допомогою терезів і міді, звичайно, тому, що здійснюється за допомогою урочистого продажу.

103. Але перші два роди заповіту з давніх часів вийшли з ужитку; останній же вид заповіту, що відбувається за допомогою ваг і міді, залишався. Зрозуміло, що тепер він здійснюється інакше, ніж раніше, коли той, хто за допомогою удаваного продавця здобував від заповідача майно, посідав місце спадкоємця, і тому заповідач повідомляв йому, що хотів би дати кожному після своєї смерті. Тепер же призначається в заповіті один спадкоємець, що обтяжується відказами, а інший береться як удаваний покупець спадкоємного маєтку за аналогією з древнім правом.

104. Уся процедура здійснюється в такий спосіб: у присутності запрошених з цього приводу п'яти свідків, повнолітніх громадян, і вагаря, як і в інших манципаційних угодах, особа, що складає заповіт, уступає за допомогою удаваного продавця своє майно сторонній особі, причому остання, тобто покупець майна вимовляє такі слова: «Я стверджую, що твоя родина і майно твоє, за квіритським правом, перебувають під моєю опікою і моїм наглядом, а за цим правом, за яким ти можеш скласти заповіт, усе це купується мною за ціну наявної міді», як деякі додають «мідних ваг»; потім він доторкається міддю до ваг і віддає її заповідачу, ніби визначаючи купівельну ціну. Тоді заповідач, тримаючи в руці акт заповіту, вимовляє наступне: «Усе так, як це написано в цьому заповіті на воскових дощечках, я даю, розпоряджаюсь, свідчу, та й ви, квірити, будьте свідками». Цей акт називається *puncratio*, що значить «привселюдно заявляти в урочистих словах», і, звичайно, всі окремі передсмертні розпорядження, що містяться в заповіті, спадкодавець, як видно, привселюдно заявляє і підтверджує урочисто їх силу в загальній формулі.

109. Від обов'язку дотримуватись при складанні заповітів вищезазначеної форми звільнені імператорськими указами воїни, через надзвичайну їхню недосвідченість; тому їхній заповіт вважається дійсним у всякому разі, хоча б вони і не скликали законного числа свідків і не продали спадкоємного майна удаваним чином і не заявили б урочисто про свою останню волю.

110. Окрім того, воїнам дозволено призначати собі спадкоємцями й іноземців і латинських громадян чи залишати їм відкази

111. Також неодружені, яким закон Юлія забороняє приймати спадщину і відкази, так само бездітні, котрі за Папієвим законом не можуть набувати більше половини спадщини чи відказів, одержують за заповітом солдатів усе майно.

112. Але за сенатською постановою, виданою на підставі розпорядження Адріана, дозволено було жінкам без здійснення коемпції складати заповіт, але за участю опікуна, якщо тільки вони були не молодше 12 років, це значить, що жінки, не звільнені з-під опіки, повинні були складати заповіт за допомогою опікуна.

113. Очевидно, жінки були в кращих умовах, ніж чоловіки; саме чоловік, молодше 14 років, складати заповіту не може, навіть за участю опікуна; жінка ж може, тому що вона, досягши дванадцятирічного віку, здобуває право складати заповіт.

114. При складанні правильного заповіту, насамперед, слід звернути увагу на те, чи міг той, хто складав заповіт, давати передсмертні розпорядження, і потім варто звернути увагу, чи склав він заповіт за римським цивільним правом. Винятки можуть бути лише на користь воїнів, яким з приводу їхньої недосвідченості і незнання права, як ми вище сказали, дозволено було складати заповіт будь-яким чином.

116. Але, насамперед, варто довідатися, чи відбувалося призначення спадкоємця урочистим чином, тому що в протилежному випадку, якщо воно зроблено інакше, марним буде факт продажу майна заповідача манципаційним чином, факт запрошення свідків і факт урочистої заяви останньої волі у вищевказаній формі.

117. Урочисте призначення спадкоємця відбувається так: «Нехай буде Тицій спадкоємцем»; прийнята і наступна формула призначення: «Я наказую Тицію бути спадкоємцем»; не застосовувалося таке призначення: «Я хочу, щоб Тицій був спадкоємцем»; багатьма не схвалена така форма: «призначаю спадкоємцем»; також і така: «Роблю спадкоємцем».

118. Окрім того, ми повинні знати, що жінка, що залишалася в залежності від опікуна, не може складати заповіту без його згоди; у протилежному випадку заповіт її, за цивільним правом, буде недійсним.

119. Претор, однак, може надати призначеним спадкоємцям володіння спадщиною відповідно до заповідального документа, якщо він буде підписаний сьома свідками і якщо немає спадкоємця, до кого б могла за законом перейти спадщина, наприклад брата, народженого від того ж батька, чи дядька по батьку, чи сина від брата – то призначені спадкоємці можуть удержати за собою спадщину. Те ж саме має місце за законом, якщо з будь-якої іншої причини заповіт виявляється недійсним, коли, наприклад, майно манципаційним чином не було продано або коли заповідач останньої волі своєї урочисто не оголошував.

123. Так само той, хто має у своїй владі сина, повинен потурбуватися призначити його спадкоємцем, чи, назвавши його на ймення, позбавити спадщини. Інакше, якщо батько обійде його мовчанням, то заповіт не матиме сили – так навіть, що, на думку наших учителів (сабініанців), ніхто не може бути спадкоємцем за цим заповітом, навіть якби (не згаданий) син умирав раніше самого заповідача, тому що з самого початку цей акт не був заповітом. Але прихильники іншої школи (прокульянці) згодні в тому, що якщо син живий під час смерті батька, то він, звичайно, заважає призначеним спадкоємцям і робиться найближчим спадкоємцем за законом; але якщо син помирає раніш смерті батька, то, як деякі думають, можна в силу заповіту прийняти спадщину, тому що син уже не перешкоджає, тому що, на їхню думку, внаслідок виходу сина заповіт не стає недійсним з самого початку.

124. Якщо ж заповідач обійде мовчанням інших дітей, то заповіт не втрачає сили; особи, обійдені в заповіті, допускаються до спадкування разом з призначеними спадкоємцями, кожний в одній частці, якщо вони прямі спадкоємці (свої);

якщо ж сторонні, то одержують половину, тобто, якщо хто, наприклад, призначить трьох синів спадкоємцями, а обійде мовчанням дочку, то вона одержує за правом збільшення четверту частину спадщини, і на цій підставі вона здобуває те, що одержала б у випадку смерті батька без заповіту як спадкоємиця за законом. Але якщо заповідач призиває до спадкування сторонніх і обійде дочку, то вона правом збільшення здобуває половину спадщини. Те, що ми сказали про дочку, вважаємо сказаним і про онука, і про всіх дітей, усе рівно, чи будуть вони чоловічої чи жіночої статі.

127. Але якщо батько позбавляє сина спадщини, то повинен це зробити поіменно; у протилежному випадку син не позбавляється спадщини. Поіменне позбавлення спадщини має місце тоді, якщо хто позбавляє сина такими словами: «Син мій Тицій хай не буде моїм спадкоємцем» чи в такий спосіб: «Син мій хай буде позбавлений спадщини», не додаючи власного імені (зрозуміло, якщо немає іншого сина).

130. Народжені після смерті батька повинні або бути призначені спадкоємцями, або позбавлені спадщини.

132. Але особи жіночої статі звичайно позбавляються спадщини або поіменно, або за допомогою загальної формули, причому, однак, якщо вони позбавляються спадщини сукупно, необхідно, щоб їм було що-небудь відказане, щоб вони не здавалися пропущеними через забуття. Що ж до осіб чоловічої статі, ухвалено законним порядком позбавляти спадщини не інакше, як поіменно, тобто в такий спосіб: «Який би в мене син не народився, хай буде позбавлений спадщини».

135. Дітей, звільнених з-під батьківської влади, цивільне право не зобов'язує ні призначати спадкоємцями, ні позбавляти їх спадщини, тому що вони – вже не свої спадкоємці. Проте претор велить усіх їх позбавляти спадщини, чи будуть ці особи чоловічої чи жіночої статі, якщо вони не призначаються спадкоємцями, – саме осіб чоловічої статі – поіменно, жіночої ж – або поіменно, або за допомогою загального застереження. Тому, якщо вони не будуть призначені спадкоємцями і не позбавлені спадщини таким порядком, як ми вище сказали, то претор обіцяє їм, усупереч заповіту, володіння спадщиною.

136. Так само діти за усиновленням, поки вони перебувають у владі батька-усиновителя, користуються тими ж правами, як і діти, що походять від законного шлюбу. Звільнені ж з-під батьківської влади батьком-усиновителем не вважаються в числі дітей ні за правом цивільним, ні за правом, що ґрунтується на преторському едикті.

144. Так само пізніший заповіт, законно і правильно складений, ліквідує попередній, однаково, чи з'явився який-небудь спадкоємець у силу цього чи ні, тому що звертається увага тільки на те, чи міг би він з'явитися в якому-небудь випадку.

145. Ще іншим чином заповіти, законно складені, утрачають силу, наприклад, коли той, хто склав заповіт, зазнав зменшення правоздатності.

147. Однак не зовсім марні ті заповіти, що або з самого початку неправильно складені, або, будучи зроблені законно, згодом зробилися недійсними, або ж були знищені; тому що, якщо вони запечатані печатками семи свідків, то призначений спадкоємець може набути володіння спадщиною відповідно до заповіту, аби тільки померлий у момент смерті був римським громадянином і самовладною особою.

150. Спадщина стає відумерлою і власністю народу, якщо ніхто не стає дійсним спадкоємцем покійного або якщо ніхто не буде преторським власником спадщини.

152. Спадкоємці називаються або необхідними, або своїми і необхідними, або сторонніми.

153. Необхідним спадкоємцем буває раб, якого призначили спадкоємцем і відпустили на волю; його називають так тому, що, чи хоче він цього, чи ні, у всякому разі, після смерті заповідача він негайно робиться вільним і спадкоємцем.

156. Свої і необхідні спадкоємці суть, наприклад, син, дочка, онук і онучка від сина, а потім й інші діти, якщо тільки залишалися під владою умираючого. Але щоб онук чи онучка були своїми спадкоємцями, не досить того, щоб вони були під владою діда під час його смерті, але необхідно, щоб батько їхній при житті свого батька перестав бути своїм спадкоємцем, або захоплений смертю, або звільнений з-під влади з якоїсь іншої причини; тому що тоді онук чи внучка успадковують замість свого батька.

157. Ці спадкоємці називаються своїми тому, що вони домашні спадкоємці і ще за життя батька вважаються до певної міри власниками; звідси впливає, що, якщо батько вмере, не залишивши заповіту, то, насамперед, призиваються до спадкування діти. Необхідними називаються тому, що стають вони спадкоємцями у всіх випадках, бажають вони, чи не бажають, як без заповіту, так і за заповітом.

158. Але претор їм дозволяє відмовитися від (уже прийнятої) спадщини, щоб скоріше майно батька, а не їх самих, було продано.

159. Це має місце також щодо дружини, що перебуває під подружньою владою, тому що вона посідає місце дочки, і щодо невістки, що у владі сина, тому що вона посідає місце внучки.

160. Право відмовитися від спадщини претор так само надає навіть манципованому, тобто тому, хто перебуває в становищі кабального, тобто, якщо він був призначений спадкоємцем разом з одержанням волі, тому що він, подібно рабу, є необхідний спадкоємець, а не свій.

161. Інші спадкоємці, що не перебувають під владою заповідача, називаються спадкоємцями сторонніми. У такий спосіб наші власні діти, що не перебувають в нашій владі, будучи призначені спадкоємцями, вважаються немовби сторонніми спадкоємцями. З цієї причини й ті, які призначаються матір'ю в спадкоємці, знаходяться в цьому ж числі, тому що жінки не мають батьківської влади над своїми дітьми. У тім же числі маються на увазі також раби, призначені спадкоємцями з одержанням волі і потім відпущені господарями на волю.

164. Стороннім спадкоємцям звичайно надається термін, називаний *cretio*, тобто час для обговорення (міркування), щоб протягом певного часу чи урочисто вступили у володіння спадщиною, чи були б усунуті у разі неприйняття такої.

165. Коли, отже, написано так: «Тицію, будь спадкоємцем», то ми маємо додати: «і зважся прийняти спадщину протягом ста найближчих днів, в які про все дізнаєшся і зможеш вступити до прав спадкування, а якщо не вступиш у володіння спадком, то будеш позбавлений цього права».

166. А якщо той, хто в такий спосіб призначений, побажає бути спадкоємцем, то він повинен буде протягом визначеного строку урочисто прийняти спадщину, тобто заявити наступне: «Оскільки Публій Мевій призначив мене у своєму заповіті спадкоємцем, то я приймаю спадщину урочисто». Оскільки якщо він не вступить у володіння спадщиною, то після закінчення визначеного строку виключається з числа спадкоємців; анітрошки не допоможе та обставина, що

він діятиме як фактичний спадкоємець, тобто якщо він буде користуватися спадкоємними речами як спадкоємець.

167. Але той, хто призначений спадкоємцем без збільшення строку для прийняття спадщини, чи той, хто за законом призивається до спадкування, може збитися спадкоємцем, прийнявши урочисто спадщину, чи діючи як спадкоємець, чи за одним простим вираженням своєї волі прийняти спадкоємне майно, і від нього самого залежить вступити у володіння спадщиною, коли тільки побажає. Але звичайно претор, за вимогою спадкоємних вірителів, призначає строк, протягом якого спадкоємець може, якщо побажає, прийняти спадщину, у протилежному випадку вірителі можуть вимагати відкриття конкурсу над спадщиною і продажу майно небіжчика.

170. Всякий акт формального прийняття спадщини пов'язаний з певним строком, для чого, як думали, достатній проміжок 100 днів; однак за цивільним правом цей строк може бути або продовжений, або скорочений; втім строк, що перевищує 100 днів, іноді скорочується претором.

174. Іноді ми можемо заснувати дві та більше ступені спадкоємців у такий спосіб: «Луцію Тицію, будь спадкоємцем і приймай спадщину в найближчі 100 днів, протягом яких довідаєшся і зумієш прийняти. Оскільки якщо ти не приймеш спадщини, то не бути тобі спадкоємцем, а спадкоємцем нехай буде Мевій і прийме протягом 100 днів» тощо, а потім ми можемо підпризначати стільки, скільки нам завгодно.

185. Призначати спадкоємцями дозволено як вільних людей, так і рабів, притому як власних, так і чужих.

186. Однак нашого раба варто зробити одночасно і вільним, і спадкоємцем у таких вираженнях: «раб мій Стих хай буде вільний і хай буде спадкоємцем» чи «хай буде спадкоємцем і хай буде вільний».

189. Чужий раб, призначений спадкоємцем, якщо він залишиться в тім же стан, повинен також прийняти спадщину за наказом свого господаря; якщо ж раб буде ним відчужений або за життя заповідача, або після його смерті, але перш ніж прийняв спадщину, то він повинен прийняти спадщину за наказом нового господаря. Але якщо він буде відпущений на волю, то він може прийняти спадщину на свій розсуд.

191. Тепер ми розглянемо відкази. Ця частина права, здавалося б, не входить до складу запропонованої матерії; тому що ми говоримо про ті форми права, якими набуваємо речі в сукупності. Але коли ми вже сказали про заповіти і про спадкоємців, призначуваних за заповітом, то не без підстави услід за цим може бути обговореним цей предмет права.

192. Є чотири форми відказів, а саме: відказ за допомогою віндикації, відказ за допомогою присудження до видачі речі, способом дозволу (легатарію взяти річ) і за допомогою одержання речі наперед.

193. За допомогою віндикації ми відмовляємо в такий спосіб: «Л. Тицію, даю відказую, наприклад, раба Стиха»

197. Так було, головним чином, за цивільним правом; згодом же за почином імператора Нерона була видана сенатська постанова, якою вирішено, що, якщо хто відкаже ту річ, яка ніколи не була його власністю, то відказ настільки ж дійсний, як якби він був призначений з дотриманням всіх законних формальностей. Краще право укладається у відказі за допомогою присудження.

201. За допомогою форми присудження ми відказуємо в такий спосіб: «Мій спадкоємець має дати раба мого Стиха Луцію Тицію». Але якщо відзначено буде: «нехай дасть», то й у цьому випадку відказано за допомогою присудження.

202. За допомогою цієї форми можна відмовити навіть чужу річ, так що спадкоємець змушений придбати цю річ для легатарія або видати її вартість.

203. Можна відказувати за допомогою присудження річ, що ще не існує, але буде існувати, наприклад плоди, що народяться на такій-то землі, чи дитя, що народиться від певної рабині.

209. За допомогою дозволу ми робимо відказ в такий спосіб: «хай буде зобов'язаний спадкоємець мій дозволити Луцію Тицію взяти раба Стиха і мати його в себе».

216. Через одержання наперед ми призначаємо відказ в такий спосіб: «Луцій Тицій хай візьме собі наперед раба Стиха».

217. На думку наших учителів, у такий спосіб відказувати можна тільки на користь тієї особи, яка призначена спадкоємцем певної частки майна, тому що одержувати що-небудь наперед – значить узяти щось особливе; це буває тільки з тим, хто призначений спадкоємцем певної частини, тому що він понад спадкоємну частку буде мати переважне право на дану річ.

224. Раніше дозволялось витрачувати все батьківське майно у вигляді відказів і відпущень рабів на волю, залишаючи спадкоємцю тільки порожнє ім'я «спадкоємець». Те ж саме, очевидно, дозволялось законом XII таблиць, що постановляють, щоб усяке розпорядження, яке хто зробить щодо свого маєтку, вважалось законним, саме такими словами: «Розпорядження всякого про своє майно хай буде законом». От чому призначені спадкоємці відмовлялися від прийняття спадщини, і внаслідок цього більшість умирала без заповіту.

227. Таким чином, у пізніший час було видано закон Фальцидія, за яким дозволяється відказувати не більш як 3/4 цілого майна, тобто щоб у спадкоємця залишилася четверта частина спадщини; цим правом ми тепер і користуємося.

246. Тепер перейдемо до фідейкомісів.

249. У більшості випадків вживаються, за цивільним правом, такі формули фідейкомісів: «Вимагаю, прошу, хочу, довіряю»; кожне з цих слів окремо має таку ж силу, коли б і усі були вжиті спільно.

250. Отже, коли ми напишемо: «Люцій Тицій хай буде спадкоємцем», то можемо додати: «Прочу тебе, Люцію Тицію, і жадаю від тебе, щоб ти, як тільки зможеш прийняти спадщину, відновив і повернув би Ї Каю Сею». Ми можемо також просити спадкоємця про передачу частини, і від нас залежить залишити фідейкоміс під умовою чи безумовно, чи з додатком певного терміну.

260. Через довірене доручення (фідейкоміс) можна також залишати окремі речі, наприклад, землю, раба, одяг, срібло, гроші, і просити або самого спадкоємця, щоб він повернув річ тому чи іншому, або легатарія, хоча останнього не можна обтяжувати відказом.

261. Так само через фідейкоміс може бути залишена не тільки власна річ заповідача, але також річ спадкоємця чи легатарія, чи кого-небудь іншого. Отже, можна просити легатарія не тільки передати кому-небудь ту річ, що йому відказана, але й іншу, чи складає вона його власність, чи чужу. Варто тільки маги на увазі, щоб нікого не запрошували передати кому-небудь більш, ніж сам він одержав за заповітом. Тому що вимога, що перевищує розміри заповіданого, не береться в розрахунок.

КНИГА ТРЕТЯ

ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

9. Якщо (після померлого) не було «своїх» спадкоємців, то спадщина, за тим же самим законом XII таблиць, належить агнатам.

11. Однак закон XII таблиць дає спадщину не всім агнатам одночасно, а тільки тим, що знаходяться в найближчому ступені кривності в той час, як стане відомим, що хто-небудь вмер без заповіту.

12. У цьому класі (спадкуванні агнатів) немає спадкоємства, і тому, якщо найближчий агнат відречеться від спадщини чи вмере до прийняття її, то подальші агнати не допускаються до спадкування в силу позитивного права.

16. Отже, якщо небіжчик не залишить після себе брата, а тільки дітей братів, то спадкоємна маса належить усім. Постало, однак, питання: якщо діти народилися у братів у нерівному числі, в одного, наприклад, народився один чи двоє, а в іншого – троє чи четверо, то чи варто поділяти спадщину покоління, як це робиться за законом між своїми спадкоємцями, чи вірніше поділяти її поголовно? Але вже здавна прийнято в цьому випадку поділяти спадщину поголовно.

17. Якщо (після небіжчика) не залишалось (ні своїх), ні агнатів, то той же закон XII таблиць призиває до спадкування родичів.

26. Претор призиває всіх дітей, що не мають за законом XII таблиць прав спадкування, так, наче б вони були під владою (агнатського) висхідного ще під час смерті його, не роблячи різниці, чи будуть вони одні, чи в сумісництві зі «своїми» спадкоємцями, тобто тими, котрі залишалися у владі батька.

27. Агнатів, що зазнали зменшення правоздатності, претор призиває до законного спадкування не в другому класі після найближчих спадкоємців, тобто не в тім порядку, у якому вони призивалися б за законом, якби не потерпіли позбавлення правоздатності, але в третьому класі; тому що, хоча агнати внаслідок зміни правоздатності і втратили право агнатства, то усе-таки вони зберігають права кривності. Таким чином, якщо є хто-небудь, що не втратив права агнатства, те буде мати перевагу, хоча б він був агнатом подальшого ступеня.

28. Те ж саме право, на думку деяких юристів, стосується і того агнату, який, якщо найближчий агнат зречеться спадщини, за законом не допускається вже до спадкування. Але інші думають, що він призивається претором до спадкування в такому ж порядку, у якому закон XII таблиць надає агнатам спадщину.

29. Жінки-агнатки, що перебувають поза межами єдинокривності споріднення, призиваються до спадкування в третьому класі, тобто в тому випадку, якщо не буде ні свого спадкоємця, ні агната.

30. У тім же класі призиваються до спадкування і ті особи, що знаходяться в кривності за жіночою лінією.

31. Діти, що перебувають в сімействі, яке усиновило, призиваються до спадкування після природних батьків у тому ж самому класі.

33. Претор встановлює ще і багато інших ступенів при наданні володіння спадщиною, намагаючись, щоб ніхто не вмирав без спадкоємця. Про цей спосіб спадкування ми тут не будемо говорити, тому що це питання розглянуто нами в іншому творі.

39. Тепер займемося спадкоємним майном вільновідпущених.

40. Раніше дозволялось вільновідпущеному безкарно обходити свого патрона в заповіті, тому що закон XII таблиць тоді тільки призивав патрона до спадщини після вільновідпущеного, коли останній умирав без заповіту, не залишивши жодного свого спадкоємця. Отже, коли вільновідпущений умирав без заповіту і залишав свого спадкоємця, тоді патрон не мав жодного права на його майно. Коли вільновідпущений залишив своїм спадкоємцем кого-небудь з рідних дітей, тоді, очевидно, нема чого було скаржитися; але якщо «своїм» спадкоємцем була особа усиновлена, син чи дочка, чи дружина в подружній владі, було б явною несправедливістю не залишити жодного права патронові.

42. Згодом Папієвим законом збільшені були права патронів, що мали багатьох вільновідпущеників. Цим законом ухвалено, що з майна вільновідпущеника, що залишав спадщину цінністю в 100 000 сестерціїв (centenarius) і більше і мав менше трьох дітей, умер він з заповітом чи без заповіту, – патронові належала відповідна частина. Таким чином, коли вільновідпущеник залишав спадкоємцем одного сина чи дочку, тоді патронові належить половина майна, як якби вільновідпущений умер із заповітом, не залишивши ні сина, ні дочки; коли ж він залишав двох спадкоємців, усе рівно, якої статі, то патронові належала третя частина; коли він залишає трьох дітей, то патрон усувається.

77. Звернемо увагу і на те спадкоємство, що відкривається при купівлі майна (з публічного торгу – у випадку конкурсу).

78. Продається конкурсна маса осіб або тих, хто є живим, або померлих; майно перших продається, наприклад, у тому випадку, коли боржник ховається з метою ухилитися від відповіді за позовом; продається майно і тих осіб, що за законом Юлія уступають його своїм кредиторам для конкурсного розподілу. Так само продається майно на підставі судового рішення після закінчення терміну, наданого їм (тобто особам, що є живими) для вдоволення кредиторів, почасти за законами XII таблиць, почасти за преторським едиктом. Майно померлих боржників продається тоді, коли відомо, що у них немає ні найближчих спадкоємців, ані преторських, ані якого-небудь іншого законного спадкоємця.

88. Тепер перейдемо до зобов'язань, головний розподіл яких розпадається на два види: кожне зобов'язання виникає або з договору, або з правопорушення.

89. Розглянемо спершу ті, котрі походять з договору; їх чотири види: саме вони виникають внаслідок передачі речі чи урочистими словами, чи письмовим способом, чи простою угодою.

90. Зобов'язання укладається передачею речі, наприклад, коли дають у позик. Позика в прямому значенні виникає щодо тих речей, що визначаються вагою, рахунком і мірою, як, наприклад, готівка, вино, олія, хліб у зерні, мідь, срібло, золото; ці речі ми або даємо рахунком, або мірою, або вагою для того, щоб вони зробилися власністю тих, що одержують, і щоб згодом були повернуті нам не ті ж самі речі, але інші тієї ж властивості і якості.

91. Річчю зобов'язується і той, хто одержав неналежне від того, хто помилково заплатив; проти нього може бути вчинений позов за формулою: «Якщо виявляється, що такий-то зобов'язаний дати», начебто він одержав позик. Втім, цей вид зобов'язання, очевидно, не впливає з договору, тому що той, хто дає з наміром заплатити, скоріше хоче припинити зобов'язальні відносини, чим укласти.

92. Зобов'язання словами укладається за допомогою питання і відповіді, наприклад: Зобов'язуєшся урочисто дати? Зобов'язуюся урочисто дати? Дам. Обі-

цяеш? Обіцяю. Чи даєш слово честі виконати свою обіцянку? Даю слово честі. Ручаєшся? Ручаюся. Зробиш? Зроблю.

93. Але що стосується наступного виду словесного зобов'язання: Зобов'язуєшся урочисто дати? Зобов'язуюся, – то він властивий римським громадянам. Інші ж види належать загальнонародному праву і вживаються між усіма людьми – як між римськими громадянами, так і між іноземцями.

95а. Якщо боржник дружини за її наказом, аби тільки за порадою опікуна обіцяв дати їй у придане стільки ж, скільки повинен. Інший же в такий спосіб зобов'язатися не може. Тому, якщо хто-небудь інший обіцяє чоловіку за його дружиною придане, то він повинен буде зобов'язатися за загальними правилами, тобто щоб чоловік спершу зробив стипуляцію.

96. Так само, якщо один говорить і обіцяє без питання з боку іншого, то зобов'язання укладене, наприклад, якщо вільновідпущеник клятвено зобов'язався або дати патронові подарунок, або виказати повагу, або виконати певні послуги.

105. Німий не може ні стипулювати, ні обіцяти, це очевидно. Те ж правило прийняте і стосовно глухого, тому що і той, хто стипулює, повинен вислухати слова того, хто обіцяє, і той, хто обіцяє, слова стипулятора.

106. Божевільний не може робити жодного юридичного акту, тому що він не розуміє, що робить.

107. Малолітній робить законно всяку юридичну угоду, аби тільки опікун брав участь там, де твердження опікуна необхідне, наприклад, коли малолітній сам зобов'язується; тому що зобов'язати у свою користь іншого він може і без участі і згоди опікуна.

108. Те ж саме правило застосовується щодо жінок, що перебувають під опікою.

115. За того, хто обіцяє (боржника), звичайно зобов'язуються інші (поручителі), з яких одні називаються *sponsores*, інші *fidei promissores*, треті *fidei ussores*.

116. Спонсора запитували так: «Чи обіцяєш те ж саме дати?» Фідеїпромісора так: «Чи даєш слово честі, що обіцяєш те ж саме?» Поручителя так: «Чи даєш своє слово честі, що наказуєш те ж саме?»

128. Зобов'язання ґрунтується на письмовому документі, якщо, наприклад, воно заноситься в прибутково-видаткову книгу; внесення боргу в домашню книгу буває двоякого роду: або від речі до особи, або від особи до особи.

129. Запис від речі до особи має місце тоді, коли те, що ти мені повинен по купівлі, найманню чи товариству, я запишу за тобою як суму, яка належить мені.

130. Занесення боргу в рахункову книгу від особи до особи має місце в тому, наприклад, випадку, коли те, що мені належить з Тиція, я занесу як суму, тобі сплачену, тобто якщо борг Тиція переводився на тебе.

131. Інше значення мають т. зв. *potiŋa aŋaŋa*, чи пам'ятні записи позики; ці записи народжують речове зобов'язання, а не письмове, тому що зобов'язання виникає тільки в силу факту видачі кому-небудь грошей; сплата ж грошей дає підставу речовому зобов'язанню, а тому ми правильно скажемо, що ці пам'ятні записи не породжували зобов'язання, а лише свідчили про те, що зобов'язання укладено.

134. Крім того, письмове зобов'язання виникає, очевидно, внаслідок боргових розписок, тобто, якщо хто напише, що він повинен, чи що він дає – звичайно так, щоб заради цього не виникала стипуляція. Цей вид зобов'язання властивий іноземцям.

135. Зобов'язання виникають шляхом простої угоди між сторонами при купівлі-продажу, при наймі, товаристві, дорученні.

136. Кажуть, що в цих випадках виникає зобов'язання в силу угоди сторін, тому що немає ніякої потреби ні в словах, ні в листі, але досить, щоб ті, котрі укладають юридичний акт, дійшли згоди. От чому такі угоди укладаються і між відсутніми, наприклад, за допомогою листа, посередника, тимчасом як словесне зобов'язання не може взагалі відбуватися між відсутніми.

137. Так само в цих договорах кожна сторона зобов'язується щодо іншої до того, що, за природною справедливістю, вони повинні надавати один одному, тоді як при зобов'язаннях словами один робить стипуляцію, інший обіцяє, і при письмових договорах один (кредитор) відзначав належну суму, ніби видану в борг, а інший (боржник) відзначав її, ніби отриману в борг.

138. Але внести борг у рахункову книгу на ім'я відсутнього (боржника) можна, хоча і не можна укласти словесного зобов'язання з відсутнім.

139. Купівля і продаж укладається, як тільки зійшлися в ціні, хоча б ціна не була ще сплачена і не був навіть даний завдаток, тому що те, що дається як завдаток, є лише доказ укладення купівлі і продажу.

140. Ціна повинна бути визначена.

141. Далі, ціна повинна полягати в грошовій сумі; постало, одначе, питання, чи може вона полягати в інших речах, наприклад, чи можуть бути ціною інші речі: раб, одяг, земля? Наші вчителі вважають, що ціна може полягати й в іншій якій-небудь речі. Звідси відбувається те, що, як звичайно говорять, міна речей утворює купівлю-продаж і є найдавнішим видом купівлі-продажу. Засновники іншої школи були протилежної думки: вони вважали, що міна речей – одне, купівля-продаж – інше.

142. Договір найму і (купівля-продаж) підпорядковані тим же законним правилами; договір найму визнається укладеним тоді, коли визначена точна наймана плата.

143. Тому постає питання, чи укладається договір найму, якщо визначення плати надається самовільності сторонньої особи, якщо, наприклад, буде сказано, на скільки оцінить Тицій. На цій підставі запитують, чи укладений договір найму, якщо я віддам одяг для обробки, або для виправлення сукновалу, або кравцю для лагодження, не визначивши негайно ж точної найманої плати?

144. Далі. Якщо я дам тобі яку-небудь річ для ужитку і взаємно одержу від тебе для користування іншу, то виникає питання, чи укладений договір найму.

145. Купівля-продаж і найом перебувають, очевидно, між собою в настільки тісному зв'язку, що в деяких випадках звичайним виявляється питання, укладена купівля і продаж чи наймання. Якщо, наприклад, яка-небудь річ віддана внайми у постійне користування, що буває з муніципальними маєтками, що віддаються внайми, за тією умовою, щоб маєток не був відібраний ні в самого наймача, ні в його спадкоємця доти, поки з цього маєтку сплачується щорічна рента. На думку більшості, у цьому випадку має місце договір найму.

147. Так само запитують, якщо я умовився з золотих справ майстром, щоб він зі свого золота зробив для мене кільця певної ваги і форми й одержав би приблизно двісті динарів, то укладається договір купівлі-продажу чи наймання? Кассій каже, що щодо матеріалу укладено договір купівлі-продажу, щодо ж роботи – договір найму. Але більшість вирішила, що отут тільки купівля і продаж.

Якщо я, однак, дам йому своє золото, визначивши плату за роботу, то не підлягає сумніву, що це найом.

148. Товариство ми звичайно укладаємо або для того, щоб вступити в зносити усім своїм майном, або заради здійснення якої-небудь угоди, наприклад, для купівлі і продажу рабів.

149. Постало, однак, важливе питання, чи можна укласти договір товариства таким чином, що один одержить велику вигоду або понесе менші збитки. Квінт Муцій думав, що така угода суперечить сутності товариства, але Сервій Сульпіцій, чия думка одержала верх, думав, що таке товариство може статися, і, на його думку, навіть таким чином, що один зовсім не зазнає збитків, а одержить частину прибутку, якщо тільки його праця і діяльність настільки цінна, що прийняття його в товариство на таких умовах може показатися справедливим і доречним; адже відомо, що можна укласти договір товариства і так, що один вносить гроші, інший їх не вносить, а прибуток у товаришів спільний, тому що часто праця одного рівносильна грошам.

150. Відомо і те, що, якщо між товаришами не відбулося ніякої точної угоди щодо частин прибутку і збитку, то прибуток і збиток розподіляються між ними нарівно; але якщо частини одного, наприклад, відносно прибутку, визначені, а іншого – ні, то в цьому останньому випадку повинні бути збережені ті ж самі визначені частини.

151. Товариство продовжується доти, доки існує взаємна угода членів; але якщо хто з товаришів вийде з його складу, то товариство припиняється. Очевидно, якщо хто з членів заявить про свій вихід з товариства з метою, щоб одному одержати який-небудь уявлюваний прибуток, – якщо, наприклад, товариш усього майна, якого призначили спадкоємцем, відмовиться від товариства для того, щоб одному скористатися спадщиною, то він примушується зробити цей прибуток спільним. Якщо ж він одержить яку-небудь іншу вигоду, що дісталася йому без усякої з його боку хитрості, то вона належить йому одному. А все те, що здобувається після заяви відказу, надається одному мені.

152. Товариство припиняється також внаслідок смерті одного з членів, тому що той, хто укладає товариство, вибирає собі визначену особу.

153. Кажуть, що товариство припиняється ще внаслідок зменшення правоздатності товариша, тому що згідно з засадами цивільного права зміна правоздатності уподібнюється смерті. Але якщо в цьому випадку інші члени умовилися залишатися в товаристві, то, очевидно, виникає нове товариство.

154. Товариство припиняється також, якщо продається привселюдно чи приватно майно одного з членів.

155. Доручення має місце, якщо ми довіряємо здійснення певних дій для нас самих чи в інтересі іншого. Отже, чи доручу я тобі ведення моїх справ або чужих, договір доручення укладається, і ми відповідаємо один перед одним щодо того, що в добрій вірі, я повинен надати тобі, чи ти – мені.

156. Якщо я доручу тобі щось винятково у твоєму інтересі, то це не буде доручення; усе, що ти маєш намір робити задля власної користі, ти повинен зробити на власний розсуд, а не внаслідок моєї поради.

157. Відомо, що немає зобов'язання, якщо хто дає доручення на таку річ, що противна добрим звичаям, наприклад, коли я доручу тобі обікрасти Тицію чи образити.

158. Далі, доручення недійсне, якщо мені дадуть доручення на дію, що повинна бути здійснена після моєї смерті, тому що взагалі прийнято, що зобов'язання не може одержувати свій початок від спадкоємця.

159. Доручення, правильно укладене, також втрачає силу, якщо воно буде скасоване до початку виконання.

160. Так само доручення припиняється, коли до початку виконання доручення вмере одна зі сторін, тобто чи довіритель, чи повірник.

161. Коли, однак, той, хто прийняв доручення, виїде за межі повноваження, то я маю проти нього позов про доручення у таких розмірах, у яких для мене важливо, щоб він виконав доручення, якщо тільки він у змозі буде виконати; але той, хто прийняв доручення, пред'являти позову проти мене не може. Так, наприклад, якщо я доручу тобі купити для мене землю за 100 000 сестерціїв, а ти купиш за 150 000 сестерціїв, то ти не будеш мати проти мене позову, хоча б ти і хотів дати мені землі на таку суму, на яку я доручив тобі купити.

162. Узагалі варто знати, що позов про доручення має місце всякий раз, коли доручення є безоплатне; але як тільки визначається винагорода, то утвориться найом, наприклад, якщо я віддав плаття для обробки чи для чищення сукновалу або кравцю для лагодження.

163. Виклавши види зобов'язань, що виникають з договору, ми повинні пригадати, що ми здобуємо їх не лише самі, але також через осіб, що перебувають в нашій господській, батьківській, подружній владі; набуваємо і через кабальних.

164. Так само ми набуваємо через вільних людей і чужих рабів, якими володіємо сумлінно, але тільки в двох випадках, тобто, якщо вони набувають що-небудь власного працею чи завдяки нашій речі.

165. Через раба, на якого ми маємо право повного користування, так само здобуваємо в тих же двох випадках.

168. Зобов'язання погашається переважно платежем належного.

169. Так само припиняється зобов'язання через акцептиляцію; акцептиляція ж є уявлювана сплата. І справді, якщо ти побажаєш простити мені те, що я тобі заборгував за словесним зобов'язанням, то можеш цього досягти, якщо дозволиш мені вимовити такі визначені слова: «Чи одержав ти те, що я тобі обіцяв?», а ти відповіси: «Одержав».

173. Є ще інша форма символічної сплати за допомогою міді і ваг, що була прийнята у певних випадках, якщо, наприклад, впливає що-небудь на підставі юридичного акту, укладеного за допомогою ваг і міді, чи, якщо борг виник за судовим рішенням.

174. Присутні при цьому обряді щонайменше 5 свідків і вагар. Потім той, хто звільняється від боргу, повинен вимовити такі слова: «Тому що мене присудили дати тобі скільки-то тисяч, то я, заради цього, проголошую себе вільним від тебе за допомогою цього металу і мідних ваг, тому що я тобі сплатив ці гроші, перші й останні, відповідно до обов'язкового закону (XII таблиць)». Потім він доторкається асом до ваг і передає його до рук того, ким звільняється, наче на сплату.

176. Крім того, зобов'язання погашається новацією, якщо я, наприклад, stipулюю, щоб те, що ти мені заборгував, було дано Тицієм. Тому що зі вступом нової особи виникає нове зобов'язання.

180. Понад те, погашається зобов'язання засвідченням спору, якщо тільки справа буде розбиратися законним судом; у цьому випадку головне зобов'язан-

ня знищується, але з цього моменту боржник відповідає в силу контестації позову, а якщо він присуджений, то з припиненням спору він підлягає відповідальності на підставі судового вироку. Це згідно з тим, що ми знаходимо в древніх юристів, а саме, що боржник зобов'язаний виконати зобов'язання до контестації позову; після контестації позову, що відбулася, він повинен бути присуджений, після осуду відповідач зобов'язаний задовольнити позивача в тих розмірах, що встановило судове рішення.

182. Перейдемо тепер до зобов'язань, що виникають зі злочинів, якщо, наприклад, хтось вчинив крадіжку, розграбував майно, заподіяв збиток, образив. Зобов'язання, що виникають у всіх цих випадках, відносяться до одного роду, тим часом як зобов'язання, що виникають з договору, зводяться до чотирьох родів, як ми про це сказали вище.

183. На думку Сервія Сульпіція і Масурія Сабіна, крадіжка має чотири види: явна, неявна, *furtum conceptum oblatum*. Лабеон приймає два види: явну крадіжку і таємну, але не погоджується визнати крадіжкою два останні види, вбачаючи в них лише види позову про крадіжку. Останнє, очевидно, справедливіше, як це стане ясніше з подальшого.

184. На думку деяких, явна крадіжка буде тоді, коли злодій захоплений при вчиненні злочину; інші ж йдуть далі і думають, що явна крадіжка буде тоді, коли злодій викритий на місці злочину, якщо, наприклад, крадіжка оливи, вчинена в оливковому саду, виноградних ягід – у винограднику, викрита в той час, коли злодій ще знаходиться в оливковому гаю чи у винограднику; якщо украдена в будинку, наприклад, подушка, то крадіжка буде явна, якщо вона відкрилася, поки злодій у будинку. Треті називають явною крадіжку всякої речі доти, поки вона не перенесена в те місце, куди злодій вирішив її перенести; нарешті, є такі, котрі вважають крадіжку явною доти, поки злодія уледять з річчю в руках. Остання думка була відкинута, але і думка тих юристів, що думали, що явна крадіжка буде та, що викрита до того часу, поки злодій не поклав речі в те місце, куди хотів, не схвалена, очевидно, тому, що допускає великий сумнів, чи повинен цей час бути визначений періодом одного чи декількох днів. Це саме відноситься до того, що часто злодії мають намір віднести речі, викрадені в одній громаді, в інші країни чи провінції. Таким чином, з двох вищенаведених думок і те, й інше визнане справедливим; більшість, однак, тримається останнього.

185. Зі сказаного нами видно, що таке крадіжка неявна; тому що те, що не є явним, звичайно, буде неявним.

189. Покарання за явну крадіжку, за законами XII таблиць, було кримінальне. Вільний громадянин після тілесного покарання присуджувався в рабство особі потерпілого; спірним же представлялося древнім юристам питання, чи робився злодій рабом унаслідок присудження, чи він вважався за аналогією засудженим; так само раб після тілесного покарання присуджувався до страти. Але згодом така жорстокість покарання була відкинута, і преторським едиктом встановлений був особливий позов, як проти вільної особи, так і проти раба, зі штрафом *quadrupli* (у четверо більше проти ціни украденої речі).

190. За неявну крадіжку стягувався, за законом XII таблиць, подвійний штраф, що так само збережений претором.

195. Крадіжка буває не тільки тоді, коли хто-небудь несе чужу річ, але взагалі, коли хтось привласнює собі чужу річ усупереч волі її хазяїна.

196. Таким чином, якщо хтось користується річчю, відданою йому на збереження, то він здійснює крадіжку. Якщо хтось одержить річ для певного користування і зверне її на інше вживання, то він відповідає як злодій, якщо хтось, наприклад, запросивши гостей на вечерю, одержить для користування срібло і відвезе його з собою в дорогу чи коли хтось коня, позиченого йому для їзди, поведе куди-небудь далі.

197. Втім, ті, хто звертають дані в позичку речі не на таке користування, на яке вони їх одержали, вчиняють крадіжку тільки тоді, коли вони знають, що роблять це усупереч волі власника, що не дозволив би це, якби довідався; якщо ж вони упевнені в дозволі, то, очевидно, немає злочину крадіжки; розрізнення воістину дуже справедливе, тому що немає злочинства, коли тільки немає наміру украсти.

199. Іноді крадіжка відбувається навіть над вільними людьми, якщо, наприклад, буде викрадений хто-небудь з наших дітей, що перебуває в нашій батьківській владі, чи навіть якщо викрадуть дружину, що перебуває в нашій подружній владі, чи присудженого, чи того, хто найнявся до мене в гладіатори.

200. У певних випадках вчиняють навіть крадіжку своєї речі, якщо, наприклад, боржник викраде річ, дану кредиторіві в заставу, чи якщо я потайки забіраю мою річ від добросовісного її власника. Тому вирішено: той, хто приховує, що до нього повернувся раб, яким добросовісно володів інший, вчиняє крадіжку.

202. Іноді підлягає відповідальності за крадіжку той, хто сам крадіжки не вчинив, як, наприклад, той, за допомогою чи за порадою якого вчинена крадіжка. Сюди ж відноситься той, хто витрусив у тебе гроші, щоб їх викрав інший, чи став тобі поперек дороги, щоб інший їх захопив, чи розігнав твоїх овець чи биків, щоб інший їх перехопив; те ж саме древні юристи писали і про того, хто спрямував втечу череди биків червоною хусткою.

203. Позов про крадіжку надається тому, хто має інтерес у тому, щоб річ була ціла, хоча б він не був хазяїном її; отже, цей позов дається власнику тільки в тому випадку, якщо для нього важливо, щоб річ не пропала.

204. Звідси зрозуміло, що кредитор може удалися до позову про крадіжку у випадку викрадення закладеної речі, і хоча б сам хазяїн її, тобто боржник, викрав ту річ, то кредиторіві, проте, надається позов про крадіжку.

205. Так само, якщо сукновал прийме одяг для чищення чи кравець для лагодження за визначену плату і втратить їх внаслідок крадіжки, то позов про крадіжку має він сам, а не власник, тому що останньому немає інтересу в тім, щоб річ не загинула, тому що він може переслідувати свою річ від сукновала і кравця за допомогою позову про найом, якщо вони тільки в змозі сплатити її вартість. Тому що, якщо вони неспроможні, то самому хазяїну належить позов про крадіжку, тому що він не може одержати від них свого і тому що для нього важливо, щоб річ збереглася.

206. Сказане нами про сукновала і кравця ми перенесемо і на того, кому ми дали річ у позичку. Тому що подібно тому, як ті узяттям плати беруть на себе охорону речі, так і той, хто прийняв річ у позичку для користування, теж зобов'язаний берегти річ.

207. Але той, котрий прийняв річ у схов, не відповідає за шкоду і збитки, а підлягає відповідальності тільки за те, що він зробив зловмисно. Тому, якщо річ буде викрадена в нього, то він не може піддаватися позову про крадіжку, тому що

він не відповідає за позовом схову, за яким слід повернути річ, і внаслідок цього цілість речі для нього не має інтересу, то цей позов надається власнику.

208. Нарешті, варто знати, що постало запитання, чи робить малолітній крадіжку, несучи чужу річ. Більшість вирішила, що оскільки крадіжка утворюється з бажання украсти, то неповнолітній тільки тоді відповідає за цей злочин, коли він у віці, близькому до повноліття, і внаслідок цього усвідомлює свій злочин.

209. Той, хто грабує чужі речі, відповідає за позовом про крадіжку; справді, хто більш захоплює чужу річ проти волі власника, якщо не той, хто насильно віднімає її? І тому правильно сказано, що така людина – безчесний злодій. Але претор запровадив особливий позов на випадок такого злочину, що називається позовом майна, відібраного насильством, і спричиняє протягом року четверний штраф, по спливу року – простий. Цим позовом можна користуватися, хоча б хто відняв одну річ, навіть самої незначної цінності.

210. Позов шкоди, незаконно заподіяної, встановлений Аквилієвим законом, у першому розділі якого ухвалено, якщо хто незаконно уб'є чужого раба чи чужу чотириногу свійську тварину, той зобов'язується сплатити хазяїну вищу ринкову вартість убитого за цей рік.

211. Незаконно убиваючим вважається той, за наміром чи з вини [з необережності] якого вчинене убивство, і немає ніякого іншого закону, за яким треба було б стягнути штраф за збиток, заподіяний не протизаконним шляхом; внаслідок цього не зазнає покарання той, хто заподіяв шкоду якось випадково, без усякої провини й наміру.

212. Та й притому не тільки тіло убитого оцінюється в позов цього закону, але якщо, наприклад, хто уб'є раба, і власник понесе збиток, що перевищує вартість самого раба, то й це береться до уваги, убили, наприклад, мого раба, призначеного ким-небудь спадкоємцем, перш ніж він за моїм наказом вступив урочисто у володіння спадщиною. У цьому випадку береться до уваги не тільки вартість його самого, але і втраченої спадщини. Так само, якщо буде убитий один з пари мулів, чи з трупи акторів, чи музикантів, то робиться оцінка не тільки убитого, але береться ще в розрахунок і те, що втратили в ціні й інші, що залишилися в живих. Те ж правило застосовується й у тому випадку, коли уб'ють одного мула з пари чи одного коня з четвірки.

214. Додані в цьому законі слова: «яка в тім році буде найвища ціна на даний предмет» виражають те, що, якщо уб'ють, наприклад, кульгавого чи одноокого раба, що у тім році не мав ще цих тілесних вад, то оцінка робиться не по тому, скільки він коштує, будучи кульгавим чи однооком, а скільки коштував би, будучи без вад. Завдяки цьому іноді одержують більше, ніж одержали збитку.

217. В третьому розділі [закону Аквилія] містяться постанови, що стосуються всякої іншої шкоди. Отже, якщо хтось поранить раба чи чотириногу свійську тварину, поранить чи уб'є таку тварину, що не вважається свійською, наприклад, собаку чи дикого звіра, наприклад, ведмедя, лева, то позов встановлюється цією главою закону. Вона карає також шкоду, протизаконно заподіяну стосовно інших тварин, так само стосовно речей неживих. Якщо що-небудь буде спалено, чи зруйновано, чи розламано, то позов встановлюється на підставі цієї глави, хоча для всіх цих випадків одного слова «*ruptum*» могло б бути досить. Назвою «*ruptum*» позначається усе те, що будь-яким чином зіпсоване. Звідси під цим

словом розуміється не тільки спалене, зруйноване, зламане, але також розірване, розбите, розлите і будь-яким чином загибле і зіпсоване.

218. Однак за тією ж главою закону той, що заподіяв шкоду, повинен відшкодувати збитки в розмірі вищої ціни, яку річ матиме не протягом того року, але протягом найближчих 30 днів

219. Втім, вирішили ще, щоб позов за цим законом мав місце тільки тоді, коли хтось завдав шкоди безпосередньо своїм тілесним впливом, і тому, у разі завдання шкоди іншим яким-небудь чином, даються аналогічні позови, якщо хтось, наприклад, замкне чужого раба чи худобу, щоб він загинув від голоду, чи гнатиме в'ючну худобу так сильно, що вона здохне; так само, якщо хтось умовить чужого раба залізи на дерево чи спуститися в колодязь, і раб, залізаючи чи спускаючись, уб'ється до смерті чи зашкодить яку-не-будь частину тіла. А уже, звичайно, якщо хтось з моста чи з берега скине чужого раба в ріку, і той потоне, то без зусиль можна зрозуміти, що він заподіяв шкоду шляхом тілесного дотику, тобто тим, що скинув раба.

220. Правопорушення вчиняється не тільки тоді, коли хтось, наприклад, кулаком чи цівками буде битий чи навіть висічений, але й тоді, коли кого-небудь безчестять, наприклад, тим, що один повідомляє про продаж майна іншої особи як, начебто, боржника, знаючи, що той йому нічого не винний, чи тим, що напишуть і обнародують книжку чи вірш з метою знеславити особу, і тим, що упадають постійно за матір'ю сімейства чи отроком, нарешті – багатьма іншими способами.

221. Очевидно, ми терпимо образу, не тільки нам самим завдану, але й нашим підвладним дітям, нашим дружинам, хоча б вони і не перебували в нашій подружній владі; отже, якщо ти нанесеш образу моїй дочці, виданий заміж за Тиція, то позов про образу може бути вчинений проти тебе не тільки від імені цієї дочки, але також від мого імені, як і від імені Тиція.

222. Власне кажучи, особисто рабу не завдається жодної образи, але через нього вважається ображеним господар його; втім – не таким чином, як через образу дітей і дружини, але тільки в тому разі, коли дії настільки важливі і жорстокі, що явно відносяться до образи честі господаря, якщо хтось, наприклад, висіче чужого раба, то й на цей випадок пропонується позовна формула; але якщо хтось вилає раба чи вдарить кулаком, то не складається позовна формула і не дається тому, хто без підстави вимагає її.

223. За законом XII таблиць, покарання за образу були такі: за ушкоджену кінцівку – визначалася відплата по *jus talionis*, тобто за принципом: око за око, зуб за зуб; за зломлену чи придавлену кістку покарання було 300 асів, якщо кістка зламана у вільної людини, а якщо в раба – то 150; за інші образи стягувалося по 25 асів. Ці грошові покарання здавалися в ті часи достатніми, зважаючи на велику бідність жителів.

224. Але тепер ми користуємося іншим правом; претор дозволяє нам самим оцінювати образу, і суддя присуджує нам таку суму, на яку ми оцінили образу, чи меншу, відповідно до свого розсуду. Але оскільки жорстоку образу звичайно оцінює претор, і якщо він разом з тим визначає, на яку суму слід у цьому випадку встановити поручительство, то ми й на таку суму пропонуємо позовну формулу, і хоча суддя може присудити меншу суму, однак, у більшості випадків, він не наважується зменшити її внаслідок авторитету самого претора.

225. Образа вважається тяжкою або за дією, якщо хтось, наприклад, ким-небудь поранений, висічений чи побитий ціпками; або за місцем, якщо, наприклад, образу завдано в театрі чи на площі, або за особистістю, якщо, наприклад, зазнає образи сановник, або коли образа буде завдана сенатору простою людиною (низького походження).

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ПРО ПОЗОВИ

1. Нам залишається поговорити про позови. Якщо задамося питанням, скількох родів бувають позови, то правильніше прийняти два роди позовів: речові й особисті.

2. Особистим буде той позов, що ми вчиняємо проти того, хто відповідає або за договором, або зі злочину, тобто особистий позов буває тоді, коли ми формуємо позовне прохання таким чином, що супротивник (відповідач) повинен або передати, або зробити, або надати що-небудь.

3. Речовий позов має місце тоді, коли ми заявляємо і стверджуємо, що фізична річ – наша, чи піднімаємо спір про те, що ми маємо яке-небудь право, наприклад, право користування, право узурфрукту, проходу, прогону худоби, водопроводу чи право будувати будівлі вище відомої міри, право просвіту, тобто право жадати від сусіда, щоб він жодним чином не закривав виду; речовим буде позов і тоді, коли він внаслідок зміни чинних сторін (позивача і відповідача) є негативним.

5. Речові позови називають ще віндикаціями, а особисті позови, в яких ми висловлюємо вимогу дати що-небудь у власність чи зробити що-небудь, називають кондикціями.

6. Іноді ми пред'являємо позов з метою одержати річ, іноді тільки для переслідування покарання, в інших випадках – з тою чи іншою метою.

7. Для переслідування речі ми вчиняємо, наприклад, позови з договору.

8. Тільки покарання переслідується позовом злочинства та позовом про образи, а, на думку деяких, також за допомогою позову про майно, насильством відібраного, тому що віндикація речі, однаково як і кондикція її, надається нам.

10. Окрім того, одні позови такі, що вчиняються за точною позовною формулою, а інші мають силу і значення самі по собі. Для того, щоб це стало зрозуміло, необхідно спершу поговорити про законні позовні формули.

11. Позови, що були в ужитку в древніх, називалися *legis actiones*, чи тому, що були встановлені законами, тому що в той час не були ще в ужитку преторські едикти, що запровадили нові позови, чи тому, що в позовних формулах відтворювалися слова і судження закону і тому вважалися незмінними, подібно до того, як і самі закони. От чому, якщо хто-небудь відшукував винагороду за ушкоджені виноградні лози, називаючи їх лозами, то відповідали, що він програв позов, тому що мав назвати лози деревами з тієї підстави, що закон XII таблиць, відповідно до якого давався позов з приводу зрізаних лоз, говорить взагалі про підтіяті дерева.

12. За законом позов учинявся п'ятьма формами: у сакраментальній формі, за допомогою вимоги призначити особливого суддю для розбору справи, за до-

помогою кондикції, накладення руки і за допомогою захоплення (затримання) якої-небудь речі боржника.

13. Сакраментальна форма була загальною формою (для вирішення найрізноманітніших спорів); ті справи, щодо яких закон не визначав спеціальної позовної формули, провадилися в сакраментальній формі. Той, хто програв процес, сплачував сакраментальну суму як покарання. Ця сума передавалася в державну касу й у забезпечення справної сплати представлялися поручителі; не так, як тепер, коли штраф спонсії і реституляції надходить на користь сторони, що виграла процес.

15. Законом Пінарія встановлено, щоб суддя призначався на тридцятий день; до цього, однак, закону суддя призначався відразу. Однак, після призначення судді сторони призначали для явки до судді третій день. Потім, коли сторони з'являлися до судді, то, перш ніж захищати свою справу, вони, звичайно, коротенько, у головних рисах, викладали йому справу. Це називалося оглядом спірного предмета як короткий його виклад.

16. При речових позовах віндикувались рухомості та живі предмети, які тільки можна було доставити в суд, перед претором у такий спосіб. Той, хто віндикував, тримав лозину; потім схоплював річ, наприклад раба, і вимовляв таке: «Я стверджую, що цей раб, відповідно до наведеної підстави, мій за квіритським правом, і от я накладаю на тебе мою лозину», причому він клав на раба лозину. Відповідач вимовляв ті ж слова і робив те ж саме. Після того, як обоє віндикували, претор проголошував: «випустить цього раба». Сторони корилися. Позивач, що віндикував, запитував супротивника, а цей, у свою чергу, запитував першого в такий спосіб: «Прошу тебе сказати, на якій підставі ти віндикував?», той відповідав: «Я довів моє право, як наклав лозину», тоді той, хто перший віндикував, вимовляв: «На випадок, якщо ти незаконно віндикував, я викликаю тебе на представлення сакраментальної суми в п'ятсот асів». Супротивник також говорив: «Так само і я тебе». Звичайно, якщо спір був про річ, вартість якої була менше тисячі асів, то призначали заставу в п'ятдесят асів. Потім відбувалось те ж саме, що відбувалось при особистому позові. Після цього претор присуджував володіння річчю на час спору про власність кому-небудь зі сторін, якому й наказував гарантувати супротивнику володіння річчю, тобто цілість речі та доходи з неї. Забезпечення справної сплати сакраментальної суми одержував від обох сторін (позивача і відповідача) сам претор, тому що вона надходила до державної каси.

17. Якщо річ була така, що без незручностей не можна було доставити її до суду, наприклад, якщо це була колона будинку, череда якої-небудь худоби, то брали частину спірного предмета і потім над принесеним предметом відбувалася удавана боротьба, наче б наявний був весь предмет. Таким чином, з череди в суд приводили чи одну вівцю, чи козу, чи навіть брали вовну тварини, яку й приносили до суду. Так само, якщо спір йшов щодо землі, будинку чи спадщини, то брали частину цього і приносили до суду, і над цією частиною відбувалася віндикація.

18. Таким чином, власне цей позов називався кондикцією, тому що позивач при цьому звертався до супротивника з урочистим оголошенням, щоб він через 30 днів знову з'явився (перед судом), з метою встановлення *judicium*; нині ж, не у значному прямі, ми називаємо кондикцією особистий позов, у якому затверджуємо, що відповідач повинен нам дати що-небудь у власність, тому що в даний час із цього приводу не робиться ніякого урочистого повідомлення.

21. Так само, за допомогою накладення руки, вели спір про ті речі, про які таке провадження ухвалив який-небудь закон, як, наприклад, за законом XII таблиць це мало місце щодо засудженого судовим рішенням. Провадження було таке: позивач говорив: «Оскільки тебе присудили або зобов'язали дати мені десять тисяч сестерціїв, і оскільки ти їх, як слід було, не сплатив, то я внаслідок цього з приводу десяти тисяч сестерціїв накладаю на тебе, засудженого, руку» і при цьому він брав його за яку-небудь частину тіла. Засуджений, за законом, не в праві був скинути із себе руку і заперечувати за допомогою позовної формули, але міг представити заступника, який замість боржника і відкривав процес. Той, хто не представляв заступника, відводився додому позивачем, який зв'язував і сковував боржника.

22. Згодом деякі закони, у певних випадках, надавали для стягнення боргів по судових рішеннях накладення руки на деяких осіб. За законом Publilianакладення руки належало спонсору (поручителю) проти боржника, за якого він заплатив борг, якщо зроблена сплата не була відшкодована протягом шести місяців. Так само закон Фурія desponsудопускав накладення руки на кредитора, що стягував з поручителя більш, ніж слід було з нього за законом, і, нарешті, безліч інших законів у багатьох випадках запровадили судочинство за допомогою самовільної розправи.

26. За допомогою затримки майна боржника пред'являвся позов про деякі справи за звичаєвим правом, про інші – за законом.

27. Звичаями введена була формула позову для претензій солдатів. Задля забезпечення платні солдатам дозволялося стягувати заставу з тієї особи, що зобов'язана сплатити, у випадку, якщо трибун-касир не видавав такого (усі гроші, що здавалися солдатам як платня, називалися технічно *aesmilitare*).

28. Закон XII таблиць призначив той же порядок для стягнення купівельної суми за жертовну тварину; так само впроваджене узяття в заставу проти того, хто не представить найманої плати за ту в'ючну тварину, яку хто-небудь віддав в найом, з метою отримати потім гроші звернути на жертовний бенкет; потім цензорським законом надано цю форму позову відкупникам державних податей римського народу проти осіб, зобов'язаних за яким-небудь законом платити податі.

30. Але всі ці судочинні форми мало-помалу вийшли з ужитку, тому що внаслідок зайвої дріб'язковості тодішніх юристів, що вважалися творцями права, справа була доведена до того, що найменше відхилення від запропонованих форм і обрядів спричиняло програш позову; тому законом Ебуція і двома законами Юлія скасовано ці урочисті позови і впроваджене судочинство за допомогою формул.

39. Головні частини позовних формул суть такі: короткий виклад фактів, що викликали процес (*demonstratio*); виклад вимог позивача (*intentio*); уповноваження судді на присудження сторонам якої-небудь речі у власність (*adjudicatio*); уповноваження судді на осуд чи виправдання відповідача (*condemnatio*).

40. *Demonstratio* є та частина позовної формули, що вставляється для того, щоб указати річ, про яку йде спір, наприклад, така частина формули: «Оскільки Авл Агерій продав Нумерію Негідію раба» чи «з приводу того, що Авл Агерій залишив на збереження в Нумерія Негідія раба».

41. Іntenція є та частина формули, що виражає домагання позивача, наприклад, така частина формули: «якщо виявиться, що Нумерій Негідій повинен дати

Авлу Агерію десять тисяч сестерціїв»; так само така: «Усе, що Нумерій Негідій, як виявиться, повинен дати, зробити Авлу Агерію»; потім така: «Якщо виявиться, що раб Стих належить Авлу Агерію за правом квіритів».

42. *Adjudicatio* є та частина судової формули, у якій судді надається присудити річ якій-небудь зі сторін, якщо, наприклад, між співспадкоємцями йде суперечка про поділ спадщини, чи між співучасниками – про поділ загального майна, чи між сусідами – про встановлення межі. Ця частина говорить: «Скільки варто присудити, стільки, ти, суддю, присуди тому, кому слід».

43. *Condemnatio* є та частина формули, на підставі якої суддя уповноважується засудити чи виправдати відповідача, наприклад, така частина формули: «Суддю, присуди Нумерія Негідія сплатити Авлу Агерію десять тисяч сестерціїв. Якщо ж боргу за Нумерієм Негідієм не виявиться, то виправдай». Потім наступна: «Суддю, присуди Нумерія Негідія сплатити Авлу Агерію тільки десять тисяч. Якщо боргу не виявиться, то виправдай». Так само наступна: «Суддю, присуди Нумерія Негідія сплатити Авлу Агерію» тощо, так що слова «тільки десять тисяч» не додаються.

44. Однак не всі ці частини знаходилися одночасно у всіх формулах; трапляється тільки одна яка-небудь частина, а інших немає; принаймні іноді є тільки одна інтенція, як у преюдиціальних позовах, у яких, наприклад, розбирається питання, чи вільний даний раб, чи велике придане і багато інших; демонстрація, ад'юдикація і кондемнація одні ніколи не зустрічаються, тому що демонстрація без інтенції чи без кондемнації не має ніякого значення. Так само кондемнація чи ад'юдикація не має ніякої сили без інтенції, і тому вони одні ніколи не вживаються.

48. В усіх формулах, що мають кондемнацію, вона приписує грошову оцінку. Отже, якщо ми відшукуємо в суді яку-небудь річ, наприклад землю, раба, одяг, золото, срібло, суддя присуджує відповідача не до видачі самої речі, як це було раніше, але, зробивши оцінку спірної речі, присуджує його до грошової сплати.

49. У кондемнації вказується (судді) або визначена сума грошей, або невизначена.

50. Кондемнація на визначену суму буває, наприклад, у тій формулі, у якій вимагаємо визначеної грошової суми. Наприкінці формули сказано так: «Суддю, присуди з Нумерія Негідія на користь Авла Агерія десять тисяч сестерціїв. Якщо не виявиться, то виправдай».

51. Кондемнації на невизначену суму бувають двох видів: одні супроводжують деяким позначенням *taxatum*'у стягнення, що називалося *praefinitio*, а звичайною мовою *taxatio*, якщо, наприклад, вимагаємо чого-небудь невизначеного, то в такій формулі наприкінці говорить так: «Суддю, присуди Нумерія Негідія сплатити Авлу Агерію тільки десять тисяч сестерціїв. Якщо не виявиться, то виправдай» чи кондемнація буває невизначена і необмежена (ніяким *taxatum*'ом), наприклад, якщо ми відшукуємо річ як нашу від тимчасового власника, тобто якщо пред'являємо речовий позов чи вимагаємо представлення відомої речі. У цій частині так сказано: «Скільки річ буде коштувати, стільки, суддю, присуди Нумерія Негідія сплатити тому ж. Якщо не виявиться, то виправдай».

52. Отже, що означало б це? Адже якщо суддя присуджує, то він повинен присудити (відповідача) до сплати визначеної суми, якби навіть сума не була визначена в кондемнації. Якщо кондемнація складена на визначену суму грошей, то суддя має піклуватися про те, щоб не присудити до сплати більшої чи меншої

суми, чим зазначена у формулі; у протилежному випадку він відповідає перед сторонами за свій неправильний вирок. Якщо кондемнація супроводжувалася зазначенням *taximip'u*, то суддя не повинен присудити більше, ніж зазначено; у противному випадку він так само робиться відповідальним. Присудження до сплати меншої суми допускалося. Якщо *taximip'stia*гнення не визначено, то суддя може присудити, скільки побажає.

52а. Ось чому той, хто одержує формулу, має вказати, чого він вимагає, і суддя пов'язаний тільки певною кондемнацією; та й той, хто пред'явив позов, не одержує в другий раз тієї ж самої формули і повинен у кондемнації призначити визначену грошову суму, яку вимагає, щоб не одержати менше, ніж бажає.

53. Якщо хто-небудь в інтенції заявляв більше, ніж йому належало, то він програвав свою справу, тобто втрачав річ і не був відновлений претором у колишній стан, за винятком деяких випадків, у яких претор не допускає, щоб усі позивачі терпіли збиток через його помилку, оскільки претор приходив на допомогу особам молодше двадцяти п'яти років у цьому, як і в інших випадках.

53а. Заяву вимогу можна заявляти щодо чотирьох випадків стосовно речі, часу, місця, причини; щодо речі, якщо хто, наприклад, вимагає двадцять тисяч замість належних йому десяти, чи коли той, кому належить частина речі, буде домагатися її усю чи в більшій частині; щодо часу, якщо, наприклад, той, хто стипулював до визначеного терміну, вимагає раніше. Стосовно місця, наприклад, коли хтось стипулював платіж у визначеному місці, а вимагає в іншому

53б. Стосовно причини домагається більшого, наприклад, той, хто у формулі інтенції не визнає права вибору боржника, яке цей має в силу зобов'язання, якщо, наприклад, хто-небудь так стипулював: «Чи обіцяєш ти дати десять тисяч сестерцій або раба Стиха?», а потім сам вимагає неодмінно одного з цих двох. Хоча б він вимагав того, що менше, однак він, очевидно, вимагає більшого, тому що іноді супротивнику легше доставити те, чого не вимагають.

56. Але представляти позов на суму, більшу проти дійсно належного, відповідно до вищесказаного, небезпечно; меншу, однак, можна вимагати із супротивника, але іншого не можна вимагати судовим порядком протягом претури тієї ж особи.

62. Розгляду судів за доброю совістю підлягали позови з купівлі-продажу, з договору найму, з ведення ким-небудь чужих справ, за договором доручення, поклажі, фідучіарний позов, зі справ товариства, опіки, позов проти чоловіка про повернення приданого після розлучення.

69. Оскільки вище ми згадали про позов, що подається проти майна синів і рабів, то необхідно повідомити більш точні відомості про цей позов і про інші, які звичайно надаються згаданим особам проти батьків і господарів.

70. Отже, по-перше, якщо за наказом батька чи господаря буде здійснена юридична дія, то претор складає позов у повній сумі проти батька чи господаря, і це правильно, тому що той, хто в такий спосіб робить юридичну дію, скоріше покладається на добру совість батька чи хазяїна, чим сина чи раба.

71. На цій же підставі претор встановив і два інші позови: *exercitoria* і *institoria*; перший має місце тоді, коли батько чи господар призначав сина чи раба капітаном корабля і коли з ним вступили в угоду щодо предмета, над яким він був призначений начальником. Оскільки, очевидно, навіть цей предмет став предметом юридичних відносин з волі батька чи господаря, то претор вважав справедли-

вим дати (проти нього) позов на повне вдоволення. Навіть хоча б хто-небудь призначив правителем корабля сторонню особу, раба чи вільного, то проти нього дається цей преторський позов

72. Крім того, проти батька і господаря встановлений ще позов *tributoria*, коли син чи раб користується з відома батька чи господаря своїм пекуліарним майном для ведення якого-небудь промислового підприємства, якої б воно не було ціни; тому що, якщо з цим сином чи рабом буде укладений який-небудь договір щодо цього торгового підприємства, то претор судить таким чином, що всі товари і прибуток від них повинні бути розділені за співмірністю вимог між батьком чи господарем, якщо йому що-небудь належить, й іншими кредиторами; і тому що розподіл готівки наданий самому батьку чи господарю, то у разі, якщо хто з кредиторів буде скаржитися, що йому приділено менше, ніж належало, претор надає йому позов, що називається *tributoria*.

73. Крім того, впроваджений був позов про пекулій і те, що витрачено на користь батька чи господаря. Хоча б угода укладена була без згоди батька чи господаря, однак, якщо що-небудь піде на його користь, то він має повернути все придбане, а якщо ніщо не надійшло на його користь, то він (батько чи господар) відповідає в тім розмірі, який допускає пекулій.

75. На випадок злочину, вчиненого синами і рабами, – якщо вони, наприклад, вчинили крадіжку чи образили, – встановлені ноксальні позови, за якими батьку чи господарю надається або взяти на себе наслідки вчиненого злочину у виді винагороди, або ж видати головою винного; було б несправедливим, якби їхня злочинність заподіювала, крім них самих, ще збиток батькам і господарям.

76. Позови про винагороду шкоди встановлені або законами, або едиктом претора. Законом, наприклад, XII таблиць встановлений позов про крадіжку; про навмисну шкоду – законом Аквілієвим; едиктом претора встановлені, наприклад, позов про образи і позов про майно, відібране насильством.

77. Усі ноксальні позови спрямовуються проти винного; а саме, якщо твій син чи раб вчинить злочин, то, поки він перебуває у твоїй владі, позов має місце проти тебе; якщо він перейде під владу іншого, позов матиме місце проти цього останнього; якщо ж він стане самостійною людиною, то позов пред'являється прямо проти нього і видача головою винного вже припиняється.

78. Але якщо син вчинить злочин проти батька чи раб проти господаря, то не виникає жодного позову, тому що між мною і тим, хто перебуває в моїй владі, не може виникнути жодного зобов'язання, і хоча б він перейшов у владу іншого чи став самостійною людиною, ані проти нього самого, ані проти того, у чий владі він тепер перебуває, не може бути вчинений позов.

91. Речовий позов буває двох родів – позов або вчиняється за допомогою петиторної формули, або за допомогою *sponsio*.

92. Петиторна формула – та, у якій позивач затверджує, що річ його.

93. За допомогою спонсії ми пред'являємо позов у такий спосіб: ми викликаємо супротивника за допомогою такої спонсії: «Якщо раб, про якого йде судовий спір, за квіритським правом мій, то чи обіцяєш дати двадцять п'ять сестерцій?» Потім ми пропонуємо формулу з інтенцією, що обіцяна сума повинна бути нам дана. Цією формулою ми тільки тоді виграємо, коли ми доведемо, що річ наша.

103. Усі суди ґрунтуються або на приписах цивільного права (законний суд), або на преторській владі.

104. Законні суди суть ті, котрі відбуваються в самому місті Рим чи на відстані тисячі кроків від Риму між римськими громадянами і за сприянням одного судді.

105. На преторській владі ґрунтуються суди, що складаються з рекуператорів, і ті, що відбуваються за сприянням одного судді, коли суддя чи одна з сторін належать до переґринів. У такому становищі перебувають всі ті суди, що відбуваються в міській межі Рима, як між римськими громадянами, так і між переґринами. Ці суди ґрунтуються на преторській владі, тому що вони мають силу доти, доки зберігав свою владу той, хто призначив ці суди.

106. Якщо в суді, заснованому на преторській владі, відбувається розгляд справи по речових чи особистих позовах за допомогою формули преторського права чи за допомогою формули з позначенням інтенції за цивільним правом, то згодом, проте, позивач може відновити той же спір згідно з цивільним правом, і тому необхідні заперечення для відтворення сили того факту, що справа вже раз розбиралася в суді.

107. Якщо в законний суд пред'явлений особистий позов за формулою, інтенція якої складена за цивільним правом, то вдруге за самим змістом закону не можна вчиняти позову в тій же справі; тому ексцепція зайва. Якщо ж вчинено позов речовий чи позов з фактичних обставин, то згодом, проте, *ipso iure* можна вчиняти той же позов, і тому необхідна ексцепція уже здійсненого судового рішення чи справи, доведеного вже до моменту *litis contestationis*.

110. Тут варто сказати, що претор усі позови, що виникають з закону чи сенатської постанови, звичайно складає назавжди, а позови, що залежать від його власної юрисдикції, даються звичайно на річний строк.

111. Іноді ж претор видає позови назавжди, наче в наслідування цивільному праву; сюди відносяться ті позови, які претор дає власникам спадкоємного майна й іншим особам, що заступають місце спадкоємця. Позов явного злодійства, хоча і знаходиться в преторській юрисдикції, однак дається безстроково; і це цілком правильно, тому що замість покарання призначено тільки грошовий штраф.

112. Навпаки, не всі позови, надані законом чи дані претором, що вчиняються проти даної особи, можуть бути пропоновані проти його спадкоємців; є адже дуже відоме правило, за яким ні за законом, ні за розпорядженням претора не можна вчиняти проти спадкоємця штрафного позову через злочин, як, наприклад, позов про крадіжку, про майно, відняте насильством, про образи, позов навмисної шкоди. Але ці самі позови належать спадкоємцю померлого позивача, якому не відмовляють у них, крім позову про образи й інших подібних.

115. Слідом за цим ми розглянемо питання про заперечення.

116. Заперечення були встановлені заради захисту відповідачів, тому що часто трапляється, що хто-небудь відповідає за цивільним правом, однак несправедливо було б засуджувати його; отже, наприклад, якби ти зобов'язав мене стипуляційним чином відрахувати тобі гроші начебто в борг, і я б не відрахував; не підлягає сумніву, що я можу від тебе зажадати ці гроші, ти повинен їх дати, тому що ти зобов'язаний у силу стипуляції, але тому що було б несправедливо засудити тебе під цим приводом, то ти повинен захищатися запереченням злого наміру. Так само, якщо я домовлюся з тобою, що не буду жадати від тебе сплати того, що ти мені винен, то, проте, за законом я маю право жадати від тебе повернення грошей, тому що зобов'язання не припиняється приватною угодою; але вирішено, що у випадку вимоги я усуваюся в силу заперечення наступної угоди.

117. Заперечення мають місце також у тих позовах, що не спрямовуються на особу. Якщо ти, наприклад, страхом чи злим наміром схилив мене дати тобі мандипаційним способом яку-небудь річ у власність і будеш її від мене вимагати, то мені дається заперечення, за допомогою якого ти усуваєшся, якщо я доведу, що ти змусив мене погодитися під впливом погроз чи обману. Точно так, якщо ти купиш свідомо від невласника маєток, що служить предметом судового спору, і будеш вимагати його від власника, то тобі протиставляється заперечення, за допомогою якого ти, у всякому разі, будеш усунутий.

118. Одні заперечення були поміщені претором у його едикті; інші ж він складає, розслідуючи справу. Усі ці заперечення беруть свою підставу з законів чи з інших частин права, що заміняють закони чи створені юрисдикцією претора.

119. Усі заперечення укладаються для спростування того, що стверджує позивач. Якщо відповідач, приблизно, скаже, що позивач робить що-небудь зі злим наміром, видаючи, наприклад, грошей, яких не давав, то заперечення формулюється в такий спосіб: «Якщо ж у цій справі нічого не зроблено зі злим наміром з боку Авла Агерія і не робиться». Так само, якби говорили, що гроші вимагаються всупереч угоді, то ексценція набуває приблизно такого вигляду: «Якщо між Авлом Агерієм і Нумерієм Негідієм не відбулося приватної угоди не вимагати повернення цих грошей»

120. Заперечення називаються припинними (постійними) чи відкладними (тимчасовими).

121. Припинні – це ті, котрі мають силу назавжди і не можуть бути скасовані, коли, наприклад, укладена угода під впливом психічного примусу, чи шляхом обману, чи коли дія противна закону чи сенатській постанові, чи коли судовий вирок уже вирішив дане питання, чи справа була доведена до моменту констатації позову, так само і тоді, коли відбулася приватна угода не вимагати зовсім вдоволення.

122. Тимчасові – це ті заперечення, що мають силу на певний строк, наприклад, до терміну тієї угоди, що укладена, наприклад, щоб протягом п'яти років не вимагати здійснення певного зобов'язання, тому що після закінчення цього терміну заперечення втрачає силу.

124. . Заперечення бувають відкладні не тільки щодо часу, але і щодо осіб, які заперечення довірчі, якщо, наприклад, той, хто в силу едикту не має права призначати когнітора, учиняє позов за допомогою когнітора, або якщо той, хто має право призначати когнітора, призначить когнітором особу, що не має права прийняти когнітуру.

138. Залишається розглянути інтердикти.

139. У певних випадках претор чи проконсул вживають свою владу для припинення спорів. Це буває, переважно, тоді, коли спір іде між сторонами про володіння і ніби володіння; узагалі претор наказує чи забороняє що-небудь. Урочисті ж формули наказу, якими він користується в цьому випадку, називаються інтердиктами чи декретами, чи інтердиктами в прямому розумінні.

140. Декретами вони називаються тоді, коли претор наказує кому-небудь зробити що-небудь, наприклад, видати захоплену річ; інтердиктами – тоді, коли наказує утриматися від яких-небудь дій, наприклад, коли забороняє чинити насильство тому, хто володіє правильне і не опоганювати священного місця; звідси всі інтердикти суть відновні, чи пред'явні, чи заборонні.

143. Подальший розподіл інтердиктів заснований на тому, що деякі з них установлені або заради одержання володіння, або заради утримання, або ж відновлення.

144. Для одержання володіння надається власнику спадкоємного майна інтердикт, що починається словами: *quorum bonorum*. Дія і сила його полягають у такому: якщо хтось володіє як спадкоємець чи власник тим майном, що претор дав у володіння іншому, чи якщо хтось шляхом обману заволодів цим майном, то він зобов'язаний повернути його тому, кому володіння дане претором. Інтердиктом для одержання володіння він називається тому, що він корисний тільки тому, хто тепер уперше домагається одержати володіння річчю. Отже, хто, одержавши володіння, втратив його, тому цей інтердикт перестає бути корисним.

148. Для утримання володіння дається звичайний інтердикт тоді, коли обидві сторони сперечаються про власність якої-небудь речі і коли попередньо розбирається питання, хто із сторін має володіти річчю і хто має доводити свої права власності. На цей випадок встановлено інтердикти *uti possidetis* і *utrubi*.

149. Інтердикт *uti possidetis* охороняв володіння нерухомим майном (землею чи будинками), інтердикт же *utrubi* – володіння рухомими речами.

150. Коли дається інтердикт із приводу землі чи будинків, то за наказом претора бере верх той, хто володів під час інтердикту, якщо тільки він ні силою, ні таємно, ні прекарним чином не одержував володіння від супротивника; а, навпроти, при інтердикті про рухому річ той бере верх, хто володів нею протягом більшої частини останнього року, і то ні насильно, ні таємно, ні прекарним образом. Це виникає з самих слів інтердиктів.

152. Рік же обчислюється назад; якщо ти, наприклад, проволодів протягом перших восьми місяців, а я протягом останніх семи, то я беру верх, тому що володіння протягом перших трьох місяців за цим інтердиктом для тебе марне, тому що це тримісячне володіння мало місце протягом попереднього року.

154. Для відновлення порушеного володіння звичайно дається інтердикт у тому випадку, коли хто насильно утратив володіння; такому надається інтердикт, початкові слова якого: «*unde tu illum vi deiecasti*» – «відкіля ти його насильно вигнав». Цим інтердиктом той, що вигнав, примушується повернути володіння витиснутому зі своєї ділянки, якщо тільки останній не володів нерухомим майном вигнанця ні насильно, ні таємно, ні прекарним образом; однак того, хто володів моїм майном насильно, таємно чи прекарним образом, я безкарно можу позбавляти володіння.

155. Іноді, однак, хоча б я вигнав насильно того, хто володіє моїм майном насильно, чи таємно, чи прекарним образом, то я повинен йому повернути володіння, якщо я, наприклад, вигнав його насильно зброєю. Внаслідок жорстокості провини я, у всякому разі, повинен повернути йому володіння. Під ім'ям зброї ми розуміємо не тільки щити, мечі, шоломи, але і ціпки, і камені.

156. Третій розподіл інтердиктів – те, що вони або прості, або подвійні.

157. Прості будуть ті, у яких одна зі сторін – позивач, інша – відповідач, якими є усі відновні чи пред'явні інтердикти. Справді позивач – той, хто вимагає видачі чи відновлення; відповідач – той, від якого потрібні видача чи відновлення.

158. З заборонних інтердиктів одні – подвійні, інші – прості.

159. Прості, наприклад, – коли претор забороняє відповідачу що-небудь робити у священному місці, у публічній річці, на березі її; позивачем є той, хто вимагає, щоб не робили чогось, відповідачем же – той, хто чинить яку-небудь дію.

160. Подвійними будуть, наприклад, інтердикти *uti possideti si utrubi*. Вони називаються подвійними тому, що щодо володіння становище обох сторін в цих інтердиктах видається однаковим; ніхто з них не вважається за перевагою позивачем чи відповідачем, але обоє є рівними в ролі позивача і відповідача, тому що і претор щодо обох вживає ті самі вирази. Головна редакція цих інтердиктів така: «Я забороняю насильство, щоб ви володіли так само, як ви тепер володієте». Формула іншого інтердикту така: «Забороняю всяке насильство і вимагаю, щоб цей раб, про якого йде спір, залишився в того, у кого він пробув більшу частину цього року».

161. Після викладу родів інтердиктів варто тепер говорити про судочинство по них і результати їх. Почнемо з простих.

162. Отже, якщо дається відновний чи пред'явний інтердикт, наприклад, для того, щоб повернули володіння тому, хто насильно витиснутий з нього, чи для того, щоб видали вільновідпущеника, якому патрон бажає призначити роботи, то розгляд справи кінчається або з встановленням штрафної суми для відповідача, або без штрафу.

174. Недобросовісність зловмисна позивача приборкується або позовом про наклеп, або зустрічним позовом, або клятвою, або реституляцією.

175. Позов про несправедливе обвинувачення має місце проти всіх позовів, причому штрафна сума дорівнювала для відповідача десятий частини спірного предмета; тільки адстипулятор відповідає у розмірі третьої частини.

176. Однак відповідач вільний протиставити позивачу позов безпідставного обвинувачення або зажадати від нього клятви в тому, що скаржитися добросовісно.

177. Зустрічний позов встановлюється в окремих випадках, наприклад, тоді, коли пред'являється позов про образи чи вчиняється позов проти жінки, яка, одержавши введення у володіння на користь дитини, яка має народитися, шляхом обману перенесла володіння на іншого, чи тоді, коли хтось починає позов на тій підставі, що він, позивач, введений у володіння претором, не допущений до нього ким-небудь іншим. Штраф устанавлюється з приводу образ у розмірі десятої частини спірної суми, в останніх двох випадках – у розмірі п'ятої частини.

178. При зустрічному позові покарання є більш суворим; за позовом про наклеп у розмірі десятої частини спірної суми присуджується тільки той, хто усвідомить, що веде справу безпідставно і що він пред'явив позов із метою переслідувати і тривожити супротивника, сподіваючись виграти справу не внаслідок своєї правоти, а завдяки помилці чи несправедливості судді, тому що помилкове пред'явлення позову, однаково і крадіжка, припускають умисел. У зворотному позові завжди присуджується позивач, який програв справу, хоча б він, дотримуючись якої-небудь думки, був упевнений, що добросовісно вчиняє позов.

179. В усіх випадках, де можна пред'являти зустрічний позов, має також місце позов несправедливо заявленої вимоги; але дозволяється вести справу за допомогою тільки одного з цих позовів. На цій підставі, якщо зажадають клятви в тім, що скаржитися не хибно, то внаслідок того, з однієї сторони, не дається позову безпідставного обвинувачення, з іншої – не повинен бути даний зустрічний позов.

180. У певних випадках встановлюється і штраф реституляції; подібно тому, як при зустрічному позові позивач, що програє справу, у всякому разі засуджується і не запитувач справи у всякому разі засуджується і не запитується,

чи знав він, що несправедливо вів суперечку, так само позивач завжди присуджується до сплати штрафу рестипуляції, якщо не виграє справи.

182. Засуджені за деякими позовами підлягають безчестю: наприклад, засуджені за позовом про крадіжку, за позовом про майно, відібране насильством, за позовом про образи, потім за позовом про товариство, про фідучії; про опіку, про доручення, про поклажу; але за крадіжку, чи за насильницьке відібрання майна, чи за образи підлягають безчестю не тільки засуджені, але і ті, котрі з приводу згаданих злочинів умовилися щодо винагороди; так значиться в едикті претора і правильно, тому що велика різниця, чи є хто відповідачем за злочин чи за договором. Ні в якій частині едикту, що трактує про це, прямо не запропоновано, щоб хто-небудь зробився безчесним, але той, хто перешкоджає пред'являти позов від імені іншого, призначати представника в процесі (когнітора), мати заступника (прокуратора), чи від імені когнітора, чи прокуратора вести справу, визнається безчесним.

183. Необхідно, зрештою, знати, що той, хто пред'являє позов, повинен призвати відповідача до суду, а якщо той не корився такому позову, то позивач вправі в силу едикту претора піддати відповідача покаранню. Однак деяких осіб, без особливого дозволу претора, не можна призвати до суду, наприклад, батьків, патронів, патронок, дітей і батьків патрона і патронки; той, хто повівся усупереч цьому, піддається покаранню.

184. Коли відповідач викликаний у суд, і розпочатий розгляд справи перед магістратом не може бути закінчений в цей же день, то він повинен дати поручительство, тобто він повинен обіцяти, що з'явиться вчасно до суду.

Джерело використання:

Гай. Институции / Пер. с латинского Ф. Дыдынского

/ Под. ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М.: Юристъ, 1997. – 368 с.

ДОДАТОК 3

ДИГЕСТИ АБО ПАНДЕКТИ ЮСТИНІАНА

(витяги)

КНИГА ПЕРША

Титул I. Про справедливість і право (*De justitia et jure*)

1. (Ульпіан) Тому, хто вивчає право треба, перш за все, дізнатися, звідки походить слово «право» (*jus*). Право отримало свою назву від «правосуддя» (*justitia*), бо, згідно з чудовим визначенням Цельса, право є наука про добре і справедливе.

§ 1. По заслугах нас назвали жерцями, бо ми дбаємо про правосуддя, проголошуємо поняття доброго і справедливого, відокремлюючи справедливе від несправедливого, відрізняючи дозволене від недозволеного, бажаючи, щоб добрі удосконалювалися не тільки шляхом страху покарання, але і шляхом заохочення нагородами, прагнучи до істинної, якщо я не помиляюся, філософії, а не до уявної.

§ 2.... Публічне право включає в себе святині (*sacra*), служіння жерців, положення магістратів. Приватне право ділиться на три частини, бо воно складається або з природних приписів, або з (приписів) народів, або (з приписів) цивільних.

§ 3. Природне право (*jus naturale*) – це те, якому природа навчила все живе, бо це право притаманне не тільки людського роду, але і всім тваринам, які народжуються на землі і в морі, і птахам; сюди відноситься поєднання чоловіка і жінки, яке ми називаємо шлюбом, сюди ж породження дітей, сюди ж виховання; ми бачимо, що тварини, навіть дикі, мають знання про це право.

§ 4. Право народів (*jus gentium*) – це те, яким користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для всіх тварин, а перше – лише для людей (в їх відносинах) між собою.

3. (Флорентин) Ми повинні відображати насильство і протиправність, бо правом встановлено, що якщо хто-небудь зробить що-небудь для захисту свого тіла, то вважається, що вчинок правомірний, і так як природа встановила між нами якесь споріднення, то логічно, що є злочином, коли одна людина копає яму іншій.

11. (Павло) Слово «право» вживається в декількох значеннях: по-перше, «право» означає те, що завжди є справедливим і добрим – як природне право; в іншому сенсі «право» – це те, що корисно всім чи багатом в кожній державі – як цивільне право. Не менш правильно в нашій державі «правом» називається «*jus honorarium*». Йдеться про те, що претор висловлює право (виносить рішення), навіть якщо він вирішує несправедливо: це (слово) відноситься не до того, що претор зробив, але до того, що йому належало зробити...

Титул III. Про закони, сенатусконсулт і довгострокові звичаї

1. (Папініан). Закон є загальний (для всіх) припис, рішення досвідчених людей, приборкання злочинів, скоєних умисно або через незнання, загальна (для всіх громадян) обіцянка держави.

3. (Помпоній). Слід встановлювати норми права, як сказав Феофраст, для тих випадків, які зустрічаються часто, а не для тих, які виникають несподівано.

4. (Цельс). Норми права не встановлюються виходячи з того, що може відбутися в одиничному випадку.

5. (Цельс). Бо право повинно бути головним чином пристосоване до того, що трапляється часто і легко, а не вельми рідко.

7. (Модестін). Дія (сила) права: повелівати, забороняти, дозволяти, карати.

8. (Ульпіан). Права встановлюються не для окремих осіб, а на загал.

12. (Юліан). Не можуть всі окремі випадки бути передбачені законом або сенатусконсульгом. Але коли в будь-якому випадку сенс їх ясний, то здійснюючий юрисдикцію може застосувати їх до схожих (обставин) і згідно з цим винести рішення.

13. (Ульпіан). Бо, як каже Педій, оскільки законом введено те чи інше правило, є добра нагода, щоб було виправлено шляхом тлумачення або у всякому разі шляхом судової практики...

15. (Юліан). Тому, що встановлено проти сенсу права, ми не можемо слідувати як юридичному правилу.

17. (Цельс). Знати закони – означає сприйняти не їх слова, але їх зміст і значення.

18. (Цельс). Є більш милостивим (справедливим) таке тлумачення законів, при якому охороняється їх свобода.

22. (Ульпіан). Коли закон щось вибачає в минулому, він забороняє це на майбутнє.

23. (Павло). Найменшою мірою слід змінювати те, що постійно тлумачилося в певному сенсі.

24. (Цельс). Неправильно виносити рішення або давати відповідь на підставі будь-якої частини закону без розгляду закону в цілому.

25. (Модестін). Ні в якому разі сенс закону або милість справедливості не терпить, щоб те, що введено для користі людей, ми звертали шляхом жорстокого тлумачення в суворість, що йде врозріз з благополуччям людей.

26. (Павло). Не новим є становище, що колишні закони поширюються на наступні.

27. (Тертуліан). Прийнято, що старі закони знаходяться в зв'язку з пізнішими, тому слід завжди думати, що в закони як би включено правило про те, що вони стосуються тих осіб і тих справ, які коли-небудь були подібними.

28. (Павло). Але і пізніші закони відносяться до попередніх, якщо вони не суперечать останнім, і це підтверджується багатьма прикладами.

29. (Павло). Йде проти закону той, хто робить заборонене законом; йде в обхід закону той, хто, зберігаючи слова закону, обходить його сенс...

32. (Юліан). Якщо ми не маємо писаних законів для будь-яких справ, то слід дотримуватися встановленого мораллю і звичаєм, а якщо цього немає для будь-якої справи, то (слід дотримуватися) найбільш близького, впливаючого з останнього (правила)...

33. (Ульпіан). Звичай, який довго застосовувався, слід дотримуватися як право і закон в тих випадках, коли немає писаного (закону)...

36. (Павло). Це право (звичайне право) користується тим більшим авторитетом, що доведено відсутність потреби надати йому письмової форми.

40. (Модестін). Отже, будь-яке право створено угодою або встановлено необхідністю, або закріплено звичаєм.

41. (Ульпіан). Все право відноситься або до придбання, або до збереження, або до приниження; мова йде про те, яким чином що-небудь набувається ким-небудь, або яким чином будь-хто зберігає свою річ або своє право, або яким чином будь-хто відчуває або втрачає.

Титул IV. Про конституції принципів

1. (Ульпіан). Те, що вирішив принцип, має силу закону, так як народ через царський закон, прийнятий з приводу вищої влади принцепса, надав принцепсу всю свою вищу владу і міць (*imperium et potestatem*).

2. (Ульпіан). При встановленні правил про нові справи повинна бути очевидною корисність цього (нових правил), щоб відступити від того права, яке протягом довгого часу визнавалося справедливим...

4. (Модестін). Пізніші закони мають більше значення, ніж ті, які були раніше.

Титул V. Про становище людей

1. (Гай). Все право, яким ми користуємося, відноситься або до осіб, або до речей, або до дій (*ad actiones*).

2. (Гермогеніан). Так як все право встановлено для людей, то спочатку ми будемо говорити про становище осіб, а потім про інші предмети, слідуючи порядку, прийнятому в Постійному едикті.

4. (Флорентин). Свобода є природна здатність кожного робити те, що йому завгодно, якщо це не заборонено силою або правом.

9. (Папініан). За багатьма постановами нашого права жінки знаходяться в гіршому становищі, ніж чоловіки.

19. (Цельс). Коли укладений законний шлюб, діти слідує (юридичному становищу) батька, зачата поза шлюбом слідує (юридичному становищу) матері.

Титул VI. Про тих, хто є (особами) свого або чужого права

1. (Гай). Існує інший розподіл з точки зору права осіб: деякі особи вважаються особами свого права, деякі підпорядковані чужому праву. Розглянемо, хто підпорядкований чужому праву, бо якщо ми дізнаємося, які це особи, то зрозуміємо, хто є особами свого права...

§ 1. Знаходяться у владі раби господарів...

3. (Гай). Також в нашій владі знаходяться наші діти, яких ми породили в законному шлюбі – це є правом, що належить римським громадянам.

4. (Ульпіан). З римських громадян деякі – це батьки сімейства, а деякі – сини сімейства, деякі – матері сімейства, деякі – дочки сімейства. Батьки сімейства – це ті, хто має свою владою, незалежно від їх повноліття чи неповноліття; подібно цьому, матері сімейства, сини сімейства і дочки сімейства знаходяться в чужій владі.

Титул VII. Про усиновлення і звільнення з-під влади та про інші способи припинення влади

1. (Модестін). Синами сімейства робить не тільки природа, але й усиновлення.
 § 1. Слово «усиновлення» є спільним і розділяється на два види, з яких один називається також усиновленням, а інший – адрогацією. Усиновлюються сини сімейства, а адрогація застосовується щодо осіб свого права (*rehsonae sui juris*).

Титул VIII. Щодо поділу речей та їх властивості

1. (Гай). Найбільш загальним чином речі діляться на дві частини: одні є речами божественного права, інші – людського права. Речі божественного права – це, наприклад, святі речі і релігійні. Святі речі, як, наприклад, стіни і ворота (міста), певним чином відносяться до речей божественного права. Речі божественного права не належать до чийогось майна. Те ж, що відноситься до речей людського права, входить здебільшого і в чийсь майно; але (ці речі) можуть і не входити в чийсь майно, бо речі, що входять до складу спадщини, не входять в чийсь майно, поки не з'явиться який-небудь спадкоємець. Речі, які є речами людського права, є

або публічні, або приватні. Ті, які є публічними, не належать до чийого-небудь майна, але вважаються речами, що належать самій спільноті (*universitas*), приватні ж речі – це ті, які належать окремим особам.

§ 1. Крім того, деякі речі є тілесні, деякі – безтілесні. Тілесні речі – ті, які можуть бути відчутні, наприклад, ділянка землі, людина (раб), золото, срібло і, нарешті, інші незлічені речі. Безтілесні речі – ті, які не можуть бути відчутні, це ті речі, які стосуються права, як спадок, узурфрукт, зобов'язання, укладені будь-яким чином. Для (поняття) речі не має значення, що в складі спадщини є тілесні речі, бо і плоди, які добувають із ділянки землі, є тілесними речами, і те, що нам має бути дано на підставі будь-якого зобов'язання, здебільшого є тілесними речами, як, наприклад, ділянка, людина (раб), гроші, бо саме право спадкування, і саме право користуватися річчю і отримувати плоди, і саме право зобов'язання є безтілесними. До цієї категорії належать і права міських і сільських маєтків, які називаються сервітутами.

2. (Марціан). Деякі речі в силу природного права є загальними для всіх, деякі належать спільноті, деякі не належать нікому, більшість належить окремим людям.

§ 1. У силу природного права, звичайно, є спільним для всіх наступне: повітря, вода і море, а, отже, і берега моря.

3. (Флоретін). Також камінчики, перли та інше, що ми знаходимо на березі, негайно стають нашими в силу природного права.

4. (Марціан). Нікому не забороняється доступ на берег моря з метою рибного лову, аби ця особа утримувалася від входу в вілли, споруди та пам'ятники, так як ці (предмети) не належать до права народів, як море...

§ 1. Але майже всі річки і гавані є публічними.

6. (Марціан). § 2. Речі священні і релігійні, і святі не перебувають в складі чийогось майна.

§ 3. Священні речі – це ті, які присвячені (богам) суспільством, а не особами: якщо хто-небудь приватно встановить для себе святиню, то ця річ є не священною, а світською.

8. (Марціан). Є святим те, що захищене від безправних дій (injuria) людей...

9. (Ульпіан)... § 3. У власному розумінні слова ми називаємо святим те, що не є ні священним, ні світським, але що є недоторканим, так, закони є святыми, бо вони закріплені деякою санкцією. Що підкріплено деякою санкцією, то є святим, хоча б і не було присвячено богу, іноді в санкції встановлюють, що той, хто зробиць щось, карається смертю.

Титул IX. Про сенаторів

4. (Помпоній). Хто не вартий нижчого звання, той ще більше не гідний вищого звання.

Титул XIX. Про посаду прокуратора цезаря або керуючого майном цезаря

1. (Ульпіан). Дії, вчинені прокуратором цезаря, якщо вони схвалені цезарем, є такими, як якщо б вони були здійснені цезарем.

§ 1. Якщо прокуратор цезаря передає річ цезаря, як свою власну, то я не думаю, що він переносить власність: власність переноситься лише тоді, коли ведучий справи цезаря передає річ за згодою самого цезаря. Якщо ж він завершує продаж, дарування або мирову угоду, то ці дії не призводять до наслідків, бо йому доручено не відчужувати майно цезаря, але дбайливо керувати ним.

Титул XXI. Про посаду того, кому доручено здійснювати юрисдикцію

1. (Папініан). Те, що спеціально надано законом або сенатусконсультом, чи конституцією принцепсів, не передається за допомогою доручення (іншій особі) здійснювати юрисдикцію; то ж, що належить кому-небудь на підставі його права, може бути доручено іншому.

КНИГА ДРУГА

Титул I. Про юрисдикцію

2. (Яволен). Кому дана юрисдикція, тому, мабуть, надано і то, без чого юрисдикція не може бути здійснена...

10. (Ульпіан). Той, хто здійснює юрисдикцію не повинен проголошувати право (віносити рішення) ні у своїх справах, ні у справах своєї дружини або своїх дітей, ні своїх вільновідпущеників або інших осіб, які перебувають при його владі.

Титул II. Які правові положення встановлює будь-хто по відношенню до іншого, такі ж положення можуть бути застосовані і щодо нього самого

1. (Ульпіан). Цей едикт встановлює положення найбільшої справедливості і не може викликати чиєсь обґрунтоване невдоволення: бо хто відкидає, щоб у його справі було винесено таке ж рішення, яке він сам виносить для інших або доручає винести.

Титул III. Якщо хто-небудь не підкоряється особі, яка винесла рішення

1. (Ульпіан). Всім магістратам, згідно з правом їх посади, надається захищати свою юрисдикцію шляхом рішення про присудження до покарання.

Титул V. Якщо хто-небудь, викликаний до суду, не піде, або якщо хто-небудь викличе особу, яку він не повинен був викликати на підставі едикту

2. (Павло). За будь-якої підстави викликаний до суду повинен з'явитися до претора або до інших осіб, які здійснюють юрисдикцію, щоб було з'ясовано, підсвіши ден чи від даної юрисдикції.

Титул X. Про особу, дії якої перешкодили кому-небудь з'явитися в суд

1. (Ульпіан). Претор визнавав за необхідне справедливим чином карати того, хто зі злим умислом перешкодив кому-небудь з'явитися в суд.

Титул XIII. Про повідомлення формули позову відповідачеві

1. (Ульпіан). Хто хоче пред'явити позов, той повинен попередньо заявити про нього відповідачеві, бо справедливим уявляється такий порядок, при якому той, хто має намір пред'явити позов повинен заявити про нього відповідачеві, щоб відповідач знав, чи повинен він поступитися або здійснювати подальший спір, і якщо він думає, що слід сперечатися, то щоб він прийшов (до суду) підготовленим до розгляду справи, дослідивши позов, який до нього пред'явлений...

Титул XIV. Про договори

1. (Ульпіан). Справедливість цього едикту впливає з самої природи. Бо що більше відповідає людській чесності, ніж дотримуватися того, про що вони (люди) домовилися.

§ 1. Слово « *Pactum*» походить від « *Pactio*», звідки походить і слово «рах».

§ 2. Договір є угодою двох або декількох про одне та їх згода.

§ 3. Слово «угода» (conventio) має загальний зміст і відноситься до всього, про що погоджуються ті, хто веде один з одним справи, з метою укладення угоди або мирової угоди... Слово «conventio» (угода) є настільки загальним, що, як добре сказав Педій, немає ніякого контракту, ніякого зобов'язання, які б не містилися угоди, незалежно від того, чи відбувається вона за допомогою речі (передачі речі) або слів, бо і стипуляція, яка відбувається у вигляді слів, нікчемна, якщо немає згоди.

§ 4. Але багато угод отримують інші назви, наприклад: купівля, найм, застава або стипуляція.

2. (Павло). Лабеон каже, що можна досягти угоди або шляхом речі, або за допомогою листа, або навіть за допомогою вісника (nuntius), якщо сторони не знаходяться в одному місці; визнається навіть, що можна досягти угоди мовчазною згодою: так, якщо моему боржнику я поверну боргову розписку, то ясно, що між нами є угода про те, що я не буду висувати вимоги, і йому в майбутньому надається можливість заявити екцепцію, що впливає з угоди.

5. (Ульпіан). Є три види угод: вони укладаються в силу або державних причин, або приватних причин; приватні угоди або законні, або засновані на праві народів. Державна угода, укладається для встановлення миру, оскільки військові вожді укладають між собою договір.

6. (Павло). Законна угода – це така, яка закріплена будь-яким законом, іноді з договору виникає або договором погашається або підтримується законом або сенатусконсультом.

7. (Ульпіан). Угоди, заснована на праві народів, іноді породжують позови, іноді – екцепцію.

§ 1. Ті, що породжують позови, не залишаються при своєму (загалом; назва (рста), але позначаються назвою, присвоєному даному виду контрактів, наприклад: купівля-продаж, найм, товариство, позика, зберігання та інші подібні контракти.

§ 2. Але якщо дана справа не включається в будь-який контракт, але залишається сутність договору, то, згідно з правильною відповіді Аріста Цельсу, зобов'язання є. Наприклад, я дав тобі річ, щоб ти дав мені іншу річ, дав (тобі річ), щоб ти щось зробив – це є синалагма, і звідси народжується цивільне зобов'язання.

§ 7. Претор говорить: «Я буду охороняти договори, які укладені внаслідок злого умислу і не всупереч законам, плебісцитів, сенатусконсультів, декретів, едиктів принципів і не в обхід будь-якого з цих правил».

25. (Павло). § 1. Лабеон каже, що особистий договір не поширюється на іншу особу, так само як і на спадкоємця...

28. (Павло). Договори проти цивільного права не мають сили...

38. (Папініан). Публічне право не може бути змінено угодами приватних осіб.

58. (Нерацій). Немає сумніву, що можна відступити від купівлі, продажу, найму (та інших подібних зобов'язань) з дотриманням договору за згодою тих, хто взаємно зобов'язався...

КНИГА ТРЕТЯ

Титул 1. Про пред'явлення вимог в суді

1. (Ульпіан). Претор встановив цей титул, щоб перед ним не виступали всі без розбору.

§ 1. Тому він встановив три розряди: одним взагалі заборонив пред'являти вимоги в суді, другим дозволив виступати лише у своїх справах, третім дозволив виступати у справах тільки певних осіб і у своїх справах...

§ 2. Пред'являти до суду вимоги – це значить викладати свою або свого друга прохання в суді, у особи, яка має юрисдикцію, або заперечувати проти прохання іншої особи.

Титул III. Про прокураторів і захисників

1. (Ульпіан). Прокуратор – це той, хто управляє чужими справами за дорученням господаря.

§ 1. Прокуратор може бути призначений або для всіх справ, або для однієї справи і призначається або шляхом особистого звернення, або за посередництвом вісника, або шляхом листа...

§ 2. Користуватися прокуратором надзвичайно необхідно, так як ті, які не хочуть або не можуть самі керувати своїми справами, мають можливість діяти і відповідати за позовами.

77. (Павло). Будь-хто, кого захищають, повинен бути захищеним відповідно до поглядів доброго чоловіка.

78. (Африкан). Тому не може бути визнаний діючим згідно з поглядами доброго чоловіка той, хто на суді заплутує позивача, щоб розбіжність не могла бути приведеною до вирішення.

Титул IV. Про позови, що пред'являються від імені будь-якої сукупності або проти неї

1. (Гай)... § 1. Ті, яким дозволено утворити союз під ім'ям колегії, товариства або під іншим ім'ям того ж роду, набувають властивість мати за зразком громади (*res publica*) загальні речі, загальну скарбницю і представника (*actor*) або

синдика, за допомогою яких, як і в громаді, робиться і відбувається те, що повинно робитися і відбуватися спільно.

2. (Ульпіан). Якщо посадові особи муніципії або будь-яка сукупність призначають представника (*actor*) для пред'явлення позову, то не слід говорити, що це потрібно розглядати як зроблене декількома особами, бо він виступає в інтересах громади (*res publica*) або в інтересах сукупності, а не в інтересах окремих осіб.

Титул V. Про ведення справ

1. (Ульпіан). Цей едикт є необхідним, так як ним приноситься велика користь відсутнім: щоб вони не страждали внаслідок відсутності захисту в випадках заволодіння їх майном або продажу його, або щоб вони не втратили застави внаслідок його продажу або позову про сплату (в їх користь) штрафу, або щоб вони не втратили своєї речі внаслідок (чужих) неправомірних дій.

2. (Гай). Якщо хто-небудь вів справи відсутнього, хоча б цей відсутній і не знав про це, і поніс витрати з користю для справи або прийняв на себе перед іншою особою зобов'язання, пов'язані зі справами відсутнього, то він має на цій підставі позов. Отже, в цьому випадку для обох сторін виникає позов, який називається позовом з ведення справ. І, звичайно, справедливо, щоб він сам дав звіт і ніс за це відповідальність, якщо він зробив щось неналежним чином і отримав для себе щось-небудь з цих угод. З іншого боку, також справедливо, якщо він вів справи з користю, дати йому те, що в силу ведення (чужих) справ він втратив або втратить.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Титул I. Про відновлення в початкове положення

1. (Ульпіан). Корисність цього титулу не потребує рекомендації, бо сам титул це показує. У цьому титулі претор багаторазово приходиться на допомогу людям, які зробили промах, або були обдурені, або зазнали збитку внаслідок страху, або (чужого) лукавства, або віку, або своєї відсутності.

Титул II. Про те, що скоєно внаслідок страху

1. (Ульпіан). Претор говорить: «Я не визнаю дійсним того, що здійснено під впливом страху».

Титул III. Про злий намір

1. (Ульпіан). Цим едиктом претор виступає проти лукавих і зловмисних людей, які шкодять іншим будь-яким лукавством: підступність перших не повинно приносити їм користі, а простота других не повинна приносити їм шкоди.

§ 1. Слова едикту таке: «Відносно того, про що буде заявлено як про здійснене зі злого наміру, якщо по цих справах не надається іншого позову і буде ясна справедлива підстава, я дам позов».

КНИГА ШОСТА

Титул І. Про віддикацію речі

1. (Ульпіан)... § 1. Цей спеціальний речовий позов (action in rem) має місце по відношенню до всіх рухомих речей, які з'єднані з ґрунтом.

6. (Павло). Якщо хто-небудь пред'являє речовий позов, то він повинен позначити річ і вказати, чи вимагає він цю річ цілком або частково і в якій частині: найменування речі позначає не рід, але цю річ (speciem).

13. (Ульпіан). Повинна бути видною не тільки сама річ, але суддя повинен врахувати, якщо річ погіршилася.

44. (Гай). Плоди, з'єднані з річчю (fructus pendentes) розглядаються як частина ділянки...

КНИГА СЬОМА

Титул І. Про узурфрукт і яким чином будь-хто здійснює узурфрукт

1. (Павло). Узурфрукт є право користуватися чужими речами і вилучати з них плоди зі збереженням в цілісності субстанції речей.

2. (Цельс). Узурфрукт є право на тілесну річ, зі зникненням якої і він сам по необхідності знищується.

Титул IV. Яким чином втрачається узурфрукт або користування

1. (Ульпіан). Відомо, що в силу применшення правоздатності втрачається не тільки узурфрукт, а й позов про узурфрукт.

3. (Ульпіан)... § 3. Не підлягає сумніву, що узурфрукт втрачається зі смертю, так як в силу смерті погашається право вилучення плодів, як і все інше, що пов'язане з особою...

КНИГА ВОСЬМА

Титул І. Про сервітути

1. (Марціан). Сервітути осіб, як користування і узурфрукт або сервітути речей, як сервітути сільських маєтків і міських...

4. (Папініана). Сервітути в силу самого права не можуть бути встановлені ні починаючи з певного часу і до певного часу під умову, ні з настанням відомої умови, наприклад, «поки я хочу».

5. (Гай)... § 1. Користування сервітутами може бути обмежене певним часом, наприклад, щоб хто-небудь користувався цим правом з третьої і до десятої години або щоб користувався через день.

КНИГА ДЕВ'ЯТА

Титул II. До Аквілієвого закону

2. (Гай). У першому розділі Аквілієвого закону містилася постанова: «Якщо хто протиправно вб'є чужого раба або чужу рабину, або тварину, або худобу, то нехай буде він присуджений надати власнику стільки міді, скільки найбільше це коштувало в даному році»... Але собака не відноситься до худоби. Тим більше в це число не входять дикі тварини, як, наприклад, ведмеді, леви, пантери.

5. (Ульпіан). Якщо хто-небудь вб'є іншу особу, нападає зі зброєю, то це не розглядається як протиправне вбивство, і якщо хто-небудь вб'є злодія під впливом страху смерті, то без сумніву він не піддається відповідальності за Аквілієвим законом. Якщо ж він міг затримати злодія, але вважав за краще його вбити, то є підстави розглядати це як вчинене протиправно, тому він відповідає по Корнелієвому закону.

7. (Ульпіан)... § 3. Якщо будь-хто заподіяв шкоду, за спонукання до цього іншою особою, то Прокул пише, що не відповідає ні той, хто спонукав, так як він не вбив, так ні той, кого спонукали, так як він не заподіяв шкоди протиправно: повинен бути *action infamum* проти того, хто спонукав.

§ 4. Якщо один убив іншого під час боротьби або кулачного бою, якщо один убив іншого при публічних змаганнях, то не застосовується Аквіліїв закон, так як шкода заподіяна заради слави і доблесті, а не в силу протиправних дій.

8. (Гай). Те ж стосується випадків неправильного застосування ліків, але той, хто добре зробив операцію, але залишив хворого без подальшого лікування, не звільняється від відповідальності, але вважається винним.

30. (Павло)... § 3. За позовом, заснованому на цій главі (Аквілієвого закону), карається умисел і вина. Тому, якщо хто-небудь підпалив своє збіжжя або кущі, щоб їх спалити, і вогонь, що поширився, пошкодив посіви або виноградник іншої особи, то треба з'ясувати, чи трапилося це по його недосвідченості або внаслідок необережності. Бо якщо він зробив це в вітряний день, то на його стороні є вина, бо той, хто створив причину, розглядається як заподіювач шкоди; таке ж обвинувачення пред'являється до того, хто не спостерігав за тим, щоб вогонь не поширився дуже далеко. Але якщо особа дотримувалася всього, що потрібно, або якщо вогонь поширився далі внаслідок раптового вітру, то вина відсутня.

§ 4. Якщо (раб) був поранений не смертельно, але загинув внаслідок недбалості, то позов пред'являється з приводу поранення, а не з приводу смерті.

44. (Ульпіан). Аквіліїв закон охоплює і найлегшу провину (*culpa levissima*).

49. (Ульпіан)... § 1. Вказівка, що по Аквілієвому закону переслідується збиток, заподіяний протиправно, потрібно розуміти в тому сенсі, що збиток не міг бути заподіяний без його зв'язку з протиправністю, тобто дію було скоєно не під впливом безумовної необхідності, як писав про те Цельс, хто розібрав будинок сусіда, щоб не допустити пожежі до себе...

Титул III. Про тих, які вилили або викинули

1. (Ульпіан). Про тих, які вилили або викинули, претор говорить: «Проти того, хто мешкає в будинку, з якого що-небудь вилито або викинуто в те місце, по якому зазвичай ходять люди або в якому вони зазвичай знаходяться, я дам позов в подвійному розмірі заподіяної шкоди».

§ 2. Має мале значення, чи є місце громадським або приватним, аби по ньому проходив встановлений шлях...

§ 9. Ми говоримо «живе» про того, хто живе в своєму (будинку), або в знятому в найми, або наданому йому безоплатно. Гість, звичайно, не несе відповідальності, так як він не живе, але лише тимчасово гостює, несе також відповідальність той, хто дав притулок.

6. (Павло). § 2. Мешканець повинен відповідати за провину свою і своїх (домашніх).

§ 3. Якщо викинуто з корабля, то дається *actio utilis* проти того, хто управляє кораблем.

КНИГА ДЕСЯТА

Титул III. Про поділ спільного майна

1. (Павло). Не має значення, чи є річ спільною для декількох осіб внаслідок існування між ними товариства, або ж річ є спільною при відсутності товариства, бо в обох випадках має місце позов про поділ спільного майна. При наявності товариства річ є спільною, якщо, наприклад, декілька осіб купили спільно одну річ. При відсутності товариства річ є спільною, наприклад, річ надана в силу легата кільком особам.

3. (Ульпіан)... § 1. Що вони самі встановили між собою без злого умислу, то суддя повинен перш за все виконати і під час розподілу спадщини і при розділі спільного майна.

14. (Павло)... § 2. Якщо була угода про те, що розділ взагалі не повинен проводитися, то можна вважати цілком ясним, що такий договір не має ніякої сили; якщо ж угода стосувалася (не здійснення розділу) протягом певного часу і це йде на користь якості самої речі, то угода дійсна...

23. (Папініана). Сабін каже, що щодо спільного майна жоден з власників всупереч волі іншого не може правомірно робити що-небудь.

Титул IV. Про пред'явлення (про позови)

1. (Ульпіан). Цей позов вельми необхідний: сила його в тому, що він застосовується щодня і він введений головним чином для віндикації.

2. (Павло) «Пред'явлення» означає пред'явити річ публічно, щоб тому, хто вимагає, була надана можливість здійснити свою вимогу.

КНИГА ДВАНADЦЯТА**Титул I. Про введені речі, якщо вимагається щось певне, і про кондикції**

22. (Павло). Ми даємо в борг з наміром отримати назад не ту ж саму річ, яку ми дали, інакше це буде позика або здача на зберігання, але річ того ж роду, бо якби був інший рід, наприклад, замість пшениці ми отримали б вино, то не було б позики.

§ 1. Позичаються тільки речі, які визначаються вагою, числом, мірою; ми можемо шляхом передачі цих речей вступити у відносини позики тому, що при виконанні договору мають значення родові, а не індивідуальні ознаки, таким чином, по відношенню до інших речей ми не можемо встановлювати договору позики, так як замість згоди кредитора одна річ не може бути дана замість іншої для виконання зобов'язання.

Титул IV. Про кондикції, застосовуваної в тих випадках, коли що-небудь дано в силу певної підстави і ця підстава відпала

1. (Ульпіан). Якщо в будь-якій не безчесній справі отримано гроші (наприклад, щоб син був звільнений з-під батьківської влади, або щоб раб був відпущений на свободу, або щоб будь-хто відступив від судового спору), то після того, як ця мета досягнута, відпадає витребування грошей назад.

§ 1. Якщо я для виконання умови (включеної в заповіт) дав тобі десять, а потім відмовлюся від спадщини або від легата, то я можу пред'явити кондикцію (про повернення даних мною десяти).

14. (Павло). Якщо помилковому прокуратору сплачено неналежне, то сплачене лише в тому випадку не може бути витребувано від прокуратора, коли господар це схвалив, і в цьому випадку відповідає сам господар, як пише Юліан. Якщо господар не дав схвалення, то хоча б було сплачено те, що слід було, сплачене повинно бути витребуване від самого прокуратора; це буде потрібно не як неналежно дане, а як дане в силу відомої підстави, яка відпала, так як не було дано згоди, або ж якщо помилковий прокуратор зробив злочинство, то до нього можна пред'явити не тільки позов, що впливає з крадіжки, але і кондикцію...

Титул V. Про кондикцію в разі ганебної або неправомірної підстави

1. (Павло). § 1. Надане для чесної справи може бути витребувано назад, якщо справа, для якої було надано, не мала місця.

§ 2. Якщо ж була ганебна підстава на стороні одержувача, то надане може бути витребувано назад, якщо навіть дію виконано.

Титул VI. Про кондікції в разі сплати неналежного

1. (Ульпіан). Тепер слід розглянути сплату неналежного. І якщо хто-небудь сплатив неналежне, не знаючи, що він не повинен платити, то за допомогою цього позову він може витребувати назад (сплачене), але якщо він сплатив, знаючи, що він не винен, то зворотне витребування не має місця.

44. (Павло). Вимога про повернення не може бути пред'явлена до особи, яка отримала своє, хоча б платіж був здійснений не справжнім боржником, а іншою особою...

49. (Модестін). Гроші можуть бути витребувані назад лише від того, кому вони будь-яким чином сплачені, а не від того, на чю користь вони пішли.

50. (Помпоній). Якщо хто-небудь свідомо сплатив неналежне, з наміром згодом витребувати це назад, то він не може витребувати назад...

66. (Папініан). Ця кондікція, що виникає з понять чесного і справедливого, введена для того, щоб витребувати те, що належить одному і знаходиться без підстави в іншого.

КНИГА ТРИНАДЦЯТА

Титул VII. Про заставний позов або про зворотний позов

1. (Ульпіан). Заставні відносини виникають не тільки шляхом передачі (речі), але і шляхом голої угоди, хоча річ не була передана.

4. (Ульпіан). Якщо спочатку або пізніше була укладена угода про відчуження застави, то не тільки продаж є дійсним, а й покупець починає мати власність на річ. Але навіть якби не було угоди про відчуження предмета застави, однак ми можемо застосовувати таке право, що можемо відчужувати заставу, якщо тільки не було угоди, що це забороняла.

9. (Ульпіан)... § 2. У власному розумінні ми називаємо заставою те, що переходить до кредитора, при іпотеці ж до кредитора не переходить володіння.

11. (Ульпіан)... § 1. Якщо сталася новація зобов'язання, яка встановила борг, то заставне відношення припиняється, хіба що була угода про те, що заставне відношення відновлюється...

18. (Павло)... § 2. Якщо закладений маєток буде продано, то заставні відносини залишаються, так як маєток має перейти з відносинами, пов'язаними з ним...

§ 3. Якщо предметом застави є ліс, то, як каже Касій, корабель, зроблений з цього матеріалу, не стає предметом застави, бо матеріал – це одне, а корабель – інше, тому Касій говорить, що при взятті застави слід прямо обговорити, що зроблене з цього лісу є предметом застави.

КНИГА ЧОТИРНАДЦЯТА

Титул I. Про позов до господаря корабля

1. (Ульпіан). Немає нікого, хто б не знав, що користь цього едикту видається очевидно. Так як ми внаслідок необхідності в морських перевезеннях укладаємо договори з капітанами (кораблів), не знаючи їх (юридичного) становища і хто вони, то було б справедливим встановити, щоб той, хто призначив капітана корабля, ніс відповідальність, як відповідають ті, хто призначив завідувача крамницею або будь-якою справою, адже укладати договори з капітаном корабля більш доцільно, ніж з завідувачем. Зобов'язання припускають, щоб дана особа з'ясувала становище завідуючого (лавкою) і на цій підставі уклала договір; не так щодо капітана корабля, бо умови місця і часу не завжди дозволяють здійснити детальніше обговорення.

§ 1. Ми вважаємо капітаном того, кому доручена турбота про весь корабель.

Титул II. Про Родоський закон щодо викинутого в море

1. (Павло). Родоським законом встановлено, що якщо з метою полегшення корабля здійснено викидання товарів, то відшкодується шляхом внеску всіх те, що скоєно в інтересах всіх.

3. (Папініана). Якщо щогла або інший предмет спорядження корабля викинуті для усунення загальної небезпеки, то повинно бути здійснений розподіл (збитків)...

7. (Павло). Відповідь: «Якщо корабель потонув або викинувся на берег, то врятоване кожним зі свого майна, яке перебувало на кораблі, врятовано (власником) для себе, так само як і під час пожежі».

Титул III. Про позов у разі, якщо є завідувач

1. (Ульпіан). Так як ми отримуємо вигоду з дій завідувачів, то претору здавалося справедливим, щоб внаслідок укладених завідувачами договорів на нас (на господарів) накладалися зобов'язання і до нас пред'являлися позови.

3. (Ульпіан)... Чи не становить великої різниці, чи призначено завідувача для того, щоб завідувати лавкою або якою завгодно іншою справою.

КНИГА П'ЯТНАДЦЯТА

Титул IV. Що зроблено за наказом

1. (Ульпіан). В силу віддання господарем наказу ґрунтовно дається позов проти нього в повному обсязі, бо деяким чином договір укладається з тим, хто наказує.

§ 1. Наявність наказу ми визнаємо в тих випадках, коли хто-небудь наказав в присутності свідків або шляхом листа, або на словах, чи використавши пра-

вову допомогу вісника, або спеціально в якомусь одному контракті, або загальним чином. Тому, якщо хто-небудь зробив таке розпорядження: «Укладай на мій ризик яку хочеш угоду з моїм рабом Віршем», то це розглядається як наказ, що поштрюється на всі угоди (якщо певний закон чогось не забороняє).

4. (Ульпіан). Якщо за наказом особи, призначеної для управління справами общини (civitas), укладена угода з рабом громади, то, як пише Помпоній, до неї може бути пред'явлений позов, заснований на видачі наказу.

КНИГА ШСТНАДЦЯТА

Титул II. Про залік

1. (Модестін). Залік є взаємний розрахунок (contributio) боргу і вимоги.
2. (Юліан). Кожен усуває пред'явлену до нього вимогу кредитора, який разом з тим є і боржником, якщо він готовий провести залік.
3. (Помпоній). Залік є необхідним тому, що для нас важливіше не платити, ніж вимагати назад сплачене.
7. (Ульпіан). Те, що повинно бути сплачено в певний день, не може бути зараховано до настання цього дня, хоча б слід було це сплатити.
18. (Папініана)... § 1. Кредитор не можна примусити зарахувати те, що він повинен не своєму боржникові, а іншій особі ...

КНИГА СІМНАДЦЯТА

Титул I. Про позов, що походить з доручення, і про зворотний позов

1. (Павло). Зобов'язання доручення ґрунтується на угоді укладаючих контракт.
- § 4. Доручення є нікчемним, якщо воно не є безоплатним, бо воно походить з обов'язків або з дружби і плата суперечить обов'язку; якщо приходять гроші, то справа розглядається скоріше як наймання.
6. (Ульпіан). Якщо з метою винагороди встановлений гонорар (honor), то буде позов, що впливає з доручення...
- § 3. Доручення, яке має своїм змістом ганебну дію, нікчемне, і тому не може бути пред'явлений цей позов...
- § 5. Звичайно, якщо я дам тобі доручення, що має значення для тебе, то немає ніякого позову, що впливає з доручення, хіба що і для мене це (доручення) мало значення...
15. (Павло). Якщо я дав тобі доручення купити маєток, а потім написав, щоб ти не купував, а ти купив, перш, ніж дізнався про мою заборону, то я зобов'язаний перед тобою на підставі доручення, щоб той, хто прийняв доручення, не поніс шкоди.
48. (Цельс)... § 1. Якщо я дам тобі доручення, щоб ти вів справи для мене шляхом передачі грошей у борг і передавав мені зобов'язання, причому я несу ризик і я ж отримую вигоду, то я вважаю, що в цьому може полягати доручення...

Титул II. Про позов, що походить з товариства

1. (Павло). Товариство може бути створено або постійне, тобто поки живуть (учасники), або на час, або з певного часу, або з умовою.

§ I. При товаристві, охоплюючому все майно, всі речі вступають в товариство стають (негайно) спільними.

2. (Гай). Так як, хоча і не відбувається особливої передачі, вважається, що вона сталася мовчки.

5. (Ульпіан). Договори товариства укладаються або для об'єднання всього майна, або для будь-якого промислу, або для збору державних податків (societas), або навіть для будь-якої однієї справи.

§ 1. Особи, які не рівні за своїм майновим станом, можуть вступати в товариство; і це товариство має силу, бо часто бідніший компенсує своєю роботою те, чого в порівнянні (з іншими учасниками товариства) не вистачає в його майні.

19. (Ульпіан). Хто прийнятий в якості учасника товариства, той є товаришем лише для тієї особи, яка його прийняла (в якості учасника). І це правильно, тому що товариство створюється в силу угоди: чи не може бути товаришем мені той, якого я не хотів мати товаришем. Як же якщо мій товариш його? Він (прийнятий) є товаришем йому одному (тому, що прийняв).

20. (Ульпіан). Бо товариш мого товариша не є моїм товаришем...

57. (Ульпіан)... Якщо товариство утворено для вчинення злочинів, то встановлено, що товариство є нікчемним, (бо загально визнано, що товариство, утворене для безчесних справ, є нікчемним).

64. (Калістрат). Отже, коли учасники товариства почали діяти окремо і кожен з них веде справи для себе, то безсумнівно товариство припиняється.

72. (Гай). Учасник товариства відповідає перед іншим учасником і за провину, тобто за бездіяльність і недбалість. (Вина визначається) не у відповідності з вимогами точної дбайливості, бо досить до загальних справ докладати таку ж дбайливість, яку слід проявляти до своїх справ, той хто бере собі не дбайливого товариша, повинен нарікати сам на себе...

82. (Папініан). В силу права товариства учасник товариства не є зобов'язаним за боргами іншого (учасника), хіба що гроші (позичені) надійшли в загальний грошовий ящик...

КНИГА ВІСІМНАДЦЯТА

Титул I. Про укладення договору купівлі, і про укладені між покупцем і продавцем договори, і які речі не можуть продаватися

1. (Павло). Походження купівлі-продажу корениться в мене.

6. (Помпоній)... § 1... При купівлі й продажу треба більше слідувати тому, що малоса на увазі, ніж тому, що сказано...

§ 2. Умова, яка вказана при укладенні договору, може бути змінена в силу іншої угоди, так само як можна відступитися від покупки в цілому, якщо ще не виконано те, що повинно бути надано з того чи іншого боку.

8. (Помпоній). Не можна уявити собі ні покупки, ні продажу без речі, яка продається. І одначе, правильно купуються майбутні плоди...

§ 1. Однак іноді визнається продаж і без речі, наприклад, коли купується як би можливість.

19. Це відбувається, коли купується ловля (риби) або птахів, бо покупка вважається здійсненою, якщо і нічого не буде отримано, так як є покупка надії...

9. (Ульпіан). Відомо, що при продажах і покупках має бути згода; якщо ж (у сторін) є розбіжність щодо самої покупки, або щодо ціни, або по відношенню до чого-небудь іншого, то покупка є незавершеною.

15. (Павло). Якщо угода про предмет, але предмет ще до продажу перестав існувати в світі речей, то покупка є нікчемною.

21. (Павло). Лабеон писав, що темрява договору повинна швидше шкодити продавцю, який так висловився, ніж покупцеві, так як (продавець) до здійснення угоди міг висловитися ясніше...

25. (Ульпіан). Якщо відчуження вироблено так: «та чи та річ», то буде обрана та, яку вибере продавець.

28. (Ульпіан). Немає сумніву, що можна відчужувати чужу річ, бо є купівля і продаж, але річ може бути вилучена у покупця...

35. (Гай). Те, що часто робиться під іменем завдатку при купівлі, не має такого значення, як якщо б без завдатку угода не приводила до результатів, але (служить для того), щоб точніше могло бути доведено, що сторони домовилися про ціну.

§ 1. Встановлено, що неукладеною є угода, коли покупцю продавець каже так: «Ти матимеш (річ) купленою за скільки хочеш, за скільки ти вважаєш справедливим, у скільки ти її оцінюєш».

Титул IV. Про продану спадщину або позов

7. (Павло). Якщо хто-небудь продасть спадок, то спадщина має існувати, щоб була купівля, бо купується річ, а не можливість, як при покупці полювання і тому подібного; якщо річ не існує, то договір купівлі не укладено, а тому ціна підлягає витребуванню назад.

17. (Ульпіан). Боргові зобов'язання тих, хто є боржником з умовою, або хто зобов'язаний заплатити через певний термін, ми зазвичай і купуємо і продаємо, бо предмет є таким, який може бути і тим, що купується, і таким, що продається...

23. (Гермогеніан). Якщо хто-небудь продав позов, який мав бути проти головного боржника, то він зобов'язаний поступитися всіма правами, які йому належать в даній справі як проти самого боржника, так і проти поручителів, але цій справі, (якщо сторони не домовилися про інше).

Титул V. Про знищення продажу і коли дозволяється відступитися від купівлі

3. (Павло). Як угодою укладається купівля і продаж, так протилежною угодою вона розривається раніше того, як вона виконана.

Титул VI. Про ризик і про вигоди, пов'язаних з проданою річчю

1. (Ульпіан). Якщо продане вино скисло або піддалося іншому псуванню, то збиток лягає на покупця, (подібно до того, як якщо вино вилетіть внаслідок того, що розбиті судини або з якої-небудь іншої причини). Але якщо продавець взяв на себе ризик, то він несе ризик протягом того часу, на який він прийняв ризик. Якщо ж він не вказав часу, то ризик повинен бути покладений на нього до тих пір, поки вино не спробовано; (підставою цього є та обставина, що вино є як би остаточно проданим з того часу, коли воно спробовано)... Проте, якщо вино ще не спробовано, але покупець опечатав судини або бочки, то ми цілком ґрунтовно скажемо, що до цих пір ризик лежить на продавцеві, (якщо не було іншої угоди).

§ 1. Продавець повинен охороняти (річ) до дня вимірювання, (бо поки вино не відміряне, воно як би ще не продано остаточно). Після того, як зроблено відмірювання, ризик перестає лежати на продавцеві; але і раніше відмірювання (продавець) звільняється від несення ризику, якщо він продав не визначену кількість, яка повинна бути відміряна, на амфори або далі окремі бочки.

2. (Гай)... § 1. Подивимося, яку відповідальність за збереження повинен нести продавець до терміну відмірювання... Я вважаю, що продавець повинен докласти таке зусилля, що з нього знімає відповідальність лише фатальний збиток (*damnum fatale*) або велика сила.

7. (Павло). Те, що після купівлі додалося до ділянки внаслідок наміву або вибуло, відноситься до вигоди або невигоди покупця, бо якби і все поле після купівлі було захоплено річкою, це було б ризиком покупця, отже, і вигода повинна йти йому...

8. (Павло). Необхідно знати, коли купівля є досконалою: адже тоді ми дізнаємося, на кому лежить ризик. Бо коли купівля є досконалою, то ризик покладається на покупця, і якщо зрозумілі предмет, якість і кількість проданого, ясна ціна і продаж здійснений просто (без умови), то купівля є досконалою; якщо ж річ продана під умовою і умова не виконана, то купівля є нікчемною, як і стипуляція; якщо ж умова здійснилася, то Прокул і Октавен кажуть, що ризик покладається на покупця – це схвалює і Помпоній...

18. (Помпоній). Потрібно знати, що коли покупець допустив прострочення, то продавець відповідає не за провину, але тільки за злий умисел. Якщо ж прострочення допущене і продавцем і покупцем, то Лабенон пише, що допущене прострочення більше йде на шкоду покупцеві, ніж продавцю. Але якщо прострочення допущене покупцем, а потім, коли ще не приступили до виконання договору, допустив прострочення продавець, хоча він міг виконати свої обов'язки, то справедливо, щоб продавцеві шкодило прострочення, допущене пізніше.

20. (Гермогеніан). Якщо покупець допустив прострочення у виплаті продавцю ціни, то він зобов'язаний сплатити лише відсотки, а не взагалі все те, що продавець міг би отримати, якби прострочення не мало місця, наприклад, якщо продавець був купцем і в разі сплати ціни міг би отримати шляхом використання грошей на товари більше, ніж відсотки.

КНИГА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Титул I. Про позови, що впливають з купівлі та продажу

1. (Ульпіан). Якщо куплена річ не передається, то пред'являється позов про збитки, тобто з'ясується, яке значення представляє для покупця володіння річчю; іноді це виходить за межі ціни, якщо збитки більш значні, ніж вартість речі або сума, заплачена за неї.

3. (Помпоній)... § 3. Якщо продавцем вина допущено прострочення, в силу якого він не здійснив передачі, то він повинен бути присуджений до сплати ціни вина, яку воно мало в той час, коли воно коштувало дорожче, і вибір проводиться між часом продажу і тим часом, коли суперечка була закінчена присудом, причому обирається та ціна, яка існувала в тому місці, де вино коштувало дорожче, і вибір проводиться між місцем, де був здійснений продаж, і місцем, де був пред'явлений позов.

§ 4. Якщо покупцем допущено прострочення, то слід взяти ціну, існуючу під час пред'явлення позову в тому місці, де ціна була найменшою. Вважається простроченням, якщо продавцю не перешкоджало ніяке ускладнення зробити передачу, особливо, якщо він був готовий був повсякчас передати...

17. (Ульпіан). До ділянки не відноситься нічого, що б не спиралося на землю; до будівель же – слід це знати – відноситься багато, що не прикріплено до будови, як, наприклад, засуви, ключі, замки. Багато закопаного не належить до ділянки або до вілли, наприклад, сосуди для вина, давила для винограду, так як вони швидше є обладнанням для господарства, хоча б і були з'єднані з будовою.

21. (Павло). Якщо рабinya, майбутня дитина якої продана, є безплідною, або її більше 50 років і якщо покупець про це не знає, то продавець відповідає за позовом, що впливає з купівлі.

Титул II. Про позов, що витікає з найму

1. (Павло). Найм, будучи природним і прийнятним у всіх народів (контрактом), укладається не за допомогою слів, але в силу угоди, так само як купівля та продаж.

2. (Гай). Найм знаходиться дуже близько до купівлі та продажу і підпорядковується тим же юридичним правилам: бо купівля і продаж укладаються, якщо є угода про ціну, так і найм вважається укладеним, якщо є угода про плату.

13. (Ульпіан)... § 2. Якщо капітан корабля ввів корабель в річку без керманіча, не міг впоратися з бурєю і затопив корабель, то пасажирі мають до нього позов найму...

§ 6. Якщо чистильник взяв плаття в чистку і плаття погризли миші, то він відповідає за позовом з найму, так як він повинен був захистити плаття від цього. Якщо чистильник переплутав плащі і кому-небудь дав чужий плащ, то він відповідає за позовом з найму, хоча б він зробив це через незнання.

§ 7. При підході війська наймач (мастку) втік, а потім воїни взяли зі свого притулку вікна та інше. Якщо наймач не повідомив про це власника і втік, то він відповідає за позовом, що впливає з найму. Лабеон же говорить, що він несе

відповідальність, якщо він міг чинити опір і не чинив – ця думка правильна. Але якщо він не міг повідомити (власнику), то я не думаю, що він несе відповідальність.

15. (Ульпіан). Наймачеві в силу найму речі надається позов.

§ 1. Цей позов є в наступних випадках: надається позов з найму, якщо наймачеві не надано можливості вилучення плодів з речі, взятої в оренду, тобто йому, не надано володіння всім полем або частиною його, або не відремонтований сільський будинок, стайня або місце, де повинне стояти його стадо, або не надано будь-що, про що є угода в договорі найму.

19. (Ульпіан)... § 6. Особа зняла житло на рік і сплатила плату за весь рік, а потім через шість місяців будинок зруйнувався або був знищений пожежею: Мела дуже правильно писав, що наймана плата за залишок часу може бути витребувана назад шляхом позову наймача, але не в порядку витребування неналежно отриманого, бо наймач дав більше (ніж слід було) не по своїй помилці, але в своїх інтересах, виходячи з відносин найму.

20. (Павло). Як і купівля, найм може бути укладений з умовою.

22. (Павло)... § 2. Якщо я роблю замовлення на будівництво будинку, з тим щоб підрядник робив все на свої кошти, то він переносить на мене власність на зроблене, і, проте, це є наймом... бо майстер: дає в оренду свою роботу, тобто обов'язок діяння.

25. (Гай)... § 1. Якщо хто-небудь здав іншому оренду маєток для вилучення плодів або здав житло, а потім з якоїсь причини продає маєток або будівлю, то він повинен подбати, щоб в силу цього договору (продажу) покупець дозволив коло-ну вилучати плоди, а мешканцеві – жити в цьому будинку, інакше той, кому це буде заборонено, пред'являє позов (до позикодавця) на підставі договору найму.

38. (Павло). Хто найнявся на роботу, той повинен отримати плату за весь час, якщо не залежні від нього обставини призвели до того, що він не виконує роботи.

§ 1. І адвокати не зобов'язані повертати гонорар, якщо за обставинами, від них не залежних, вони не вели справу...

44. (Ульпіан). Ніхто не може здати в оренду сервітут...

46. (Ульпіан). Якщо хто-небудь взяв в оренду річ за одну монету, то найм нікчемний, так як це прирівнюється до дарування...

55. (Павло). Власник вклав не відповідає (за поміщені в склад товари), якщо склади були зломані і розграбовані, хіба що він взяв на себе охорону складів; але раби, що належать особі, з якою укладено договір, можуть бути допитані під тортурами через знання ними будови.

§ 1. Якщо наймач будови своєю працею зробив необхідні і корисні роботи – поліпшив маєток або звів будівлі споруди – і про це не було угоди (з наймодавцем), то наймач може пред'явити до власнику маєтку позов про повернення йому витрат, що випливає з найму.

§ 2. Хто всупереч договору найму покинув маєток до настання терміну (договору) без ґрунтовної і доведеної причини, той може бути на підставі позову з найму присуджений до внесення найманої плати за весь час (в такому обсязі, щоб наймодавцю було надано відшкодування його збитків).

Титул III. Про позов, що витікає з надання речей за оцінкою для продажу

1. (Ульпіан). В силу оцінки ризик покладається на того, хто прийняв (річ): він повинен або повернути саму річ в цілості, або сплатити за оцінкою, про яку вказується в угоді.

Титул IV. Про міну речей

1. (Павло). Як одна справа – продати, інша справа – купити, один – покупець, інший – продавець, так і одна справа – ціна, інша справа – товар, а при міні не можна розрізнити, хто покупець, а хто – продавець, і уявлення дуже розрізняються...

§ 2. Договір купівлі-продажу укладається простим виявом волі договірних сторін, а міна породжує зобов'язання з передачею речі.

КНИГА ДВАДЦЯТА

Титул I. Про застави та іпотеки і як вони встановлюються, і про договори про них

I. (Папініан). Загальна угода про надання майна в заставу, а згодом його придбання допускаються.

4. (Гай). Іпотека укладається шляхом договору, коли хто-небудь вступає в угоду про те, щоб його речі внаслідок якого-небудь зобов'язання були обтяжені іпотекою; не відноситься до справи, якими словами здійснена (іпотека), так само як це не є в тих зобов'язаннях, які укладаються шляхом угоди. Таким чином, річ, про яку є угода, стає зобов'язаною і без письмового документа, якщо сторони погодилися, що встановилася іпотека (і якщо це може бути доведено).

5. (Марціан). Слід знати, що речі можуть бути дані в іпотеку при якому завгодно зобов'язанні: чи даються гроші в борг або дається придане, чи укладається купівля і продаж або наймання, або доручення, і байдуже, чи є зобов'язання чистим або воно укладено з відомого терміну або під умовою і здійснена іпотека при наявності контракту або передує контракту, але іпотека може бути встановлена і в зв'язку з майбутнім зобов'язанням...

§ 1. Між заставою (pignus) і іпотекою (hipoteca) різниця тільки в звучанні назв.

§ 2. Можна встановити іпотеку або для свого зобов'язання або для чужого.

II. (Марціан)... § 1. Якщо встановлено антихрезіс і будь-хто введений (у володіння) маєтком або будівлею, то він утримує володіння, як заставу до тих пір, поки йому будуть сплачені гроші; до того ж часу він витягує замість отримання відсотків плоди і проживаючи (в маєтку)...

13. (Марціан)... § 2. Встановлено, що можна прийняти в заставу закладену річ...

14. (Ульпіан)... І те, що ще не існує, але буде існувати, може бути дано в іпотеку...

16. (Марціан)... § 7. Чужа річ може бути дійсним чином дана в заставу з умовою (що запорука вступає в силу), коли річ стане належати боржнику...

35. (Лабеон). Якщо будинок, який тобі дозволено продати на підставі договору, згорів, а потім боржник його відновив, то на новий будинок ти маєш таке ж право.

Титул IV. Хто вважається таким, у кого перевага щодо застави або іпотеки і про тих, хто стає на місце попередніх кредиторів

11. (Гай). Відносно застави користується перевагою той, хто раніше дав грошей у борг (і отримав іпотеку), хоча б раніше з іншою особою був укладений договір про те, що якщо від нього будуть отримані гроші, то річ буде дана в заставу.

Титул V. Про відчуження застав та іпотек

13. (Павло). Кредитор, який в силу свого права відчужує заставу, повинен поступитися своїм правом і, якщо він володіє заставою, в усякому випадку повинен передати володіння.

Титул VI. Якими способами припиняються зобов'язання, що впливають із застави або з іпотеки

6. (Ульпіан). Заставне право припиняється, якщо борг сплачено або в цьому відношенні дано задоволення. Те ж ми повинні сказати, якщо заставне відношення скінчилося в силу закінчення часу або якщо за якоюсь підставою припинилось зобов'язання, у зв'язку з яким встановлено заставу.

8. (Марціан). Як зі знищенням тілесної речі, так і з припиненням узурфрукта застava або іпотека зникають...

КНИГА ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

Титул I. Про шлюбну змову

1. (Флорентин). Змова є угода і обіцянка майбутнього шлюбу.

7. (Павло). При змові не має ніякого значення, чи була змова здійснена за участю свідків або ж будь-хто здійснює змову без складання письмових документів.

§ 1. При змові потрібна згода тих же, що і при шлюбі...

Титул II. Про вчинення шлюбу

1. (Модестін). Шлюб є союз чоловіка і дружини, спільність всього життя, єднання божественного і людського права.

2. (Павло). Не може бути здійснений шлюб інакше як за згодою всіх, тобто тих, хто одружується і в чий владі вони перебувають.

4. (Помпоній). Жінка, якій не виповнилося 12 років, тоді стане законною дружиною, коли їй (що знаходиться у чоловіка) виповниться 12 років.

41. (Ульпіан). Якщо жінка була мою дружиною, а потім, будучи розлучена зі мною, вийшла заміж за Сея, якого я потім піддав адрогації, то в цьому шлюбі немає кровозмішання.

§ 1. Між мною і нареченою мого батька не може бути укладений шлюб, хоча вона не може бути названа у власному розумінні слова мою мачухою.

§ 2. Але і навпаки, моя наречена не може вийти заміж за мого батька, хоча вона не може бути названа у власному розумінні слова невісткою (батька).

§ 3. Якщо моя дружина після розлучення вийшла заміж за іншого і прижила (від нього) дочку, то Юліан вважає, що (мені) слід утриматися від шлюбу з нею, хоча вона не є мою пасербицею...

21. (Тепенцій Клеменс). Син сімейства не може бути примушений взяти собі дружину.

24. (Модестін). Співжиття з вільною жінкою потрібно розглядати не як конкубат, а як шлюб, якщо вона не займається продажем свого тіла...

30. (Гай) Фіктивний шлюб не має ніякої сили...

42. (Модестін). Відносно (шлюбних) союзів потрібно завжди брати до уваги не тільки те, що дозволено, а й те, що відповідає честі...

53. (Гай). Не може існувати шлюб між тими особами, які належать до числа батьків або дітей в найближчій чи віддаленій ступені – до нескінченності.

54. (Сцевола). І не має ніякого значення, чи виникла спорідненість в силу законного шлюбу чи ні, бо забороняється всякому одружитися зі своєю позашлюбною сестрою.

Титул III. Про право, що стосується приданого

1. (Павло). Придане має постійне призначення, і в силу обіцянки того, хто дає, воно встановлюється таким чином, щоб завжди перебувати у чоловіка.

2. (Павло). Для держави має значення, щоб жінки були забезпечені приданим, завдяки якому вони могли б виходити заміж.

3. (Ульпіан). Найменування «придане» не відноситься до тих шлюбів, які не можуть існувати, бо не може бути приданого без шлюбу. І всюди, де немає шлюбу, не може бути і приданого...

7. (Ульпіан). Справедливість переконує, що плоди приданого повинні належати чоловікові, так як, якщо він сам несе тягар шлюбу, то справедливо, щоб він і вилучав плоди.

§ 1. Якщо плоди вилучені під час існування шлюбу, то вони входять в придане; якщо ж вони вилучені до укладення шлюбу, то вони додаються до приданого (хіба що відбулася якась інша угода між майбутнім чоловіком і призначеною дружиною, тоді плоди, які є як би даруванням, не повертаються)...

10. (Ульпіан). У більшості випадків для чоловіка має значення, щоб речі (дані в придане) не були оцінені, щоб на нього не покладався ризик (втрати і псування) цих речей, особливо, якщо він отримав у придане тварин або одяг, якими користується дружина, бо якщо річ (одяг) оцінена і дружина її зносить, то тим не менше чоловік повинен надати (в разі повернення приданого) оцінку (одягу). Оскільки ж в придане даються неоціненні речі, то їх погіршення і покращення відбувається за рахунок дружини.

§ 1. Якщо відбувся який-небудь приріст до неоцінених маєтків, то це є прибутком дружини, якщо що-небудь зникло – то на шкоду дружині.

28. (Павло). Після шлюбу батько не може погіршити становище дочки, так як йому не може бути повернуто придане без згоди дочки...

31. (Папініан). Якщо розлучення не мало місця, але вийшла сварка (між подружжям), то придане буде залишатися в тому ж шлюбі...

42. (Гай). Речі, що входять до складу приданого, які визначаються вагою, числом, мірою, перебувають на ризику чоловіка, так як вони даються для того, щоб чоловік відчувив їх на свій розсуд і щоб потім, після припинення шлюбу, сам чоловік або його спадкоємець повернув інші (речі) того ж роду і якості.

45. (Гай). Речі, які придбані за власний кошт, дані в придане, розглядаються як речі, дані в придане ...

Титул IV. Про договорах про придане

1. (Яволен) Дозволяється укладати договори після (здійснення) шлюбу, хоча б раніше не було ніякої угоди...

КНИГА ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

Титул I. Про дарування між чоловіком і дружиною

1. (Ульпіан). В силу звичаю у нас прийнято, що дарування між чоловіком і дружиною не мають сили. Прийнято ж це для того, щоб в силу взаємної любові (чоловік і жінка) не відбирали шляхом дарувань (майна) один від одного, не дотримуючись заходів і (діючи) з легковажним марнотратством щодо себе.

2. (Павло). І щоб не втратилося прагнення перш за все виховувати дітей. Секст Цецилій додав й іншу причину: часто відбувалося, що шлюби розривалися, якщо той, хто мав можливість не здійснював дарування і в силу цього траплялося, що шлюби були продажними.

3. (Ульпіан)... § 1. Подивимося, між ким заборонені дарування. І якщо шлюб встановлений на підставі наших звичаїв і законів, то дарування не має сили. Але якщо мала місце яка-небудь перешкода, так що взагалі немає погляду, то дарування матиме силу...

§ 9. Чоловік, дружина та інші особи не можуть здійснювати дарувань не тільки безпосередньо, а й через підставну особу...

5. (Ульпіан)... Щодо продажу укладеного за меншу ціну, Юліан говорить, що (цей продаж) не має ніякого значення. Але Нерацій, думку якого не спростовує

Помпоній (говорить, що продаж, здійснений між чоловіком і дружиною в цілях дарування не має ніякого значення), якщо чоловік не мав наміру продати і зробив удаваний продаж, щоб подарувати. Якщо ж він маючи намір продати зробив знижку з ціни, то продаж має силу, а знижка не має сили в тих межах, в яких дружина збагатилася...

§ 8. Надається робити дарування з метою поховання..., тільки ті дарування є забороненими, які роблять дарувальника біднішим, а того, хто отримав дарування, багатшим...

§ 13. Якщо чоловік, будучи призначеним спадкоємцем, відмовиться від спадщини з метою здійснення дарування... то дарування має силу...; відмова чоловіка від спадщини йде на користь дружини, якщо вона є призначеним спадкоємцем або ж буде спадкоємцем за законом...

§ 16. Отже, коли нічого не витрачено з майна, то правильно говориться, що дарування має силу таким чином, у всіх тих випадках, коли дарувальник не зменшує свого майна, дарування має силу, або якщо навіть він зменшить (своє майно), але обдарований не стане багатшими, то дарування має силу.

7. (Ульпіан). § 1. Якщо чоловік дав дружині гроші на мазі, а вона цими грошима сплатила (свій борг) кредитор, а незабаром потім купила мазі на свої гроші, то, як пише Марцелл в 7-ій книзі Дигест, вона не вважається такою, що збагатилася.

9. (Ульпіан). Дарування між чоловіком і дружиною на випадок смерті є прийнятним.

14. Якщо будівлю, що належить дружині знищено пожежею, і чоловік дав дружині гроші на відновлення будівлі, то дарування є дійсним в тій сумі, яка буде потрібна для спорудження будівлі.

29. Якщо чоловік подарував дружині шерсть, дружина зробила з неї одяг, Помпоній говорить, що одяг належить дружині.

31. (Помпоній). Якщо чоловік дав дружині надмірний подарунок в безрешетні календи або день народження, то це є даруванням; не буде дарування, якщо (чоловік) компенсував витрати, які дружина зробила для того, щоб більш пристойно виглядати.

§ 9. Жінка не вважається такою, що збагатилася, якщо вона витратила подаровані їй гроші на харчі або на мазі, або на їжу для рабів.

40. (Ульпіан). Те, що надано дружиною чоловікові для отримання (ним) почесної посади, є дійсним настільки, оскільки це необхідно для витрат за посадою...

41. (Ліциній Руф). Бо і імператор Антонін ухвалив, що дружина може дарувати чоловікові для просування останнього.

43. (Павло). Між чоловіком і дружиною може бути вчинене дарування по причині вигнання...

60. (Гермогеніан)... § 1. Дарування між чоловіком і дружиною на випадок розлучення дозволені, бо часто трапляється, що внаслідок прийняття (чоловіком) жрецького сану або ж безпліддя дружини.

61. (Гай)... або ж старості або хвороби, або військової служби шлюб не може бути належним чином збережений.

Титул II. Про розлучення і заявах про розірвання шлюбу

1. (Павло). Шлюб припиняється розлученням, смертю, взяттям в полон або іншим випадком рабства одного з них (подружжя).

§ 1. При заяві про припинення шлюбу (repudium), тобто при відмові від шлюбу вживаються такі вирази: «Май у себе твої речі» або ж: «Візьми з собою твої речі».

§ 2. Встановлено, що і при розірванні змови може мати місце відмова, в цій справі прийнято такий вислів: «Я не дотримуюся твоєї долі».

8. (Папініана). Той, хто привів з вулиці в свій будинок чужу дружину і від себе надіслав її чоловікові заяву про розірвання шлюбу, був висланий божественним Адріаном на три роки.

Титул III. Яким чином придане може бути витребувано за припинення шлюбу

2. (Ульпіан). Після припинення шлюбу придане має бути сплачено дружині...

31. (Юліан). Якщо чоловік був засуджений державним (кримінальним) судом і будь-яка частина його майна була конфіскована, то фіск знаходиться в необхідності задовольнити (у відповідній частині) його кредиторів, серед яких знаходиться і дружина...

39. (Папініана). Коли чоловік і дружина пред'являють взаємні звинувачення в порушенні моралі, то було вирішено, що кожен з них створив підстави для припинення шлюбу. Це слід розуміти таким чином, що жоден з них не може бути покараний на підставі того закону, яким вони обоє знехтували, бо рівні делікти погашаються взаємним заліком...

КНИГА ДВАДЦЯТЬ П'ЯТА

Титул I. Щодо витрат, вироблених на речі, взяті в придане

1. (Ульпіан). Деякі витрати є необхідними, деякі корисними, деякі створюються для задоволення.

§ 1. Необхідними витратами називаються ті, які містять в собі необхідність витрат; якщо ж не було ніякої необхідності (у витратах), то вони (витрати) розглядаються по іншому праву.

§ 3. Серед необхідних витрат Лабеон згадує витрати, понесені на спорудження дамби в морі або на річці; і якщо за потребою побудована мельниця або комора, то (Лабеон) говорить, що це потрібно віднести до необхідних витрат. Тому Фульціній каже, що якщо (чоловік) відремонтував будівлю, що руйнується, яку корисно було мати для дружини, або зміцнив повалені оливкові дерева, або виконав будь-які роботи в силу стипуляції про забезпечення на випадок можливої небезпеки, щоб не наступила відповідальність по стипуляції.

2. (Павло)... або поніс витрати на (відновлення) здоров'я рабів,

3. (Ульпіан)... або замінив старі виноградні лози, або потурбувався про дерева, або влаштував склади насіння для користі поля, то (чоловік) зробив необхідні витрати.

4. (Павло). До складу необхідних витрат належать такі витрати, які в разі їх не сплати чоловіком викликають присудження чоловіка суддею до сплати того інтересу, який дружина мала в тому, щоб ці витрати були проведені.

7. (Ульпіан). Витратами, зробленими для задоволення, є ті, які чоловік зробив для (свого) задоволення і які прикрашають предмет.

КНИГА ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

Титул I. Про опіки

1. (Павло). Як визначає Сервій, опіка є встановлена і дозволена цивільним правом сила і влада над вільною особою для захисту того, хто внаслідок віку не в змозі захищатися самостійно...

16. (Гай). (Здебільшого) опікунство є обов'язком чоловіків.

Джерело використання:

Памятники римського права [Текст] : Законы XII таблиц.

Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бартошек М. Римское право [Текст] : Понятия, термины, определения. – М.: Юридическая литература, 1989. – 448 с.
2. Васильева Т. Г. , О. М. Пашаева О. М. Римское право : Конспект лекций / Т. Г. Васильева, О. М. Пашаева. – М. : Издательство: Высшее образование, 2008. – 160 с.
3. Дождев Д. В. Римское частное право [Текст] : Учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / Д. В. Дождев ; общ. ред. В. С. Нерсисянц ; Институт государства и права РАН, Академический правовой ун-т. – М. : НОРМА, 2003. – 765 с.
4. Ламм Т. В. Римское частное право [Текст] : учеб.-метод. комплекс / Т. В. Ламм. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2006. – 96 с.
5. Макарчук В. С. Римське приватне право [Текст] : навч. посіб. / В. С. Макарчук ; Нац. ун-т «Львів. Політехніка», Ін-т права та психології. – Київ : Атіка ; Харків : Право, 2015. – 255 с.
6. Орач Є. М. Римське приватне право. Академічний курс [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – К. : Ін Юре, 2012. – 390 с.
7. Основи римського приватного права [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / В. І. Борисова [та ін.] ; заг. ред. В. І. Борисова, Л. М. Баранова ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 224 с.
8. Памятники римского права [Текст] : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.
9. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право [Текст] : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
10. Римское частное право [Текст] : учебник / авт.-сост. И. С. Перетерский [и др.] ; ред. И. Б. Новицкий, И. С. Перетерский. – М. : Юриспруденция, 2008. – 464 с.
11. Сонин В. В. Римское частное право / В. В. Сонин. – Владивосток : Издательство ВГУЭС. 2007. – 141 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://abc.vvsu.ru/Books/pr_rimskpravo/page0002.asp
12. Федущак-Паславська Г. М. Практикум з римського приватного права [Текст] : [посібник] / Г. М. Федущак-Паславська. – Л. : ПАІС, 2012. – 232 с.
13. Черниловский З. М. Римское частное право [Текст] : Элементарный курс / З. М. Черниловский. – М. : Новый Юрист, 1997. – 224 с.
14. Юридична енциклопедія: В 6 т. [Текст] / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2002. – Т. 4 : Н – П. – 720 с.

Навчальне видання

РИМСЬКЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

практикум